

8/2135

OL

BUDAPESTI SZEMLE

A MAGYAR TUD. AKADÉMIA MEGBIZÁSÁBÓL

BERZEVICZY ALBERT ÉS BEÖTHY ZSOLT

KÖZREMŰKÖDÉSÉVEL

SZERKESZTI

VOINOVICH GÉZA.

SZÁZNEGYVENKILENCZEDIK KÖTET.

(421. 422. 423. SZÁM)

BUDAPEST.

FRANKLIN-TÁRSULAT

MAGYAR IROD. INTÉZET ÉS KÖNYVNYOMDA

1912.

21217 (60)

TARTALOM.

CCCCXXI. SZÁM.

	Lap
SZÉCHENYI MAGYARSÁGA. — Beöthy Zsolttól _ _ _ _ _	1
BAROSS MŰVEINEK ÉS RENDSZERÉNEK UTÓHATÁSAI. — Szabó Jenőtől _ _ _ _ _	19
A BUDAI BASÁK MAGYAR ÍRÓDEÁKJAI. — Takáts Sándortól _ _	60
KEMÉNY «ÉLET ÉS ÁBRÁND» CZ. REGÉNYE. (I.) — Papp Ferencztől _ _ _ _ _	101
ÉLET ÉS ÁBRÁND. — Regény. — B. Kemény Zsigmond kéziratából közli Papp Ferencz _ _ _ _ _	112
KÖLTEMÉNYEK. — <i>Félbeszakadt dal.</i> — Hegedüs Istvántól. — Horatius- ból: <i>Az államhajóhoz.</i> — <i>Delliushoz.</i> — Latinból, — ifj. Szász Bélától	127
SZEMLE: A Nobel-díjak idei nyertesei: 1. <i>Maurice Maeterlinck.</i> H.—Gy.-tól.	
2. <i>Alvar Gullstrand.</i> — Siklóssy Gyulától.	
3. <i>Wien és Curiené.</i> — Zemplén Győzöttől. _ _ _ _ _	124
ÉRTESÍTŐ: 1. <i>Tanulmányok a vallás-történet köréből.</i> (Goldziher: <i>Vorlesungen über den Islam.</i> — H. Günter: <i>Die christliche Legende der Abendlandes.</i> — Goldziher- <i>emlékkönyv.</i>) — Heller Bernáttól.	
2. <i>Egy évtized Maupassant otthonában.</i> — (Souvenirs sur Guy de Maupassant, par François.) — Gulyás Páltól.	
3. <i>Új rendszeres növénytan</i> (Tuzson János műve.) — Szabó Zoltántól.	
<i>Új magyar könyvek.</i> _ _ _ _ _	136

CCCCXXII. SZÁM.

HUNFALVY PÁL EMLÉKEZETE. (I.) — Munkácsi Bernáttól _ _	161
ADALÉK BEATRIX KIRÁLYNÉ MÁSODIK HÁZASSÁGÁNAK TÖR- TÉNETÉHEZ. — Berzeviczy Alberttől _ _ _ _ _	189
MAGYAR PERJOGI REFORM-MOZGALMAK. — Magyary Gézáttól _	204
A KELLEMES ÉS KELLEMETLEN KÉRDÉSÉNEK LÉLEKTANI MEGOLDÁSA. — Mitrovics Gyulától _ _ _ _ _	226
KEMÉNY «ÉLET ÉS ÁBRÁND» CZ. REGÉNYE. (II.) — Papp Ferencztől _ _ _ _ _	253

ÉLET ÉS ÁBRÁND. (II.) — Regény. — B. Kemény Zsigmond kéziratából közli Papp Ferencz	268
KÖLTEMÉNYEK: <i>Emlékeimből.</i> — Id. Görgey Istvántól. — <i>Heine költeményeiből.</i> — Németből, — Vargha Gyulától	276
AZ EGYIPTOLOGIA HAZÁNKBAN. — Mahler Edétől	280
SZEMLE: <i>A drezdai egészségügyi kiállítás.</i> — Hampel Ferencztől	292
ÉRTESÍTŐ: 1. <i>Gróf Andrássy Gyula könyve.</i> — (<i>A magyar állam főmmaradásának és alkotmányos szabadságának okai.</i>) — d.-tól. 2. <i>Az angol regény újabb fejlődése.</i> — (H. Williams: <i>Two Centuries of the English Novel.</i>) — Rózsa Dezsőtől. 3. <i>Új magyar írói arcképek.</i> — (Farkas Zoltán: <i>Bajza József élete és művei.</i> — Gyöngyösy László: <i>Mikszáth Kálmán.</i>) — r. r.-tól. 4. <i>James és Bergson.</i> — (W. James: <i>Philosophie de l'Expérience.</i> — A. Steenbergen: <i>Bergson's intuitive Philosophie.</i>) — a.-tól. 5. <i>A vármegyéről.</i> — (Rábel László: <i>A vármegyék múltja és jövő hivatása.</i>) — Pethő Sándortól	299

CCCCXXIII. SZÁM.

GYULAI PÁL, A KÖLTŐ. — Kozma Andortól	321
NÉHÁNY ADAT VASÚTI POLITIKÁNK KÉRDÉSEIHEZ. — Földes Bélától	350
HUNFALVI PÁL EMLÉKEZETE. (II.) — Munkácsi Bernáttól	373
A FÖLDTAN ÉS ÖSLÉNYTAN MAI ÁLLÁSA. — Vadász M. Eleméértől	409
TOMPA SZELLEME. — Négyesy Lászlótól	420
ÉLET ÉS ÁBRÁND. (III.) — Regény. — B. Kemény Zsigmond kéziratából közli Papp Ferencz	425
KÖLTEMÉNYEK: <i>Gyulai Pál emlékezete.</i> — Vargha Gyulától. — <i>Anyam emléke.</i> — Francisque de la Vigne után, francziából, — Szálay Lajostól	435
AZ 1867: XII. T.-CZ. JOGI TERMÉSZETE. — A-d-tól	439
SZEMLE: 1. <i>Gyulai Pálról.</i> — Beöthy Zsolttól. 2. <i>Gyulai Pál emlékére.</i> — Berzeviczy Alberttől. 3. <i>Téli tárlatok.</i> — D.-tól	451
ÉRTESÍTŐ: 1. <i>Magyar biztosítottak halandósága.</i> — Goldziher Károlytól 2. <i>A troubadourok.</i> — (Gagyhy Dénes: <i>A troubadourok.</i>) — h.-tól 3. <i>Victor Hugó.</i> (Benedek Marcell könyve.) k.-gy.-tól. — <i>Új magyar könyvek</i>	465

SZÉCHENYI MAGYARSÁGA.

1840 november 19-dikén, Pest vármegye gyűléstermében Kossuth Lajos ejtette ki először azt a két szót, mely azóta minden magyar szivben és magyar ajkon Széchenyi István nevével összeforrott: «legnagyobb magyar». A loyaltás nemes fölhevülésével ismétli e szavakat a *Kelet népére* írt *Feleletében*, a magyar politikai irodalomnak e legnagyobbszerű és legmegrendítőbb párbajában ékesszólásának ragyogó fegyverével, mielőtt védekeznek, mintegy tisztelegvén nagy ellenfele előtt. Okát is adja: «Széchenyi ujjait a korszak ütőerére tevő és megértette lüktetését; nem ismer senkit históriánkban kiről elmondhatnók, hogy százados hatásra számított lépései sem korán, sem későn nem érkeztek.» Ez a magyarázat azonban a «legnagyobb magyar» kifejezés tartalmának csak egyik mozzanatára vonatkozik, arra, hogy minden magyarok között a korát igazán megértő és irányzó Széchenyi a legnagyobb. De előttünk már politikai és irói pályájának folytatása s életének tragikus vége, nyilvánosságra került naplói és levelezése, történetünknek későbbi fejleményei megvilágítják a másik mozzanatot is, azt, hogy magyarságban sem volt nála senki nagyobb.

Nem, a magyarságnak legjellemzőbb közérzésében: a hazaszeretetben, melyben összefoglalva fejezi ki szülőföldje és sokat korholt faja iránti égő szeretetét. Kifejezte minden cselekedetében, indítékaiban és céljokban egyaránt, és valamennyi szavában, a ritkább lelkesítőekben ép úgy, mint a sokkal sűrűbb korholókban, sújtókban, sőt csufolóokban. Mint a hogy a keserű ízbe olykor szinte az égés érzése vegyül: az ő honfíui keserűségében, kitörésének mélységében és erejében, hangjának maró gúnyjában egy belső tűznek örök

lobogása perzsel. A nemzetével való közösség érzésének lángja, melylyel pusztuló faját ki akarná szabadítani roskadó világának temetéssel fenyegető romjaiból, s egy új világnak, új életnek útjára vezetni. A közösségnek ezt az érzését, mely műveltet és műveletlent egy vágyban egyesít, tartja és vallja sokszor, legszárnyalóbb szavakkal a *Hunniában*, legnagyobb nemzeti kincsünknek, melylyel méltatlan helyzetünkben, vétkeink és hibáink özönéből megváltatásunkat remélhetjük. Ereje Széchenyi lelkében oly mérhetetlen és föltétlen, hogy ő, kinél élesebben senki sem látta, keményebben senki sem ostorozta és mélyebben senki sem fájlalta a nemzet hibáit, titkos óráinak magával való számvetésében, naplóiban szinte elemi erővel tör ki belőle a vallomás: «Szeretlek, minden hibáiddal». De hát szükséges-e, sőt szabad-e lelkének erről a legmélyebb érzéséről, melynek alkotó, teremtő erejéről kövek és intézmények, irodalom és törvények, egy nemzetnek új és méltó életviszonyai tesznek tanúságot: szabad-e így általánosságban tovább szólanom?!

Nem volt életirója, nem pályájának és alakjának egyetlen rajzolója, a ki lelkének költői vonását, költői tartalmát meg ne látta és ki ne emelte volna. Ennek a vonásnak, ennek a tartalomnak sem szavaiban, sem naplóiban nincsenek szólóbb bizonyosságai, mint épen azok a helyek, melyekben hazaszeretete tör ki. A tépelődő, élethivatását kereső huszárcapitány naplóiban, a *Hitel* végaszavában, a *Kelet népe* több helyén, a *Hunnia* bevezetésében és egyebütt, ezek a kis hymnusok, majd föltétlen elragadtatással, majd égő fájdalommal, azután a felcsillanó remény varázslatával, ugyan azt a kizáró, természeti, elemi erejű érzést tolmácsolják, a melyet ily absolut uralommal és erővel csak nagy költők szívéből és ajakáról hallhatunk. Oly lélekállapot megnyilvánulásai ezek, melyben a léleknek egész ereje egyetlen érzésben összpontosul s a fölhevült phantasiának legtúlzóbb képeiben, legnagyobb szavaiban is kétségtelenül éreztetni tudja őszinteséget és igazságát. Maga is szinte ösztönszerűen érzi rokonságát, lelkében és törekvéseiben való közösségét a nemzet költőivel. Ismételve emlegeti ezt a rokonságot, talán legszebben a *Hunniának* következő szavaival: «Míg a magyar

mélyen aludt s a gyalázatok szomorú árnyékot vetének a mindenható szép világára, kifakadt itt ott egyes el nem romlott mellekből a legmélyebb panasz s a gyászoló természet hangjain keseregve elzengék honunk lelkes lantosai nemzetünk tenger bánatát; és istentől sugallott szavaik, bár hosszú évekig csak a pusztában hangzók, bár a felbőszült viharok düheitől mint tengerparti virág a határtalanban elsodorva, nem veszték el, de sok, még egészen el nem hült kebelbe édes rokon kint öntének». Politikánk vezetői között Széchenyi az első, kiben öntudatra ébredt ez a találkozás, mely úgy a magyar politika, mint a magyar költészet fejlődésére nézve végtelen fontosságúvá lesz; ez a találkozás költészetünknek legősibb és legeggyetemesebb motivumában: a nemzeti érzésben.

Széchenyi hazaszeretetét az ő történetének és a mi történetünknek közismeretű tényeivel világítanom meg: magyar közönség előtt egészen fölösleges. Életrajza épen ennél a vezető motivumánál fogva lett nemzeti történetté. De talán szabad erejét, intenzitását e történet fejleményeinek éles megvilágításában néhány szóval jellemeznem. A nagyoknak nagy érzései, azoké, kik nem a szavak, hanem a tettek emberei, szemünkben legnyilvánvalóbbakká az által a befolyás által lesznek, melyet életüknek külső és belső útjára gyakorolnak. A kiknek élete nagy változásai, megdöbbenő peripe-tiái, önkéntes vagy kényszerű áldozatai, fénybe vagy romlásba fordulásai végesvégig és világosan egyazon érzésben gyökereznek: ez érzésnek uralkodó erejét a legkétségte-lenebbül, emberileg legmeghatóbb és legmeggyőzőbb módon tanusítják. Kicsoda merné s kinek lenne joga rá, hogy három nagy «nemzettévönknek» teremtő, alkotó, megmentő nemzeti érzését összeméregesse; de hármuk közül bizonyára Széchenyi pályája az, melynek kialakulásában, fordulataiban, válságaiban és katastrophájában, egész képében ez az uralkodó érzésök a legmélyebben megrázó erővel hat képzeletünkre és szívünkre. Deák pályája jól megalapozott, tehetségéhez méltó, fényes kezdetet, majd bölcs tartózkodást, azután nagy fölemelkedést és a siker áldását mutatja; de sem külső rázkódást, sem belső megtörést soha. Mintegy a

magyar néplélek egyenes céltudatosságának, rendületlen jogérzetének, világos belátásának megtestesülése ő a genialitás méreteiben és erejével. Kossuth szenvedélyesebb, exaltáltabb lélek; szeretetében és gyűlöletében végletesebb; szívében századok magyar keserve ég és álmai rajzanak. A katastróphának dicsősége és gyásza, melybe az ő lángelméje ragadta nemzetét, pályáját is ketté töri. De csak külső pályáját, mert lelkében, meggyőződésében, magával való egységében mindvégig ugyanaz marad, a ki volt, belső összeütközésnek, az igazi pályatörésnek minden nyoma nélkül. Széchenyinél ez az érzés nemcsak életét vezető hatalomnak látszik, hanem teljes tragikai végzete eszközének. A mi élete hivatását keresteti vele: hazaszeretet; szégyenérzete és fölháborodása méltatlan közállapotainkon: hazaszeretet; olthatatlan tettvágya: hazaszeretet; tépő aggodalma a közszellemnek forradalmi fordulatán: hazaszeretet; önmagával való meghasonlása: hazaszeretet; kétségbeesése: hazaszeretet. A nemzeti ügy bukása nemcsak külső pályáját töri meg, hanem lelkét is homályba borítja, maró kétségek közé és öngyilkosságba kergeti. Valósággal egész történetünkben nincsen senki, a ki ennek a történetnek lélektani vezető erejét a maga pályájával, minden árnyéklatában, kizáróságában, föltétlenségében, tragikai erejében mélyebben éreztetné, mint Széchenyi.

Igaz, nála a magyar léleknek ez a, minden viszálykodás és pártosság ellenére is elejétől jellemző közérzése élesen egyéni képben, meglepő és szinte ismeretlen vonásokkal, szokatlan bonyolultban jelenik meg: az egy napnak örök fénye, de egy, merőben újnak tetsző színösszetétel káprázatában. Mind Kossuth, mind különösen Deák közelebb állanak ahhoz a lelki typushoz, melyet általán magyarnak ismerünk, mint Széchenyi. De azért nem csupán alapvető érzésével kapcsolódik ehhez a typushoz, hanem sajátos egyéniségének nem egy olyan vonásával is, melyek csak lelkének legigazabb és legtökéletesebb tükréből, naplóból villannak elénk, vagy iratainak és beszédeinek egy-egy helyén szinte önkéntelenül törnek elő, hangjuknak most harsogó erejével, majd önfeledt lágyságával mutatván for-

rásuk mélységére. A szenvedélyes utazóban hányszor támad fel bolyongásai közben a magyar vándor honvágya; a természetnek és életnek legbámulatosabb, legigézőbb képei között egy szüzi érzés elnyomhatatlanságával hányszor tesz vallást, hogy hazájának műveletlen és egyhangú világa kedvesebb szívének. A gyárak és gépek, a művészet, ipar és kereskedés haladott világába egész lelkével belemerülő nagyúr meg «a sötét olajfák illatos berkének» bús vándora egy lélekből egy sóhajtást küldenek hazafelé. Minden páthosának, gyakorlatiasságának és titkolt sentimentalismusának ellenére volt ebben a világjáró kapitányban valami a magyar katona humoros, mókás kedvéből, melylyel étellel és halállal szembenéz; egy tengeri vész legválságosabb pillanataiban régi huszárjának mondásával bátorítja magát: «a halál csak tempó!» Az európai, fejedelmi és nagyúri társaság, fényűzés, élvezetek, modor bécsi központjában élő fiatal mágnás könnyekig ellágyuló kedvét találja huszárjainak magyar multságában. «Oly lágy hangulatban vagyok, ha bármi honit látok, hogy egy hegedű, egy czimbalom, de még egy duda is elbájol s szinte könnyekig megindít; egy népnek eredeti jellegét sohasem kellene átváltoztatni.» A magyar nép érzésének legközvetlenebb megnyilatkozása, zenéje és dala, mindig erősen megrezegteti lelkének húrjait. Táncznótákat és népdalokat jegyez föl, akár Csokonai.

Még a pusztá szeretete s a polgári és hadi élet felfogásának vele kapcsolatos mozzanatai sem hiányzanak az ifjú Széchenyi lelkéből. «Az Alpések legszebb vidékein, Olaszország leggazdagabb völgyeiben sohasem tudott úgy felbuzdulni, átmelegülni s lelkesülni, mint hazája kopár pusztáin». Szinte azt hiszi, hogy a legősibb hún fajból kellett származnia, mert nem vonzza a hegylakók védekező vagy bosszúálló vitézsége, de irigylí Attila lovasait, kik szerte száguldva, támadva és győzve járták be a világot. Naplóinak érdemes ismertetője, Zichy Antal, Petőfi erének lüktetését érzi ebben a kifakadásban. De nem juttatja-e méltán a magyar hadvezetésnek s a hadvezetés magyarságának koszorús hőstét, Zrinyi Miklóst is eszünkbe? A velők és az örök magyarsággal való kapcsolaton kívül

nem érdemel-e figyelmet e vonás Széchenyi fejlődésének pszichologiai gyökérszálai között, mikor kifejlett politikai életfelfogásában, alapgondolataiban és rendszerében a szabadság, épen a szabadság fogalma és cultusa oly kiváló helyet foglal el?! Bármily élesen szegült is ellene minden elfajulásának: nem szűnik meg újra és újra hangoztatni nemzetlélektani, közművelődési és politikai értékét a magunk életére s ez által az emberiség tágabb viláगरa. De mindezekén túl van egy-két helye naplóinak és beszédeinek, melyek azt bizonyítják, hogy a nagy mérseklő, fékező ifjú szívébe olyan dissonantiák is utat találtak, melyeket ellenséges hatalmak, bennünket megérteni nem tudó és nem akaró uraink dobtak a magyar lélekbe. Nem forradalmi lázongás, hanem a fejedelméhez és nemzetéhez egyaránt hű szívet fenyegető összeütközésnek, a jog- és nemzetvédelem kénytelenségének keserve: valami épen abból a «bús magyarból», a kit utóbb annyiszor megcsúfolt. Nem ennek a hangulata lett-e úrrá lelkén, mikor azon töprengve, hogy közpályára, hazájának szolgálatába lép: egyszerre a börtön fenyegető képét látta szemei előtt? Mihez kezdjen olyan országban, hol a törvénytiszteletet lázításnak bélyegzik, míg a hazaárulást kitüntetések várják? Nem ez lüktet-e borzalmas dilemmájában: «Vagy tűrni, szenvedni, fáradni, szolgálni, vagy készen lenni mindenre, még az akasztófára is». Nem ez kapta-e meg szívét, mikor Voltaire mondását följegyezte: «Nincs boldogtalanabb nép a magyarnál.» Nem az harsog-e szavaiban: «Meggyilkoltathatunk talán, de a többi ausztriai tartományokkal összeolvadni sohasem fogunk»! Sűrű kifakadásai a szent-szövetség ellen mind ebből a hangulatból fakadnak. Erősödő önfegyelmezése, egyre érő politikai belátása és gazdagodó tapasztalata, a nemzeti élet céljának és útjának kialakulása szellemében, a nagy munka biztató megindulása elnémitották; de mikor jellemző magyar vonásait keressük, rá kellett mutatnunk, hogy ez a legsajátosabb és legszomorúbb magyar érzés is csirázni legalább csirázott lelkében.

Jövőjén való tünődéseiben, a láthatárán átvonuló felhők között újra meg újra, egyre erősödő fénynyel sugárzik

ki magyar érzésének, honszeretetének csillaga. «Mindazt, a mit tettem, azért tettem, mert magyar vagyok», írja a *Kelct népében*. Vezetőjévé lesz. Miután nyitott szemével, mohó ismeretvágyával, sok irányú tanulmányaival a külföldön tisztába jött a nemzetek igazi életútjával, a fejlődéseket, elmékedéseket, jövőjüket biztosító anyagi és szellemi cultura, munka útjával: ez az érzés vezette el nagy történeti hivatására. Körülbelül azon a módon és abban az irányban, mint egykor Apácait s félszázaddal korábban Bessenyeit, kiknek nemzeti érzése szintén a művelt idegenben ébredt öntudatra és izmosodott tettvágygyá. A magyarság és műveltség apostolai ők is; de csekélyebb erővel és szűkebb körben: inkább csak a philosophia, oktatásügy és költészet mezején. Jelentőségök, hogy magyar érzésök lobogó világánál felismerték a helyes utat; de amaz csak a pusztába kiáltott, emez csak egy írói csoportra hatott, erre is inkább formáival, mint eszméivel. Széchenyit a lángelme universalitása és gyűjtő ereje emeli föléljük. Egyazon motívum és egyező körülmények értették meg vele hivatását; de ő lángeszével be is töltötte ezt a hivatást. Talán legrövidebben úgy fogalmazhatnók, hogy az ő szellemében forr össze legtökéletesebben a nemzetiség és a művelődés gondolata; a cultura fogalmát ő terjeszti ki elsőben a nemzeti életnek minden viszonyaira; ő érteti meg velünk legelőször igazán a művelt emberiség életének fontosságát a nemzeti életre és viszont. Az ő szelleme győzi meg nemzetét teljesen és véglegesen a magyarság és a haladás érdekének benső, elválaszthatatlan kapcsolatáról, arról, hogy élet-halál kérdése ránk nézve, hogy magyarságunkban műveltekké, műveltségünkben magyarokká legyünk. Ebben, csakis ebben van váltságunk az elmaradottságból, halálos aléltáságból, fenyegető végromlásból. Ennek a gondolatnak kérlelhetetlen postulatumával indítja meg és folytatja fenséges harcát mindaz ellen, a mi érvényesülésének nemzeti életünk bármely körében útját állja, és keresi a segítséget, időlegest vagy állandót, mindenütt, a honnan támogatást remélhet. Harczol a kishitűség és elbizakodás, a maradiság és elhamarkodás, az önzés és gög, de elsősorban és legkitartóbban a nemzetietlenség és művelet-

lenség ellen. A munka hazafiságát állítja szembe a száj hazafiságával. Együtt törekszik levetni hazaszerte a lelki és az anyagi szegénységet s fáradhatatlanul ostromolja mentsváraikat: az osztályönzést, az előítéleteket, avult szokásokat és intézményeket, a sérelmi politikát és formalismusát, felekezeti visszavonást, régi jogrendünk jogtalanságainak egész rendszerét. Reformot hirdet, de nemcsak a politikáét, hanem a társadalomét, nemcsak az intézményekét, hanem a lelkekét. Ezeknek meghódítása: Széchenyi lángelméjének legnagyobb bizonyága és történeti munkájának alapja. A mit Dessewffy József, egy shaksperei idézettel, magára nézve mond, az egész nemzet elmondhatta: «Fülébe önté lelkét nyelve tüzével».

Hogy mi indította útjára, mi élesítette ki szemeit annak a nemzeti lélektani mozzanatnak tekintetében, melyre egész reformtervét alapította: leghatározottabban megjelöli a *Világ*-nak egy helyén: «Minél többet s mélyebben tekinték a múlt idők rajzába, mely leghivebb tükre a jövődönék; minél tisztább világban kezdém látni a jelenkor eseteit: annál erősb hitté vált keblemben, hogy a munkásságnak legnagyobb rugója a honszeretet, a munkásságnak legbizonyosb követője a gazdagság, erő s erény, s hogy így a közgyarapodás, nemzeti súly s lakosok tiszta erkölce honszeretetből fakad leginkább». Naplójának számtalan helye bizonyítja, hogy erre az igazságra nemcsak a múlt és a jelen esetei tanították, hanem egyenesen a saját belső története. Széchenyi egyenesen a maga magyarságának indítékából fogott nemzetét nemzetté tevő munkájához. Érzéssel szemben, mióta ezeknek teljes képét ismerjük, ítéletét és akarát bizonyos felsőségben látjuk. Mindazt, a mi nagy hivatásában értéktelennek vagy akadályozónak látszott, elnyomta vagy legalább elrejtette; a mi pedig ennek irányában hevitette, azt belátásába, gondolataiba olvasztotta, tetté érlelte, szavának gyújtó hangjában nyilatkoztatta meg. A maga példáján tanulta, hogy a magyar lelket, melynek részese volt, csak ennél a legősibb, legmélyebb, legeggyetemesebb érzésénél fogva indíthatja meg és vezetheti új életútjára. Bármily különböző vegyületekben, bármily torzul és vissza-

san mutatkozik is szemében: midőn új és egységes nemzeti fejlődést akar, csak ennek az egységes nemzeti érzésnek fölébresztésével, megerősítésével, salakjaiból megtisztításával, egységes célra irányzásával indíthatja meg. Életünk célját mindig uralkodó érzéseink tüzik ki, az egyesekét úgy, mint a nemzetekét.

Mindenekelőtt két érzés s ezektől érlelve két gondolat az, a mit nemzetének lelkében meggyökereztetni és megszilárdítani törekszik. Egyik a nemzeti *egység*. Ez egység közérzése és közgondolata forrása annak az igazi életerőnek, melynek próbájára állítja nemzetét Széchenyi; emelkedésének és nagyságának föltétele, melyről álmodik. Egység az érzésben, a nyelvben, a munkában, a célokban. Hogy ez az egység igazán megvalósuljon, egyelőre legalább a lelkekben, politikai, társadalmi, gazdasági, művelődési intézmények, hagyományok, szokások, előítéletek állják útját. «El vagyunk darabolva, mint a *Világban* mondja, pártfelek, hitvallás, külön nemzetek s municipális alkotmányunk által s ez az eldarabolás teszi hazánkat egy beteg, egy haldokló testhez hasonlóvá, melyben a vér nem kering». Azután a nagy választófal, melyet jogrendünk a nemzet és a belőle kizárt nép közé emelt. Politikai és hivatalos életünk nyelve, a latin vagy a mint ő gúnyosan írni szokta: a «latán»; aristokratiánké a francia; városi polgárságunké a német és így tovább; s azoknak a különböző culturáknak foszlányai, melyek e nyelvekkel országunkban kavarnak, útját állják nemzeti művelődésünk fejlődésének. Ez a szaggatottság lekötve tartja, megbénítja, kiforgatja magából az igazi, teljes, feltétlen nemzeti érzést is, mely megtisztult lényegében épen a közösségnek, az egységnek érzete. «Kiki szeresse felebarátjában a hazafit s embert s ne nézze, mi módon vet számot istenével s mely úton igyekezik mennyek országát elérni», olvassuk a *Hitelben*. Hogy hazaszeretetünk valóban nemzeti egységérvé legyen és hogy a jövő fejlődést ekként szolgálja és irányozza: az Széchenyi magyar nemzeti agitatójának, lelkesítő iratainak és példaadó tevékenységének egyik vezérgondolata. Mikor rendületlenül hisz ennek az érzésnek ősforrásában s erre hivatkozva lát munkához, meny-

nyire kezébe kapta a magyar lélek ütőerét: mi sem bizonyítja jobban, mint a *Hitel Taglalatjának* egy lapja. Dessewffy József, kiben a magyar conservatismus először támadt fel Széchenyi kritikája és eszméi ellen, áradó lelkesedéssel ír a *Hitelnek* arról a szakaszáról, mely nemzeti szellemünk erősödésének, érvényének, győzelmének jogát és szükségességét hirdeti. «Mázsát nyomó szavak, melyeknek úgy kellene feküdni sziveinken, mint a véghetetlen sok mázsájú Aetna Briareus felett». Ebben egyek, ennek a szónak nyitva minden magyar szív.

A nemzeti egységben van a nemzeti erő. De a nemzetben, hogy megtisztult, megnemesedett nemzeti érzésével ezt az erőt teljes mértékben a rá váró nehéz munkára fordítsa: bizalmat kell ébreszteni elégségében, a munka sikerében, a jövő győzelmében. Ennek a *hite* az a másik motívum, mely Széchenyit vezeti s a melyet nemzetébe oltani törekszik. A maga fenséges hitét, hogy a szeretet erősebb, mint a halál, a honszeretet feltámaszthatja a haldokló nemzetet is. A történetfilosóphiában egy akkor divatozó elmélet kapja meg, vagy inkább egy ötlet az emberi és nemzeti élet analogiájáról s ebből meríti, erre alapítja, vonatkoztatja újra meg újra argumentációját. A *Stádium* előszavában egyenesen hivatkozik Herderre, ki történetbölcséleti eszméinek tizenhatodik könyvében azt írja, hogy egypár század mulva a magyar nyelvnek nyoma is elvész. Ez a jóslat széles körökben keltett komoly visszhangot, nemcsak a külföldön, hanem hazánkban is: a legfenségesebbet a Sághegy magányos orma alól, Berzsenyi ódáját. De maga az a gondolat, melyből Herder jóslata fakadt, Széchenyit már régebben izgatta. Már az első föllépte előtti évekből följegyzi naplójában, hogy Marosujvárt az öreg Mikes mondta neki: «A mi legnagyobb hibánk és szerencsétlenségünk, hogy Magyarország már nagyon vén». Az analogia érvényét elfogadva, magát a ránk vonatkoztatást, vénségünk, halálraérettségünk tételét egész szenvedélylyel fordítja meg. A nagy jövő munkás hitében kész megtagadni multunk nagy emlékeit: ifjú nemzet vagyunk, hirdeti; a mi mögöttünk van, csak előkészület; a férfikor nemes próbái és dicső erő kifej-

tése csak ezután vár reánk. «Boldogok mi, kiált fel a *Hitelben*, hogy köztünk inkább a fiatalság jelei s hibái láthatók s hogy még távol tőlünk a vénség s koporsó!» «Hála az egeknek, sóhajt a *Világban*, még fiatal nemzet vagyunk; nekünk nem fénylik a múlt, ellenben más nemzeteknek nincs jövődjük; — kik szerencsésbek?» «Fiatal a nép, — csitítja aggodalmait a *Kelet Népeben* — s mind inkább erőre virul, melynek tagjai vagyunk s így a legnemesb, a legdicsőbb dologban, egy nemzet felemelésében vehetünk munkás részt». Nincsen könyve, melyben ehhez a gondolathoz újra meg újra vissza ne térne, ismét és ismét ne fejtegetné, vagy legalább ne vonatkoznék rá. Egész történetphilosophiai felfogásának gerinczvéé lesz. Mikoriban először vivódik vele, szent akarattal hinni és hitét elterjeszteni akarván, akkor születik legclassikusabb tanujául ennek az ifjú nemzetnek kebeléből egy kiskőrösi parasztházban a fiatal emberi szív világának legnagyobb költője. Az ő halhatatlan szavából is az a hit szól, melynek Széchenyi volt a hirdetője, mely az ő lelkéből hatotta át nemzetét. Ez a hit az ő ajakán találta meg azt az örök formuláját is, a milyen sohasem születik csak az észből, hanem mindig a szívből is: «Sokan azt gondolják: Magyarország — *volt*; én azt szeretem hinni: *lesz!*»

Sok érdekesnél érdekesebb problema fűződik Széchenyi pályájához. A ki a Ferencz császár idejebeli közviszonyokat csak fölületesen ismeri is, bizonyára nem fog csodálkozni, ha e problémák közé sorozom azt is, hogy miképen értették meg őt. A mint lelkét kitárta: a nemzeti búbanathoz és lemondáshoz ép oly kevés köze volt, mint a múlt dicsőségében sütkérező nemzeti hiúsághoz. Új eszméknek és életnek előttünk merőben ismeretlen világát tárta föl; nehéz, ki nem próbált utat mutatott; egészen egyéninek látszó elszigetelt álláspontot foglalt el; olyan szokatlan hangon szólott, melyben forró lelkesedés és hideg gúny, erős bizalom és metsző kritika, oktatás és korholás eddig nem hallott, sajátos módon keveredtek s a melynek tekerős, zsúfolt, sokszor kúsza menete semmi kapcsolatot nem mutatott sem a magyar népi beszéddel, sem a curialis stílussal, sem Ciceróval. Újító szókincsével, néhány, merész

szóalkotásával is Kazinczy iskolájához csatlakozik s a *Világ*-ban hosszú apologiát ír róla, ahhoz az iskolához, melylyel épen a gyökeresebb magyarság fejszóválva, szinte értetlenül áll szemben. És mindennek ellenére megértették. Megértette még a maradiaknak tőle úgynevezett «rozsdás csoportja» is; de megértette különösen hazaszerte az a magyar ifjúság, melyre Dessewffy oly bizton számított, hogy ellene sorakoztathatja. Megértették, de ugyan mikép, minélfogva? Egyszerűen lelkének annál a két erejénél fogva, mely minden szavából kitetszett és minden tettéből kisugárzott: nemzeti érzésénél és hiténél fogva.

Sőt nemcsak megértették, hanem megszivlelték. Nem érezték nemzeti sérelemnek, nem vették zokon sok zok szavát; a bölcsesség szeretetével hatott a szívekbe nemzeti hibáink kérelhetetlen feltárása és ostorozása. A mi politikai szónokoknál majdnem példátlan s csak a középkor nagy penitentia-hirdetőinél és a reformatio erkölcsi megújhodást követelő prédikátorainál találjuk mását: Széchenyi, mikor vesszejét suhogtatja nemzetének tévedései, hiúsága, hibái, vétkei fölött, sőt nem egy, féltve őrzött eszményét rombolja szét: szinte ellenállhatatlan erővel ragadja magával. A titka, hogy, mint ama régi prédikátorok, ő is fel tudta nemzetének tárni vele dobogó, érte vérző szívét és meg tudta mutatni az üdvösség útját. Bizonyára volt, a ki máskép gondolkodott; de nem volt senki, a ki kételkedett benne. Legnagyobb ellenfele, a magyar hazafi-érzés legszenvédélyesebb tolmácsa, emelte őt mint magyart maga fölé. Milyen tanulság rejlik mindebben ránk, a mi korunkra nézve is! Nemcsak nagyobb, de keményebb, kérelhetetlenebb bírálója sem volt nemzetünknek soha Széchenyinnél. De legkiméletlenebb szavaiban is mindig és mindenkivel éreztetni tudja, hogy nem a lenező idegenség, nem a kénytelen, alkudozó opportunismus, nem a föltételes hazafiság beszél belőle. Gúnyjában, támadásaiban a fájdalom, a keserűség reszket, ebben is legmélyebb magyarsága, legégőbb honszeretete. A szájas és magyartalan culturgögnök, mikor reá hivatkozik, nem lenne szabad elfelednie azt a vallomását, mely naplójában szakad föl szívéből, hogy: nemzetét

ostorozott hibáiban is szereti, és azt a másikat a *Világból*: «A tett az első, a szó a második; az ember, a hazafi elül áll s csak aztán jó az író».

Igy kapcsolván magához nemzetét, fölemelte a nemzeti élet felfogásának nálunk ismeretlen magaslatába. Sok helyt megfesti a jövőt, de talán legszemléletesebben, a képzeletre ható legnagyobb erővel a *Stádium*nak következő sorai-
ban: «Országunk nagysága a tökéletesen elrendelt honi mechanika, mint: számos híd, egy mocsár sem, számos gőzhajó, egy korlátlan víz sem, sok színház, egy kóborló társaság sem stb., leginkább pedig a nagy tökélyre fejlett nemzeti erkölcsiség, mint: számos vagyonos, s egy ügyefogyott sem, számnélküli tanult, s egy tanulatlan sem, minden számon túli hazafi s egyetlenegy korcs sem.» Még előbb a *Hitelben*: «Évek tűnése után virágozzék egy nemesb s felemeltebb æra következtében a haza, mint öröme készült kert, melyben idegen a nyomorult, hol az ember méltósága szent, s melyben erény s ész a legszebb dísz!» A mint egyik legsűrűbben emlegetett és legszívesebben magyarázott tétele volt, hogy az egyéni jólét a nemzeti boldogulást szolgálja: akként kapcsolja bele ezt a nemzeti fejlődést is az emberiség életébe. Maga a kapcsolat nem új; a nemzeti önérzet rég emlegeti egy közkeletű formuláját: a nyugoti kultúra hadi védelmét a keleti barbárság támadásai ellen. Ezt a feladatunkat jóformán befejeztük; multunknak lélekemelő emlékévé lett, de nem lehet többé jövő fejlődésünk irányzója. Széchenyi nemcsak újat, de fensőbbet állított nemzetének szeme elé: magának ennek a culturának, az emberiség haladásának szolgálatát, benne való részességünkkel, a magunk módján. Rámutat már a *Hunniában*: «Egy nemzet, mely sajátságainak kifejtésében valami egészre kiképezheti magát, oly erkölcsi test, mely az emberiségnek alkotó része, és azon lépcsőknek egyike, melyeken az emberi nem mind magasbra emelkedhetik véghivatása, a tökéletesülés felé.» Ezt az új feladatot fejezi ki a *Kelet népének* egy sokat idézett helye, a nemzeti gondolatnak talán legszabatosabb, de mindenesetre legmagasztosabb fogalmazása: «Az emberiségnek egy nemzetet megtartani,

sajátságait mint ereklyét megőrizni s szeplőtelen minéműségében kifejteni, nemesíteni erőit, erényeit, s így egészen új, eddig nem ismert alakokban kiképezve, végczéljához, az emberiség feldicsőítéséhez vezetni: kérdem, lehet e ennél minden kesertől tisztább érzés; ha csak mint hangya ily megdicsőítéshez egy paránynyal is járulhatni, van-e ennél emberek közt, kiktől lelki örömök el nem zárva, édesb osztályrész?» Széchenyinek minden szavai között talán épen ezek fejezik ki legrövidebben és legtökéletesebben szellemének és pályájának történeti tartalmát és jelentőségét. Az emberi és nemzeti haladásnak egymást támogató összefüggése, a nemzetiség ereje, mint a közös emberi tökéletesedés tényezője, az emberiség haladása, mint a nemzeti erőnek állandó forrása: ezzel az igazsággal van tele egész lelke, ennek válik prófétájává, ezzel alapítja meg az új Magyarországot.

A mily világosan látja a czélt és utat, olyan rendületlenül bizik benne, hogy a magyar nemzet géniusa ennek a feladatnak betöltésére alkalmas, képes és kész. A mint Széchenyi legnagyobb tanítványa, Kemény Zsigmond jellemzi: «Kemény faj, nyílt homlokú és merész szivű nép». Két fő vonása: nemzetiségéhez és alkotmányához való ragaszkodása. Életfentartásának ez a harczos, küzdő ereje hatalmas munkaerővé idomulhat. Ezzel az ösztönző erővel, általa egy nagy közösségbe fűzve s a maga érdekében minden emberi közérdeket legkönnyebben és legvilágosabban megértve, tiszta belátásával, méltó becsérzetével, romlatlan physicumával a népek sorompójába állva: meg fogja tenni kötelességét. Mindezek nemcsak magára, a maga sorsára értékesek, hanem az emberiségére is. Érték a nyelve: egy eredeti észjárás alkotása és őre s az igazságkereső elmének külön utakon talán új eredményekre kalauzolója. Érték a magyar parasztnak, «a ki nem csókkal, hanem kézfogással köszönt,» egész komoly, férfias valója, melyről a *Hunniának* néhány szép sora olyan vonzó és hű képet rajzol. De érték különösen szabadságszeretete, melyet Széchenyi nem szűnik meg újból meg újból kiemelni s jelentőségére rámutatni. Ez a jellemző magyar szabadságszeretet, a maga néplélek-

tani kiüríthatatlanságában és megtéveszthetetlenségében, nemzetünknek nemcsak politikai életét és nem is csak a maga életét van hivatva szolgálni, hanem a szellemet is és mindenekét. Széchenyi, a mily világosan látja nemzete ez új útra indításának nehézségeit, ép annyira tisztában van veszélyével. Egész erejével törekszik legyőzni amazokat és lángoló hévvel fordul emez ellen. Talán csak a *Blick* iróniája haladja meg maró gúnyban, kiméletlen szenvedélyességben azokat a kifakadásait, melyeket a hazátlanság, a kosmopolitismus ellen intéz. «Mint a kiegészítő üstökészugár izonyú forgásában se határt, se útat nem tart, de mint átok a végtelen üregben magamagát emészti s napsystemákat rendít meg: úgy bolyong cél s törvény nélkül a hazátlan» írja a *Hitelben*. Történetphilosophiai fogalomrendszerébe is beilleszti a kosmopolitismust, még pedig mint a nemzeti elvénhedésnek legkétségtelemnobb és legszomorúbb jelét. A társtalan, magára utalt, féltékeny magyar érzésnek nem ugyanaz a faját és korát egyaránt jellemző haragja-e ez benne, a mely Kisfaludy Károlytól Petőfiig költészetünknek is, a nemzeti lélek e legközvetlenebb megnyilatkozásának, egyik uralkodó motivuma.

Széchenyinek épen ebben az érzésben való részességét és reá hatását igyekeztem néhány töredékes vonással megvilágítani. Közpályájának menetét és egyes mozzanatait: terveit és alkotásait, sikereit és csalódásait még ebből a szempontból is szükségtelennek látszik földéznem; ezek maguk érthetőbben és tanulságosabban beszélnek, mintsem hogy tolmácsra lenne szükségük. Gondolatvilágának is csupán azokra az általános vezéreszméire hivatkoztam, melyek épen az érzelmi indítékot legmélyebbről és legvilágosabban tükröztetik. De hogy egész létének, munkájának és nagyságának ez az érzelmi gyökere milyen erős volt; annak lehetnek fenségesebb bizonyosságai, de érdekesebb alig, mint jelentőségének az a folytonos fokozódása, melyet irodalmi munkássága tüntet fel. Kemény Zsigmond essay-irodalmunknak Széchenyiről írt remekében mély pszichologiai és politikai élelátással fejti ki, mint lett «majdnem rögeszméjévé: esze által zsarnokoskodni szivén». De ez a zsar-

noki akarat, melylyel érzéseit féken tartja, a közpálya izgalmaiban, az országos élet forrongó hevületeiben, a népszerűség hullámtörései közt, a haladó korrall egyre lazul, és az érzés, a maga közvetetlenségében, egyre beszédesebbé válik, egyre nagyobb helyet követel, egyre uralkodóbbnak tűnik föl, egyre jellemzőbbé lesz irataiban. Fejlődése épen fordított azzal, a mire közembereknél a tapasztalás tanít bennünket. Együtt nő mintegy a képzelet hevével s végül szinte a visionárius szenvedély tüzeben izzik.

Írói munkásságának, mint életútjának három nagy stádiumára tipikus jelentőségűek: a *Hitel*, a *Kelet népe* és a *Blick*. Az első csupa gondolat. Érzelmei csak motívumokat pendítve meg, egy-egy tételének kiszínezésében csillanva föl, vagy itt-ott néhány lelkesítő képben, szóban törve elő, de az egész gondolatszövedéknek még háttérébe szorítva. A *Kelet népe* irányában, célzatában, Kossuth veszélyesnek tetsző izgatásával szállva szembe, az ész jogát, elsőségét követeli a politikában; de szívének teljes fölindulásával, hazafi érzésének szent jogán, sebeire hivatkozva. E nélkül, a hazaszeretet aggodalma, kétsége, haragja nélkül, nemcsak hatása, de szinte értelme sem lenne kassandrai intéseinek és kérésének. Azonban rettegő szívének kiáradása oly elnyomhatatlanul őszinte, oly kristálytisztá, hogy senkinek sem juthat eszébe a hatás-keresés eszközének nézni. Ha Széchenyi nem teljes tartalmával tárta föl lelkét, a mit rejtegetett, az mindig az érzése volt; mikor ez előtör, annak a bizonyosága, hogy nem bír többé vele. És mindig kevésbé és kevésbé bír. A *Blick*-nél szenvedélyesebb prózát sem a *Siralmas panasz* szerzője, sem Kossuth nem írt soha; verset is talán csak Petőfi. Egy vulkán kitörése ez a könyv, mely köveket szór és lávát ont; de gyilkos köveinél és pusztító lávájánál félelmesebb gyűlöletének tüze és haragjának kavargó füstje. Bachot és rendszerét, erőszakosságait és képmutatását erkölcsi felháborodásával; Schwarzenberg herczeg cynikus vérszomját keserűségének tajtékzó dübével, Albrecht főherczeg sikertelen kardcsörtetését fölényes és lenéző iróniával árasztja el. Csak magát az ifjú fejedelmet kiméli, kinek belátásából

és szívéből hazája sorsának jobbrafordultát remélni sohasem szűnik meg. Íme, hova ért el, hova sodorta sorsa a hideg, gyakorlati, számító Széchenyit! Ifjúkori naplójából tudjuk, hogy *Bánk-bánt* «veszedelmes tendenciája miatt» rossz darabnak tartotta és csodálkozott rajta, hogy a Nemzeti Színházban előadják. És a *Blick* egy lélekállapotot tár föl, a magyar lélek történeti tragikumának egész sajátságos, forrongó világát, mely királyhűségének rendületlenségében és nemzeti érzésének izzásában oly csodálatosan közel mutatkozik nem is Bánkhoz, hanem Peturhoz.

Ez a fejlődés, a mint subjectivitása mind teljesebben bontakozik ki előttünk munkáiban, életének tragikus bonyodalmaival és végzetével halad előre. Megindul, mikor Kossuthtal és a közhangulattal először kerül szembe s befejeződik, mikor a forradalom után ennek a közhangulatnak szenvedélyében is újra egygyé lesz nemzetével. Tragikumában gyökerezik, hogy a mit érzésével indított meg, az rohamosabban indult fejlődésnek, mint a magok, melyeket gondolataival vetett el. Az ő lelkének tüztől lángra kapott a magyar önérték, az erőnkben és jövőnkben való bizalom, az áldozatkészség és hősiség. A nemzet követelte a jövőt, melyet ő ígért neki, de talán korábban, mint a mikorra biztosan megalapozhatta. Ő csak biztos alapon, minden magyar kéz munkájával, minden magyar fej okos belátásával, minden magyar lélek türelmével és kitartásával hitte és akarta fölépíteni az új Magyarországot. Igazáról meg tudta győzni nemzetét, de az érzések, melyek igazsága által ennek nyomában fakadtak, gyorsabban fejlődtek, mint igazi és végleges győzelmőknek lelki föltételei. Közöttük a legfontosabbak, a legelengedhetetlenebbek: a kötelességtudás és felelősségérzet, kicsinyben s nagyban, a nemzeti munkának egész vonalán. Ezek már nem születhetnek meg hirtelen, bármi mély és nemes fellángolásból; csak hosszú, czéltudatos, átalakító culturmunka eredményei lehetnek. Katastrophánkból, melyben egyetlen vigasztalásunk volt a Széchenyitől fölébresztett nemzeti érzés hősi helytállásának dicső emléke, Deák bölcsességével kiszabadított ugyanez érzés rendületlen ereje a balsorsban.

De az ő munkája koránt sincs befejezve most sem: annak az új Magyarországnak kiépítése, mely kifejtett nemzeti erejével, anyagi és szellemi erejével megvetvén a maga biztosságának alapját, szolgálja az emberi haladást. Az építés terve azonban megvan: az ő szelleme nemcsak kortársainak szólt, hanem a jövőnek, a messze jövőnek is. A mint nem is egy kor lelke szólt belőle, hanem nemzetéé, szellemében sem egy kor problémájának megoldása érett, hanem egész nemzeti életünké, ennek további folyamáié. A bécsi császári palotának pompás kapuzatában Fischer von Erlachnak, egy közel két századja elhunyt nagy mesternek tervét valósította meg nemrég ezer és ezer munkás kéz: így kell nekünk, a nemzet minden napszámosának, Széchenyi munkáját folytatnunk, eszméit közelebb vinnünk a megvalósuláshoz. Folytatnunk különösen a nemzeti lélek erősítésének és nemesítésének munkáját, nemzeti érzésének ápolásával s kötelességtudásának és felelősségérzetének fejlesztésével.

De Széchenyinek nemcsak gondolatai a mi világosságunk, hanem érzései is tanulságaink. Ő nemcsak lángelméjével lehetett és volt feltámasztója és iránymutatója nemzetünknek, hanem magyar lelkevel is. Történetünknek egész folyama, fajunknak egész élete arra tanít, hogy a nagy munkát csak annak az eszménynek hevületében folytathatjuk a siker bizalmával, mely őt és általa nemzetét megindította: a nemzeti eszmény uralma alatt. Világfelfogásunk sok fordulót ért; de tengelye mindig ez maradt. Ez létünk bélyege, legbelső ereje, történeti folytonosságának elve, mely miben sem gátolta, mindig megsegítette, ha kellett: megmentette. Ez ismertette föl vele, Széchenyi lángszelleme által, a közös emberi haladásban, culturában a maga nemzeti érdekét. Ez vezette eleddig, kivétel nélkül, valamennyi lépését előre s a természeti törvény biztosságával mondhatjuk: míg magyar nemzet maradunk, ez fogja vezetni. Más szóval: addig maradunk magyar nemzet, míg ez vezet bennünket.

BAROSS MŰVEINEK ÉS RENDSZERÉNEK UTÓHATÁSAI.

I.

Baross Gábor nevéhez már addig is, míg a vaskezü minister élt, főleg pedig tragikus körülmények közt bekövetkezett halála után, oly cultus fűződött, melynek — hogy úgy mondjam — vegyi összeállítása Baross hibáján kívül túlságosan telítve lett az 1867-iki kiegyezési alap megingatását célzó elemekkel. A minister legnépszerűbb alkotása, zóna-rendszer elnevezés alatt ismert személy dijszabási reformja, nem tartozott ez utóbbi elemek közé, mert nem érintette Ausztriával fennálló államjogi viszonyunkat. Mégis azt láttuk, hogy a negyvennyolczas alap hívei vetekedtek a kormánypárttal e nagy alkotás dicsőítésében, mikor bekövetkezett az a tekintélyes, sőt fényesnek mondható külső siker, mely nyomban követte e merész alkotást.

A negyvennyolczas ellenzéknek ez a szokatlan magatartása csak félig volt őszinte, félig pedig arra vezethető vissza, hogy Baross egyfelől erős kézzel megbolygatta a korábbi vasuti politika hagyományos alapelveit, ezek közt különösen a közös vasutak intézmenyét,¹ másfelől pedig

¹ Az alábbi fejtegetések megértését elő fogja segíteni, ha itt rövid visszapillantást nyújtok a Barossot megelőző hagyományos vasuti politika alapelveire és az ezek alapján a Tisza-kormány hosszú tartama alatt elért nagy vívmányokra.

A Baross által nagyrészt megbolygatott hagyományos alapelvek a következők voltak :

1. Magyarországon nemzeti, államhatalmi és közgazdasági szempontok, mint szabályt, az államvasuti rendszert javallják, de még legalább is hosszú időre tért kell engedni a magánvasutaknak is.

2. Időlegesen tért kell engedni a magánvasutaknak akkor, ha

a személydijszabási reformot követő árudíjszabási reformjaiban a védvámpolitikai célzatot nagyon is kidomborította az által, hogy a magánvasuti rendszerből az állami rendszerbe átültetett es a forgalom fejlesztését célzó díjszabási kedvezményeket kifejezetten a hazai provenientiához kötötte.

Kétségtelen is, hogy Baross a gazdasági önállóság embere volt, de nem lehetett egyéb alaptalan gyanúsításnál, ha neki a negyennyolczas táborban az önálló vámterületre

új és szükséges vasutak építésében az államot pénzügyi tekintetek korlátozzák, ellenben a meglévő magánvasutaknak, vagy egyáltalában a magánvállalkozásnak még kedvük van ily új vasutakat az állam megterhelése nélkül, vagy csak mérsékelt megterhelése mellett építeni; célszerű ugyanis kihasználni ezt az ambíciót, mert az országra nézve fontosabb az, hogy az illető vasut egyáltalában kiépüljön, vagy legalább előbb épüljön ki, mintsem ezt az állam pénzügyi helyzete megengedné; fontosabb ez annál is inkább, mert az államosítás később bármikor lehetséges.

3. Tért kell engedni ily kivételnek akkor is (még pedig — ha lehet — állandóan, vagy legalább addig, míg lehetséges), ha oly vasutakról van szó, melyek az ország fővárosából, vagy valamely más, de a fővárosra gravitáló pontjáról kiindulva, az ország határán túl, Ausztria területén, vagy a Balkán félszigeten mentül tovább eső végpontig egységesen folytattnak, mert az ily vasutak (közös vasutak) üdvösek az országra nézve, feltéve, hogy az illető közös vasut főszékhelye Magyarországon van, vagy legalább (Ausztriával szemben) a székhely kérdésében a teljes paritás biztosítva van.

A Tisza-kormány alatt, még Baross belépését megelőzőleg, a fentebbi alapelvek alkalmazása mellett elért nagy vasutpolitikai vívmányok pedig a következők:

a) az első nagy vasutállamosítási actió s ez által a m. kir. államvasutak domináló helyzetének és olcsó díjszabási rendszerének megalapítása;

b) a budapest—szentlőrincz—pécsi magánvasut engedélyezése, még pedig a fiumei viszonylatban az államvasuti díjszabás alkalmazásának kikötése mellett és ez által, valamint a Déli-vasut zágráb—károlyvárosi vonalának megvétele által a fiumei útirány megalapítása;

c) a pénzügyi válságba jutott kassa—oderbergi vasutnak az osztrák kormány hozzájárulásával történt sanálása s ez által az oderbergi útirány megmentése, továbbá a szab. osztr. államvasut társulat dualisálása. E dualisálás által a Tisza-kormány elérte a teljes paritást a közös vasutak intézményében, a mennyiben az akkor meg-

irányuló titkos czélzatokat tulajdonítottak. Akkor még senki sem ismerte a gazdasági önállóságnak azt a — különben még ma sem teljesen tisztázott — fogalmát, hogy szüntessük meg ugyan az Ausztriával fennálló vámközösséget, de az önálló vámterületet ne a hatvanhetes alap megdöntésével, hanem e kiegyezési alap törvényes corollariuma gyanánt úgy vigyük keresztül, hogy a monarchia mai dualistikus szervezete nagyban és egészben változatlanul maradjon. Akkor tehát még senki sem hitte s még ma sem egészen bizonyos, hogy

lévő öt közös vasut közül kettőnek (Kassa-oderbergi és Magyar—nyugoti) Budapesten, kettőnek (Déli-vasut és Első magyar—gácsországi) Bécsben volt a székhelye, a dualisált osztrák—magyar államvasut társaságnak pedig egyenrangú székhelye volt Budapesten és Bécsben;

d) a kelenföld—győri államvasuti vonal kiépítése és a volt osztrák államvasuttól a győr—brucki vonal megvétele az államvasuti díjszabásnak egészen Bécsig való biztosítása mellett s ez által Bécs és Budapest közt egy új (államvasuti) útirány létesítése;

e) a budapest—zimonyi államvasuti útirány létesítése.

A közös vasutak intézményét Baross annyiban bolygatta meg, a mennyiben az osztrák—magyar államvasut, továbbá a magyar nyugoti és első magyar—gácsországi vasutak magyar vonalainak államosítása által a közös vasutak számát ötről kettőre leszállította, mely két vasut közül az egyiknek Budapesten, a másiknak pedig Bécsben van a főszékhelye és így a forma szerinti paritás ma is fennáll, de az alábbiak szerint az erőviszonyok lényegesen megváltoztak.

Ezekon kívül államosította Baross egyebek közt a budapest—szentlőrinc—pécsi vasutat is, a mi annyiban ütközött a hagyományos vasuti politika elveibe, a mennyiben az e vasut mögött álló pénzcsoport az államosítás elkerülése végett igen jelentékeny új vonalaknak az állam megterhelése nélkül való kiépítésére tett ajánlatot, ezt azonban Baross el nem fogadta.

E fontos vonalak közt volt a budapest—szarajevói fővasuti útirány létesítésén kívül, melyre czikkem során még visszatérek, az adony—székesfehérvári és a barcs—gradecki vasut is, mely két vasut időközben, mint vicinális kiépült ugyan, de a pénzcsoport által mint fővasutak voltak tervezve és az adony—székesfehérvári vonalnak az lett volna a rendeltetése, hogy az akkor még fennállott magyar-nyugoti közös vasutat függetlenítse a Déli vasuttól, a barcs—gradecki vonalnak pedig a barcsi fontos csomópont forgalmára nézve hasonló rendeltetése lett volna a m. kir. államvasutak fumei útiránya javára.

a hatvanhetes alapnak ilykénti «kifejlesztése» kielégíténé-e a negyvennyolczas alap híveit, ellenben mindenki természetesenek találta, ha a negyvennyolczas ellenzék a vámközösség megszűntében csak pusztá eszközt keres a hatvanhetes kiegyezés végleges megdöntésére. Viszont pedig a vámközösségnek a kiegyezési törvényben biztosított automatikus úton való megszűnhetését mindenki oly ultima ratio-nak tekintette, mely elől úgy a Korona, mint Ausztria bizonyára vissza fogna riadni, mely tehát Magyarország kezében csak törvényes eszköz arra, hogy a kiegyezésnek időhöz kötött gazdasági alkatrészét a mindenkori lejáratkor a teljes paritást mindinkább megközelítő és biztosító feltételek alatt megújíthassa.

De ha a gazdasági önállóságnak ez az új és — tegyük fel, hogy — possibilis fogalma már ismeretes lett volna is Baross idejében, józanul akkor sem gondolhatott senki arra, hogy a vámközösség megszüntetése előtt feladjuk azokat a nem közjogi, hanem gazdasági értelemben vett közös intézményeket, melyeknél a közösség előnyös volta túlnyomóan Magyarország részén van. Ellenkezőleg, a józan ész parancsa csakis az lehet, hogy az e gazdasági jellegű közös intézmények fentartásával járó előnyök latbavetése nélkül az önálló vámterület hívei se foglaljanak véglegesen állást, mert hiszen több mint valószínű, hogy kivéve a dunai gőzhajózást, melynek a partállamok közti közösségét a párisi szerződés biztosítja, a többi ily gazdasági természetű közös intézmények (közös vasutak, közös bank) a vámközösség elestével úgy is meg fognak szünni. Vitatható igenis, hogy egyik vagy másik közös vasut, avagy a közös bank — magában véve — előnyös-e az országra nézve, vagy hátrányos; bizonyos azonban, hogy a vámközösség ellenzőit egyetlen egy lépéssel sem hozná közelebb céljukhoz, ha az önálló vámterület megvalósítása előtt oly közös intézményeket adnának fel, melyek előnyösek az országra nézve. Ellenkezőleg ez az eljárás csak arra vezetne, hogy még inkább fokozza Ausztria ellenállását.

Baross Gábor bizonyára rendíthetetlen híve volt az 1867 iki kiegyezésnek és mint ilyen, a gazdasági önállósá-

got nem a vámközösség megszüntetésében, hanem az általa erőteljesen felkarolt iparfejlesztési, közszállítási és árúdíj-szabási politikában kereste. Neki tehát akkor, mikor előbb a Bécsben székelő első magyar-gácsországi és a Budapesten székelő magyar-nyugoti közös vasutak, később pedig a dualistikus szervezetű osztrák-magyar államvasut társaság magyarországi vonalait államosította, nem volt szándékában tabula rasat csinálni a közös közlekedési vállalatokkal, hanem csakis az a cél lebegett előtte, hogy a m. kir. államvasutak hatalmi erejének ilyként való fokozásával, hálózatának ilyként való kibővítésével díjszabási politikájának alapjait erősítse. Hogy szándéka nem ment túl ezen a mértéken, ezt legjobban bizonyítja az a tény, hogy kevés idővel az osztrák-magyar államvasut-társaság magyar vonalainak államosítása után komoly kísérletet tett arra, miszerint az e társaságnál a gyakorlatban jól bevált dualistikus szervezetet a dunagőzhajózási társaság által is elfogadtassa.

Árúdíjszabási politikájának ama fölösleges kiélesítésével, mely szerint a díjszabási kedvezményeket kifejezetten a hazai provenientiához kötötte, Baross tagadhatatlanul a negyvennyolczas ellenzék malmára hajtotta ugyan a vizet, de ez csak akaratlanul történhetett. Ma már mindenki tudja, hogy semmi szükség nem volt erre az ujításra, mert a hivatalos díjszabással szemben adott minden kedvezmény, bármily discret formában engedélyeztetik is, a dolog természeténél fogva rendszerint csak a hazai provenientiának juthat. Ebben az esetben Baross egyszerűen csak túllőtt a célon és nemcsak az országnak, hanem neki sem volt szüksége arra a kudarczra, melyet e rövid életű ujításával, köztudomás szerint, a német birodalmi kormány beavatkozása következtében vallott.

Nem egyéb tehát mesebeszédnél, ha Barosznak a vámközösség megszüntetésére irányuló titkos célzatokat tulajdonítottak. E mesebeszédet a negyvennyolczas ellenzék köreiből ennek egyes nagy befolyású tagjai terjesztették el, kik mint vasuti concessionáriusok, szoros viszonyt igyekeztek fentartani Barossal. Ezek félrevezethették az ellenzékot, de egyáltalában nem volna igazságos a Baross

számlájára írni, ha, különösen elhunytá után, az ő nevéhez fűződő cultusba a hatvanhetes alap megingatását czélzó oly elemek is belevegyültek, melyek semmikép sem azonosíthatók az ő személyével és valódi intentióival. Hiszen ezeket az intentiókat senki sem ismerhette jobban, mint az ő volt államtitkárja és utóda, Lukács Béla, ki bizonyára Baross hagyományát követte akkor, midőn eleinte a magyar dunai hajózás emancipálását nem egy új társaság alapítása, hanem a Bécsben székelő Duna-gőzhajózási Társulat szervezetének dualisálása útján akarta megvalósítani. Közvetlenül a ministeriumból való kilépésem után engem bizott meg az erre vonatkozó tárgyalásoknak bizalmas úton való előkészítésével és csak a dualisálás módozatára nézve tért el Barosstól, a mennyiben úgy találtuk, hogy az osztrák-magyar államvasut-társaságnál érvényben volt dualistikus szervezet hitelét veszttette a magyar vonalak államosítása és az ezt megelőzőleg Baross és Hieronymi, mint a társaság magyar vonalainak vezérigazgatója közt kifejlődött személyes tusakodás által, miért is más dualisálási formát kellett keresni. Ilyennek találtuk a két cartel-társasággá való szétválasztás formáját, mely a két igazgató-tanácsba beválasztandó részvényes tagok azonossága által biztosította volna ugyan a societárius érdek-egységet, de a kereskedelmi és műszaki ügyvitelt Dévényen alul és felül teljesen önállósította volna, még pedig olyformán, hogy a külföldi partok Orsovától lefelé a magyar, Passautól felfelé pedig az osztrák cartel-társaság alatt álljanak.

A dualisztikus szervezetnek ebben a formájában egyúttal oly megoldást is kerestünk, mely — ha sikerül és beválik — idővel talán a közös bankintézetnél is alkalmazható lesz.

Alig hogy megindultak azonban az erre vonatkozó bizalmas tárgyalások, sajnálattal vettem észre, hogy a hamis irányban kifejlődött Baross-cultus fedezete alatt a kereskedelmi ministeriumban úrrá lett az a negyvennyolczas motívum, hogy «nem kell közös ügy», «nem kell dualistikus szervezet», hanem tabula rasat kell csinálni legelőször is a «közös» Duna-gőzhajózási társulattal, azután pedig rendre

a még megmaradt két közös vasuttal: a Kassa-oderbergivel és a Délivel.

Megkísérlettem útjába állani ennek az áramlatnak és így keletkezett a *Budapesti Szemle* 1894-iki évfolyamában *Baross Gábor rendszere és művei* cím alatt megjelent cikksorozatam, melynek éle a fentebbiek szerint nem Baross Gábor személye és az ő tragikus vége által megszentelt emléke. hanem csakis a hamis szellemben kialakult Baross-cultus ellen irányult.

E cikksorozatban csak taktikai okokból vettem legélesebb bonczkés alá Baross zóna-rendszerét, mert úgy találtam, hogy e minden hibája mellett szerintem is legkiválóbb alkotásának sikere vetette meg alapját annak a hamis irányú Baross-cultusnak, melytől az 1867-iki kiegyezési alapot, vagy helyesebben szólva, az Ausztriával szemben fennálló erőviszonyainkat fenyegetve láttam.

Azóta 17 év telt el s a további fejleményekből kitűnik, hogy aggályaim nem voltak alaptalanok. Tollam gyengének bizonyult s a hamis irányba terelődött Baross-cultusnak legelőször is gróf Széchenyi alkotása, a magyar dunai gőzhajózás esett áldozatul.

Lukács Béla még az előkészítő lépések stádiumában megszakította a Duna-gőzhajózási Társaság dualisálása iránt megindított tárgyalásokat és megalapította az «önálló» magyar vállalatot, de ezt bécsi pressió alatt cartelbe engedte lépni a Duna-gőzhajózási Társulattal és az eme cartelviszony szabályozására vonatkozó tárgyalások során megállapodott az osztrák kereskedelmi miniszterrel, hogy alkalmas időben a Kassa—oderbergi, meg a Déli-vasutat kölcsönösen államosítani fogják.

A dunai gőzhajózást illetőleg Lukácsnak ez az alapítása nemzetközi szempontból mit sem változtatott a helyzeten, mert a párisi szerződés az összes parti államok hajózási vállalatainak biztosította a Duna közös használatát, vagyis azt, hogy üzleteiket a szomszédos partállamok területeire is kiterjeszthetik. Ebből a szempontból tehát nemcsak változatlanul maradt a Duna-gőzhajózási Társulat közössége, hanem ily értelemben az új magyar vállalat is

közös lett, mert üzletköre nem szorítottatott a magyar partokra, hanem kezdettől fogva az osztrák és egyéb külföldi partokra is kiterjesztetett. Lényegesen megváltozott azonban a helyzet a monarchia két államának egymásközi viszonyában, mert míg az idegen part államok a párisi szerződés értelmében egyszerűen csak túrni kötelesek, hogy például egy román hajózási vállalat Magyarország, vagy Ausztria területére is kiterjeszthesse üzletét, addig a Duna-gőzhajózási társulattal szemben, míg ennek közössége a monarchia egyéb gazdasági természetű közös intézményeinek mértéke szerint volt elbirálandó, a magyar kormánynak jogában állott megkövetelni, hogy a magyar partokon folytatott üzemére nézve külön üzletigazgatósága legyen, ügyvitelét magyar nyelven kezelje, magyar területen kizárólag magyar állampolgárokat alkalmazzon, magyar üzletéről elkülönített számadást vezessen, stb. Mindezt a korábbi magyar kormányoknak már sikerült is keresztül vinniök és tudomásom szerint ez a helyzet tényleg ma is fennáll, de állandó fentartása a változott viszonyok közt tisztán a társaság discretiojától és üzleti érdekeinek alakulásától függ.

Annak ellenére továbbá, hogy időközben már a Vas-kapu is — tudvalevőleg szintén Baross alkotása — megnyílt, a dunai forgalom még távolról sem emelkedett arra a mértékre, hogy elbirjon egy oly nagyszabású új hajózási vállalatot, mely teljes mértékben megfelelné Magyarország partállami jelentőségének.² Tényleg Lukács is kénytelen volt megelégedni egy oly kisebb magyar vállalat alapításával, mely távolról sem mérhető össze a bécsi Duna-gőzhajózási Társulattal. Fokozza a helyzet visszásságát az a kö-

² A 4864 kilométer hajózható dunai parthosszból Magyarországra 1712 klm. = 35·2%, Ausztriára pedig csak 677 klm. = 14% esik. Még kedvezőbb Magyarország arányszáma, ha a Duna hajózható mellékfolyóit is figyelembe vesszük, nevezetesen pedig 6060 klm. = 63 % a 711 klm-rel = 7·4 %-kal szemben. Ha pedig csak a monarchia határain belüli parthosszakat nézzük, akkor ezekben Magyarország arányszáma Ausztriával szemben a dunai partoknál 71·6 %, a mellékfolyókkal együtt pedig 89·5 %.

rülmény is, hogy az új magyar vállalat hajóparkjának elégtelensége miatt Lukács kénytelen volt a személyforgalmat az osztrák vállalat kezében meghagyni, holott pedig épen a személyforgalom az, mely legjobban kidomborítja valamely ország partállami jelentőségét, sőt már az állam méltóságát is érinti, ha idegen vállalatnak kénytelen saját személyforgalmát átengedni. Az a körülmény pedig, hogy az új magyar vállalat tartós jellegű cartel-viszonyba lépett az osztrák vállalattal, összeegyeztethető ugyan az előbbinek érdekeivel, de közgazdasági szempontból semlegesítette az új alapítás előnyeit és kockáztatta azt a célt, hogy az új vállalat, legalább idővel, erélyes és céltudatos verseny által kiküzdje magának azt a helyzetet, mely megfelel Magyarország partállami jelentőségének.

Ezt a célt nem ugyan egyszerre, csak fokozatosan és valószínűleg óriási áldozatok árán, csak egy a magyar állam által garantált alapítás útján lehetett volna elérni. Egy pusztán csak subventió vállalat sorsa már előre is meg lett volna pecsételve, mert a nagy hal, a Dunagőzhajózási Társulat, előbb-utóbb ép úgy elnyelte volna a kis halat, mint a hogy ez évtizedek előtt az első magyar gőzhajózási társasággal történt. Belátta ezt a legutolsó pillanatban — információ alapján — az a pénzeszoport is, mely az új vállalatot finanszírozta s azért az ügylet véglegesítését attól tette függővé, hogy ha már a kormány nem hajlandó a kikötött subventió helyett kamatgarantiát adni, akkor a subventión kívül legalább a deficitgarantiát vállalja el az állam.

Lukács is kénytelen volt belátni, hogy ez elkerülhetlen és ennek Bécs által követelt ellenértékeként elkerülhetlen volt a cartelbe lépés is,³ az országnak tehát jóformán semmi haszna sem lett az új alapításból, de legalább a jövő, a biztos romlás kockázata nélkül, nyitva maradt.

És valóban a Lukács által teremtett helyzet nemcsak

³ A deficitgarantia nem ok nélkül nyugtalanította a D. G. H. T. körül érdeklődő bécsi köröket, mert az nagy mértékben erősítette az új vállalat versenyképességét s ezért kellett cartelre lépnie a D. G. H. T.-al.

semmikép sem felel meg Magyarország partállami jelentőségének, a mi kétségbevonhatatlan módon megállapítható azokból az arányszámokból, melyeket a fentebbi jegyzet-rovatba cikksorozatomból átvettem, hanem ezenkívül nagyon lényegesen rontotta Ausztriával való erőviszonyunkat még a korábbi, ki nem elégitő állapottal szemben is. Nem volt kielégítő a korábbi állapot azért, mert e túlnyomóan Magyarországra támaszkodó vállalatnak Bécsben volt a székhelye, de még kevésbé kielégítő a mostani állapot, mert ismétlem, hogy a már érintett nemzeti postulatumok teljesítése most már teljesen a D. G. H. T. tetszésén áll, ezenkívül pedig a társaságnak igen jelentékeny magyarországi vagyonát, ideértve a pécsi szénbányákat és a pécs—mohácsi vasutat is, a változott helyzetnek megfelelően most már az ország passivái közé kell soroznunk, mint idegen vagyont magyar területen; holott a korábbi helyzet szerint ez a vagyon egy, bár Bécsben székelő, de közös intézmény, tehát magyarországi üzemében magyar vállalat vagyona volt és így cselekvő alkatrésze volt a nemzeti vagyonnak.

Tudom, hogy az utóbbi körülményt sokan jelentőség nélkülűlinek tartják. Ám legyen, de nem ilyen akadémikus az előbbi körülmény és ha ez jelenleg még sem nyugtalanítja a közvéleményt, ennek az az oka, mert még ma nincs nagyobb baj, még ma a D. G. H. T. csak a közgazdasági téren folytat Magyarországon osztrák politikát, nem pedig politikai téren is. De hamarabb, mint talán gondoljuk, bekövetkezhetik az utóbbi eset is.

Ez tehát így nem maradhat és a jövő nem lehet más, mint vagy az, hogy a mostani magyar vállalat kétszer-háromszor akkorára nőjje ki magát, mint a D. G. H. T., a mi csak a kamatbiztosításos alapra való áthelyezkedés és késig menő verseny, tehát óriási áldozatok mellett lehetséges, minthogy a dunai forgalom nem fog oly mértékben emelkedni, hogy abból két ily óriási vállalat egymással békében megélhessen; vagy pedig a D. G. H. T. barátságosan adja be a derekát és (esetleg fusióra lépve a meglévő magyar vállalattal) akár főszékhelyét tegye át Budapestre,

akár pedig oly cartell-társasági alapon térjen át a dualistikus szervezetre, mint ezt eleinte Lukács tervezte.

Ha az elemi igazságok mindenkor győznének, akkor ez utóbbinak kellene bekövetkeznie, még pedig a főszékhely egyszerű áthelyezésével. Arra, hogy ezt kierőszakoljuk, ma már nincsenek fegyvereink, mert ezeket kiadtuk kezünk-ből. Baross kiépítette a Vaskaput, a mit nem lett volna szabad tenni addig, míg a magyar Duna-hajózás emancipatióját keresztül nem vittük. Lukács az új, de cartelviszonyba lépett vállalatba olvasztotta be a m. kir. államasutak kis, de fürge hajóraját, melyet Baross a D. G. H. T. megfélemezésére beszerzett s mely e társaságot tényleg hatályosan nyugtalanította is. Utódai pedig feladták azt a versenyt, melyet Baross alatt a Máv. vizmenti vonalai egy egyes ügynöki cég közreműködésével a hajózás ellen folytattak; fel kellett ezt adniok azért, mert bármily kevésé kielégítő is az a megoldás, melylyel Lukács a dunai hajózás kérdését egy időre megoldotta, e megoldás által a vasút és hajózás versenyének legalább is formai jogosultsága csakugyan megszűnt.

Szerezhetünk azonban egy mindezeknél erősebb új fegyvert s ez az, a mire már rámutattam: áttérni a mostani subventiós rendszerről a kamatbiztosításos rendszerre s ez által lehetővé tenni, hogy a magyar vállalat a mostani cartel lejárta után a versenyt a D. G. H. T.-gal felvehesse. És talán elegendő volna e bármikor előrántható fegyverre erélyesen ráütni, hogy érvényesüljön az elemi igazság. Hiszen egy egész csomó elemi igazság szól e mellett. Elemi igazság az, hogy főszékhelyét Budapestre tegye át egy oly vállalat, mely nagy Széchenyink teremő erejének köszöni eredetét s melyet egészen a Lukács-féle rendezésig mindenkor úgy ismertünk, mint egy, mágnásaink rossz példájára, Bécsben székelő magyar vállalatot. Elemi igazság továbbá az, hogy midőn az államjogi természetű közös intézmények egész sorozata kivétel nélkül Bécsben székel, akkor legalább a gazdasági közös intézmények terén Magyarországnak, mint legnagyobb parti államnak jusson azon vállalat főszékhelye, melynek üzleti tevékenységében leggazdagabb

forrása Magyarország. És végre elemi igazság az is, hogy azok a hatalmas nagyrésztvényesek, kiktől a dolog függ, ne csináljanak osztrák politikát, ne szítsák, hanem fegyverezék le Ausztria kislelkű és igazságtalan ellentállását, fegyverezzék le azzal, hogy ne csináljanak mást, mint egyszerű és józan résztvényes politikát, mely pedig az adott esetben azonos a magyar állásponttal.

Elfogadható volna azonban Magyarország részéről az előbb Baross, később pedig Lukács által tervezett dualistikus megoldás is, főleg az utóbbi által megkísérlett, de rögtön elejtett cartel-társaság formájában és ez ellen még a negyvennyolczas alap híveinek sem lehetne alapos kifogásuk, nemcsak azért, mert a koalíciós kormány uralma alatt ezt a megoldást a bank-kérdés rendezése körül ők is bajlandók voltak elfogadni, hanem legfőképp azért, mert ha már a párisi szerződés értelmében nem lehet megtagadni, hogy a régi «közös», de Lukács hibájából elosztrákosított D. G. H. T. a magyar partokra is kiterjeszthesse üzemét, mindenestre helyesebb visszaállítani, de teljesen paritásos formában visszaállítani azt a közösséget, mely e vállalatra újból hatásossá teszi a magyar állam korlátlan területi fenhatóságát és annak magyarországi vagyonát visszahelyezi Magyarország activ mérlegébe.

Mindenesetre megállapíthatjuk már e pontnál is azt, hogy a hamis Baross-cultus nem gyarapította, hanem lefokozta erőviszonyainkat Ausztriával szemben és hogy Magyarország sic vos non vobis munkát végezne akkor, ha a magyar hajózásnak akár az egyik, akár a másik módon való emancipálása előtt a Duna-Tisza csatornát kiépítené.

Mondják, hogy Lukács kegyvesztett lett az illetékes fórum előtt a miatt, mert az eredeti conceptiótól eltérve, utólag hozzájárult a deficitgarantiához s ez az oka, hogy a Szapáry-kormány bukása után kiesett a Bánffy-ministeriumból. Ez lehet igaz is, nem is, de tény, hogy az ő kimaradásával megbukott az a terv, hogy a Kassa-oderbergi vasutat, valamint a Déli-vasutat is államosítsák. Azóta az egész nemzet köztudatába ment át, hogy északnémetországi kivitelünk szempontjából a legnagyobb veszedelem lett volna

a Kassa-oderbergi vasutat államosítani. Mint kereskedelemügyi miniszter, maga Kossuth Ferencz vitte át a negyvennyolczas tábor köztudatába is e felfogást akkor, mikor a dalmáciai összekötő vasut óriási költséggel járó építése fejében nem tudott méltóbb és értékesebb compensatiós követelést felállítani, mint azt, hogy a Kassa-oderbergi vasút osztrák vonalán a második vágányt lefektessék, Oderbergből pedig egy rövid kitoló vágány építtessék ki Annabergbe a végből, hogy kiviteli forgalmunk ne szenvedjen annyit az oderbergi állomáson előfordulni szokott árútorlódásoktól, mint eddig szenvedett.

A mi pedig a Déli-vasutat illeti, igaz ugyan, hogy ennek főszékhelye Bécsben van, de csak egy tekintetet kell vetni a térképre s azonnal észrevehetjük, hogy Pragerhofból, mint a trieszti, tiroli és két átkelési ponton (Cormons és Ala) az olaszországi, Innsbrucknál pedig az arlbergi, végül Kufsteinnél a bajorországi forgalom nagyfontosságú csomópontjáról egyfelől Budapest, másfelől pedig Bécs felé villaszerűleg kiágazva, képzelni sem lehet eszményibb paritásos vasutat, mint ezt. Hiszen igaz, hogy Pragerhofból az út visszafelé is vezet, de aránytalanul nagyobb az előny, melyet a mai helyzetben az egynél nem több kezelési illeték és a megszakítás nélküli távolsággal csökkenő díjszabási scála révén kiviteli terményeink élveznek, mint a mennyit ugyanez a helyzet a sokkal értékesebb behozatali árúknál jelent.

Szerencse tehát, hogy sem a Kassa-oderbergi vasut, sem a Déli-vasut nem esett áldozatául a Baross-cultusnak, melyet Lukács eleinte jól megértett, de később bizonyára félreértett. Merem azonban állítani, hogy az Ausztriával szemben fennálló erőviszonyunkban a magyar-nyugoti és első magyar gácsországi vasutak, különösen pedig az osztrák-magyar államvasut-társaság magyar vonalainak Baross által végrehajtott államosítása által távolról sem nyertünk annyit, mint a mennyit veszítettünk és hogy tehát a mérleg itt is nagyon kedvezőtlen. Kisebb jelentőségű ez a stiriai (Grác) és gácsországi (Przemysl) irányokban, de súlyos jelentőségű a bécsi (helyben és átmenet), a csehországi és az északnyugoti német viszonylatokban. Éreztük ezt már köz-

vetlenül az osztrák-magyar államvasut magyar vonalainak államosítása után is, mert elvesztettük a scalaszerű díj-számítást és az egynél nem több kezelési illetéket, de a helyzet még tűrhető volt addig, míg a társaság osztrák vonalait is nem államosították, mert egyelőre még érvényben maradt a társaság dualisálása alkalmával elért azon fontos kikötés, mely Bécsig úgy Marcheggen, mint Bruckon át a kilométrikus díjelosztás formájában díjszabási jogot biztosított a m. kir. államvasutaknak. Köztudomású azonban, hogy mihelyt az osztrák vonalak államosítása megtörtént, a marcheggi, s a brucki irányban nemcsak ez a kilométrikus osztás szűnt meg, hanem azonnal prohibitív díjszabást léptettek életbe s ez a vám- és kereskedelmi-szerződés szellemébe ütköző eljárás már eddig is sok milliójába került az országnak.

Am ezt a nagy veszteséget nem lehet egészen a Baross számlájára írni, mert a régi cs. kir. osztrák államvasut társulatnak 1882-ben történt dualisálása alkalmával mindkét állam kikötötte magának, hogy 1895 január 1-től kezdve egymástól függetlenül⁴ élhessen az állami megváltás jogával. Ez szerintem hiba volt és a korábbi vasuti politika rovására eső ezen hiba miatt lehetséges, hogy az osztrák kormány akkor is élt volna e kikötött jogával, ha Baross nem államosította volna a magyar vonalakat, tehát a prohibitív díjszabást ez esetben is alkalmazásba vette volna. Sokkal valószínűbb azonban, hogy az 1882-ben dualisált vállalat mai napig, vagy talán egész engedélyének tartamára változatlanul fennmaradt volna s így legalább is az elhamarkodás vádja alól Barosst alig lehetséges felmenteni.

Mindenesetre tény, hogy az osztrák magyar államvasut osztrák vonalainak államosítása által a magyar és osztrák állami vasutaknak egymás közti hatalmi viszonya gyökeresen megváltozott. Azelőtt a hatalmi túlsúly a magyar államvasutak részén volt s most ez átment az osztrák államvasutakra. Hogy mit jelent ez a fordulat a két állam erő-

⁴ Ily kikötés sem a Kassa-oderbergi, sem a Déli-vasut engedélyokiratában nincsen.

viszonylatában, azt minden szakember tudja s főlöleges volna itt bővebben fejtegetnem. De még ennel is többet ártott s valódi incommensurabilis kárt okozott az a cikk-sorozatomban részletesen kifejtett kormányzási és hivataloskodási rendszer, melylyel Baross a hivatalos szolgálatot a parlamentarismus nevében úgyszólván teljesen decomponálta. Hosszú időre iskolát formált ez a rendszer Baross halála után is s annak káros következményeit a következő fejezetben mutatom ki.

II.

Ausztriában gyöngye lábön áll a parlamentarismus és az osztrák birodalom ereje a régi iskolázott bürokratiaiában fekszik, mely ott az ő hagyományos szellemi tőkéjével oly hatalmas és hozzáteszem, oly veszedelmes tényező, hogy a mi magyar életünkben vele talán csak a hírlapirodalmat lehetne összehasonlítani. Az ottani alkotmányos, de nem parlamentáris kormányforma mellett csak ez a hatalmas bürokratia képes erős kézzel összetartani a nagy nemzetiségi csoportokra szétagolt birodalmat, részint hivatalos hatalmával, részint pedig az által, hogy ott a politikai sajtó is nem csekély mértékben a bürokratia szellemi tőkéjéből táplálkozik s azért különösen a külügyi viszonyokban, de legfőképe a Magyarország és Ausztria közt felmerülő differentialis kérdésekben sokkal informáltabb, mint a magyar politikai sajtó.

Viszont Magyarország legfőbb ereje a parlamentarismusban fekszik s azért Magyarországon a bürokratiaiának nem lehet oly önhatalmú szerepet engedni, annál kevésbbé, mert igaz van Tisza Istvánnak, hogy a parlamentarismus lényege a népképviselőnek a végrehajtó hatalom gyakorlására való befolyásában fekszik. Ebből azonban még nem következik, hogy nálunk decomponálni kell a bürokratiaiát, mert hiszen jól szervezett, erős és a nemzeti szellemben gyökerező hagyományoktól áthatott bürokratia nélkül kormányozni nem lehet. De nem szabad a magyar bürokratiaiát decomponálni már csak azért sem, mert ennek kell helyt

állani az osztrák bürokratiaiával szemben azokban a kormányzati ágakban, melyekben úgyszólván napról-napra menő tárgyalásokat kell folytatni a megfelelő osztrák kormányzati körökkel. Ezzel az osztrák bürokratiaiával tehát szembe kell szállania a magyarnak hol tollal, hol szóval, mert a siker legtöbbször nem attól függ, hogy melyik részen van az igazság, hanem attól, hogy melyik részen van a szellemi felsőbbtség és legalább a szellemi egyenrangúságnak kellene meglenni, hogy az igazság érvényesüljön. Hiába vannak tehát nekünk világraszóló parlamenti erőink és hiába valók a nagy phrasisok a már bekövetkezett kudarcz után, ha ezt a kudarczot bürokratiaiánk gyöngesége okozta.

Sejtem ugyan, de nem állíthatom biztosan, hogy ez lett volna az eset az argentinai húskérdés és a Kassa-oderbergi vasút ügye körül legutóbb felmerült viszályban is, de merem állítani, hogy ebben a kérdésben az elemi igazság magyar részen volt s hogy ezen elementáris igazságot csak azáltal sikerült elhomályosítani, mert az osztrák bürokrácia nemcsak közvetlenül, hanem az ottani sajtó ügyes és ravasz informálása által is hathatós támogatást nyújtott saját kormányának.⁵

⁵ Az argentinai hús és az annabergi vasúti csatlakozás közti kapcsolat első pillanatra önkényesnek és mesterkéltnek látszik, de valójában rokontermészetű, mert az egyik esetben arról van szó, hogy Magyarország saját hátrányára segítsen az osztrák húshiányon, a másikban pedig arról, hogy viszont Ausztria egy kitoló vágány engedélyezésével segítsen a szűk oderbergi állomás teljesítőképeségén, mely miatt a gyors romlásnak kitett magyar élelmiszerek sokszor napokra menő késedelemmel, tehát megromlott állapotban kerülnek a fogyasztók kezeihez. Ezt a természetes kapcsolatot, persze, a jó osztrák kormány magyarelles politikából elhallgatja a hús miatt lázongó osztrák socialisták előtt, mert ha nyíltan bevallaná, valószínűleg a minapihoz hasonló merényleteknek tenné ki magát. És valóban példátlan dolog a vasútak történetében az a visszaélés, melyet a Kassa-oderbergi vasúttal szemben őt megillető felügyeleti jogával az osztrák kormány elkövet akkor, mikor évtizedeken át makacsul megtagadja, hogy a vasut-társulat az említett hátrány kikerülése és a megnövekedett forgalom legyőzhetése végett osztrák vonalán a kérdésben forgó kitoló vágányt és a második vágányt saját pénzén lefektethesse. Erre civilisált országban még sohasem volt példa s az adott

Sajnálni lehet ezt annál is inkább, mert ebben az esetben a politikai *raison* is a magyar álláspont mellett volt, a mennyiben a monarchia álláspontjáról Bécsben is csak örülni lehetett volna annak, hogy Magyarországon már a negyvennyolczas alap hívei is megbarátkoztak egy közös intézménnyel.

Baross az alatta volt egész kormányzati ágból jóformán csak a posta és távirdaszolgálatot hagyta érintetlenül és ennek tulajdoníthatjuk, hogy a közgazdaságba vágó összes állami intézetek közül külföldi szakemberek megítélése szerint is posta- és távirdaintézetünk foglalta el utóbbi időben azt az első rangot, melyet régebben a m. kir. államvasutaknak tulajdonítottak. Legerősebben decomponálta Baross az államvasuti igazgatást és a ministerium vasuti szakosztályát. E decomponálásnak egyebek közt két káros következménye, és pedig az egyik még az ő életében, a másik pedig már csak a koalíciós kormány alatt nyilvánult és mindakettő kiszámíthatlan mértékben megrontotta erőviszonyainkat Ausztriával szemben, az első

esetben ez annál különösebb, mert a szóbanforgó beruházás úgy az építés folyama alatt, mint az akadálytalan forgalom helyreállításával Ausztria egyik tartományának, Sziléziának is javára válnék. S mindez csak azért történik, hogy Magyarországnak ne legyen más kiviteli útja Németország felé, mint csak Bécsen át, a prohibitív tarifákkal megnomorított marcheggi és brucki útvonalon.

Úgy tudom, hogy a legutóbbi kiegyezési tárgyalás alkalmával a magyar kormány azt a valóban monarchikus és loyalis ajánlatot tette az osztrák kormánynak, hogy a két államnak egymást keresztező kiviteli forgalmában a mindkét részről állami vasutak valamely alkalmas formában, például a kilométrikus díjosztás elfogadásával, kölcsönösen díjképzési jogot engedjenek egymásnak. A dualistikus monarchia s egyáltalában a monarchikus eszme híveinek két kézzel kellett volna fogadni ezt a loyalis ajánlatot, de nem így történt, hanem Ausztria egyfelől az oderbergi útirány megbénításával, másfelől a bécsi irányban prohibitív tarifák felállításával minden lehető elkövet, hogy megbénítsa Magyarország forgalmát és ha — mint ezek a tények mutatják — Bécs telhetetlensége miatt Ausztriában már csakugyan kihalt volna a monarchikus érzék, megtörténhetik, hogy előbb-utóbb a nemzetközi socialisták fognak Magyarországnak igazságot szolgáltatni, ha ugyanis tisztán felismerik a helyzetet.

közvetlenül, a másik csak közvetve. A díjszabási kedvezményeknek már említett, a hazai provenientiához kötése volt az első, a másik pedig a koalíciós kormány alatt a horvát testvérekkel kitört nyelvviszály.

A ministerium vasuti szakosztályát Baross, ki nagy barátja volt a contradictorius eljárásnak, két részre osztotta, administratív és díjszabási szakosztályra. Ebből fejlődött ki az első káros következmény. Mindkét szakosztály megegyezett abban, hogy a hazai provenientiának az addigi módszer szerint való díjkedvezményezése nem ütközik a vám és kereskedelmi szövetségbe (akkor még nem nevezték szerződésnek), de az administratív szakosztály a hagyományos téren állva azt allegálta, hogy a Baross által tervezett újítás, vagyis a hazai provenientiának egyenes feltételként való kikötése megtámadható a vám és kereskedelmi szövetség betűje alapján, mely a két állam alattvalóinak egyenlő elbánást biztosított. A díjszabási szakosztály pedig az ellenkező álláspontot védte és Baross az utóbbinak adott igazat, még pedig teljes jóhiszeműséggel, de, mint az eredmény megmutatta, kevés politikai érzékkel.

Azóta minden osztrák polgár és jogi személy állandóan telekürtöli a világot azzal a ráfogással, hogy Magyarországon a szerződési hűség gyenge lábon áll. Nem egyéb ez célzatos hazugságnál, de azért mégis végtelenül sokat ártott az országnak. Hogy nem egyéb rágalomnál, ez kitűnik a következőkből. Már említettem ugyanis, hogy az állami vasutak a díjkedvezményi eljárást változatlanul a régi magánvasutaktól vették át. A régi és a még meglevő magánvasutaknak természetesen eszük ágában sem volt az általuk nyújtott díjkedvezményekkel valamelyes nagylelkű áldozatokat hozni a hazai közgazdaság fejlesztésére, hanem ők mint egyszerű kereskedők jártak és járnak el, hogy t. i. igenis engednek a szabott árakból, ha ez által — átmenetileg talán némi veszteséggel is — nagyobb tömegforgalmat és a mérlegben nagyobb nyereséget érnek el. Egy szóval «forgalomfejlesztés» volt a jogcímük, vagyis inkább a helyes üzleti érdek-álláspontjuk. Ezt tették Barossig a m. kir. államvasutak is. Az így nyújtott kedvezményeket

természetesen a külföldiek is, tehát az osztrákok is igénybe vehették, de csak akkor, ha előbb a hivatalos díjszabás mellett elszállították portékájukat arra az állomásra, a melyről a kedvezmény érvényben volt és ha a díjkezdvezményhez kötött egyéb feltételeket (kocsimennyiség, rendeltetési hely stb.) is vállalták, a mi geographiai és egyéb okokból csak ritkán fordulhatott elő és így a gyakorlatban a kedvezmény csakis a hazai provenientíának jutott.

Barossnak nem tetszett a forgalomfejlesztési jogezim, hanem az érintett *contradictorius* eljárás alapján a hazai provenientiát állította helyébe és kiterjesztette a díjkezdvezményi eljárást a határállomásokra is, a mi által egy-két osztrák czég (úgy tudom, hogy csak néhány galicziai erdőbirtokról volt szó) csakugyan károsodott, vagyis helyesebben szólva, elesett attól az előnytől, melyet egy szomszéd, de már a határon innen eső magyar erdő megkapott. *Hinc erant illæ lacrimæ.*

Ilyen eshetőségre Baross bizonyára nem gondolt és jóhiszeműségéhez semmi legkisebb kétség sem férhet. Az állami budget álláspontjáról neki természetesen minden díjkezdvezményben egy-egy a hazai ipar, vagy mezőgazdaság és kereskedelem fejlesztését czélzó, tehát a hazai provenientíának szóló befektetést kellett látnia s az erre szánt összeget a parlament előtt másként nem is lett volna opportunus indokolnia, mert ha kereskedői motivumokkal indokolta volna, ez által végtelen vitákra készítette volna az ellenzékét: hogy t. i. állami intézményt nem szabad az egyenlő elbánás elvének megsértésével a nem szabott árakkal dolgozó, tehát alsóbbrendű kereskedők színvonalára lealacsonyítani, hanem meg kell szüntetni a díjkezdvezményeket úgy, mint Poroszországban. De tegyük fel, hogy az állam részéről a díjkezdvezmény csakugyan áldozatot jelent: fölösleges bizonyítani, hogy valóságos pénzügyi áldozatot az államtól nem követelhet más, mint a hazai ipar, hazai mezőgazdaság, hazai provenientia. És senkinek semmi legkisebb kifogása sem lett volna az ellen, hogy Ausztria is kövesse vasutainál a Baross példáját. Ezt azonban Ausztria nem tette, hanem úgy előbb, mint később hasonló módon

és valószínűleg hasonló mértékben is élt a díjkezdvezményezés jogával, de nem kötötte ki az osztrák provenientiát, mert azt feleslegesnek találta. Ellenben tette és teszi azt, hogy a híres, de nagyon kevésbé magasztos spártai erkölcs álláspontjára helyezkedett, hogy t. i. szabad ugyan a lopás, a hazai provenientia kedvezményezése, de jaj annak, a kit tetten érnek.

Világos, hogy Baross jóhiszeműen járt el, ellenben Ausztriát ebben az esetben teljes joggal megterhelhetjük a rosszhiszemű rágalmazás vádjával. Tehetjük ezt annál is inkább, mert a vám és kereskedelmi szerződésnek nem betűit, hanem szellemét tekintve, Ausztria nem pusztán elnézésből, hanem tudatosan és összehasonlíthatlanul nagyobb szerződési hűtlenséget követett el, nem egy-két magyar állampolgár, hanem az egész magyar állam kárára, a marcheggi és brucki vonalon életbeléptetett prohibitív díjszabásokkal.

Mellőzöm itt a részletes bizonyítást, mert nem a szerződés betűjét, hanem szellemét tartom szem előtt. Ez az eljárás nagyon emlékeztet a középkorra, mikor bizonyos kétes erkölcsű lovagok, kik az utazó kereskedők vagyonaára leskelődtek, azzal biztatták magukat, hogy: durch diese hohle Gasse muss er kommen. Valóságos gazdasági hadüzenet volt ez a szövetséges (szerződéses) állam ellen és nincs a világon oly vám- és kereskedelmi szerződés, melynek szelleme ily hadjáratot megengedne. És még csak nem is első eset ez Ausztria részéről, mert — mint cikksorozatomban kimutattam — hasonló szerződésszegést követett el Ausztria a Munkács-stryji vasut megnyitása alkalmával is, pusztán csak azért, hogy ez az új és Magyarországon át vezető útirány ne kapja meg azt a forgalmi hányadot, mely ez útirányt a rendes hivatalos díjszabások alkalmazása mellett megilletné azokban a viszonylatokban, melyekben útrövidítő lett.⁶

⁶ Osztrák részről azzal indokolták ezt a prohibitív eljárást, hogy a flumei és trieszti viszonylatokban Magyarország is differenciálja a díjszabásokat. Erre azonban ugyanaz áll, a mit fentebb a hazai provenientiához kötött díjkezdvezményeket illetőleg Baross jóhiszeműségére és eljárásának belső igazságára nézve előadtunk. Más dolog a diffe-

A másik káros következményt, a horvátokkal való nyelvviszályt köztudomás szerint a vasuti pragmatika idézte elő, ez pedig egyenes leszármazásban Baross kormányzási és hivataloskodási rendszeréből nőtt ki. Baross érintetlenül hagyta ugyan lényegében a m. kir. államvasutaknak, mint az állam magánvállalatának ezt a magánvállalati jellegét, de a magánvasutaktól átvett igazgatási rendszert lényegesen megbolygatta, nevezetesen pedig a szakszerű vezetés élére a vezérigazgató helyett collegiális igazgatóságot állított és megszüntette az igazgató-tanácsot, mely túlnyomóan nem állami, hanem a mezőgazdasági, ipari és kereskedelmi körökből vett tagokból állott s mely a fővezetést és ellenőrzést gyakorolta. Bokkrétának nevezte Baross ezt az igazgató-tanácsot s változott névvel és lényegesen kibővítve, mint tanácsadó fórumot szervesen beillesztette a ministeriumba. (Tarifabizottság.)

Ez a szervezés nem érintette magát a lényegét, de a magánvállalati jelleg színezetét megcsorbitotta, sőt később Baross azzal az eszmével is foglalkozott, hogy ha nem is az egész igazgatóságot, legalább a díjszabási osztályt bevigye a ministeriumba. Utódai alatt ez az eszme oda bővült ki, hogy az egész igazgatóságot be kellene olvasztani a ministeriumba, később pedig oda, hogy bécsi mintára külön vasuti ministeriumot kellene létesíteni. Mindkét «továbbfejlesztésnek» az az aggály állott útjában, hogy ez esetben Horvát-Szlavonország számára külön üzletigazgatóságot kellene felállítani, vagy ha nem kellene is, de a horvátok úgy tüntetnék fel a dolgot, hogy ez által teljesen megszűnt az államvasutak magánvállalati jellege és e miatt azzal az igénynyel léptek volna fel, hogy a postai, állampénzügyi és államerdészeti szolgálatban az 1868:XXX. t.-cz.

rentiálás a rendes díjszabásoktól lefelé és felfelé, mert ez utóbbi egyszerű erőszakoskodást jelent in fraudem tertii, az előbbi pedig áldozatot hazai érdekekben, a minek jogosultságát senki le nem tagadhatja és Magyarországnak semmi legkisebb kifogása sem lehetett volna az ellen, ha Ausztria az ő gácsországi vonalainak pénzügyi érdekét a rendes tarifák alatti díjkedvezményekkel, tehát időleges áldozatokkal igyekezett volna megóvni.

57. §-a alapján kifejlődött gyakorlat szerint ügykezelési nyelvül Horvát-Szlavonországok területén az államvasuti szolgálatban is a horvátot kellene behozni.

Igaz ugyan, hogy az 1868:XXX. t.-cz. 57. §-a nem ügykezelési, hanem «hivatalos» nyelvről szól, a mi alatt logikusan csak a tulajdonképi hivatalos eljárás, vagyis a hatóságokkal és közönséggel való érintkezés nyelvét lehet érteni, nem pedig a belszolgálat nyelvét is, mely állami intézményeknél okszerűen nem is lehet más, mint az állam nyelve; de a gyakorlat máskép fejlődött ki a postai, állampénzügyi és államerdészeti szolgálatban s ez plausibilis jogcímet adott volna a horvátoknak az említett követelésre. Hogy tehát ennek elejét vegyék és elhárítsák ezt az akadályt az államvasuti igazgatóságnak a ministeriumba való beosztása, vagy egy külön vasuti ministerium létesítése elől: az említett genetikus alapon a coalitiós kormány elkövette azt a botlást (mert másnak nem lehet nevezni) a *quieta non movere* elve ellen, hogy e nyelvi kérdést a törvényhozás elé vitte. A többit tudjuk és könnyen megérthetjük, hogy habár az így kiűtött nyelvviszály tisztán belügye volt is a magyar államnak, de az nem vált javára Ausztriával való erőviszonyainknak sem, mert alkalmas volt a horvát intelligencia köreiben hangulatot csinálni annak a névleg ugyan centralistikus, de valójában centralistikus politikai irányzatnak, melylyel Bécs ellensúlyozni igyekezett a negyvennyolczas alap párthiveinek és a Wekerle-Kossuth cabinetnek a horvát-szerb coalitióval való és Bécs ellen irányuló pactálását.

Önámitás volna ezzel szemben azzal vigasztalni magunkat, hogy legalább sikerült a vasúti pragmatikával leélezni a horvát-szerb coalitiót, mint olyant, mely a monarchiából kifelé gravitál. Ám Bécs nem vet súlyt erre olyankor, mikor valamelyik kifelé gravitáló nemzetiségünket fel akarja használni ellenünk és nem jut eszébe szövetségesét valamely érzékeny pontjuk érintésével elidegeníteni magától, míg czélját el nem érte. Így kellett volna tennie a coalitiós kormánynak is, sőt ha már elérte volna is czélját a horvát-szerb coalitióval, akkor sem lett volna szabad vele úgy

elbánni, mint a mórral, mely megtette kötelességét, mert a vasúti pragmatika akkor is egyike lett volna a legnagyobb politikai hibáknak, melyet valaha magyar kormány elkövetett.

Maradok azonban a vasúti téren, még pedig elsősorban a tisztán belügyi vonatkozásban. Mindenki tudja ugyanis, hogy ez a nyelvviszály legfőképp a fiumei kikötőhöz fűződő magyar érdeket fenyegeti. Ez a fontos érdekünk megköveteli, hogy Fiuméba vezető államvasúti vonalainkon a magyar ügykezelési nyelv csorbát ne szenvedjen. Ha tehát a nyelvviszályra nézve nem sikerülne oly szerencsés megoldást találni, mely ezt az érdekünket biztosítja, akkor nem maradna más hátra, mint az államvasúti rendszer iránt való szeretetünk részbeni feláldozásával, a Fiuméba vezető vasútvonalakat magánkezelésbe, egy magánvállalatnak átengedni. Magyarország az említett csekély sacrificium intellectuson kívül semmit sem szenvedne ezáltal, mert Baross előtti vasúti politikánk erre a gyógymódra megadja az orvosi rendelvényt egyfelől azzal, hogy oly területeken, melyek jogi, vagy tényleges hatalmunk körén kívül állnak, jobb nekünk a magánvasút, mint az államvasút, másfelől pedig azzal, hogy a m. kir. államvasútnak díjszabási jogát egyes viszonylatokban (az adott esetben Fiuméba és vissza) magánvállalatokkal szemben is lehet biztosítani.⁷

Más kérdés, hogy ez a megoldás akár közgazdasági, különösen díjszabási szempontból, akár egyéb vonatkozásokban, nem okozna-e súlyos károkat Horvátországnak? Ezt azonban nem a mi feladatunk megfontolni, hanem gondolják meg a horvátok és ha el akarják hárítani e károkat, akkor segítsenek úgy megoldani a nyelvviszályt, hogy a Fiuméhez fűződő magyar érdek sértetlen maradjon.

Ausztriával való viszonylatunkban a vasúti pragmatika által előidézett nyelvviszály káros hatását és az utóbbi

⁷ Ugy tudom, hogy ezt a tervet a Budapesti Kereskedelmi Kamara elnöke bizalmas előterjesztés útján szóba is hozta a koalíciós kormánynál, de Kossuth Ferencz keresk. minister, az államvasúti rendszer iránt való túlságos elfogultsága miatt, hallani sem akart a dologról.

által táplált trialistikus hangulatot még jobban fokozta és tetézte a koalíciós kormánynak az a további taktikai hibája, hogy a dalmát összekötő vasút ügyét egy, bár jogos, de a délszlávokra nézve teljesen közönyös magyar követeléssel, az annabergi «csatlakozással» (valójában itt nem új csatlakozásról, hanem csak egy kitoló vágányról és egyéb beruházásokról volt szó) hozta kapcsolatba s még e szerény követelésével is vereséget szenvedett, a mi aztán úgy tüntette fel a dalmát összekötő vasutat a délszlávok előtt, mintha e felette költséges összekötő vasutat nem Magyarországnak, hanem Ausztriának köszönhetnék. Holott pedig a koalíciós kormánynak módjában volt, mint ellenkövetelést, az 1902 : XIII. t.-cz. által már biztosított Samac-doboji vasút folytatásául Doboj és Szarajevo közt a keskenyvágányú vasút elsőrangusítását felállítani. Ezen, Magyarországra nézve az annabergi kitoló vágánynál, mely előbb-utóbb el nem maradhat, sokkal fontosabb ellenkövetelés felállításával egy csapásra magához hódította volna a délszláv közvéleményt s ez által a politikai hangulatnak ép az ellenkező fordulatot adhatta volna.

Így azonban a délszláv szívek Bécs felé repestek és diadalt ült az osztrák burokratia, hogy sikerült Ausztriának Dalmáciával szemben tartozó kötelezettségét a magyarok által megfizettetni, de épen e diadal elvette az osztrák burokratia józan eszét, mert e politikai kudarcz méltán oly hangulatot keltett Magyarországon, hogy az ország két kézzel fogadta volna, ha e kritikus pillanatban Ausztria a bécsi utirány érdekeinek jobban megfelelő unavölgyi (Novi-Bihac-Knin) összekötő vonalat saját pénzen ajánlkozott volna kiépíteni, de nemcsak ezt nem tette, hanem visszautasította még a magyar kormánynak azt a megmagyarázhatatlan ajánlatát is, hogy a tarifajog átengedése ellenében hajlandó az osztrák iránynak kedvező unavölgyi vonalat bosnyák területen, magyar pénzen kiépíteni csak azért, mert ez valamivel olcsóbb lenne.

Pusztán az osztrák burokratia fukarságának és szűkeblűségének köszönhetjük tehát, hogy megmarad a régi terv, mely Dalmátországot nem Bosznián keresztül, hanem közvetlenül köti össze a magyar állam területével és vasutai-

val, mihez még az a jogos várakozás is fűződhetik, hogy lassankint a délszlávok is ki fognak ábrándulni a Bécsben protegált pseudo-trialistikus politikából, mert be kell látniok, hogy egyebek közt a dalmát összekötő vasutat is csak Magyarországnak köszönhetik, ellenben Ausztria a maga fukarságával és szükkeblűségével a dalmát kikötők felé mindig csak az ő trieszti tengeri útirányának kizárólagosságát védelmezte, mikor pedig a dalmát összekötő vasút kiépítése a magyar kormány elhatározásából elkerülhetetlenné vált, ezt bámulatos, de csak időleges sikerrel úgy igyekezett feltüntetni, mintha Magyarország csak pressio alatt és Ausztria javára hozta volna meg ezt az áldozatot.

Egyelőre azonban győzött a trialistikus politika és ebben a politikai hangulatban érlelődött meg aztán az az új terv is, hogy a bécs-szarajevo-szalonikii nemzetközi útirányt nem Budapesten át, hanem Steinbrück-Zágrábon át kell létesíteni s e végből Boszniában nem a már törvény által biztosított samac-doboji, hanem a banjaluka-jajzei vasutat kell kiépíteni s ezzel kapcsolatban a keskenyvágányú vasutat Szarajevóig s innen később Uvacig Szaloniki irányában nem Dobojtól, hanem Jajcetől kezdve kell elsőrangusítani.

E Magyarországra nézve szerintem végzetessé válható megoldásnak, mint cikksorozatomban kimutattam, Baross könnyen elejét vehette volna, ha elfogadta volna a monarchia két vezető pénzintézetének, a bécsi és budapesti Hitelintézetnek azt az ajánlatát, hogy az e két hitelintézet részvénybirtokában volt budapest-szentlőrincz-pécsi vasutat Szentlőrincztől kezdve a bród-szarajevoi keskenyvágányú vasut valamely alkalmas pontjáig folytathassa és ez utóbbi keskenyvágányú vonalat elsőrangusítva bevonhassa vállalatába. Baross eleinte igen barátságosan fogadta ezt az ajánlatot, később azonban előttem ismeretlen indokból nemcsak visszautasította, hanem hogy arra később se lehessen visszatérni, a budapest-szentlőrincz-pécsi vasutat meglehetősen erőszakos módon államosította. Ezáltal az ország e nemzetközi útirány kérdésének képzelhető legelőnyösebb megoldásától véglegesen elesett, de még nyitva maradt az államvasuti megoldás.

A műszaki kivitelre nézve az a helyes eszme merült fel, hogy ki kell kerülni a bródi csomópontot és az innen Dobojjig terjedő vonalat, hanem e helyett a magyar államvasutak Samac állomásától a Bosna völgyében Dobojjig új összekötő vonalat kell létesíteni, mert ezáltal egészen Sarajevoig nemcsak egyelőre, hanem még arra az esetre is vízszintes vasutat kapunk, ha Budapest és Samac közt egy útrövidítő vonalat kellene kiépíteni, míg ellenben a bródi irányban nemcsak Bród és Dobojo közt 15⁰/₀₀-ig menő emelkedések vannak, hanem a rövid idő múlva szükségessé válható útrövidítő vonal is Pécs felé kedvezőtlen terepviszonyok közt, telát hátrányos emelkedési viszonyokkal és aránytalanul nagy költséggel volna csak létesíthető.

Szell Kálmán magáévá tette ezt a helyes eszmét és némileg jóvátette Baross hibáját a már idézett 1902: XIII. t.-cz.-ben a két állam közt létesített azon megállapodással, illetve compromissummal, hogy közvetlenül a Szarajevótól Szaloniki és Konstantinápoly felé vezető és időközben már kiépített vonalak megnyitása után Magyarország a samac-doboji vonal kiépítésével Budapest felé, Ausztria pedig Bugojnóról kiindulva az Adriához Spalato felé kapjon új összekötő vasutat. Csak az a baj, hogy Szellnek nem sikerült a doboj-szarajevoi keskeny vágányú vonalnak egyidejű elsőrangusítását is biztosítani, hanem ez csakis — mint mondani szokás — a szerződészerű megállapodás szellemében fekszik, mert e nélkül a samac-doboji vonalnak nem volna értelme. Szell valószínűleg arra számított, hogy ezt a hézagot lehetséges lesz majd akkor pótolni, mikor a dalmát összekötő vasut építése kerül sorra, azonban — mint láttuk — a koalíciós kormány nemcsak ezt nem tette, hanem egyfelől a két állam közt létrejött 1902. évi törvényes megállapodást súlyosan compromittálta is azáltal, hogy visszatért a bródi útirány megtartásának eszméjére, ez irányban ígéreteket tett a közös hadügyministeriumnak s Bród és Pécs közt már az útrövidítő vonal terveit is elkészítette.

Ebből Bécsben jogosan következtethették, hogy Magyarország nem fektet súlyt az 1902. évi megállapodásra s nemzetközi ambíciói nincsenek, hanem a terepviszonyokra

és pénzaldozatra nem tekintve, mindössze is csak rövidebb összeköttetést keres Boszniával.

A Bécs—zágráb—banjaluka—sarajevoi vonal hosszúság tekintetében körülbelül egyforma volna a Bécs—budapest—samac—sarajevoival, de a nemzetközi forgalomban főszerepet játszó teljesítő képesség szempontjából össze sem hasonlítható utóbbival, mert a semmeringi vízvázalasztót nem is említve, Jajcetól kezdve felette nehéz terep- és lejt-viszonyokkal kellene megküzdenie, míg a Bosna-völgyét eléri. A coalitios kormány utóbb említett hibája egymagában talán nem lett volna elég arra, hogy a Bécs—zágráb—sarajevoi tervet megérlelje, de közbejött a trialismus divatja és a zágrábi útírány eszméjét csakis ez a pseudo-trialistikus politikai áramlat szülhette, mert felesleges bizonyítani, hogy nemcsak a dualistikus monarchiának, hanem egyáltalában a monarchiának csak veszedelmére lehet, ha annyira fejetejére állítják a nemzetközi forgalom igazi követelményével, tehát a czélszerűséggel párosult igazságot és törvényeséget.

Szerencsére a törvény és annak egész szelleme mellettünk szól és nincs okunk kételkedni abban, hogy a magyar kormány érvényt fog tudni szerezni a törvénynek, igazságnak, a monarchia valódi érdekének és a nemzetközi követelménynek, a mennyire ez még ma, a változott viszonyok közt, lehetséges. Azonban — sajnos — részint Baross, részint pedig a coalitios kormány mulasztásai által sok idő veszett el arra, hogy a bécs—budapest—szarajevoi, később egészen Szalonikiig folytatandó fő vasuti útírány az eredeti concepció szerint, vagyis úgy legyen megvalósítva, hogy az hosszú időre verseny nélkül álljon. Ezt az idővesztéséget most már nem lehet helyreütni, mert Boszniát időközben annectáltuk és most első sorban az alkotmányos sorompóba lépett bosnyákok sürgetik azt, hogy Banjaluka és Jajce közt vasuti összeköttetést kapjanak, a hadügyministerium pedig időközben, — nyilván az osztrák burokrácia sugalmazására — felfedezte, hogy hadászati czélokra nem elegendő a dalmát összekötő vasut, hanem ezzel csaknem párhuzamosan Banjalukától Jajcén át Metkoviéig egy másik

hadi felvonulási útat is kell létesíteni, a minek aztán egyik mellék productuma lenne a fődolog, vagyis a bécs—zágráb—szarajevói fővasut, mihelyt a keskenyvágányú vonal Jajcetól Szarajevo felé meghosszabbíttatik.

Látjuk tehát, hogy az osztrák vasuti politika a trialistikus eszme hatása alatt mily ügyesen kihasználja a helyrehozhatatlan időveszteséget és ez elől most már lehetetlen kitérni, mert kicsinyes dolog volna a bosnyákok és a hadügy-ministerium, kívánságával szemben a törvény betűjéhez ragaszkodni. Ezzel mindössze is csak annyit tudnánk elérni, hogy a samac—doboji vonal kiépüljön, a mi pedig értéktelen lenne, ha egyidejűleg a folytatólagos keskenyvágányú vonal kiépítése is el nem határoztatik; ellenben magunkra háritanánk azt az ódiumot, hogy útjában állunk a bosnyákok kívánságának és egy új hadi felvonulási út létesítésének, melyet a hadügyministerium a monarchia védelmére szükségesnek ítél.

A helyzet ezek szerint ma úgy áll, hogy a csatát — a jelenlegi kormány hibája nélkül — félig már előre elvesztettük, sőt még az a veszély is fenyeget bennünket, hogy a csatát egészen elveszithetjük, ha (a mit azonban nem szabad feltennem) kormányunknak nem volna elég erélye sikeresen szembeszállni a trialistikus gondolattól túlhevített bécsi fórumoknak azon nyilvánvaló törekvésével, hogy (miután a kérdéses forgalmi viszonylatokban beláthatatlan időigig sem a monarchiának, sem a nemzetközi forgalomnak nincs szüksége egynél több útirányra), a változott viszonyok folytán most már ők legyenek hors concours a bécs—zágráb—szarajevói utiránynyal, vagyis rábírák a magyar kormányt arra, hogy a Samac—Dobojon át vezető útirányt véglegesen elejtse. Szerintem ez veszített csatánál több, valóságos katastropha volna vasuti politikánk további fejlődésére nézve és nem csuda, ha az osztrák kormány a a már említett bosszantó, de inkább ügyetlen, mintsem túlmerész taktikázással ezt a csapást óhajtaná reánk mérni, mert hiszen tisztában van vele, hogy ha egyidejűleg Samac—Dobojon át a magyar útirány is létrejön, akkor kedvező terepviszonyainál, nemkülönben menetrendi és

díjszabási előnyeinel fogva a nemzetközi forgalom ezt a magyar útírányt fogja használni s akkor jóformán kárba menne az a nagy pénzáldozat, melyet a terepviszonyok kedvezőtlenlége miatt az osztrák útírány megvalósítása igényel.

Nem tudom, de úgy látszik, hogy az új hadi felvonulási út nem volt egyéb a tulajdonképeni célzott takaró taktikánál, mert újabb hírek szerint azt Bécsben egyelőre, vagy talán véglegesen is elejtik, de elejtik egyúttal a Sarajevoig vezető keskeny-vágányú vasut elsőrangúsítását is s az új taktika az, hogy most csak új összekötő vonalokról legyen szó, de ezek már mint elsőrendűek építtessenek, még pedig előtérben a Banjaluka-jajceivel és ám épüljön ki (ha kell⁸) a Samac-doboji vonal is, de az ismeretes német észjárás szerint: kommt Zeit, kommt Rat, hogy Sarajevo felé csak az előbbi kapja meg a keskenyvágányú vonal elsőrangúsítását. Az elsőrangúsítás ügyének ez az elhalasztása valóságos merénylet volna nemcsak Magyarországnak és az osztrák burokrácia által elvakított Bosznia, hanem az egész monarchia és a józan ész ellen is, mert hiszen nem igényel bővebb fejtegetést, hogy úgy Boszniának, mint Magyarországnak, de az egész monarchiának is mindenekelőtt és mindenekfelett egy, Nyugat-Európából az ország szívéig hatoló elsőrendű vasutra van szüksége.

Ily taktikával szemben az 1902. évi XII. t.-cz. teljes jogalapot nyújt a magyar kormánynak arra, hogy ezt a merényletet a törvényes megállapodás betűszerinti végrehajtásához való ragaszkodással meggyőztse és ily módon vagy kieroszakolja az elsőrangúsítást, vagy pedig megaka-

⁸ Jobban szeretnék — persze — és váltig suggerálják is a magyar burokráciának első sorban azt, hogy okosabban tenné, ha a samac-doboji irány elejtésével Břekáról Dolni-Tuzlán és innen hegyenvölgyön át óriási áldozatokkal és époly óriási emelkedésekkel egészen új összeköttetést keresne Sarajevoig; másodsorban pedig azt, hogy maradjon meg a bródi csomópont mellett s a keskenyvágányú vonal idővel már Bródtól kezdve elsőrangúsíttassék. Azért szeretnék jobban akár az egyiket, akár a másikat, mert mindkét combinatio mellett a zágrábi útírány kerekednék felül a versenyképesség dolgában.

dályozza a banjaluka-jajcei vonal kiépítését s az odiumot mindkét eshetőséggel szemben azokra hárátsa vissza, kik a merényletet tervezik. Erős fegyver ez az 1902. évi megállapodás a magyar kormány kezében és épen ezért kizártnak lehet tekinteni, hogy ily csúfosan kitaktikázni engedje magát mostani, bár az előzmények által elrontott, de viszonylagosan még mindig előnyösnek mondható jogi és hatalmi posztíójából. Tulajdonképen tehát vesztett csatának azt tekinteném, ha kormányunk minden értékes compensatió nélkül bele menne abba, hogy egyidejüleg mindkét verseny-útírány létesüljön.

Csak egyetlen egy mód volna arra, hogy a csatát véglegesen és teljesen megnyerjük s ez az, ha ezt a kínálkozó alkalmat a kormány a siker kilátásával felhasználhatja arra, hogy egy csapásra leszámoljon a trialistikus eszmével, vagyis ha meg tudná Bécsset győzni arról, hogy a trialistikus gondolat és mindaz, a mi mögötte rejlik, végzetessé válhatik a monarchiára és a dynastiára nézve, hogy tehát ezen eszmének nem szabad tápot adni egy trialistikus célzatu vasúti írány létesítése által, hanem a dualismussal álló vagy bukó monarchia érdeke is azt kívánja, hogy a bécs—szarajevo—szalonikii útírány a geographiai helyzet és a nemzetközi forgalom követelményeképek csakis Budapesten át létesüljön. Ez a megoldás nem zárna ki azt, hogy a bosnyákokat a banjaluka—jajcei vasútnak keskenyvágányú, vagy vicinális vonalként való kiépítésével, a hadügyministeriumot pedig — ha kell — valamely más alkalmas tervvel kielégítsük, de ez az eset már a magas politika körébe vág, miért is azt annál kevésbbé kívánom tovább feszegetni, mert magam is úgy ítélem meg a helyzetet, hogy ez az állásfoglalás minden belső igazsága mellett is szélmalom harczot jelentene egy oly kormány részéről, mely mögött egy magával tehetetlen parlament, vele szemben pedig nem a régi lelkes és önzetlen negyvennyolczas mumus áll, hanem egy obstructiós ellenzék, mely már egyszer megizlelte a hatalom gyönyöreit s ez által Bécs előtt sokat veszített korábbi idealis félelmességéből. (Semmi sem bizonyítja ezt jobban, mint épen a mostani trialistikus kísér-

letek, melyeket Bécs, míg a régi jó mumus le nem vetette álarczát, aligha mert volna megkoczkáztatni.)

Ellenben még a mai elrontott stádiumban is megmenthető, sőt okvetlenül megmentendő annyi, hogy ám épüljön ki a Budapesten és Samac—Dobojon át vezető útiránynyal egyidejűleg a Zágrábon és Banjaluka—Jajcen át vezető másik útirány is, sőt ha kell, az új stratégiai vasút is, de Magyarország megfelelő recompensatiót kapjon azon, úgy politikai, mint közforgalmi és pénzügyi szempontból egyaránt súlyos hátrányokért, melyeket a Zágrábon át vezető verseny-útirány és az ennek megvalósítása érdekében előtérbe állított új hadi felvonulási vonal előreláthatólag Magyarországnak úgy általában, mint esetleg az ép most az állam súlyos megterhelése mellett épülő dalmát összekötő vasútnak és fiemei kikötőknek, valamint ide vezető államvasúti vonalainknak okozni fog.

A magyar törvényhozás részéről már régebben (1904. évi XIV. t.-cz.) elhatározott, (Fiume-) Ogulinból Bihác felé vezetendő vonalnak a bosnyák hálózatba való becsatolása nem lehet ily compensatio tárgya, mert e csatlakozás biztosítása különben is jogosan igényelhető akkor, ha az osztrák kormány nemcsak a zágrábi útiránynak a budapestivel egyidejű kiépítését igényli, hanem ragaszkodik a bugojnospalatoival vonalhoz is. Másutt kell tehát a recompensatiót nyújtani és az adott esetben, mikor t. i. az osztrák kormány a közös hadügyi és pénzügyi ministerek mögé búvik, logikai következmény, hogy Magyarországnak is a hadügyminisztérium fedezete alatt kellene ily compensationalis igénynyel fellépnie. Erre pedig önként kínálkozik a máramarossziget—sucavai vasút, melynek eddigi elhanyagolása szintén a Baross-cultus számlájára esik.

Nem új dolog ugyanis, ha az osztrák burokratia a bosnyák vasutügy mostani stádiumában, az ő részéről különben is könnyebben megközelíthető hadügyminisztériumot és közös pénzügyminisztériumot tolja előre, ez utóbbit abban a minőségében, mint a boszniai kormányzat fővezetőjét. Így történt ez régibb időben is, mikor arról volt szó, hogy Magyarország Máramarosszigetről a Fekete-tenger (Odessza)

és Északrománia (Sucava) irányában ne kapja meg azt az összekötő vasutat, mely még ma is egyik kiáltó hézagát teszi a magyar vasuthálózatnak. Oroszország felé a gácsországi határszélig egész csomó hadászati vasutat kellett kiépítenünk, de az osztrák burokratia mindig távol tudta tartani a közös hadügyministeriumot attól, hogy a Máramarosból Bukovinán át vezető hadi felvonulási utat is felvegye programjába. Czikk-sorozatomban megemlítettem, hogy Baross is levette lábáról az osztrák burokratia ezen jogosulatlan és tisztán csak a Bécs felé vezető gácsországi vasutvonalak pénzügyi érdekét védő fiscális törekvés és szó nélkül elfogadta a legutóbb kivitelre került máramarossziget-staniszlai összekötő vasutat a nélkül, hogy e helyett a máramarossziget-kimpolungi összekötő vasutat, vagy legalább ennek záros határidőn belül való biztosítását követelte volna. És ismeretes, hogy ezen, Magyarország vasuthálózatában még kitöltésre váró hézag ügye Baross előtt nagyon izgatta a magyar közvéleményt, de azóta ez az izgalom teljesen elaludt, mert az a felfogás alakult ki, hogy ha Baross nem fektetett súlyt erre az útirányra, akkor az nem is lehet az országra nézve valami nagy fontosságú. Ám egy pillantás a térképre mindenkit meggyőzhet az ellenkezőről. És ha a compensatiós követelés felállításának az volna a következménye, hogy Bécs lemondana trialistikus tervéről: akkor annál jobb.

* * *

Mindent összevéve, a téves politikai elemekkel vegyített Baross-cultus következményeit alig lehetséges örvendeteseknek mondani. Nem gyarapították azok, hanem csökkentették vasuti politikánknak Baross felleptét megelőző nagy vívmányait.⁹ Nem gyarapították, hanem csökkentették Magyarország erőviszonyait Ausztriával szemben és ez által a

⁹ Hogy miben állottak és kiknek köszönhetőek, kiknek nem köszönhetőek ezek a régebbi vívmányok, ezt Baross még államtitkár korában megíratta egy névtelenül megjelent röpiratban. A röpirat címe: *Vasuti politikánk és a közvélemény*. Megjelent Hornyánszky Viktor nyomdájában. Evszám hiányzik.

E röpirat szerint a vasuti politika régebbi nagy vívmányai

hatvanhetes meg a negyvennyolczas alapot egyaránt meggyengítették, sőt a trialismus elnevezés alatt tápot adtak egy minden őszinteséget nélkülöző új politikai irányzatnak, mely sem Magyarországnak, sem a dualistikus monarchiának, sem egyáltalában a monarchiának nem válhatik javára.

Nem térhetek ki végül az elől, hogy még néhány szót ne szóljak Baross legnépszerűbb alkotásáról, a személy-zónadij-szabásról. 1894-iki cikksorozatomban kellőképp méltattam e rendszer maradandó előnyeit, de talán túlszigoruan ítélt meg népszerű hibáit: a szomszéd forgalmat, a declassificiókat és az utolsó, vagyis végtelen zónát. Azt jövendöltem, hogy e népszerű hibák nagyszabású visszaéléseknek lesznek forrásai és meg fogják dönteni személyforgalmi statisztikánk hitelét s hogy ezen kívül különösen a szomszédforgalom, mint kiszámíthatlan tényező, állandó forgalmi zavarokra fog vezetni, vagy ezek leküzdése oly óriási üzleti és beruházási költségeket fog okozni, mely rendetlenségek és költségek előbb-utóbb compromittálni fogják a nemzetnek akkor még legnépszerűbb intézményét, a m. kir. államvasutakat.

Azóta Baross reformja már némi változásokon ment keresztül s lehet, hogy ezek hozzájárultak ahhoz, miszerint — legalább a külső látszattól ítélve — a visszaélések a minimumra csökkentek, a statisztikát zavaró körülmények pedig egészen elmaradtak.

(lásd az 1. alatti jegyzetrovatot) Péchy Tamás s az ép oly szerény, mint erélyes Ordódy Pál ministersége alatt jöttek létre, a kikre pedig a műszaki körök által postulátumként felállított *szakember-minister* elnevezés éppen nem volt alkalmazható. Nyílt titok ellenben hogy a későbbi szakember-ministerek alatt közlekedésügyi politikánk inkább visszaesést szenvedett, mintsem haladást lett volna képes felmutatni. A magyarázat abban rejlik, hogy Péchy Tamás és Ordódy Pál egy jól iskolázott burokratiára támaszkodtak, mely hosszú éveken át köteles gondossággal készítette elő vasuti politikánk legnagyobb vívmányait és kétséget nem szenved, hogy Baross Gábor az ő mérhetlen akaraterejével és vasenergiájával nem pusztán csak látszólagos, sőt következményeiben nagyrészt káros, hanem valóban nagy eredményeket tudott volna elérni, ha szintén a burokratiára támaszkodott volna a helyett, hogy azt szinte helyrehozhatlan módon decomponálta.

Ám az államvasutak tekintélye nem a régi többé s időről-időre pengették már az intézmény csődjét is, de talán igazságtalan volna ezt túlnyomóan a zóna-rendszer hibáinak tulajdonítani, mert ebben valószínűleg nagyobb része volt annak, hogy Baross az általa végrehajtott vasútállamosításokkal túlságosan megterhelte az igazgatási szervezetnek azt az emésztő képességét, melyet a régi szervezet megbolygatásával már amúgy is elrontott.

Vitatható továbbá, hogy vajon akár közgazdasági, akár sociális szempontból szüksége volt-e az országnak a személyforgalom oly nagymérvű mobilisálására, mint a melyet a zóna-rendszernek köszönhetünk. Változatlanul fentartom azonban véleményemet a tekintetben, hogy a szomszéd forgalom — ennek a tramwayszerű és közgazdasági szempontból alacsony értéket képviselő forgalmi ágának a fő vasuti forgalomba való mesterséges beillesztése által — csakugyan egyik főtenyezője volt annak az oksorozatnak, mely Baross óta a mindinkább óriási mérveket öltő beruházásokat okozta s ez által közvetve egyik okozója lett annak is, hogy egyfelől a még hiányzó új vasuti irányok kiépítésére nem maradt elég pénze az országnak, másfelől pedig az államvasutak olcsó árúdíjszabási rendszere, a Baross előtti vasuti politika egyik főbüszkesége, állampénzügyi szempontból tartahatlanná vált.

Nem késhetik tehát már sokáig Baross művének végleges átreformálása, a hibák kiküszöbölésével, de megtartásával annak, a mi maradandó becsű Baross művében, mint pl. a garasoskodó kilométeregység elejtése és korszerű leszállítása azoknak a Baross előtti elavult egységtételeknek, melyek a szállítási adó behozatala által még magasabbakká és hasznavehetetlenebbekké váltak s ez által hosszú időn át egyenesen megbénították a személyforgalmat.

* * *

A fentebbi czikk már ki volt szedve, mikor a zónadíjszabás egyszerre, reám nézve váratlanul, actualissá vált. Azok a nagymérvű beruházások, melyek az államvasutakon elkerülhetetlenekké váltak, szükségessé tették a személydíj-

szabási díjtételek emelését s ezt az alkalmat a kereskedelmi ministerium fel kívánja használni arra, hogy a zóna-díjszabást gyökeresen megreformálja.

A javaslatba hozott új rendszer sokban hasonlít az Ausztriában most fennálló rendszerhez, mely ott a Baross zóna-díjszabásának hatása alatt létrejött, de hamar elejtett úgynevezett «Kreuzer-Zonentarif» helyébe lépett, oly különbséggel mégis, hogy a javasolt magyar rendszer különösen a nagyobb távolsági forgalmakban lényegesen olcsóbb lenne.

A ministeriumnak az új tervezetre vonatkozó előterjesztéséből, nevezetesen pedig ennek a zónarendszer kritikáját tartalmazó részéből meglepetéssel olvastam, hogy az illegitim zónázások még mindig nagymérvűek, megbízható statisztika különösen a szomszédos forgalom elbírálására teljesen hiányzik, a declassificatiók pedig oly arányokat öltöttek, hogy tulajdonképen magából a rendszerből alig maradt meg valami.

A t. olvasót bizonyára érdekelni fogja ez a tervezet s azt úgy vélem legjobban megismertethetni, ha közlöm a reá vonatkozó véleményemet, melyet mint az országos közlekedési tanács tarifabizottságának tagja, e bizottság elnökének benyújtottam. Levelem így hangzik:

«A tarifabizottságnak e hó 27-ikére kitűzött ülésén, mely az új személydíjszabási reformot is hivatva lesz tárgyalni, egészségi állapotom miatt mély sajnálatomra részt nem vehetek, de e tárgyra vonatkozó nézetemet legalább írásbeli úton előadni annál is inkább kötelességemnek tartom, mert magamra, nevezetesen pedig a *Budapesti Szemle* 1894-iki évfolyamában megjelent tanulmányomra véleményvonakoztathatni a mélyen tisztelt bizottság előtt fekvő előterjesztésnek azt a megjegyzését, mely szerint a zónarendszer tökéletességébe vetett bizalom egykoron annyira uralkodott a magyar közönségen, hogy e rendszer kritikájának meghallgatására sem volt meg benne a hajlandóság. -

Hogy ez a hajlandóság nem volt meg, sőt a most már megérett reform is még mindig érzékeny pontot talál a közvéleményben, ez leginkább annak tulajdonítható, mert a

közönség tüneményes jelenséget látott a zóna-díjszabás kedvező pénzügyi eredményeiben, holott ebben semminemű tüneményesség nem volt, hanem a tény az, hogy a zóna-díjszabást egy közel 15 évig (1875—1889) tartó stagnatio előzte meg, melyet a túl magas szállítási adó idézett elő, e szállítási adó behozatala előtt pedig a személyforgalom még a régi, elavult díjtételek mellett is oly kedvezően alakult, hogy a bevételek akkori magasságát a zóna-díjszabás mellett csak néhány év múlva sikerült elérni.

A tüneményesség látszatát az a körülmény okozta, mert az 1890—92. években megjelent hivatalos Zónaközlemények a zónadíjszabás pénzügyi eredményét czélzatosan nem a stagnatio előtti állapottal, hanem csakis a stagnatio pénzügyi eredményével, sőt még ebből is csak a három legrosszabb év (1878—1880) pénzügyi eredményével hasonlították össze s ez által a valónál fényesebb színben tüntették fel a zóna-díjszabás eredményét és azt a tévhitet keltették, mintha a bekövetkezett kedvező eredmény a zónadíjszabásba az úgynevezett porto-rendszer utopisfikus elméletéből átvett elemeknek (szomszédos forgalom, végtelen zóna, declassificatiók) volna tulajdonítandó, nem pedig annak, hogy az államvasutak, mint a kincstárnak egyik zsebe, a másik zseb, vagyis az adókincstár javára a szállítási adót saját terhükre vették át, ettől az utazóközönséget mentesítették s ez által a stagnatio okát megszüntették.

Ezt a valódi tényállást én számszerűleg is kimutattam említett tanulmányomban és itt megismétlem, hogy a stagnatio három legrosszabb évében a személyforgalom kilométerenkinti bevétele egészen 2500 K-ra leapadt, mely óriási apadással szemben a zóna-rendszer három első évének átlagában elért 4320 K csakugyan a tüneményes siker látszatát keltette; úgyde a szállítási adó behozatala előtti három év átlagában már 4860 K-t értünk el és így lényegesen többet, mint a zóna-rendszer három első évében. A stagnatio előtti állapotot pedig csak 1894-ben, tehát a zóna-rendszer ötödik évében sikerült elérni kilométerenkinti 5009 koronával, sőt ezt a korábbi status-quot még a szállítási adóval együtt is csak 1891-ben értük el 5024 koronával.

Nem volt tüneményesség a későbbi fejlődésben sem, mert igaz ugyan, hogy azóta ez a kilométerenkinti bevétel 1910-ben már a szállítási adó nélkül is 9702 koronára, szállítási adóval együtt pedig 11,690 koronára emelkedett, de ez az emelkedés sem mutat oly exorbitans képet, hogy ezt a porto-rendszer elemeivel kellene magyaráznunk. Ez a lendület ugyanis a lefolyt 22 évre még a stagnatio állapotával szemben is a szállítási adó nélkül csak 5%, a szállítási adóval együtt pedig 8% évátlagos emelkedésnek felel meg, a mi alig haladja meg a személyforgalom normális viszonyok közti emelkedésének mértékét, főleg ha figyelembe vesszük, hogy e 22 év lefolyása alatt nemcsak a közgazdasági élet és általános vagyonosodás vett lényegesebb lendületet, hanem ezenkívül a személyvonatok nagymérvű szaporítása, a menetrendek javítása és az utazási kényelem fokozása által az utazások belső értéke is igen lényegesen emelkedett.

Áttérve ezek után a tervbe vett személydíjszabási reformra, nem tagadom, hogy első pillanatra e tervezet azt a benyomást keltette, mintha — igen helyesen — kiküszöbölne ugyan a zóna-rendszer hibáit, vagyis a már említett porto-elemeket, de egyúttal kiküszöbölne azt is, a mi jó és maradandó becsű zóna-díjszabásban, nevezetesen pedig újból az utazóközönségre háritaná vissza a szállítási adó terhét, mely annak idejében a csaknem 15 évig tartott stagnatiót okozta és újból visszaállítaná azt a garasoskodó kilométer-rendszert, melyet a zóna-díjszabás megszüntetett.

És valóban, a most kilátásba vett díjemelések átlagosan még valamivel meg is haladják a horribilisnak mondható szállítási adó mértékét. Ezt mindenesetre sajnálatosnak tartom annyiban, a mennyiben ez a nagyfokú díjemelés lehetetlenné fogja tenni a zóna-díjszabás és az új rendszer hatása közti igazságos párhuzamot. Ily igazságos párhuzam ugyanis csak akkor volna lehetséges, ha az új díjszabás — az esetleges díjemelésnek későbbre halasztásával — egyszerűen csakis a zóna-rendszer hibáinak kiküszöbölésére szorítkoznék s részemről egy pillanatig sem kételkedem, hogy egy ily, pusztán csak a hibák kiküszöbölésére szorító reform már egymagában is oly pénzügyi ered-

ményt mutatna, mely csattanósan igazolná azt, hogy a portorendszer elemei csakugyan hibái, nem pedig előnyei voltak a zónadijszabásnak.

Figyelembe véve mindazonáltal az utolsó 22 évben bekövetkezett nagy közgazdasági lendületet és az utazások belértékének fentebb már érintett nagymérvű emelkedését, kizártnak tartom, hogy még ezen nagyfokú díjemelés mellett is az 1875—1889. évi nagy stagnatio megújulásától lehessen tartani, sőt figyelembe véve az előterjesztett új díjszabási tervezetnek azon nagy elővigyázatról és gondosságról tanuskodó rendelkezését, mely szerint a díjemelést túlnyomóan a nagyobb belértékű szállítási kategóriákra róttá, csaknem apodiktikus biztonsággal lehet számítani az előterjesztés szerint várt pénzügyi eredményre. Ellenben úgy látom, hogy maga az előterjesztés is számolt azzal a — szerintem több mint valószínű — eshetőséggel, hogy az utasforgalomban az eddigi lendület arányszáma csökkenni fog. Sőt különösen az úgynevezett szomszédos forgalomban, mely azonban csak csekély pénzügyi értéket képvisel, még némi visszaesés is várható, a mi azonban szerintem nem aggályos, mert az alábbiak szerint ez a visszaesés előre láthatólag a szomszédos forgalomnak nem legitim, hanem csak illegitim részét fogja érni.

A mi a tervezett új díjszabás szerkezetét illeti, ez csak látszólagosan állítja vissza a korábbi kilométrikus rendszert, a mennyiben a zóna-díjszabás középtávolságaiból átvett 3·5 filléres (III-ad osztályú) kilométeregység csakis az intern tanulmányokban — mint számítási kulcs — szerepel. Kifelé, vagyis a gyakorlatban ez a kilométeres díjegység eltűnik, hanem e helyett, mint az előterjesztéshez V. alatt csatolt táblázat mutatja, az új díjszabás a valóságban az ötvenedik kilométeren felül a miriamétrikus rendszeren alapszik, az ötvenedik kilométeren alól pedig — az első hat kilométerre eső minimális díjtételt nem számítva — a három kilométeres egységnek felel meg. Ez utóbbit az előterjesztés indokolása szerint a díjtételeknek részint lefelé, részint felfelé szükséges kikerekítése idézte elő, a mi legjobban bizonyítja, hogy a szoros értelemben vett kilométer rendszer

tarthatatlan és hogy egy végleges reformnál szükséges lesz bizonyos korszerű javítással visszatérni az elavult, 7-8 kilométernek megfelelő mérföld-rendszerre, de ezt nem felfelé, vagyis 10 kilométerre, hanem lefelé, vagyis 5 kilométerre kikerekítve, a mint ezt én, mint egyik közreműködő referens, annak idejében a zóna-díjszabás előkészítése alkalmával javasoltam.

Úgy tudom, hogy ez az 5 kilométeres rendszer időközben megkíséreltetett és sikeresen be is vált egyes helyi érdekű vasutakon s ha ezt a további tapasztalatok is igazolni fogják, akkor e végleges reformra való átmenet gyanánt igen alkalmasnak tartom a tervezett új rendszert, még pedig annál is inkább, mert bárha az ez alapon történő díjszámítás az ötvenedik kilométeren felül a miriametrikus rendszer alkalmazásával kissé túlságosan megterheli azokat az utasokat, kik valamely, az esedékes miriaméter elején fekvő állomásra utaznak, de ezzel szemben a legitim szomszédos forgalomnak igen értékes ellenconcessiót nyújt az által, hogy e szomszédos forgalmat a zóna-díjszabás 20 kilométeréről igen korszerű módon egészen az ötvenedik kilométerig kiterjeszti. Viszont pedig a zónadíjszabásnak úgynevezett végtelen zónáját igen előnyösen fogja pótolni az intern számítás szerint igen alacsony, vagyis 1 filléres (III. oszt.) kilométeregységre alapított azon csökkenő scála, mely a nagyobb távolságokra kilátásba vétetett.

Ezek után még csak a zónadíjszabás hibáinak taglalása során a szomszédos forgalomra vonatkozólag az előterjesztésben foglaltakra kell néhány megjegyzést tennem. Elismeri az előterjesztés, hogy ezen úgynevezett szomszédos, de valójában tramway-szerű forgalomnak kialakulására nézve semmi nemű ellenőrző statisztika nincsen. Ez a mulasztás annál különösebb, mert az előterjesztés III. sz. mellékletének tanúsága szerint 1910. évben az összes utasforgalomnak (65.650,000) több mint felét, kereken 34.000,000 utast, az államvasutaknak az úgynevezett szomszédos forgalom túlságosan alacsony díjtételei fejében kellett kiszolgáltatniok. E kiszolgáltatást az e forgalomban elért és a személyszállítási összevételeknek alig egy tizedrészét tevő bevételi hányad még csak megközeli-

tőleg sem kárpótolta, sőt oly, a szó teljes értelmében visszas arány következett be, hogy e csekély pénzügyi és közgazdasági értékű szomszédos forgalom, nagy méreteinél fogva, különösen a beruházási szükséglet kialakulását sokkal nagyobb mértékben befolyásolta, mint akár a közép- és nagy távolsági személyforgalom, akár az áruforgalom. Ezt pedig szerintem az a körülmény idézte elő, hogy a szomszédos forgalomnak csakis egy része tekinthető egyenletesen megoszlottnak, illetve az egyes nagyobb (városi) góczpontok körül kialakulnak, tehát legitim forgalomnak, ellenben igen jelentékeny része az előterjesztésben is illegitimnek elismert zónázásra esik, mely zónázás által a zóna-díjszabás oly kiszámíthatlan és épen ezért az üzemi s a beruházási költségeket visszas arányban fokozó új elemet hozott be a személyforgalomba, mint a minőt az áruforgalom terén régebben, a két utolsó évtized közgazdasági lendületét megelőző időkben, az évi termés váltakozó esélyeiben ismertünk.

Meggyőződésem szerint legfőképp csakis ezen tramway-szerű forgalom nagy, de kevésbé megérdemelt népszerűségének tulajdonítható, ha a közvélemény már-már megnyugodni látszik abban, hogy ezentúl az államvasutaknál úgyszólván állandóan és évről-évre kereken mintegy 100 millió beruházási szükséglettel kell számolnunk, a miben pedig megnyugodni nem lehet, mert ez vagy azt jelentené, hogy az államvasutaknak úgyszólván egész tiszta jövedelmét állandóan erre a célra kellene felhasználni, vagy pedig azt, hogy egyéb közérdekű beruházásoktól évről-évre ily túlságosan nagy összeget kellene elvonni.

Nem remélhető, hogy a tervezett új díjszabás hamarosan meg fogja változtatni ez irányban a helyzetet, mert ha a zónázások elmaradnak is, de a legitim szomszédos forgalomban, még a díjtételek aránylag jelentékeny emelése mellett is a zóna-díjszabás által felkeltett utazási kedv előreláthatólag automatikusan érvényesülni fog továbbra is. De igenis várható, hogy fokozatosan a beruházási szükségletek apadása tekintetében is javulni fog a helyzet, mert a tervezett új díjszabás egyik főérdemét abban látom, hogy a

legitim szomszédos forgalomnak és a nagyobb városi gócpontok ehhez fűződő érdekeinek sérelme nélkül, sőt e forgalomnak az ötvenedik kilométerig való kiterjesztése mellett, ezt a kiszámíthatlan elemet ki fogja küszöbölni a díj-szabásból.»

A tarifabizottságban — mint előre látható is volt — az új tervezet nem ment simán keresztül, úgy mellette, mint ellene tekintélyes hangok emelkedtek s az ellenzék súlyát lényegesen emelte az, hogy Wekerle volt kormányelnök is a zónarendszer, különösen pedig a szomszédos forgalom fenntartása mellett tört lándzsát. A minister fenntartotta elhatározását s bizonyos, hogy ehhez nem csekélyebb bátorságra lesz szüksége, mint a minő Baross vezette akkor, mikor a zóna-díj-szabást életbe léptette. Barossnak ugyanis attól kellett tartania, hogy veszélybe dönti a kincstárt; Beöthynek pedig a népszerűség hydrájával kell megküzdenie.

Valószínű, hogy a döntés egy compromissum lesz s akkorra már megtörténhetik, mire e sorok napvilágot látnak.

SZABÓ JENŐ.

A BUDAI BASÁK MAGYAR ÍRÓDEÁKJAI.

A XVI. század társadalmi életének eddig ismert képe olyan, mint a ködbe borult táj. Homályos, szintelen és komor. Nincsen benne élet, nincsen szín és elevenség. Ez a kép tehát még csak halovány mása sem lehet annak a mozgalmas, ezernyi színnel bőves, tarka-barka életnek, a mi a török-magyar világban nálunk járt. Hogy ezt az igazi életet láthassuk, fénysugár kell, mely áttöri a ködös homályosságot s láthatókká teszi a színeket.

Hála a sorsnak, ilyen fénysugarak nélkül nem szükölködünk. Rengeteg magánlevél, tömérdek írott emlék maradt reánk a XVI. századból. S ezek mindegyike rejteget magában egy kis világosságot; az ember mindegyikükben találhat egy-egy színes sugaracskát. Tehát csak erős szemű mester kell, a ki e sugarak világánál látni tudja a százados homálytól eltakart életet. Az ilyen mesternek persze sok mankóra van szüksége. Ezek a mankók — a kikre tudniillik a mester támaszkodik — a kutatók. Jó magunk is ilyen kutató lévén, néhány színes sugaracskával óbajtunk szolgálni a török-magyar kor megvilágításához, mikor a XVI. század életének — ennek a nagy virágos szőnyegnek — egyik nem utolsó foltját: az íródeákok rendjét bemutatjuk.

A magyar íródeákok — e névtelen irodalmi férfiak — a XVI. és a XVII. századnak nem utolsó emberei voltak. A szellemi munkának igavonói, sokszor mátyurjai, a magyar nyelvnek legkiválóbb művelői voltak ők. Azt a sok ezer és ezer levelet, a melyek nagyjaink neve alatt közkézen forognak, egytől-egyig ők írták. Ma is magasztaljuk e jeles levelek szellemét, pompás magyarságát és eredeti gondolat-

menetét, csak azokról hallgatunk, a kik e leveleket írták: a szegény deákokról! Pedig kiseded mivoltuk szerint örömeést szolgáltak ők a hazájuknak, s nagyot lendítettek a magyar nyelv ügyén. Nagyon is rászolgáltak tehát arra, hogy dicséretes emlékezetben legyenek nálunk.

Az íródeákok népes osztályának nem utolsói voltak azok, a kik török kenyéren tengették az életüket s török zsoldon magyar érdeket szolgáltak. A vakbuzgóság és valási elfogultság korában e szegény deákokat az igazhitről elszakadt ebeknek hitták, a kinknél rosszabbakat a föld nem hordozott, istentelenebbeket nem szült. Katymálták, ócsárolták és üldözték őket, a hol érték. A veszedelemnek a fiai voltak a szegények, a kiknek a törököktől ép úgy tartaniok kellett, mint a mieinktől.

Pedig nem szolgáltak rá minderre. «Nekünk — írják ők maguk — sok ember előtt török nevünk vagyon, de bizony magyarok és hazánkszeretők volnánk!» És igazat írtak. Ezer és ezer eset bizonyítja, hogy a török íródeákokat — még ha renegátok voltak is — az egy magyar nemzethez való szeretetnél s jóakarathnál egyéb sohasem vezette.

Hogy egyikük-másikuk a sors nyomása alatt török hitre tért, bűnül nem róhatjuk föl nekik. Ez talán még dicsőség is rájuk nézve; mert fölülemelkedtek koruk sötét vallási elfogultságán s a felekezeti szétvonás helyett hirdetni merték: «Egy istenünk van, egy emberek vagyunk, ha hitre különbözünk is»!

A hit dolga az emberek értékelésénél különben is mellesleges dolog. A török kenyéren élő magyar deákoknak politikai hivatásuk volt s a nemzetük érdekét szolgálták. Ez maga is nagy érdem! Pedig ez íródeákok ezenkívül még más tekintetben is rászolgáltak arra, hogy fejet hajtsunk nekik. Ők ugyanis a magyar nyelvnek legkiválóbb mesterei, a magyar-török irodalomnak lelelkesebb munkásai voltak. Nem egy van köztük, a ki úgy forgatta a tollat, hogy a legjelesebb magyar stilista is messze mögötte marad. Némelyiknek annyi levele maradt ránk, hogy természetes könyv telik ki abból. Sajnos, e szép levelek egytől-egyig a levél-

tárakban eltemetve kopnak. Nem csoda hát, hogy íróik teljesen kiszorultak irodalmunk berkeiből. De ha egykoron majd napvilágot látnak e levelek, az utókor igazat ad nekünk, mikor részükre irodalmunkban helyet követeltünk.

II.

A XVI. század nagy nemzeti föllendülése igen sok iskolát teremtett nálunk. Szegények és egyszerűek ez iskolák, mint maguk az alapítók, de azért a nemzeti nyelv és a nemzeti műveltség mégis oltárt talált bennök. A szegénység e századában azonban nem volt elegendő az iskola alapítása. A deákok megélhetéséről is gondoskodni kellett. És e kor mély vallásossága és humanismusa ezt is gondul vette. Faluhelyt és városokban úgy alapítják az iskolákat, hogy nemcsak a tanítónak, hanem a deákoknak az élelméről is gondoskodnak. A malmok szombati jövedelmét (sabbathale), a gabona-kilenczed egy részét, holmi színszalonnát és készpénzt a szegény deákok táplálására rendelik. Aztán csak két szobáról kellett még gondoskodni: a tanuló szobáról, mely rendszeren a mesteré volt s a másíkról, a hol a deákokcskák húzták meg magukat. És kész volt az iskola. A kiknek ősről álló házuk és földjük nem volt, no meg a szegény futott emberek, a kiknek betevő falatjuk sem igen akadt, bátran beadhatták a gyermekeiket. Egyetlen fillérükbe sem kerültek. Igaz, hogy az iskolában nem osztogattak nekik tiki-fiát édes lével, de a kenyérből s néha a szalonnából mégis kijárt nekik az abrak avagy prébenda.

A XVI. század iskoláinak a legnagyobb része a szegénység iskolája volt. Rongyban csühödő koldusgyermekek, szegény jobbágyfiúk keresték föl az iskolákat, a hol valószínű megváltás várt rájuk; mert ingyen oktatták őket a tisztos deáki és mennyei tudományokban s hozzá még élelmet is kaptak.

Azonban jól tudjuk, hogy mondhatatlan szűk idők jártak akkor nálunk. Megesett akárhányszor, hogy a földesúrnak sem termett gabnája. És egyszerre csak elmaradt a szegény deákokcskák kenyere. S ha énekléssel és koldulással

nem szerezhettek maguknak valamit, bizony a falnak vihették bús fejecskéjüket. Kihez is, hová fogják a fejüket? A zavaros időkben ki törődött velük? Bizony mint a holtakat, úgy elfeledték a szegényeket. Különösen hadas időkben esett ez meg gyakran. A XVI. és a XVII. századi levelezésekben gyakran olvashatjuk, hogy a szegény deákocskák ilyenkor éhen haltak.*

A XVI. századi iskolák jó részében az egyházi dolgokon kívül csak az írás és az olvasás mesterségére tanították a deákokat. Mikor aztán kikerültek az iskolából, parasztdéákoknak hívták őket, mert latinul nem tudtak.

Az urak és nemesek gyermekei nem ilyen iskolákat jártak. Ezek majdnem kivétel nélkül a kastélyokban és az udvarházakban nevelkedtek. Ezek voltak akkor a nemesség iskolái. Itt sajátíthatták el a különféle nyelveket, itt tanulhatták a perfolytatás módját, itt készülhettek a hadi és a közigazgatási pályára.

A városi és a falusi iskolák, no meg a kastélyok és az udvarházak igen sok írástudó ifjat neveltek az országnak. Nincs tehát mit csodálnunk azon, hogy a XVI. században mint külön rendet említik az iskolákat elvégzett deákrendet.

Az iskolákon forgott ifjaink jelentékeny része a kereskedői pályára lépett. A XVI. és XVII. század magyar tőzséreinek és kereskedőinek nevei mellett majdnem kivétel nélkül ott találjuk a deák szót. Tehát iskolákon forgott, tanult emberek voltak. Ennek a körülménynek nagy jelentősége volt nemzeti művelődésünkre! A tőzsérek és a kereskedők ugyanis vagyonszerző emberek voltak s mivel mint deákok az iskoláknak igaz barátai maradtak, ha jó módra sikerült vergődniök, az iskolákról nem feledkeztek meg. Az Alföldön az iskoláknak és az ekleziáknak támogatói és alapítói javarészt e magyar tőzsérdeákokból kerültek ki.

* Beythe Imre írja például 1623-ban Batthyány Ferencnek: «És az deákok abrakenyérét is több esztendejénél meg nem adták. Az sáfárok is az fogadott deákocskákat állassak helyekre; mert eddig nem cselekedték. A kik voltak is, éhhez ölték.» (Körmendi ltr. Missiles.)

E szerint a mit ők az iskoláknak köszönhettek, azt kamatostul megfizették.

A deákoknak másik és szegényebb része az iskola elvégzése után a tollforgatásra adta magát, azaz hogy a tollal kereste kenyerét. Minél jobb volt valakinek a tolla, annál biztosabb volt a kenyere.

A XVI. századnak bevett szokása szerint az urak és az urasszonyok, akár értettek az írás mesterségéhez, akár nem, a leveleiket deákokkal iratták s jó maguk rendesen csak a nevüket írták alá. Az úri módnak elengedhetetlen feltétele volt a jó tollú deák. S minél több deákja akadt valakinek, annál nagyobb volt a tekintélye. A szereplő urak e miatt külön magyar, német és latin deákot tartottak, a kik közül a legbizalmasabbik aztán a titkos deáki (titkári) tisztet viselte.* Ilyen titkos deákokat a XVI. század főúri asszonyai is tartottak. Az egykorú levelek gyakran tesznek róluk szót.

Hogy minden megyének és városnak meg volt a maga deákja (nótáriusa), mondanunk sem kell. Az úriszékek és a törvénylátó testületek sem nélkülözhatték a deákokat. Ezeket a szék deákjainak hívták. Mivel a budai basákkal hosszú ideig csak magyarul lehetett levelet váltani, a bécsi kormánysszékeknél is alkalmaztak jó tollú magyar deákokat, a kiket rendesen cancellarista deákoknak hívták. A végházak és a kastélyok őrségei is rászorultak a deákok munkájára. Nem minden vitézünk értette a módját, mint kell a királynak vagy a kamarának levelet írnia. Aztán a sereg ügyesbajos dolgait is írásba kellett foglalni. Ezért alkalmazták mindenütt az úgynevezett seregdeákokat, a kiket német módra hadi nótáriusoknak is hittanak.

De akadt a jó deákoknak még másutt is foglalkozásuk. A török basák, bégek, iszpahiák, emingek stb. nyakra főre irogatták a leveleket a királynak és a magyar uraknak. Bár e levelek jó része elveszett, köz- és magán levél-

* Ezek intézték el a titkos és a bizalmas levelezést. Rendesen ezek írták a vár könyvét, melybe minden szolgáló ifjú, tanuló deák és jargáló vitéz szegődésébe volt vezetve.

táraink mégis tömérdek ilyent őriznek. Majd mindannyija pompás magyarságával s magyaros gondolkodásmódjával vonja magára a figyelmünket. Tehát bizonyos, hogy iskolákon forgott eszes diákok írták azokat, a kik az édes anyai tejjel szitták magukba a magyar nyelv szellemét. Azaz, hogy a török basák és a török urak deákjai javarészt született magyarok voltak. S habár törökösen tyatóknak is hívták őket, ők maguk magyarán író, magyarosan gondolkozó és magyarul érző deákok voltak.

Tyatóknak vagy magyar íródeákoknak e szerint a XVI. és a XVII. században a török kenyerén élő deákokat hívták. Török deákoknak pedig azokat mondták, a kik a magyar urak és főtisztek zsoldján élvén, a török leveleket fordígtatták magyarra. A tyatókat a basák és a bégek eszének is mondták, mivel öki gyelmök helyett igen gyakran ezeknek a jó tyatóknak kellett gondolkozniok és a tollat forgatniok. Ismeretes dolog, hogy a törökök az elfogott és ellopott magyar gyermekdeákokat a török iskolákba adván, a török beszédre és a török írásra megtanították. S mivel-hogy a gyermekdeákok a magyar írást is tudták, kitünő tyatók váltak belőlük.

Azonban a basák deákjai nemcsak az ilyenekből kerültek ki. Szüksös idők jártak akkor nálunk s az embereknek igen kicsiny volt az erszényük. Bizony akárhány kitanult deákunknak nem volt hova fejét fognia. A bécsi udvari tisztségek és kormányzsékek csak kevés magyar deáknak adhattak kenyeret. Aztán a «bécsi király» kenyere nem is mindenkinek izlett. Akárhány jó tollú deákunk tehát a török szárnya alá állott, régi magyar mondás szerint azt revén észbe, hogy a ki közelebb a szénhez, jobban fütözik. És szolgáltak a török uraknak mint íródeákok és mint titokemberek (titkárok), azaz, hogy akkori szóval éljünk, mint tyatók és mint titkosok. Ha a régi összeírásokat lapozgatjuk, azt látjuk, hogy öki gyelmöknek a törököknél bő kenyerük volt. A XVI. és a XVII. században a basák deákjait hódoltsági faluk nélkül el sem képzelhették. És e mellett még a bécsi udvar is kenegette a szekerüket, lévén öki gyelmöknek szép befolyásuk a basák öméltségüknél.

A német császár pártján lévők ezeket a jámbor deákokat nem nagyon kedvelték; renegátoknak, hitükhagyott pribékeknek, kémdiákoknak nevezgették s nem volt olyan bűn és szégyen, a mit rájuk nem kiáltottak. Erdély fejedelmei és a törökkel barátságos magyar urak azonban, a kiket a jó tyatók «tisztá orczával» szolgáltak, másképen gondolkoztak. Okigyelemők azt tartották, hogy a jóra való török deákok megérdemlik, hogy minden magyar mellettük fogjon. Mert ha Isten angyalai nem voltak is, a magyarok nehéz dolgaiban mégis igaz szívvvel fáradtak. És ezt akkor is megtették, a mikor életük és vagyonuk koczán forgott. Ha a törökök hadba hirdették a népet, ha veszedelem közeledett felénk, híradással először a törökök deákjai szolgáltak. A magyar rabok megváltásakor (kiváltásakor) jó tanácsot ők adtak, a hódoltsági magyarságnak ügyesbajos dolgaiban a jó segítők ők voltak. Mint a basák tanácsadói és titkárai a közigazgatás, az adózás és jogszolgáltatás minden terén a magyar föl fogásnak, a magyar törvénynek igyekeztek érvényt szerezni. S az eredmények mutatják, hogy nem hiába fáradoztak. Magyar létükre török kenyéren élvén, a török-magyar közeledésnek, a kölcsönös megértésnek az útját egyengették. Szeretetreméltó, nyájas és magyarizú leveleikkel ők hozták közelebb a mieinket a törökhöz. S ha minden józan igyekezetük nem hozta is meg a kívánt eredményt, ez nem az ő készségük híján mult.

A török basák magyar deákjainak nem utolsó dolguk, hogy a törökök között a magyar nyelvnek mesterei és terjesztői voltak. E nemű fáradozásuknak nagy és messze kiható jelentősége van. Mert nemcsak a kölcsönös érintkezés lehetőségét teremtték meg, hanem egyúttal fényes utat nyitottak nemzeti nyelvünknek. Bizony a jó deákoknak nem kis részük volt abban, hogy nemzeti nyelvünk akkor is terjedt, akkor is hódított, mikor politikai állapotunk napról-napra siralmasabbra fordult. Ha nincsenek magyar tyatók, a magyar sohasem lehetett volna a diplomacia nyelv-vé! S ennek messzekiható jelentőségét a nemzeti életre ki merné tagadni? Aztán az a rengeteg magyar levél, a mely a basák és a bégek deákjainak a tollából kikerült, jótékony

hatással volt nyelvünk és irodalmunk fejlődésére is. Ezernyi kézen forogtak akkor e levelek; másolgatták itt is, ott is s tanult belőlük az úr és a szegény deák egyaránt. S ha a magyar urak választ tettek e levelekre, rajta voltak, hogy az ő deákjaik is kitegyenek magukért s úgy írjanak, hogy a válaszadással kisebbséget ne valljanak. Ilyen módon a török és a magyar urak levelezése a magyar írás terén valóságos versenyzés volt. Innét van, hogy a basák és a bégek alig mernek magyar levelet írni, ha a fődeákjuk nincsen a kezüknél s ha holmi parasztdeákra szorulnak.

De ha minderről írott emlékeink bőséges tanúságot nem is adnának, a jó magyar-török deákokat mi mégis nagyra tartanók, mégis magasztalnók. Nekünk ugyanis úgy tetszik, hogy a XVI. században a magyar nyelvnek, a magyar stylusnak náluk mesteribb kezelői alig voltak. Nem hiszszük, hogy legyen magyar, a ki a régi tyatóknak magyar leveleit lelki gyönyörűség nélkül olvashatná. A török nyelv szóvirágjait törzsökös magyar formában és szingazdag pompában visszaadni senki úgy nem tudta, mint a törökök deákjai. A keleti észjárást nyugoti formába s igaz magyar szellemben öltöztetni csak ők értették. Könnyű, világos és tiszta, a mit írnak s annyira magyaros, mintha minden szó a szívékből fakadt volna. A levéltárak akárhány oly levelet rejtenek tőlük, a mik nemcsak a levélformának, de a magyar fogalmazásnak is mindenha remekei maradnak.

Nem kicsi dolog ez! A szultánok és a basák leveleinek és rendeleteinek körmönfont, tarka-barka kifejezéseit, homályos észjárását, keleti szín pompáját helyesen visszaadni ugyancsak nagy föladat volt! És a mi törökül tudó deákjaink mindezt játszva elvégezik. Pedig igen gyakran teljesen új szókat, egészen ismeretlen fordulatokat kellett teremteniök, hogy a török szöveget hiven fordíthassák le. Vegyük elő például Amet (Achmed) szultánnak Zsigmond lengyel királyhoz intézett levelét. A szultán roppant sok czimének felsorolásában egyetlen idegen szót, egyetlen ismétlést nem találunk. Elhagyván a sok tartomány és a czim felsorolását, csak néhány töredéket adunk itt belőle:

«Mi szultán Szel Amet az győzhetetlen és nyughatatlan terek nemzetségnek fölséges fejedelme stb. . . . az földi paradicsomnak prépostja, az hatalmas szent Isten prófétaja, Musztafa Memhet tekintetes koporsójának szerény és józan őrzője, az ő vallásáért vitézkedőknek megszentelt hercege, az muzulmán Mehetségnek öröme és gyönyörűsége és azok ellenségének szomorítója és öldöklője. Jóakarattal néked Zsigmond lengyel király ha kívánod! . . . hogy megismerhessed amaz te kezed gyengeségéhez való nagy tövises bokrot, melyet szamárkörömmel kívánsz te mind tiprani s mind tapodni: bizodalmas reménységed ne légyen . . . Ki akarom belőled az te sok Istentől toldozó és fodritó reménységeket gyomlálnom; az te istenid hadd haragudjanak én reám, énelem ellenkezzenek, téged segéljenek, hogy az ő sokaságukkal nem tudom reménységedet vagy esztelenségedet te is romlásodra megsokasíthassad . . . Úgy megyek ellened, mint Istennek méltó ostora, s ő küld engemet, kit te sokképpen megcsaltál és hited megszegésével sokat hazudtál neki. Az ő bosszuját Isten én általam állatja meg rajtad» . . . stb.

De vegyünk egy másik ilyen levelet, a mit a szultán Bethlen Gáborhoz bocsátott volt.* Ebben a szultán megígéri, hogy Ferdinánd kedvéért a méltóságos magyar nemzetet semmiképen meg nem veti, hanem az ő királyságával együtt erős bősületben tartja.

Ezt az érdekes oklevelet a magyar deák így fordította le a nyelvünkre: «Az szent Jézus hitin lévő uraknak fölséges fejedelme, az Messiás vallásán lévő nagyságos nemzetének tekintetöse, az köröszténység békességének őrizője, ki minden térdek meghajtóinak vagy dicséretese, az vitézlő rendnek ura és méltóságos ékessége, Magyar- és Erdélyországnak fejedelme ki vagy Bethlen Gábor, minden dolgaidnak kimenetele szerencsés legyen!» stb.**

* «Konstantinápoly, reczep havának 26. napján, Mahumet prófétának 1029. esztendőjében».

** Országos levéltár. Thurzó levéltár 5. csomó. A levél így végződik: «Az mi hatalmas császári kies árnyékunkban csöndes békeségben megnyugosztok».

Az ilyen és efféle fordítás eléggé hirdeti, mennyire tisztában voltak a mi deákjaink a török és a magyar nyelv szókincsével és szellemével. A mi annál inkább méltó az elismerésre, mert ezek a deákok rendszeren még több nyelven is egyforma könnyűséggel írtak.

Érdekes jelenség a basák deákjainak leveleiben a helyesírás módja is. Ezen leveleknek helyesírása ugyanis legközelebb áll a maihoz. Már a XVI. században, a mikor a magyar helyesírás még csak gyermekkorát élte, a basák levélírói jobbára a mai mód szerint írják a kettős mássalhangzókat, az ő, az ú stb. betűket.* A XVII. század első két évtizedében pedig már a hangzók ékezetét is teljesen a mai mód szerint használják. Kadiszáde Ali basa levelei (1602—1616.) például az ékezetet, a kettős mássalhangzókat (cz, cs, ty, gy) és a mássalhangzók kettőzését egészen a mai mód szerint írják.

Az is figyelemreméltó jelenség, hogy a basák magyar deákjai igen sok török szót meghonosítanak nálunk. Vannak ezek között oly szók, a miket ma is használunk, de a melyek legelőször a basák leveleiben fordulnak elő. S viszont van egész csomó oly török szó, a miket a XVI. században szelvében használtak, de a mik ma már kiszorultak a nyelvünk-ből. A száráj (kastély), siczilát, bezvár (vagy bezoár), menegüs (fülbevaló), szurmás, boscsa, ferradse, ibrizim, arakcsin (főkötő), peskin, kilim, hauli, kaizori, korvuk, kürdicz, gömbor, zejtir, fundsa stb. a basák deákjainak magyar leveleiben mint magyar szók szerepelnek. A török közmondások sem ritkák e levelekben. Ezek aztán annyira elterjednek nálunk, hogy a magyar urak is használják a leveleikben. Nádasdy Tamás nádorispán például jó kedvében még török nyelven is leírja az ilyen közmondást.

* Musztafa basa például 1577 április 27-én így ír Ernő főhercegnek: •Tekyntetős es nagisagos urnak, Ernestus herciegnek, romai ciazar zerelmes attiafianak, tanacsanak (igy!) és fő gondviselőjének, nekwnk tisztölendő Barátunknak es io fiwnknak. Jöven hozzank az zegeni török (igy) barátok, könyörgenek (igy), hogy mi írunk ndk. zegenyök felől, mivelhogy barmokat, juhokat az tataiak, komáromiak és egiebwnnen valok ragadozton ragadozzak• etc

A török zsoldon élő deákjaink leveleiben különösen megragad bennünket a hang, melyen a honfitársaikhoz írnak. Mesteri módon értették öki gyelmök, mint kell a magyar ember szívéhez férközniök. Ismerték a magyar ember észjárását, s ahhoz tartották magukat. Magyarul és magyarán írtak, s olyan hangokat pöngettek, a mik minden magyar ember szívében visszhangot keltettek. Még ha lator és dúló levelet kellett is reánk írniok, ha átkozódtak is, mint a kereketörött kocsis: akkor is úgy csinálták ezt, hogy a magyar ember megmosolyogta őket. Mert hiszen az ilyen levélből is azt kellett látnia, hogy a török szomszéd nagyon is elismerkedett velünk.

Szóval a magyar-török deákok a maguk korukban az írásművészet terén vezető emberek voltak. A mit ők írtak, az a nyelvünk terén fejlődést és haladást jelent. Tanulhatunk az ő írásaikból még ma is; mert hiszen az idegenszerűségetől ment tiszta magyar írásmódnak, az eredeti fordulatoknak és a magyaros sajátosságoknak igazi kincsébányái azok ma is. A török basák magyar leveleinek írói e szerint a magyar irodalomnak érdemes (habár eddig ismeretlen) alakjai, a kik az irodalmi nyelvnek lelkes fejlesztői és hivatott mesterei voltak, s a kik a magyar levélírás diplomatiái formáját megteremtették, s a magánlevelek formáját is magasabb színvonalra emelték.

Mindez értenünk engedi, miért tartjuk érdemesnek a tyatókkal való foglalkozást. Ha a leveleik egykoron napvilágot látnak, a magyarságnak tett nagy politikai szolgálataik miatt is magasztalni fogják őket, de különösen dicsérni fogják irodalmi munkásságuk miatt. Ha a politikai és az irodalmi munkásságukhoz még hozzávetjük az ő regényes és változatos életmódjukat, akkor meggyőződünk, hogy a hódoltság izgató és mozgalmas korának egyik legérdekesebb jelensége az ő szereplésük. S ezt föltárnunk, nem haszontalan munka.

A török kenyerén élő magyar deákok tekintélyre, nyelvtudásra és politikai hatásra nagyon különbözők voltak. Első helyen állottak a császár deákjai, a kik a fényes portán részint mint dragománok, részint mint íródeákok szolgáltak. A csá-

szár deákjai végezték nálunk a faluk összeírását. Ilyenkor tehát (azaz országiratáskor) nálunk tartózkodtak. A portán ők végezték a fordítást, s ha a szükség úgy kívánta, mint magyarul tudó csaszok a diplomacia terén is szolgálatot tettek. A császár deákjai közül többet is: er a magyar történetírás. Ilyen például Hatvani József, a kinek a faluk összeírásáról készült török és magyar jegyzékei jó eredménnyel használhatók. Ilyen volt Huszein bég (Gergely deák), a ki a tizenhatéves háború idején pompás magyar levelekben buzdította a magyar vitézeket a kitartásra. Ilyen volt Szulfikár deák is, a ki a XVII. század második évtizedében a portán dragománi tisztet viselt. Az ő nevével, az ő dolgaival gyakran találkozunk e kor írott emlékeiben.

A nagyvezíreknek (különösen ha mint hadviselő szerdások nálunk jártak) szintén voltak magyar íródeákjaik. Ezeknek igen sok szép magyar levelét őrizik a levéltárainkban. A személyüket és a nevüket illetőleg azonban úgyszólván semmit sem tudunk. Sokszor megesett, hogy a nálunk hadakozó nagyvezérek a budai basák íródeákjait kérték kölcsön. Ilyen esetben már azok kilétét is megmondhatjuk.

A budai basák íródeákjai a magyarországi tyatók között az első helyet foglalták el. Ökigyelmők ugyanis nemcsak holmi levélírók voltak, hanem a basák titkári teendőit is végezték. Mint ilyenek a diplomatai ügyek minden szálát ismerték. A portáról érkezett török híreket és rendeleteket csak úgy tudták, mint a bécsi király politikai leveleit. Budán járt követeink kivétel nélkül megírják, hogy az íródeákok folyton a basák körül forgolódnak; fogadják és tolmácsolják a Budára érkező követeket, tanácssal szolgálnak a basáknak, kísérik őket az útjokban, sőt még a hadban is.* Azt meg a nálunk lefolyt béketárgyalásokból tudjuk, minő nagy szerepet játszottak ez íródeákok a diplomatai ügyekben.

* Vezér Aly basa például még Nándorfehérvárra is magával vitte magyar íródeákját, s onnan is magyarul levelez az udvarral, megírván néki: «mindenkor magyar nyelvön irasson fölségööl; ne deákul, se németül». — Cs. és k. állami levéltár. Turcica, 1615. juni 24.)

A basák íródeákjai tehát nem holmi tolmácsok voltak. Ezt a tisztet rendszeren valamelyik magyarul tudó cselebi, csausz vagy aga töltötte be. A tolmácskodáshoz ugyanis nem kellett egyéb, mint a magyar és a török nyelvnek az értése. Az íródeákoknak azonban a török és a magyar írást is tudniok kellett. Ezért az íródeákoknak vagy az ulemmák iskoláit kellett elvégezniök, vagy pedig valamelyik törökül jól író mestertől tanulniok. Törökül beszélő és értő emberünk volt elég, de olyan, a ki írni is tudott törökül, már ritkaság számba ment. Mondanunk sem kell, hogy a török írás megtanulásáért a mieinknek nem kellett Törökországba menniök. Budan ugyanis volt magyar iskola is, meg felsőbb török iskola is, a hol az ulemmák tanítottak. Innét van, hogy Buda és Pest városok nótáriusai törökül csak oly jól írtak, mint magyarul. Ez az oka annak, hogy a budai basák magyar íródeákjai sokszor egyúttal a nevezett városok bírái és nótáriusai is voltak.

A budai basák íródeákjai azonban a törökön és a magyaron kívül rendszeren még más nyelveket is beszéltek. Latinul például majd mindegyikük értett. Akadt köztük olyan is, a ki at nyelvet egyformán jól beszélt. A ki ismeri a XVI. század végbeli életét, az egyáltalán nem csodálkozik e nagy nyelvismereten. Nem volt az ritka jelenség abban az időben.

A budai basák példájára a többi basák, szandsákbégek és bégek is tartottak magyar íródeákokat; de minthogy ezek a diplomacia terén szerepet nem igen játszottak, a diákjaik sohasem vergődtek olyan polezra, mint a budai tyatók. Inkább csak hódoltató, látogató és dülő leveleket írogattak. Legtöbb ilyen levél maradt ránk a kanizsai és az egrí basáktól. * Hogy mennyire kellett a basáknak e deákok, arra nézve megemlíthetjük, hogy Váradot 1660-ban foglalta el a török s az 1661. évi összeírásban a basa deákja már mint birtokos szerepel. **

* A kanizsai basák magyar leveleinek egész tömege található a körmendi levéltárban. Az egrí basák levelei szép számmal találhatók a Thurzó-féle levéltárban és közlevéltárakban.

** Közös pénz. ltr. Siebenbürgen, 15473. f. Consriptio domini Somlyó 1661.

A török basák magyar deákjainak — a mint tudjuk — azt kellett írniok, a mit a gazdáik parancsoltak nekik. A levelek tartalma tehát nagyjában nem a deákok fejében született. A forma, a mód, a nyelv és az észjárás azonban teljesen az övéké volt. Arra tehát ezernyi módjuk volt, hogy megmutassák, mit hordoznak a szívükben hozzánk. S így, ha leplezetten is, de mégis kifezést adhattak a saját subjectív érzésüknek is. A bécsi udvar például nem egyszer panaszkodott, hogy a basák merész és kemény hangon iratnak neki s még a szokásos czimeiket sem adják meg. Rudolf császárt például Musztafa basa deákja így czimezi a levelében: «Tekintetes és nagyságos úrnak, Rudolfus királynak, nekünk tisztelendő barátunknak»!¹ Bécsben persze arra senki sem gondolt, hogy itt a jó magyar deák nyomta meg kissé a tollát. Pedig a dolog így volt. S ha ugyanaz a deák a basa nevével a magyar uraknak írt, a szeretetreméltóságban és a nyájasságban szinte olvadozni látszott. A míg a bécsi királyt csak tekintetes és nagyságos úrnak szólítgatják, addig Bocskaynak már így írják a leveleket: «Az tekintetes és böcsületes felséges István királynak, a tiszteletös, vitézljő magyarok királyának, nekem jóakaró barátomnak és szerelmes atyámfiának»!²

Aly basa Illésházy Istvánt «Jó apám»-nak szólítja, Ibrahim basa pedig Némethy Gergelyhez írt levelét így kezdi: «Tiszta szívből való atyámfia»!³ Vezér Szofi Muhammed meg Bethlen Gábort szólítgatja édes jó fiannak a leveleiben. Ki merné mondani, hogy e szép magyar levelek magkapó hangja nem a jó deákok szívéből fakadt? Hiszen a nemzeti ügy jórafordultának náluk jobban senki sem örült.

¹ Cs. és kir. állami levéltár. Turcica, 1576 okt. 22.

² Aly basa levele 1606 július 19. Buda. Cs. és kir. állami levéltár. Turcica. A körmendi levéltárban is vannak ily levelek. Az egyik 1605 december 14 én kelt levél például így kezdődik: «Az tekintetes és fölséges István királynak, az böcsületes, vitézljő Magyarország királyának, nekem jóakaró urbarátomnak és szerelmes atyámfiának adassék ez levél». (Missiles.)

³ U. o. 1610 november 28.

A basák deákjai még más módon is kimutták, mi lakozott a szívükben. Bár a maguk fejét vitték a veszedelemre, szükség idején megtették azt is, hogy a basák tudta nélkül, a basák nevében írtak levelet egyik vagy másik üldözött emberünk érdekében a bécsi udvarnak. Az 1580. évben például Ali szandsákbég íródeákja a királynak írt ilyen dologban, még pedig az ura nevével. Az udvar erre a budai basához fordult panaszával, a ki aztán ily módon magyarázta meg a dolgot: «Ali bég felől az mit ír fölséged, azt is megértettük és az levélnek mását megolvastattuk. De mi nem hihetjük, hogy ő olyan magagondolatlanul írt volna. Ali bég az hatalmas császárnak egy szandsákbégje, fő eszös embör; az hatalmas császár parancsolatja és az frigy miben álljon, mind jól érti. Csudáljuk, hogy mivelte volna ő azt, hanem ha az deák, ha valamit tött volna hozzá és különben adta volna fölségöd elében . . . büntetés nélkül nem marad, ha úgy vagyon».*

Az efféle eset bizony többször is megesett a basákkal.

Ali basának az íródeákja például a basa nevével Gall Caesarnak írt levelet, még pedig a békealkudozások alkalmával s azt kívánta tőle, hogy a rebellis magyarok biztositása ügyében külön is alkudozzanak. Gall Caesar erre szemrehányást tett a budai basának, a miért a békesség megkötését új követelésekkel hátráltatja.

Ali basa nagyot nézett, mikor Gall Caesar levelét megkapta. Ő ugyanis semmiféle levelet nem írt a rebellis magyarok ügyében. Arra kérte tehát Gall Caesart, küldje el neki azt a bizonyos levelet, hogy az íródeákot megbüntethesse.**

* Cs. és kir. állami levéltár. Turcica, 1580 márczius 2. Buda.

** Cs. és kir. állami levéltár. Turcica, 1605. «Önagysága (t. i. a budai basa) kegyelmednek valami rebellisek felől írt volna, melyet nehéz névvel vett kegyelmed önagyságától. De arra önagysága azt felelé, hogy ő nem iratott aféle rebellisek emlékezeti felől kegyelmednek, sőt önagyságának az a kívánsága, hogy az mely levelében írták, küldje be kegyelmed azt az levele: bizonyításnak okáért, s meg tudja büntetni érette az deákat, az ki önmagától azfélét ír, az mely miatt egymás között valami harag indulhatnak.» (Habil effendi Gall Caesarhoz.)

A basák magyar deákjainak azonban nem az illetén levélírás volt a legveszedelmesebb dolguk! A magyar nemzethez való szeretetük arra bírta őket, hogy a mieinket a törökök hadi készülődéseiről, praktikáiról, veszedelmes szándékairól is idejében értesítsék. Ilyen esetekben nem törődtek azzal, hogy a kenyerüket s a fejüket vetik koczkára, hanem vakon mentek a veszedelemnek s írton írtak a mieinknek! Mennyi bajtól, mennyi pusztulástól mentették meg így a magyarságot, — ki tudná megmondani?

Mindez a déli napnál világosabbá teszi, hogy a jó tyatók akár törökké lettek, akár nem; akár jól bántak velök a basák, akár nem: magyarok maradtak, s mindég a keresztyénséghez vonzódtak. Megmondják ezt akárhányszor a leveleikben is, de megmutatják a tetteikkel is. Csak például említjük itt Jahya Jaczichi (János deák) levelét. Ez a derék ifjú a fehérvári bégnek, majd meg Oroszlán budai basának az íródeákja volt. Az 1565. évben Gersei Petheő János komáromi főkapitánynak így írt vala: «Azt akarom nagyságodnak tudására adnom, hogy én keresztyény fi vagyok. Gyermekségemben rabbá estünk vala mind atyámmal egyetemben. Az atyám kiváltozék, * és engemet törökké tőnek. Én az székesfehérvári Mahmud bégnek rabja vagyok. Annak utánna engem török oskolában adának. Azt is megtanultam. Mostan immár Oroszlán basának is szolgálók, (ügy) hogy mikor király ő felségétől ide levelet hoznak, tehát törököül én írom meg neki. Azért nagyságos uram én itt az törökök között való dolgot jól tudom és mindenféle álnokságokban oly igen bölcs vagyok, mind az császár dolgában, vezirek és bégek dolgában. Soha titkon oly hír nem jöhet, hogy én nagy hamar meg nem érteném. Azért én az szegény keresztyénségnek oly javát akarom mint szinte én magamnak. Én erről többet nem merek nagyságodnak írnom, mert félek, hogy nagyságod kijelenti dolgomat. Hanem im Bélay Mátyás uramtól egynéhány szót izentem nagyságodnak kit nagyságod meghígyen és énnekem titkon választ adjon. Nagyságodat Isten tartsa meg».

* Azaz sarczon kiváltotta magát. Közönségesen használt szó a XVI. és a XVII. században.

«Én akár itt az basával legyek, akár Fejérvárban, de csak nagyságod szerezzon bizonyos embert, tehát én is nagyságodat mindenkor új hírekkel értethetem, és király ű fel-ségének híven akarok szolgálnom».*

És hogy ezek nem üres szók voltak, János deák hamar megbizonyította. Az 1566. évben ugyanis már április 1-én megírta Petheőnek a szultán készülődését. «Ez hónapnak tizedik napján — írja — az császár sátorát kihozzák és felvonszák és 15. napján ő maga is kiindul . . . Oly hírt nem írok nagyságodnak, kit az piacon beszéltenek, hanem oly hírt írok, kit az császár irt ide az mi basánkknak . . . Az császár első várszállása Sziget-vár és az másik Komárom leszen». **

És a mit a hazáját szerető deák itt irt, az később mind valónak bizonyult. S ki tudná megszámlálni, hány ily esetben köszönhatték a mieink a veszedelemtől való megmenekülésüket a basák deákjainak ?

Bizony elmondhatjuk, hogy sem idő, sem távolság nem gyöngítette bennök a hazájukhoz való vonzódást, és semmi veszedelem vissza nem tartotta őket attól, hogy a bajban övéiknek javára legyenek. Csak például említjük, hogy a jó Gergely deákot, törökül Huszain béget, évtizedek választák el hazájától. Messze elszakadt az övétől; mert hiszen Konstantinápolyban a császár udvarában deákoskodott, s mégis szívvel-lélekkal magyar maradt. Befolyását és összeköttetését arra használta, hogy a magyar rabokat segített kiszabadítgatni. Az ilyen fáradozása miatt — mint maga írja — csak az Isten oltalmazta, hogy horogban nem veték. Ezenkívül, a mint a háború kitörőfélben volt, azonnal irt a magyarországi barátainak, s tudtukra adá nekik, minő szerrel s minő számmal indulnak a törökök Magyarország ellen. Biztatja a mieinket, hogy ne féljenek, mert a török

* Cs. és kir. állami levéltár. Turcica, 1565 október 25. Pest. Ugyanez a János deák írja 1566 április 1-én. «Ennek előtte is írtam vala, hogy az szegény kereszténységnek jóakarója volnék . . . Te nagyságod énnékem semmit nem ír, sem izen és nem tudom, ha az én szolgálatom kellemetes-e nagyságodnak, vagy nem?»

** U. o. leírja aztán a szultán és a basák készülődését stb.

had gyenge és gyülevész népből van összeállítva. Isten adja — írja a jó deák — hogy megverjétek. «Hadatok el ne oszoljon, török hitinek ne higyetek; vegyétek eszetekben magatokat, hogy török soha hatalmával semmit nem vett, hanem csalárdságával. Erősen vigyázzatok, hogy meg ne csalatkozzatok. Elevent ne fogjatok, mind vágjátok le... Az nyereségnek ne essetek, ha megveritek, bizonyos embert hagyjatok, ki egybe szerezze (a zsákmányt) s ti mind utánna siessetek és az országot szabadítsátok; mert bizony lábot aztán nem veszen. Őmagok mondják, hogy el kell veszniek és Konstantinápolyt keresztények veszik meg. Az Isten adjon sok jó szerencsét egész kereszténységgel egyetemben. Költ Konstantinápolyban, az császár udvarában Szent Demeter után való vasárnap 1593.»*

Nagy veszedelem idején — ha nem volt módjukban a mieinket idejében tudósítaniok — a szegény deákok aggodalmas napokat éltek. A leveleikben ilyen esetben ugyancsak mentegetik magukat. Megegett az is, hogy néha a betegség tartotta őket vissza az idejében való híradástól. De a mint a tollat a kezükbe foghatták, azonnal írtak. Az egyik ilyen beteg budai íródeák megható hangon írja Paksy János komáromi főkapitánynak, hogy egy holnapnál hosszabb idő óta ágyban fekvő beteg. De azért mégis tudósítja őt a török hírekről; pedig maga írja: «Tudja az hatalmas Isten, hogy betegségtől fogva oly igen reszket az kezem, hogy csak alig írok!»**

Ime így irogatnak haza a jó íródeákok. Bizony minden sorukból kiolvasható, hogy csak a mostoha sors tartja őket a törökök között, de a lelkük a magyarsághoz vonzódik. Török kenyeret esznek kényszerűségből, de magyar érdeket szolgálnak meggyőződésből. A hazájuknak talán nagyobb szolgálatot tesznek ott a basák oldalán, mintha itthonn forgatnák a pennájukat. Bizonyára akadnak, a kik bünt vetnek reájuk, a mért török zsoldra, olykor török hitre tértek, s

* Cs. és kir. hadi levéltár 1594. I./8. Berenhidai Huszár Péter pápai főkapitányhoz.

** Cs. és kir. áll. ltr. Hung. 1560 nov. 2. Buda.

a mért kétfelé is kaszálgattak. De hát ha a sorsuk rákényszerítette őket erre a kenyérre? Közönséges példabeszéd: a szegénység nagy emberséget gyaláz! S a XVI. század nagy szegénysége bizony sok mindenre rávitte az embereket, a mit máskülönben kerülve kerültek volna.

A mikor a basák és a bégek a magyar deákat kerestén keresték, jól tudták, hogy a tyatókat a magyarságukból ki nem vetköztethetik. Tudták, hogy ezek az övéikkel való összeköttetést továbbra is főnntartják. S ha mégis magyar deákat választottak titkáraikul, világosan megmutatták, hogy ezeknek a magyarsággal való viszonyuk — ha módjával nagyon — nincsen ellenükre. A ravasz és eszes basák bizonyosan tudták, hogy a deákjaik meg-megsúgnak egymást a magyaroknak, de azért még sem tették ki a rokkájukat. Ha maga a gazda is sok csalafintaságot engedett meg magának, egy keveset a deákjától is eltűrhetett.

A kémkedést s a hadi dolgok elárulását azonban a basák már el nem nézték. Ilyen esetekben bizony az istrángszálat nem sajnálták a szegény deáktól. S ha rajtacsípték, bizony megfojtották őt. Budai Mihály deákat például megcsípték, mikor a konstantinápolyi magyar házból* levelet vitt ki. Azonnal kinpadra vonták a szegényt, de hiába kínozták — írja Sinzendorf Joachim, a portai követ — nem árult el semmit.**

A tyatóknak vagyis az íródeákoknak tehát mindig jó vigyázásban kellett lenniök, nehogy oly szóban fogják őket, a mi a vesztüket okozhatná. E mellett a török praktikához is jól kellett érteniök; mert agyafúrtság és ravaszság dolgában a gazdáik sem voltak utolsók.

Sajátságos jelenség, hogy a török basák íródeákjait — bár nagy szolgálatot tettek a mieinknek — a végbeli magyar és német katonák csak úgy üldözték, mint magukat a törököket. A végbeli vitézek harczeitől szóló jelentésekben többször olvashatjuk, hogy a faluk összeírásával foglalkozó császár deákjait vagy a basák és bégek íródeákjait a mezőn

* A császári követek háza volt.

** Cs. és k. áll. ltr. Turcica, 1580 január 18. Sinzendorf jelentése.

levágták. Az 1580. év november 28-án például Rueber generális jelenti, hogy a mieink a szolnoki bég derék íródeákját a csausz-szal együtt levágták. Ez a sors érte 1604-ben a hatvani bég deákját is. Ugyanakkor az eгри basa magyar íródeákját elfogták és Kassára cipelték, a hol kőpadra vetették őt, hogy török híreket tudjanak meg tőle. A szegény magyar deák vallomása* azt mutatja, hogy még az eгри basa íródeákja is teljesen tájékozott volt a törökök terveiről és készülődései dolgában.

A vallási elfogultság azon korában még azokat az íródeákat is gyanus szemmel nézegették, a kik ott hagyván a török szolgálatát, az övéikhez visszatértek. Pribék Lőrincz deák például megunván a török kenyerét, visszatért a hazájába (Nyitramegyébe), a hol levél irással tengette az életét s borral kereskedett. Már jó korbéli vén ember volt, mikor meglátták őt, a mint a vitéz Druguth aga sírdombjára hajolva török könyvből török módra imádkozott. Ehhez a nagy bűnéhez járult még, hogy birkahúst evett, s otthon is török módra imádkozott.

Híre futván a dolognak, a váci püspök elfogatta őt s halált kért a fejére. Szegény Lőrincz deák semmi vétkét nem tudta, s így ugyancsak csodálkozott, mikor megértette, hogy mi vár a fejére. De azért uem ijedt meg. A megye birái előtt bátran kimondotta, hogy «néki senki több prókátora nincs az Úristennél!» Ő soha a keresztyén hitnek nem volt árulója és nem is tartott török hitet. Mert ha az lett volna a szándékja, ki sem jött volna a török közül. Ő a keresztyén hit mellett akar meghalni, ha meg kell is ártatlanul halnia!***

Hát bizony nem Lőrincz deák volt az egyetlen, a kit eféle törökösség miatt itthonn üldöztek. A töröktől visszajött deákoknak csak ott nem esett bántásuk, a hol a török volt az úr, vagy a hol a munkájokra rászorultak.

* U. o. 1604. Turcica. «Aussag eines vor zwei Monaten von den onodischen husarn zwischen Erlau und Zolnok gefangenen türken, welcher des hiesigen bassa von Erlau ungarischer schreiber gewesen» etc.

** Nyitramegye ltr., első számú jegyzőkönyv, 1577. 274. és köv. lap.

Különben bizony veszedelmes kenyér volt a szegény íródeákok kenyere. Nem hiába irták tehát, hogy nekik az egy Istennél több gyámoluk sehol nincsen, s ha holtuk történik, még csak jó szót sem vetnek utánuk.

A basák magyar íródeákjainak a levélíráson kívül még más foglalatosságuk is akadt. A Budán forgolódo követek jelentéseiből tudjuk, hogy ökgiyelmük a fődefterdárók oldalán is sokat dolgoztak és sokat irtak. A zsoldosztás sem eshetett meg nélkülök.

Mint a fődefterdárók segédei, az adóösszeírás alkalmával nagy szolgálatot tettek a föld népének. Hiszen ők voltak a kapesok a hódoltság magyar nyelven szóló népe és a defterdárók között. S a jó deákok — a mint a basák levelei mutatják — mindent megtettek, a mit megtehettek, a jobbágyok érdekében. Ők voltak a szószólói, ők voltak a védői elnyomói ellen; ők vitték ki a basáknál a terhek könnyítését.

Mint a basák titkárai és tanácsadói a vallás dolgában is sok hasznos dolgot műveltek. Az íródeákok majdnem kivétel nélkül a protestáns vallás követői voltak. Természetesen találjuk tehát, mért védték a budai basák oly annyira a protestánsokat. Hogy az íródeákok a vallási türelmet ajánlgatták a gazdáiknak, az eléggé kiviláglik a basák leveleiből. E levelek néha olyan felvilágosodott, olyan türelmes hangon szólnak a felekezetekről, hogy méltán dicséret illeti a levelek íróit: a deákokat.

A budai basák oldalán működő íródeákoknak a foglalatosságuk maga után vont a nyelvismereten, a tollforgatáson kívül a közigazgatáshoz és az adózás ügyéhez is értsenek. Tehát magasabb képzettségű embereknek kellett lenniök. Holmi parasztdeákokkal még a közönséges bégek sem érték be. Még ezek is oly deákokat kerestek, a kiknek az írásával becsületet vallhattak. Az 1583. évben például Dobó Ferencz uram, az ország kapitánya, barátságos levelet irt Piry esztergomi bégnek. A béget nagy zavarba hozta a levél, mert nem lévén kéznél íródeákja, nem felelhetett Dobónak. «Most is — írja nagy mentegetődzéssel — az parasztok közül hozattam egy parasztdeákot és azzal irat-

tam. Azért nagyságod megbocsássa, ha valami vétek esik az írásban, mert jobb deákot nem kaphattam»!¹

Ez a körülmény adja az okát annak, miért nem használhaták a basák és a bégek a török deákokat. A török íródeákok is tudtak ugyan magyarul, de már a magyar helyesírással hadi lábön állottak. E mellett a magyar betűket is törökösen írták. Ha az ilyen levélre rátekint az ember, az első pillanatra megismeri, hogy nem magyar, hanem török íródeák írta azt. Inuét van, hogy a törökök a maguk véréből való deákokkal csak akkor irattak a mieinknek levelet, ha magyar deák nem volt a kezüknél. Eördögh Simon kapitány levelet írván a koppányi törököknek, azt a magyar feleletet kapta, hogy nincsen magyar deájkok, nem adhatnak választ. Erre Eördögh uram azt írta nekik, van elég török deájkok, irassanak azokkal. Majd csak elolvassa valahogy!²

A törökök sokat adtak arra, hogy leveleik magas színvonalon álljanak, s hogy az írásukkal becsületet valljanak. Különösen a budai basák adtak az ilyesmire nagyon sokat. Nem is csoda, hiszen nekik az udvar tagjaival s a legkiválóbb kormányférfiakkal kellett leveleket váltaniok. Meg is követelték az íródeákjaiktól, hogy a leveleiknek írásmódja és a formája kifogástalan legyen. És az is volt. A jó tyatók levelei majdnem kivétel nélkül pompás írással s nagy gondal készült mintalevelek, melyeknek formáját és stylusát az uralkodó ház cancellárista deákjai is utánozni igyekeztek.³

A mint látjuk, az íródeákokat a hivatásuk szinte rákényszerítette, hogy az irodalommal foglalkozzanak. Tanulniok, olvasniok kellett, hogy szépen írhasanak. Mivel törökül csak úgy kellett tudniok, mint magyarul. török könyve-

¹ Cs. és k. áll. ltr. Turcica. 1853 aug. 15. «Én ki vagyok Esztergomban az nagyságos fő szandsák, Pyry bég etc. Tisztösségös köszönetemet írom nagyságodnak, mint jó szomszéd barátomnak.»

² Körmendi ltr. Missiles, 1618.

³ Világosan látszik ez, ha például II. Mátyás királyunk és kormányférfiainak magyar leveleit összehasonlítjuk a budai basák leveleivel. E levelek formája, hangja, megszólítása, aláírási módja teljesen megfelel a budai basákéinak.

ket is olvasgattak s bizonyára fordítottak is. Bizonyos dolog, hogy a magyar végházakban oly sokszor danolt török vitézi verseket és török virágénekeket a basák íródeákjai fordították magyar nyelvre. Talán az ő érdemük az is, hogy Balassa Bálintnak figyelme is ráterelődött ezekre az énekekre, s magyar lantján veregette a

«Be szejráne giderüken»-

féle kedves nótákat.

Kik voltak az íródeákok között, a kik az ilyesmivel foglalkoztak, névleg megnevezni nem tudjuk. Hiszen a törökök szegény íródeákjainak titkolniok mellett a nevüket, s írásaikban hiába keressük a nyomokat kilétük felől! Csak a véletlennek köszönhetjük, hogy egyiknek másiknak sikerül a nevét felfedeznünk. De hát a do'og természete hozza magával, hogy a kiknek az írásművészet a feladata, annak az irodalommal is kell foglalkoznia.

«Ibrahim deák, magyarul Majthényi Gergely deák, Dervis bégnek magyar deákja» az 1556. évben Csányi Ákoshoz levelet írván, arra kéri őt, küldené neki vissza azt a *hamayly* nevű török könyvecskét, a mit magyarul ereklyének hívnak, s a mely az elfogott dervis nyakában lógott. «En, bizony — írja — annak hasznát nem tudom venni... Egy kathekismust vagy bibliát olyan százezerért sem adnék én, de egy jó barátom kért reá, hogy te kegyelmednek íréd felőle, talán kegyelmed el nem vesztené, hanem ide mihozzánk küldené... Ha Isten megtart, netalántán olyan hús *hamaylynál* is többet szolgálok kegyelmednek.*

Arra is van példánk, hogy a portán élő tolmácsok a mi követeinktől ajándék helyett könyveket kérnek. Mahmud dragománnak például két *Theatrum or'* ist s más könyveket küldenek Bécsből — a saját kérésére.**

A magyar harminczadosok kimutatásában olvashatjuk, hogy a hódoltságból török vásznat visznek magyar földre

* Orsz. ltr. Nádasdy lev. Korokna, 1556 márcz. 13.

** Cs. és kir. áll. levéltár. Turcica, 1573.

könyvecskék s magyar posztillák árában.* Vajjon nem jutott-e ezekből az íródeákoknak? Hiszen, a mint az utolsó török deáknak nevezett Rozsnyai Dávid példája is mutatja, ökgiyelmök nagyon szerették a könyveket.

Ha közelebről ismernők a basák íródeákjait, bizonyára sok becses adattal szolgálhatnánk az ő nagy képzettségükről, mert hiszen egy-kettő — a ki a király zsoldjára állott — meglepő ismeretet és képzettséget árul el. De hát a legtöbbnek még a nevét is örök sötétség borítja. Ha észbe vesszük, mennyi veszedelem fenyegette az íródeákat, mikor a magyaroknak hírekkel szolgáltak, nem csodáljuk, hogy a kilétüket igyekeztek takargatni. Hiszen kézzől kézre jártak a végházakban az ő tudósító leveleik, s áruló mindenütt akadhatott. Az óvatosság a deákok részéről tehát nem volt fölösleges.

Hogy mennyire ment ez az óvatosság a részükről, arra sok példával szolgálhatunk. Az 1576. évben az egyik névtelen magyar íródeák Konstantinápolyból írja az erdélyi vajdának: «Ha nagyságod fogadást teszen, hogy az én levelem elolvasván, azonnal megégeti, tehát im olyat írok, kiből nagyságod tanulhat a római császárral egyetemben.»**

Ime, az íródeák a nevét sem írja ki s mégis azt kívánja, hogy a levelét azonnal megégessek!

Hogy minő képzettségű íródeákjaink voltak a XVI. és a XVII. században, arra nézve megemlítjük, hogy a török követjárás idején a bécsi kormány a magyar deákok segítségét mindig kénytelen volt igénybe venni. Vagy mint titkárok, vagy mint tolmácsok kísérték ezek a követeket a portára. Palinai Pál deák példája mutatja, hogy még követeknek is sokszor beváltak. Rendjén való dolog ez; mert hiszen

* Orsz. levéltár. Kamarai lev. 1594. *Fejérváry Gáspár jelentése*. Azt is megmondja a harminczados, hogy a posztillákat Bornemissza Péter nyomtatta Semptén.

** Cs. és kir. áll. levélt. Hung. 1576. Úgy látszik, hogy ez a névtelen magyar deák Huszain-csausz volt, a ki mint Rusztán vezír-basa magyar íródeákja ismeretes. Neki még Mehemet nagyvezér palotájába is szabad bejárása volt. Ökgiyelme különben 1576-ban Budára jött. (U. o. 1576 Turcica, követi jelentés Konstantinápolyból.)

törökül csak a mi deákjaink tudtak, a hazai nyelveket a némettel és a latinnal együtt csak ők beszélték.

Az 1572. évben De Rym Károly császári orator (követ) távozván a portáról, új követet kellett a helyébe küldeni. A bevett szokás szerint a követnek nőtlennek kellett lennie. Mivel erre a követi állásra Magyarországon elég alkalmas ember akadt, a magyar tanácsosok többet ajánlottak a királynak. Az ajánlott emberek íródeákok és végbeli kapitányok voltak. Különösen ajánlták a követi állásra Gábor deákot, Nádasdy Ferencz íródeákját.¹ Ez a magyar deák — írja Bocskay György — minden tudományban fölötte járatos, sok nyelvet tud s a mellett megbízható, hű és derék ember. Nádasdy Ferencz annyira szereti őt, hogy atyafiának fogadta s a bő fizetésen kívül hetven jobbágytelket adott neki örök birtokul. Kevés ember akad magyar földön — írja Bocskay — a ki vele értékre vetekedhetik.²

Ilyenforma magasztalással ajánlják a portai követségre Sitaróczy Boldizsár deákot is, a ki özvegy Batthyány Ferencznének volt a titkos- és író-deákja.³

Szóval jeles íródeákok nélkül nem szükölködtünk. Hiszen a Budáról visszatért magyar deákjainkat is magasztalással halmozzák el a hivatalos iratok. Az udvar és a kormány székek meg a legkényesebb diplomatiái ügyek végzésével bízzák meg őket.

Mindezt csak azért említjük, hogy lássuk, mennyire nem volt nálunk ritka az eszes és a jó tollú íródeák. Hogy az állásukra és az írásaikra büszke budai basák ezeknek a javát válogatták, joggal föltehetjük.

A magyar íródeákoknak az alkalmazása egybeesik Buda elfoglalásával. Azaz hogy már a legelső budai basáknak is voltak magyar tyatóik. Eleinte azonban (a kor szokása szerint) a budai basák latinul levelezgettek. A mikor azonban nálunk a levelezés nyelve mintegy varázsütésre egyszerre

¹ Szentgyörgyi Gábor volt az, a kinek igen sok magyar s latin levelét őrzik a levéltárainkban.

² Cs. és kir. áll. levélt. Turcica, 1572 nov. 14. «In omnis scientiarum genere ita versatum et excultum, fide integrum» etc.

³ U. o.

a magyar lesz, a budai basák is abbahagyják a latin levelezést. Ökigyelemlők hamar rájöttek, hogy rájuk nézve is alkalmasabb és czélszerűbb a magyar nyelv használata. Hiszen ezt a nyelvet a törökök közül is sokan értették; a falukkal csak ezen a nyelven érintkezettek; a végházak népének csak magyarul írhattak. Az egyedüli akadály a bécsi király udvara volt, ezt pedig rákényszerítették a magyar írásra.

Tujgun basa az első, a ki abbahagyván a latin levelezést, az íródeákjával magyarul íratott Bécsbe és magyar leveleket bocsátott a mieinkhez is. Az ő elődeinek is voltak ugyan íródeákjai, de ezek a magyar nyelvet csak a szóbeli tárgyalások alkalmával használták. Írni azonban latinul írtak.

A basák nem követelték az íródeákjaitól, hogy a török hitre térjenek. De azért több akadt köztük, a ki felvette a török hitet. Ezeket török nevükről ismerhetjük meg.

Az első íródeákok — ha a tisztjüktől megváltak — többnyire Pestnek vagy Buda városának lettek a bíráivá. A basák, úgy látszik, ezzel jutalmazták az érdemüket.

A legelső budai magyar íródeák, a kinek a nevét ismerjük, Thetemy István volt. Több budai basa alatt szolgált mint íródeák és mint titkár. Az 1543. évben Kucsuk Báli basának volt a titkára s egyúttal Buda városának a bírása.*

Perényi Péter 1542-ben azt írja őfelségének, hogy ő Baly bégnek volt a rabja. Ez a Bály bég, a ki most Kucsuk Báli néven budai basa, igen sok jót tett vele; az életét is neki köszönhette; ezért a rabságában apjává fogadta őt. Van most Budán — írja Perényi — egy nem közönséges török, a ki folyton a basával van. Születésére nézve magyar ez. Nagy szolgálatokat tehetne nekünk.**

* Cs. és kir. áll. levélt. Hung. 1543 márcz. 7. a magyar tanács ő felségének azt ajánlja, hogy ennek a Thetemy Istvánnak száz aranyat adasson. Horváth János váci kapitány ugyanis ismervén őt, azt mondja róla, hogy igen jó szolgálatot tehetne híradással.

** U. o. 1542 ápr. 1.

Ki volt ez a magyar deák, nem tudjuk. Thetemy azonban nem lehetett, mert ő nem tért török hitre.

Mivel úgy a XVI., mint a XVII. században gyakran megesett, hogy ugyanazon ember több basának szolgált mint íródeák, föltehetjük, hogy Thetemy István is hosszabb ideig deákoskodott a budai basák udvarában. Sajnos, a diplomatai iratok és a kémjelentések nem foglalkoznak vele, azaz nevét nem említik. Az 1547. évben Várday Pál érsek írja, hogy ő a budai basa tolmácsát jól ismeri s igen hű embernek tartja. Mindjárt mellékeli is a jelzett tolmács-tól kapott legújabb török híreket.*

Vajon Thetemy volt-e ez a tolmács vagy más, nem tudjuk. Várday ugyanis nevet nem említ.

A XVI. század közepén nagy hírre vergődött budai basa. Tujgun, már ismert nevű íródeákot tartott. Adorján deáknak hívták s Magassy János nevű vejével együtt nagy szolgálatot tett a magyarságnak. A XVI. századi vitézek leveleiben, aztán a császári követek jelentéseiben igen sokszor szerepel ez az Adorján deák. Egyformán jól írt magyarul, latinul és törökül. Az egri vitézeket állandóan ő tartotta török hírrel. Egyik levelét az egriek a királynak is fölküldötték, a ki aztán azt a maga levelével együtt elküldötte a budai basának. Szerencsére a levél latinul volt írva s a budai basa nem értvén a deák szót, Adorjának adta át, a ki menten eltepte. Ha a basa sejtette volna, mi volt a levélben, a szegény Adorján deák bizonyosan a hóhér madzagára került volna. Az egykorú levelek szerint meg is haragudott az egriekre s nekik többé semmit sem írt.** Ez az Adorján diák írta János Zsigmond híveinek (a szultán és a basa nevében) azokat a paprikás leveleket, a melyekben biztatja őket, hogy ne higyenek Ferdinánd király hazugságainak. Mikor Zay és Verancsics 1553-ban Budán

* U. c. Hung. 1547 ápr. 24. «Cognovi ex interprete bassae Budenis, — quem interpretem fidelissimum in his rebus multoties iam expertus sum» etc.

** Cs. és kir. áll. levélt. Hung. 1554. Még a királynak is megírták, milyen nagy veszedelembé sodorta Adorján diákot.

jártak, maguk jelentik Bécsbe, hogy Adorján deák náluk volt és sok okos tanácssal szolgált nekik a magyar rabok kiszabadítása ügyében.¹ Castaldo is összeköttetésben állott vele. Legalább maga írja I. Ferdinándnak, hogy az ő legjobb kémdeákja Adorján deák, a ki a budai basának a titkára.²

Adorján deákkal egyidőben bizonyos Magyar Báli csausz is szolgált Budán. Szép magyar és latin leveleket váltott Paksy János és Zamaria Ferrando komáromi kapitányokkal.³ Barátságajánló levelei azt mutatják, hogy a szíve mihozzánk vonzódott.

A következő években több basának az íródeákja a jeles Ettyeky József volt, a ki ifjúságában került Törökországba s ott a török hitre tért. A török földről Budára került és Güzeldzse (szép) Rusztem, Zál Mahmúd és Iszkender basák oldalán deákoskodott. Úgy látszik, hogy a törökök Szolimán deáknak hívták őt. A Budán megfordult magyar követek rendkívül magasztalják a magyarságnak tett jeles szolgálataiért. Csaby Ákos mint követ járván Budán, addig csalogatta Ettyekyt, míg végre (1565-ben) csakugyan ott hagyta a török szolgálatát.⁴ Győrré jövén, ismét fölvette a keresztyén hitet s az első hivatalos királyi török deákká nevezték ki. Hosszú ideig ő fordítgatta a török leveleket latinra és magyarra s Salm generális nevében ő írogatta a török leveleket is Budára. A győri főtisztek nyilatkozata szerint derék, használható ember s jó török deák volt.⁵ Ezért a király 1574 ben évi száz tallérral javította a zsoldját.

¹ U. o. Turcica, 1553 jul. 25.

² U. o. 1551 május 11. «Qui apud passam Budensens officium secretarii gerit.»

³ U. o. 1554. Hung.

⁴ Közös pénz. levélt. Hung. 14,365. f. 1574 okt. 15-én írja Csaby Ettyekyről: «ad latus passæ et thesaurarii in scribendo versari vidissam, variis modis incumbenam» etc.

⁵ U. o. 1574 okt. 15. Jakosich és Gregoróczy győri kapitányok írják róla: «christianitati summa fidelitate cum servicio explorationis servivisse... cum continue apud passam et thesaurarium in scribendo fuerit, omnia revelasse, idque non sine parvo suo damno et periculo fecisse».

Ettyeky¹ távozása után nemsokára Oroszlán basa került a budai helytartóságba. Ez az Oroszlán basa tette kizárólagossá a magyar levelezést a mieinkkel, s az udvar tagjaival. A basák magyar íródeákjainak a szerepe tehát igazában csak 1565-ben kezdődik. Csak most nyílt nekik alkalom megmutatniok, mint tudják a magyar tollat forgatni! Csak most mutathatták meg az uralkodóház tagjainak is, mire nem képes a lenézett és az udvarból száműzött magyar nyelv!

Oroszlán basának két magyar íródeákja is volt. Ezek közül «Szuliman alias Görög Antal» a titkári tisztet töltötte be, míg János deák, törökül Jahya Jazichi, egyszerű íródeák volt. Mindkettő török hiten volt, de mindketten szívvel-lélekkel szolgálták a keresztyénség ügyét. Szép magyar leveleik, melyeket a basa nevével a királynak írtak, a magyar urakkal váltottakkal együtt reánk maradtak.²

Oroszlán basa kivégzése után a nagynak is nevezett Musztafa vezérbasa ült a budai helytartóságba. E nem mindennapi ember folytatta elődjének magyar levelezését. A bécsi udvar tagjainak, a kormányiszékek fejeinek és a magyar uraknak tömérdek levelet írt. Alig van levéltárunk, a hol Musztafa basának magyar levelei nem volnának. Nem is csoda, hiszen ökgigyelme néhanapján két-három magyar levelet is írat.³ E levelek együtt bizony szép könyvet betöltenének. És mindannyija ugyanannak a kéznek az írása, s mindannyija tiszta és tősgyökeres magyarságával vonja magára a figyelmet. Az 1566—1578. évig terjedő időszaknak ennél különb magyar prózája nincs is! Még a maihoz közeledő helyesírása is méltán fölkeltheti csodálkozásunkat.

Ki volt e szép levelek írója? Bizony nehéz rá a felelet. Egyetlen levélben sincs nyoma az írónak, egyetlen végbeli

¹ Ettyeky a fiából is derék török deákot nevelt. Ez a fiu (Ettyeky Józsa) szintén királyi török deák és tolmács volt.

² Cs. és kir. állami levéltár Turcica gyűjteményében vannak e levelek.

³ A Cs. és kir. állami, a közös pénzügyi, a hadi, a körmendi stb. levéltárak bővelkednek Musztafa leveleivel. A Nemzeti Múzeumban is jó csomó van belőlük.

vitézünk sem nevezi meg Musztafa basa íródeákját. S mégis azt hisszük, hogy nem tévedünk, mikor e tömérdek levél szerzőjének Mehemet Cselebit tartjuk. A cselebi szó, a mint tudjuk, tanult, tudós embert jelent. És Mehemet deák ilyen volt. Hogy magyarnak született, azt a stylusán kívül a magyaroknak tett nagy szolgálataival is elárulta: Benső barátságot tartott a hős Zoltay Istvánnal, a kinek kétszer esküdött meg, hogy híven szolgálja a magyar ügyet! Ő — mondá ez alkalommal Mehemet Cselebi — a basa oldalán lévén, mindent tud, minden ügy az ő kezén fordul meg. A basa kizárólag csak véle tárgyalatja az ügyeket.¹

Rueber János kassai generális írja ezeket, a kinél Mehemet Cselebi politikai küldetésben megfordult. Rueber azt is megírja, hogy ez a Mehemet Zschalabie (így!) a budai basának a magyar tolmácsa.²

A mikor a magyarul tudó Ungnad Dávid mint követ a portára indult, Budán is megállapodott. A basa tolmácsa: Mehemet Cselebi — jelenti Ungnad — Ráczkévére elibém jött, s melegen ajánlotta, hogy sietve tovább utazzam, mert a basa nagyon haragszik.³

Ez az összes, a mit a jeles tollú Mehemet Cselebiről találnunk sikerült. Lehetséges, hogy valamelyik szerencsésebb kutató rábukkan majd az ő igazi nevére is, a mit őkegyelme ugyancsak erősen titkolgatott.

A Musztafát követő budai basák egytől-egyig követték az eddigi szokást s a Magyarországot illető ügyeket magyar nyelven intézték el. Az udvar tagjaival, a kormányzések fejeivel s a magyar urakkal való levélváltás is tovább folyt. A magyar nyelv tehát folytatta hódító útját. A névtelen mesterek, a kik e hódítás rögzös pályáját egyengették, a basák íródeákjai voltak. Az ő leveleiknek a formája, az ő stylusuknak a választékossága szolgált például, a mit kö-

¹ Eszerint bizonyos, hogy Mehemet a basának a titkára volt. Minkovitz követ 1569-ben csakugyan azt írja, hogy ő volt a basa titkára és tolmácsa.

² Cs. és kir. állami levéltár Turcica, 1572 okt. 22. (Mehemet Zschalabie des bascha ungarisch thulmetsch.)

³ U. o. 1573 jun. 24. Paks, Ungnad Dávid jelentése.

vetni igyekeztek mind a mieink, mind a bécsi cancellárlista deákok.

Musztafa basa utódainak az íródeákjairól alig tudunk valamit. A munkásságuk: szép magyar leveleik egész tömege előttünk van, de már az íróikról hallgatnak a krónikák. Egy-egy Budán átutazó követünk olykor megemlékezik egyikről-másikról, de legjobb esetben is csak a nevét jegyzi föl. Ungnad Dávid követ számadásaiból tudjuk például, hogy Kara Ovejsz basának a magyar tolmácsa Huszain volt.* Ehhez csak annyit kell hozzátoldanunk, hogy a császári követek az íródeákokat majd mindig tolmácsoknak nevezik.

Kalajkiloz Ali basa udvarában élt és forgolódott Komáromi János deák, a kit a basa politikai küldetésre is fölhasznált. Így például 1582-ben is vele küldi föl Bécsbe a hitlevelet. Nem csalatkozunk, ha őt tartjuk Ali basa jeles tollú íródeákjának.

A lovagias Ferhád basának két íródeákja is volt. Az egyik Zkender (Sándor) aga volt, a kiről Túry Farkas kapitány azt írta, hogy sem nem török, sem nem magyar, hanem hitvány murtát! A másikat Debreczeni Dervis deáknak hívták. Ferhád basának 1589 június 16-án Ernő királyi herceghez írt levelét — valószínűleg tévedésből — ez a jó íródeák is aláírta. Az aláírás így hangzik: Dervis Literatus ex Debreczen. Tehát bizonyos, hogy ökgyelme debreczeni fi volt. Törökös írása azt mutatja, hogy fiatal korában a török iskolákon tanult. De azért pompásan írt magyarul is.

Tudjuk, hogy a XVI. században egy-egy basa 2—3 évnél tovább ritkán birta a budai helytartóságot. Ilyen rövid időközben az íródeákokat természetesen nem változtathatták. S csakugyan azt látjuk, hogy egyik-másik magyar íródeák két három basa alatt is szolgál. Maguk a budai basák jönnek-mennek, de az íródeákjaik maradnak. A fentebb említett Zkender aga és Debreczeni Dervis deák is Budán deákoskodnak első gazdájuknak Ferhád basának meggyilkolása után is.**

* Közös pénzügyi levéltár 172. f. Gesandtschaften an der ottomanischen porte. 1578. Raittungen in Constantinopel.

** Zkender, vagy Izkender aga, a ki a tollával annyira vitte a dolgát, hogy fő zaim-má lett, még 1592-ben is Budán deákoskodott

Kiütvén a hosszú török háború, a budai basák magyar levelezése nagyon megecsappant. Ha olykor-olykor iratnak is egy-egy magyar levelet, az sem politikai, hanem inkább barátságajánló levél egyik-másik magyar úrnak. A mint azonban a békealkudozások megkezdődnek, a basák egyszerre megint sűrűn küldözgetik Bécsbe és máshová magyar leveleiket. Az 1602. évtől kezdve, a mint tudjuk, Kadiszade Abi viseli a budai tisztet. Ez a nyájas, szeretetre méltó és okos budai basa némi megszakítással 1616-ig helytartósodik Budán. Az ő kormányzásának az ideje a magyar íródeákság aranyideje. Számra, értékre soha külön és több magyar levelet nem bocsátottak ki a basa udvarából, mint ebben az időben. S a magyar és a török íródeákoknak a diplomacia terén soha nagyobb szerepük nem volt, mint ebben a két évtizedben. Budán, Konstantinápolyban és Zsitvatorokon a mi íródeákjaink viszik a főszerepet. Nélkülök sem szerződés, sem tárgyalás nem történhetett; mert hiszen a császári biztosok magyarul és törökül nem tudtak; már pedig az alkudozás magyar nyelven folyt, magyar és török nyelven szerkesztik a frigylevelet.

Az íródeákok diplomatai szerepe mellett ránk nézve nagy jelentőségű az irodalmi munkásságuk is. Az a sok magyar levél, a mi a jelzett időben Ali és Gázy vezír Haszán basák neve alatt közkézen forgott, a magyar diplomatai levelezés legbecsesebb emlékei közé tartozik. Haladást jelentenek ezek a magyar nyelv fejlődése terén; haladást mutatnak a helyesírás dolgában is. Emellett elütnek azon kor minden más írásától abban, hogy az idegenszerűségnek, az idegen szóknak bennök nyoma sincsen. Színmagyar nyelven írvák e levelek kivétel nélkül, s a forma dolgában sem hagynak fenn semmi kívánni valót.

E levelek írója tehát irodalmunk egyik érdekes és ér-

Mehemet basa mellett. 1592 deczember 6-án írta Budáról Báthory Zsigmondnak: «Mostan akarom ujonan házasságra adnom magamat, kéröm azért nagyságodat, hogy mostani szükségemben ne feledkezzék el rólam, és azon is kéröm nagyságodat, hogy az én tisztességömnek idején nagyságod legyön jelön.» (Nemzeti Múzeum, folio Hung. 934.).

demes alakja, a kivel méltó megismerkednünk. Ali basának, Gázy vezér Haszánnak, Halil effendinek és több török főtisztviselőnek ezen korbeli magyar levelei szép könyvet betöltenének. És e levelek mind ugyanazon kéznek a kalligrafikus írása. Az íródeáknak a nevét azonban hiába keressük a leveleken. A cs. és kir. állami levéltár Turcica gyűjteményében azonban van egy magyar levél, melyet 1603 november 11-én «Balázs deák, Buda város deákja» írt. E levél írása ugyanaz, mint az 1602—1617-ig Budáról kelt összes leveleké. Eszerint bizonyos, hogy e két évtizednél hosszabb időben Balázs deák, Buda város nótáriusa volt a basáknak az íródeákja. Úgy látszik, hogy ez a dolog abban az időben nem volt titok. Az 1612. év nyarán ugyanis elfogtak egy török kémeket, a kit állítólag az Ali budai basa bocsátott ki. Az ezen alkalommal kihallgatott tanúk azt vallották, hogy Balázs deák, a basa íródeákja is jelen volt, mikor Ali ezzel a kémekkel megszerződött.*

Balázs deák, a mint a levelei mutatják, legműveltebb magyar íródeákjaink egyike. Mesteri módon kezelte a magyar nyelvet s a törökön kívül latinul is jól tudott. Még a basák nevében írt magyar levelei fölé is mindég odairta: «Laus deo et ab omnibus laudetur»! Szépen, választékosan s óvatosan írt mindég,** hogy a szavában hiba vagy fogyatkozás ne essék. Majd mind diplomatiái levél volt, a mit írt, tehát nagyon is ügyelnie kellett minden szavára. És Balázs deák oly ügyesen végezte a föladatát, hogy a bécsi udvar és a kormányiszékek soha semmi kifogást sem emeltek a levelei ellen. Ellenkezőleg! A Balázs deák írta levelek formáját használják ők is a válaszadásban. S még azt a szeretetreméltó, magyaros hangot is utánozni igyekeznek,

* Cs. és kir. állami levéltár Hung. 1612 júni, Nagyszombat város jelentése. Ugyanezen úgyról a Thurzó levéltárban is vannak iratok (14. fasc. 1612 június 22.).

** A basák is megkövetelték, hogy nekik így írjanak. Molart például 1611-ben keményebb hangon írván Haszán basának, Balázs deák az ura nevében ezt felelte neki: «Minden imez imaz embörnek szavára való képöst ilyen hideg avagy idegön szókkal írni nem illének s nem is vártuk volna ezt nagyságodtól». (U. o. Buda, 1611 szept. 30.)

a mi Balázs deák leveleit annyira jellemzi.¹ Molart János például a budai basákhoz intézett magyar leveleiben ugyanazt a bizalmas megszólítást, ugyanazt a hangot és alakot használja, a mit Balázs deák. Althan, Gall Cæsar és Khlesel Menyhárt püspök is így irogatnak Budára. Az utóbbi kísérletet tesz ugyan németnyelvű levelekkel is, de választ azokra nem kapott. «És mivel hogy — írja Balázs deák a budai basa nevével Khleselnek — ennekelötte egynéhány németül írott leveleire nagyságodnak meg nem felelhettünk s választ nem adhattunk, nem lévén német deákunk, sem tolmácsunk: abból ha mi véték és fogyatkozás esött, kéröm, hogy abból barátjának megbocsásson. Hanem ennekutánna mindenkor magyarul irasson nagyságod és úgy lévén, szép böcsületes választ igyekszünk reá adni».²

Még Stadion is a jó Balázs deák leveleit utánozza, mikor így ír a budai hasának: «Tekintetes és nagyságos vitézlő úr, nékem kedves szerelmesem! Minden hozzám illendő tisztességes dologban szomszédságbeli barátságomnak kész voltát ajánlom, mint becsületes úrnak. Istentől kívánok minden testi és lelki jókat megadatni» etc.³

A bécsi és a prágai udvar mellett lévő magyar kanczellárista deákok tehát szintén tanultak a budai basák íródeákjaitól. S mivel utánozni igyekeztek a basák magyar leveleit, bizonyos, hogy az udvar és a kormánysekek sem találtak azok ellen kifogásolni valót.

¹ II. Mátyás 1606 decz. 16-án például így ír Alinak: «Az kegyelmed levelét jó kedvvel vettük és jó elméjét és nyilvánvaló akaratját az meglett békességnek megtartásában az végezés és articulások szerint megismertük. Bizonyos legyen benne kegyelmed, hogy mi is ez egybenszótt békességet az végezés szerint meg akarjuk tartani». (Cs. és kir. áll. ltr. Turcica.) Puchaim gróf 1615-ben így ír a budai hasának: «Mi János Kristóf gróf a Puchaimb, gellersdorfi szabados úr, Alsó-Ausztriában az fölséges római császárnak, az mi kegyelmes urunknak étékfogója, udvari hadakozó tanácsa, és hadakozó szerszámainak fő gondviselője» etc. (U. o.)

² U. o. Buda, 1615 szept. 27.

³ U. o. Bécs, 1621 január 27.: Mi Joannes Casparus Stadion az Prussia vitézlő rendiből való vitéz etc. az ő fölsége udvari hadakozó tanácsának fő gondviselője.

Azonban Balázs deák tollával a törökök is meg voltak elégedve. Hiszen Ali basán, Habil effendin¹ kívül Murát szerdárbase, Bekyr basa, Gázy vezir, Haszán basa, Szefer basa stb. mind Balázs deákkal iratják a leveleiket. Még Amhát kanizsai basa is, a ki Ali halála után (1617.) egy ideig helyettes budai basa volt, Balázs deákkal iratja a leveleit.² Elgondolhatjuk tehát, mily rengeteg levelet kellett a jó Balázs deáknak írnia.³

A budai basák, valamint a hadviselő szerdárok, a kik 1602—1621-ig nálunk megfordultak, Balázs deákot csak tanácsadónak és íródeáknak használták. A békealkudozásokra és a diplomatiái tárgyalásokra azonban sohasem őt küldötték. Ő reája mindég otthon volt szükségük, tehát egy lépésnyire sem engedték őt el maguktól. Volt Budán akkor még több deák is, a kiket különféle küldetésre használhattak. Ali basa írja az 1604. évi tárgyalások alkalmával Gall Csásarnak: «Itt minékünk is vannak eszes, okos emböreink s jól magyarul tudók is, és együtt lévén szömély szerint mind az két feleközet, szóljunk, beszéljünk egymással és végezzünk minden jót az Uristennek segítsége által. S az mi legjobb leszen, annak adjunk helyt».⁴

Hogy kik voltak ezen eszes és magyarul jól tudó emberek, arra nem nehéz megfelelnünk. Budán szolgált az eléggé ismert diplomata Mehemet deák,⁵ aztán Omer vajda: a hivatalos magyar tolmács. Ali basa 1615-ben a «Budán lakó Czöglédy István deákot» küldi Bécsbe, s arra kéri Molartot, hogy támogassa őt a reá bízott dologban. És Czöglédy István deák elvégezvén a reá bízott dolgot, Molart levelével tért vissza Budára.⁶ A következő évben ugyancsak Ali basa Gáspár deákot küldi föl Bécsbe s arra kéri Molartot, adjon tudós embert melléje.

¹ A budai főkadia volt.

² Cs. és k. áll. ltr. Turcica. Amhát basa magyar levelei Molarthoz.

³ A bécsi cs. és k. állami levéltárban, a hadi levéltárban vannak ezek. De két nagy csomó_a Thurzó levéltárban is van.

⁴ U. o. 1604 július 5. Buda.

⁵ Szép magyar levelei vannak.

⁶ Cs. és k. áll. ltr. Turcica. Ali basa levele 1615 szept. 5. Buda.

Ha e deákokhoz még hozzávesszük azokat a magyarul tudó török biztosokat, a kik a zsitvatoroki tárgyalásokon a budai basa képét viselték, akkor igazat kell adnunk Ali basának. Mert csakugyan elég íródeákja és magyarul tudó eszes emberei voltak.

Mivel 1603-tól fogva a békesség ügyében, aztán a hódoltsági falvak dolgában szakadatlanul folytak a tárgyalások, a királyi kormány is rászorult a magyar deákok munkájára. A tárgyalás és a levelezés magyar nyelven folyt ugyan, de azért az illetőknek törökül is tudniok kellett. Ennek a két nyelvnek pedig akkor csak a mi íródeákjaink voltak a birtokában. Tehát az udvar és a kormány székek ilyen deákokat adtak a császári biztosok mellé. Érdemes ezeket is közelebbről megismernünk; mert hiszen egykoron ők is a törökök zsoldján éltek, tehát igazában ők is a basák íródeákjai voltak.

A zsitvatoroki békesség megkötésekor, valamint az azt megelőző és követő tárgyalások alkalmával nagy szerep jutott bizonyos Illésy János deáknak. Ez a kiváló ember fiatal korában került Törökországba, s ott jól megtanulta a török nyelvet és írást. Gall Cæsar szerint Illésy magától a szultántól is sok levelet és írásbeli ígéretet kapott volt.* Mégis visszajött a hazájába s egy ideig az erdélyi fejedelemnek volt a török deákja. A XVII. század első éveiben már Szuhay egri püspök mellett deákoskodik. Szuhayval együtt mint török tolmács résztvett az 1603. évi esztergomi tárgyalásokon. Ez alkalommal Grünsplag kommisszárius ily módon ír róla a királynak: szerény és őszinte ember, hét nyelvet egyformán beszél. A mint magam láttam, a törökökkel s a tatárokkal úgy beszélget, mintha mindég köztük élt volna s a beszélgetést rögtön németre fordítja. Jó lenne ha fölséged megfogadná őt, mert többet ér mint Negroni tolmács!**

* „Multos literas promissionesque sultani habuit in manibus.”
(Cs. és k. áll. ltr. Turcica, 1606 márcz. 2. Győr.)

** Közös pénz. ltr. Türkische Gesandtschaft-akten 172. fasc. 1603 okt. 8. Hans Grünsplag jelentése.

A király csakugyan a szolgálatába fogadta Illésy Jánost, a ki aztán Prágában mint udvari török deák szolgált. A zsitvatoroki tárgyalásokra azonban Gall Cæsar maga mellé kérte Illésyt;¹ a ki aztán itt nagy szerepet játszott. Gall Cæsar szerint Illésyt a törökök igen jól ismerték. Többször volt mint követ Budán.² A törökök azonban nem szívesen látták őt, mint olyant, a ki cserben hagyta őket. Az 1612. évben azonban megint Budára küldötték őt. Ez alkalommal elkeseredve írta Bécsbe: az Isten szerelmére ne használjanak engem követül. Hiszen nekem a török fordítás a dolgom. És ezzel szívesen foglalkozom. Pedig a törököknek az az egyetlen óhajuk, hogy a királynak egyetlen embere se legyen, a ki a török írást érti. Így ugyanis könnyebben üzhetik a füllentéseiket. Ha a halálommal használhatok a keresztyénségnek, minden órában készen vagyok erre. De azt meg kell mondanom, hogy jó török íródeákat nem egyhamar kapnak a helyembe!³

A mit Illésy itt írt, azt a békebiztosoknak nagyon jó lett volna megszívlelniök; mert hiszen tudjuk, hogy a ravasz törökök a zsitvatoroki békesség török szövegét úgy fogalmazták, hogy az több pontjában lényegesen elütött a békesség magyar szövegétől. Ezért a portáról a hiteles török szöveget el kellett kérni, s azt Illésyvel németre fordították. Csak akkor sült ki, milyen jelentékeny eltérés van a zsitvatoroki békesség magyar és török szövege között.

Illésy János deák a diplomatiiai szereplése mellett mint udvari török deák sok jeles magyar levelet is írt a budai basáknak és a török véghelybéli helytartóknak. Ezek a magyar levelek azonban nem az ő nevével láttak világot. Akár ezt, akár amazt a munkásságát szemléljük, tudós és értékes magyarnak kell őt tartanunk, a ki nagyon rászolgált arra, hogy nevééről böcsülettel való emlékezés legyen.

¹ Szilesi nek írja a nevét tévedésből.

² Egyik fölötte érdekes követi jelentése 1606 július 26-án kelt. (U. o. Turcica.) — Több diplomatiiai jelentése van az Országos levéltár, Thurzó levéltár 14. csomójában «Illésy János relatioi» czímen.

³ U. o. Buda, 1612 június 2. «da die türkischen schreiber sind gar raro».

Illésy Jánoson kívül a XVII. század első két évtizedében még két kiváló íródeák szerepelt a királyi kommisszáriusok oldalán. Az egyiket Bálint deáknak hívták, a másikat Gergöly deák volt a neve. Eszes és jó török deák volt mind a kettő. Gergöly deák, Isten a megmondhatója, mennyit koptatta a budai basák küszöbét és a fényes portát. S mindkét helyen megállta a helyét. Ali budai basa Gergöly deákot különösen kedvelte. Az 1604-ben is azt írja Gall Cæsarnak, hogy bocsássa őt vagy Bálint deákot Budára, hadd egyezkedjenek, hadd tanácskozzanak az ő deákjaival.* Később is többször dicséretesen emlékszik meg Gergöly deákról. A mikor Gergöly deákot a portára küldötték, a kommisszáriusok ott is becsületet vallottak vele, mert a reá bizott dolgot becsülettel elvégezte.

Az itt említett íródeákokkal együtt többször találkozunk Rimay Jánossal is. Neki is kellett törökül tudnia; mert mint levélmutató (tabellarius) többször megfordult Budán.** A levélmutatokról meg jól tudjuk, hogy szóbeli tárgyalásokat és folytattak . . .

A magyar-török íródeákoknak az aranykora a XVII. század két első évtizedének elmúltával hamar hanyatlásra fordult. Bethlen Gábor kora után Budán nagy változás ment végbe. A basák teljesen megszüntetik az udvar tagjaival való magyar levélváltást. Megszűnik a magyar urakkal és a végbeli kapitányokkal való szeretetreméltó levelezés is. A budai basák nem tartanak többé magyar íródeákat: megelegszenek egy-egy közönséges magyar tolmácsal is. A míg a XVI. század közepétől kezdve Bethlen koráig a közlevéltáraink minden évből seregével őrzik a budai basák magyar leveleit, addig például a bécsi udvari és állami levéltár 1626—1630-ig már alig mutathat föl magyar levelet. A későbbi években még ritkábbá lesz a Budáról küldött magyar levél. S ha a budai basák nem írtak magyarul Bécsbe, ott

* Cs. és k. állami levéltár. Turcica 1604 július 5. „Bálint deák és Gergöly deák eszes emberök s meghitt emberök, s ottan azokat küldje által kegyelmed hozzánk, akar mindkettőt, akar pedig az egyikét” stb.

** Országos levéltár. Thurzó levéltár, 76. fasc. 1620 augusztus havában is a budai basánál volt Rimay Dóczy Istvánnal.

természetesen még kevésbé törték magukat a magyar írással. A II. Mátyás idejében szervezett magyar fogalmazói kar aztán úgy eltűnik, mintha sohasem létezett volna.

Az udvar még a török tolmácsi állásra sem alkalmaz többé magyart. Pécsy István deák volt az utolsó királyi török tolmács, a ki magyarnak született.*

A törökökkel való levelezésre valamint a tolmácsi tisztségre azontúl már ausztriai embereket alkalmaznak. Hogy honnét vették a törökök tudó németeket, nem nehéz kitárlálnunk. A konstantinápolyi állandó császári követek mellé már a XVI. század végén is adtak német ifjakat, hogy azok ott a török írást és a török nyelvet megtanulják. Ezt a szokást a XVII. században aztán rendszeresítették, úgy, hogy minden évben küldtek néhány német ifjút a portai követ mellé. Bár magyar ifjút egyetlenegy sem bocsátottak Konstantinápolyba, azért a magyar kamarának a német ifjak tanításának a költségeihez hozzá kellett járulnia.** Ezeket a Konstantinápolyban tanuló német ifjakat a *gioveni di lingua* után *Sprachknaben*-eknek nevezték. Ezek a *sprachknabenek* szorították le a szintérről a magyar-török deákokat, a kik eddig a király kenyerén éltek. Ezek kerültek a portán is a magyar tolmácsok helyébe. Nemzeti szempontból nagyon jelentős dolog volt ez; mert hiszen a portán ezentúl oly emberek voltak (mint Panaiotti), a kik minden magyar mozgalmat megjelentettek a bécsi udvarnak, s így sok-sok magyart veszedelembe vittek.

Bár a XVII. században imígyen Budáról is meg a magyar király kormányzószékeiből is kiszorultak a magyar íródeákok, azért teljesen mégsem veszték ki. A kanizsai, a váradi, az egeri és a temesvári basák, no meg a szandsákbégek a század végéig még mindig magyarul leveleznek. Sok jó magyar íródeák talált ezeknél kenyeret és új otthont. Igen soknak a nevét is ismerjük. Azonban e deákok leveleinek már nem igen van diplomatiai jelentőségük. Az er-

* 1622—1635-ig volt Pécsy havi 30 frt fizetéssel királyi török tolmács. (Köz. pénz. ltár 18,590 fasc.)

** Köz. pénz. ltár 18,592. fasc. 1658 február 6.

déli fejedelmekkel váltott levelek kivételével ugyanis a legtöbb csak holmi barátságajánló, hódoltató vagy perpatvaroskodó levél.

Az erdélyi fejedelmek levelezése mutatja, hogy a moldvai és a havasalföldi vajdák is tartottak magyar íródeákat. E deákok leveleinek a java azonban nyomtatásban is megjelent. * Talán még a havasalföldi vajdák deáktartásánál is érdekesebb jelenség, hogy a XVII. században egyik-másik tatár khánnak is van magyar íródeákja. Ez a körülmény magyarázza meg, miért írtak a mieink a tatár khánoknak magyarul.

A XVI. és XVII. század magyar íródeákjai nemcsak a tollforgatásban voltak mesterek, nemcsak a hazaszeretetre adtak páratlan példát, hanem a magyar nyelv tanításával és terjesztésével is törték magukat. Ők voltak a hazai törökök magyar mesterei. A náluk lábrakapott magyarosodási folyamat tehát első sorban a mi íródeákjaink fáradozásának köszönhető.

Mindaz, a mit e derék íródeákok az írásművészet és a nyelvoktatás terén producáltak, azokra az iskolákra dicsőség, a honnét kikerültek. Felvilágosodott szellem uralkodhatott, kitünő nyelvmenterek taníthattak ott, a honnét a deákok annyi ismeretet, fölvilágosodást és hazaszeretetet hoztak magukkal. Nem érdektelen dolog tehát megtudnunk, mely iskolából kerültek ki a törökök íródeákjai? A budai basák XVI. századi leveleinek nyelve azt mutatja, hogy íróik a Duna-Tisza közéről valók. Igaz ugyan, hogy a XVI. században debreczeni deákokat is találunk a basák oldalán, de hát ezek is ugyanazon nyelvjárást használják.

Ezt a jelenséget azonban nem nehéz megmagyaráznunk. A szegedi veszedelemkor (1552-ben) Szeged népe Debreczenbe költözött s egy ideig külön községet alkotott ott. Innét van, hogy a debreczeni deák is a szegedi tájszólást használja a leveleiben.

Sok íródeákat adott a budai protestáns iskola. Ez iskola nemcsak a XVI., de a XVII. század első felében is működ-

* Török-magyarkori államokmánytár.

dött. A török levelezés több mesternek a nevét is megemlíti. Mikor némult el a budai iskola, nem tudjuk.

Az egri és a váradi basák deákjai majdnem kivétel nélkül a pataki és a debreczeni iskolának a tanítványai voltak. Ez íródeákok között igen gyakran találkozunk a Pataki és a Debreczeni névvel, a mi akkor többnyire a származást is jelenthette.

Ha egyszer a török basák íródeákjainak egész munkássága napvilágot lát, mind erre a kérdésre részletesebb választ is adhatunk majd. A magyar nyelv múltjának az érdekében fölötte kívánatos, hogy ez minél előbb megtörténjék.

TAKÁTS SÁNDOR.

KEMÉNY „ÉLET ÉS ÁBRÁND“ CZ. REGÉNYE.

Első közlemény.

I.

B. Kemény Zsigmond költői egyénisége mint titokszerű jelenség tűnt fel 1847-ben *Gyulai Pál* című regényében. A kit meglepett a lélekelemzés művészete, az sejtette az ifjú regényíró nagy lelki harczeit, izgalmas benyomásait, gondolhatott a mélyreható értelem felfedező útjaira, de alig juthatott tovább a sejtelmek ködképeinél. A ki pedig megcsodálta Gyulai Pál tragédiájában a költői feladat nagy-szerűségét, az hiába kereste a költői alkotások hosszú sorát, melyekben a regényíró lassanként készült el nagy feladatának megoldására. Rejtély maradt Kemény Zsigmond egyéniségének kibontakozása egészen napjainkig. Regényein megérzett, hogy a költő előbb ismerte fel a költészet lényegét, mint az alaki szépségek titkait; hogy azonban a fejlett izlésnek minő akadályokat kellett leküzdenie, arra nézve az életrajzi adatok s az ifjúkori költői művek töredékei elég tág teret engedtek a kutató képzelődésének. Hír szerint Kemény első regényének nagy része elkallódott, második elbeszélő műve pedig, melynek *Élet és ábránd* volt a címe, 1849-ben Budán a lángok martaléka lett. Az *Ujabbkori Ismeretek Tára* már 1853-ban említi, hogy az *Élet és ábránd* egyetlen kézírata Buda bombázása alkalmával égett el. Szász Károly emlékezete szerint Kemény műve az ostrom idején az Uri-utca egyik házában egy ládában hevert;* Gyulai Pál meg azt állítja, hogy a kézirat báró Eötvös Józsefnél maradt s ott érte a pusztító tűzvész.**

* *Kisfaludy-Társaság Évtapjai*. U. f. XII. 216. l.

** *B. Kemény Zs. összes művei*. V. 1897. 257. l.

Kemény első regénye úgy, a mint a költő életében kiadott s a pusztakamarási levéltárban megőrzött töredékekből össze lehetett állítani, a költői egyéniség fejlődésének jellemző fokát mutatja. A romantikus képzelet szerelensége itt-ott megzavarta az előadást, eltorzította a jellemzést, vagy meglazította a mű szerkezetét; a terv azonban, mely az ifjú költőt foglalkoztatta, oly nagy arányú, minővel a költészet történetének csak legnagyobb korszakában találkozunk. Kemény második elbeszélő művének keletkezését első regényének befejezésétől nem nagy időköz választja el, mégis költészete az *Élet és ábránd*-ban szinte teljes fejlettségével bontakozik ki előttünk. A fejlődés oly rohamos, mint tavasszal a rügyfakadás, mikor néhány verőfényes nap dús lombot varázsol a hajlós ágakra s csak a levelek üde zöld színe jelzi a természeti erők forrongását.

Az *Élet és ábránd* sorsát nagyrészt homály takarja, de a mű történetében néhány adat elég biztos tájékoztatóul szolgál. A regényre vonatkozó megjegyzések azt bizonyítják, hogy Kemény 1842-ben kezdte meg s 1843-ban végezte be második elbeszélő művét. Szász Károly emlékezése szerint Kemény, mint az *Erdélyi Híradó* szerkesztője írta az *Élet és ábránd*-ot, mikor a szerkesztés gondjaitól néha kapudi magányába menekülhetett; már pedig az ifjú publicista az 1842-ik év elején kezdett az *Erdélyi Híradó*-nak határozott irányt adni s a lap vezetéséről csak 1843. jun. 13-án mondott le.⁴ Gyulai Pál is azt gondolja, hogy az *Élet és ábránd* 1842 s 1843 körül jöhetett létre. Az *Ujabbkori Ismeretek Tára* egy évvel előbbre teszi ugyan a regény keletkezésének idejét, a zavar azonban abból a tévedésből származik, hogy a cikkíró Kemény szerkesztőkorát is egy évvel előbbre tolta.

Következtetésünk helyességéről leginkább meggyőzhet bennünket az a levél, melyben Kemény b. Wesselényinek írja, hogy mikor az *Erdélyi Híradó* szerkesztésétől megvált, az *Élet és ábránd* című regénye félig már elkészült.* Ha

* *Irodalomtörténeti Közlemények*. X. 1900. 357. l.

meggondoljuk, hogy Kemény mily széleskörű s mélyreható tanulmányokkal fogott történeti regényeibe, akkor természetesnek fogjuk tartani, hogy költői tervét még 1842-ben alkotta meg; különben is idejének javarésztét a politikai izgalmak s vezérczikkei foglalták le. Másrészt, ha Kemény az *Élet és ábránd* felével elkészült az 1843-ik évi nyár elejére, a kész tervek alapján a másik felét könnyen papírra vethette az év végéig. Igaz ugyan, hogy ez idő alatt írta *Korteskedés és ellenszerei* című röpiratának első füzetét is, de a pusztakamarási kéziratok közt megmaradt részletés vázlat — mint Kemény maga megjegyzi — már május első felében kész volt. Valószínű, hogy e röpiratra czéloz a költő az *Élet és ábránd* befejező soraiban, mikor azt mondja, hogy legközelebb egy tudományos művet írt.* Mikor Keményt az Akadémia 1843. okt. 7-én tagjai közé választja, az ajánlás mind a röpiratot, mind a kéziratban levő regényeket, köztük *Camoens-t* is említi.**

Az *Élet és ábránd* befejezése idején Kemény kedvét a politikától egészen elvették az erdélyi kormány erőszakoskodásai s a kolozsvári cselszövések. Csalódott *Korteskedés és ellenszerei* című röpiratának hatásában is; olyanok magasztalták, kiknek dicsérete bántotta, míg pártjának kiváló tagjai — köztük Wesselényi is — megbotránkoztak felforgató eszméin. Úgy látszott, mintha Kemény örökre elhagyta volna a politikai küzdelmek terét s mintha költői terveitől semmiféle mozgalom sem tudná elcsábítani. Ekkor, az 1844-ik év első felében adta ki az *Élet és ábránd* néhány szakaszát Petrichevich Horváth Lázár *Honderü-jében*. Csakhamar új nagy regényterv kötötte le alkotó erejét, hozzáfogott *Gyulai Pál* című regényéhez. Gyulai Pál megjegyzése szerint 1845-ben a regény első kötetét az *Élet és ábránd*-dal együtt Pestre küldte b. Eötvös Józsefhez, ki

* A korteskedésről szóló röpirat első füze 1843-ban jelent meg; már 1843 augusztusában több részletet közölt belőle az *Erdélyi Híradó*; a második füzet megjelenését a *Honderü* 1844. jan. 20-án jelentette.

** Vizota Gyula: *Tagajánlások az Akadémiában. Akadémiai Értesítő*. 1906. nov.

megigérte, hogy gondoskodik kiadásukról. A két regény azonban nem egyszerre jutott Eötvös báró kezébe. Kemény az 1845-ik év elején főképp Jósika barátságára építette irodalmi terveit, neki küldte el az *Élet és ábránd*-ot is. Jósika a regény elhelyezésére legalkalmasabbnak tartotta az *Erdélyi Híradó*-t, de Kemény a pesti irodalmi életbe akart magának regényével utat nyitni. Izgatottan várta a pesti híreket, örömmel hallotta márcziusban, hogy művét b. Eötvös József vette pártfogásába, majd elcsüggedt s a kiadás akadályai egy pillanatra megingatták a regény értékébe vetett hitét is.* Májusban újra nyugtalankodva tudakozódik az *Élet és ábránd* sorsa után s csak július elején kapja meg Eötvös levelét; ekkor azután siet Wesselényinek jelenteni, hogy a Hartlebennel kötött alku jól sikerült. *Gyulai Pál*-jával a költő már egyenesen b. Eötvös Józsefhez fordult. Egy 1846-ik évi leveléből tudjuk, hogy Hartleben 5000 váltót ajánlott a két regényért.**

Az *Élet és ábránd* további történetének adatai inkább csak szállongó hírek, melyeket kiki saját képzelete szerint egészített ki. Szász Károly azt hiszi, hogy a portugál költő összezúzott ábrándjai, a nyomor és éhenhalás kepei lehanggolták volna az olvasó közönséget s Kemény újra át akarta dolgozni a regényt. Gyulai Pál br. Eötvös József tanácsának hatását látja abban, hogy Kemény hazai tárgyú regényével lépett fel előbb. Általános hitelre talált az a vélemény, hogy az *Élet és ábránd* egyetlen kézírata — irodalmunk nagy veszteségére — Buda ostromakor megsemmisült.

Ezek után valóban nagy meglepetés az *Élet és ábránd*-nak az a kézírata, mely a br. Kemény-család pusztakamari levéltárából került elő. A negyed iv alakú füzet nem Kemény kezeírása. A másolatot az enyedi református kollé-

* Dr. Szádeczky B.: *Magyar írók levelei Jósikához. Irodalomtörténeti Közlemények.* XIX. 1909.

** Ferenczi Zoltán: *B. Kemény Zsigmond levelei. Irodalomtört. Közlemények.* X. 1960. — Ferenczi Z.: *B. Wesselényi Miklós levelei. Irod. Közl.* XI. 1901.

gium egyik hallgatója készíthette, mint a hogy később ifj. Szász Károly gondoskodott *Gyulai Pál* letisztázásáról.

A pusztakamarási kézirat jellemére s keletkezésére nézve értékes bizonyítékokra bukkanunk, ha összehasonlítjuk a kéziratot a *Honderü*-ben megjelent szakaszokkal. A két szöveg közt nincs lényeges eltérés, azonban annál több az aprólékos különbség. A *Honderü* kevesebb helyet engedett a helyesírásban az erdélyi kiejtésnek, a régisebb alakokat s szavakat újakkal cserélte ki, azonban a tulajdonnevek leírásában értelemzavaró hibákat követett el. Az eltérésekből egészen biztosan megállapíthatjuk, hogy a *Honderü*-nek nem a pusztakamarási kézirat állott rendelkezésére. Kemény a folyóirat számára kijelölt részeket külön leírathatta; hogy azonban az egész regényt kétszer másoltatta volna le, semmiképen sem hihető. A mily szívesen átengedte magát az alkotás izgalmainak, gyakran annál kevesebbet törődött kész munkáival. A pusztakamarási kézirat helyesírása, különösen az erdélyi kiejtéshez való alkalmazkodás, azt mutatja, hogy a másoló előtt a regény eredeti fogalmazása feküdt. Ez meglehetősen kuszált lehetett; nagyrészt innen magyarázható a kéziratban a gyakori tévedés, zavar s kihagyott szó. A másolat — mint biztos jelekből látszik — a *Honderü*-nek szánt szakaszok elküldése után készült. Ezt bizonyítják a kéziratban levő pontosabb kifejezések és betoldások is, melyek az előadást érthetőbbé tették. Egyik helyt a párbeszédben, hol a beszélők személye a *Honderü* szövege szerint kétkedés tárgya lehetett, a költő kitette a megszólított hölgy vagy ifjú nevét, másutt meg megjegyezte, hogy «Luis szól méla hangon». Míg a *Honderü*-ben Fernando versének negyedik szaka értelmelen, a kéziratban a zavart eloszlatja az, hogy a hibás «állnék» szót «alvék» váltja fel. Ha a betoldások és javítások előfordultak volna a *Honderü*-nek küldött szövegben, semmi esetre sem maradtak volna ki a nyomtatásból. Biztosra vehetjük tehát, hogy a pusztakamarási kézirat ugyanaz, melyet Kemény 1845-ben br. Eötvös Józsefhez küldött. Nem gondolhatunk valamely későbbi korban készült másolatra sem, mert a költő már 1846 elején panaszkodott Jósikának, hogy regé-

nyének saját kezű fogalmazását sehol sem találja iratai között.*

A pusztakamarási kézirat a leghatározottabb czáfolata annak a hihetetlen hírnek, hogy az *Élet és ábránd* Buda ostromáig b. Eötvös Józsefnél maradt. Valóban semmi értelme sem lett volna, hogy Eötvös éveken keresztül magánál tartsa a regényt, mikor oly gyakran találkozott Keménynyel. Egészen természetesnek látszik az a gondolat, hogy Eötvös Keménynek nemcsak *Gyulai Pál* című regényét adta vissza, hanem az *Élet és ábránd* kéziratát is. Ez annál valószínűbb, mert neki is kellett tapasztalnia, hogy a másoló nem oldotta meg teljesen feladatát s a füzetben itt-ott hézagokat s bántó félreértéseket hagyott. Eötvös figyelmeztetésére foghatott Kemény a másolat átnézéséhez, minek határozott nyomait fedezhetjük fel egyik-másik lapon. A javításokban mutatkozó önállóság s biztonság, a betűk jelleme kétségtelenné teszi, hogy a tévedések kiigazítása Kemény munkája.

Gyökeresebb változtatásra alig gondolt Kemény. Hitelt adhatunk Gyulai megjegyzésének, a regény tüstént követte volna *Gyulai Pál*-t ugyancsak Hartleben kiadásában. Ilyenformát ír Kemény Jósikának 1847 májusában is.** Ha Eötvös a költő és kiadó érdekében tanácsosabbnak tartotta is, hogy a magyar tárgyú s nagyobb arányú regény jelenjen meg előbb, Kemény regénye ellen semmi lényeges kifogása nem lehetett; különben Hartleben sem ajánlott volna a szerzőnek oly kedvező szerződést. Szász Károly ugyan azt állítja, hogy Kemény az *Élet és ábránd*-ot, mint elhibázott, de kedvelt művét, félretette, rejtegette, azonban ennek az állításnak ellentmond a kiadóval kötött szerződés is. A költőt untatták a kiadás nehézségei, de semmi oka sem volt a rejtegetésre; az *Élet és ábránd* mind jellemzés, mind compositio tekintetében Kemény költészetének egyik legbecesebb alkotása.

* Dr. Szádeczky B.: *Magyar írók levelei Jósikához. Irod. Közl.* XIX. 1909. 443. l.

** U. o. 446. l.

Hogy Kemény regénye nem került sajtó alá, annak oka a politikai viszonyokban rejlik. Mikor Kemény 1847-ben Pestre költözött, tudományos készültségének s meggyőződésének teljes erejével vegyült a politikai harcokba. Ekkor fejtegette hatalmas cikkeiben a népképviselet eszméit, melyek még barátait is megdöbbsentették. Mint a *Pesti Hírlap* munkatársa, később szerkesztője, megérte eszméi diadalát s átélte a veszélyek izgalmait, melyek az új alkotmányt megsemmisítéssel fenyegették. Maga írja Wesselényinek ez időben, hogy ejje-l-nappal minden percze le van foglalva. Hogy' illetet volna a lázas politikai küzdelmekbe az *Élet és ábránd* átnézése s kiadása? Az állami élet nagy mozgalmi között Kemény megfeledezett regényéről, talán még hollétéről is. Még kevesebb gondja lehetett a kéziratra, mikor 1849 elején a kormány s az országgyűlés hirtelen Debreczenbe tette át székhelyét. A nagy felfordulás és sietség idején, a kegyetlen hidegben, a rossz utakon mindenki csak nélkülözhetetlen holmiját vihette magával.

A szabadságharc zűrzavarai közepett valóságos rejtélynek látszik, miként jutott az *Élet és ábránd* kézírata Pusztakamarásra. Mikor Kemény és képviselő-társai az 1849-ik év első napjaiban Debreczen felé törekedtek, épen akkor Bem diadalainak hatása alatt Kolozsvár és környéke örömben úszott; néhány hét mulva pedig Bem győztes serege Erdély nagy részének urává lett. Ily körülmények közt Kolozs megye s benne Kemény feleinek otthona biztos helynek ígérkezett. Lehetséges, hogy Kemény inasával küldte öcscséhez értékesebb tárgyait, köztük — tudtán kívül — az *Élet és ábránd* kéziratát is. Az sem lehetetlen, hogy valamelyik, Erdélybe siető rokona juttatta el küldeményét Pusztakamarásra. Ekkor kerülhettek Kemény Zsigmond iratai a szűk családi ház padlására; később aztán, minthogy senki sem tudakozó lott utánuk, a feledés tárgyait szabadon pusztította a por és esővíz. Valószínű, soha sem sikerül annak a rejtélynek megoldása, mily véletlenségek mentették meg az *Élet és ábránd* kéziratát a pusztulástól, ez azonban semmi esetre sem üt csorbát azon a tecsés örökségen, mely a kéziratban irodalmunkra szállt.

II.

Mielőtt a regény jelentőségével foglalkoznánk, meg kell állapítanunk, mi veszett el, s mi maradt meg belőle.

Az össze-visszakuszált levelek rendezését megkönnyítette az, hogy a kézirat elég olvasható volt s hogy négyrétbe hajtott ívekből állott. Így az összetartozó lapok kikeresése elég gyorsan ment. Legtöbb gondot okozott azoknak az íveknek s lapoknak elhelyezése, melyek a füzetnek egyik részével sem voltak közvetlen kapcsolatban. Miután minden levél megtalálta a maga helyét, az egész füzetből négy nagyobb rész alakult ki. Mindegyiket üresen hagyott levelek határolták, az utolsónak címe: *Negyedik könyv* volt. A regény tehát négy könyvre oszlott.*

A regény bevezetéséül Kemény előszót írt, ez azonban elkallódott. Tartalmát a harmadik könyv harmadik szakaszából képzelhetjük el. Benne a költő néhány vonással saját költészetét jellemezhetette, inkább ígérve a lélek belső életének rajzát, mint a külső események történetét. Erre következtethetünk a következő sorokból:

«Már előszavunkban kinyilatkoztatók, hogy a tisztelt közönség azon osztálya, mely véletlen és meglepő jelenségekkel, mérgezéssel, törökkel, titkos falajtóval, Sade marquis tollából kölcsönzött botrányokkal, lázas feszültségben tartó szöveggel és csattanó kifejléssel díszített regényeket kedvel, bosszankodással fogja e munkát félredobni. Most viszont ismételjük szíves kérésünket, méltóztassék minden ily izlésű egyén az *Élet és ábránd* című beszélyt általában el nem olvasni, vagy ha rossz csillagzata e lapokig vezette volna, siessen unatkozását — ezen alkalmatlan dæmont — a

* Kemény Wesselényihez 1846-ban írt levelében két kötetes beszélyt emleget; Gyulai szerint Kemény második regénye egy kötetből állott. Azonban Kemény vagy összetévesztette az *Élet és ábránd*-ot *A hírlapszerkesztő naplójá*-val, vagy pedig 1846-ban két kötetre akarta művét felosztani; Gyulai kifejezése meg csak a regény kis terjedelmére vonatkozhatik. A kézirat a négy könyvre való felosztást bizonyítja.

francia új regényoskola valamelyik divatos terménye által tüstént elűzni.»

Az előszó a másolatban az első hiányzó ív végéig terjedhetett, minthogy a regény ív elején kezdődik. Ha a hiányzó ív első levele címoldalul szolgált, az előszóra hat lapnál többet nem számíthatunk.

Az első könyv Camoensnek s szíve választottjának, Catharina de Atayde-nak búcsúzását festi. Az ábrándos ifjú messze keletre indul, hogy dicsőséggel vívja ki magának Catharina kezéhez való jogát. Barátja s vetélytársa Don Pedro Giron. A könyv utolsó szakaszai éles ellentétbe állítják a két alakot; az egyik nagy költeményének alap-gondolatával veti magát a veszedelmek közé, a másik, a számító államférfiú mintaképe, biztosan halad rejtett céljai felé.

Az első könyv az első szakasztól a hatodikig legteljesebben a *Honderü*-ben* maradt fenn számunkra. A mutató nagy részét — kivéve a hatodik szakaszt s a harmadiknak felét — megtaláljuk a pusztakamarási kéziratban is. Itt a hatodik szakasz ív elejére került volna s körülbelül négy lapot tölthetett be. Az ív második felén, mely szintén hiányzik, a hetedik szakasz eleje helyezkedett el. Ebben rajzolhatta a költő, minő hangulatokkal szállt Camoens a Kelet-Indiába induló hajóra. Ezt fejezhették be a következő s meglevő ívnek kezdő sorai, melyek szerint Luis szeme még egyszer tekintett a partra s Don Pedro Giron nyugodt arczával találkozott. Az első könyv kilenc fejezetéből tehát csak négy lapnyi részt nem ismerünk.

A pusztulás leginkább megrongálta a második könyvet. Ez húsz évvel későbbi korba helyezi az olvasót, mint az első könyv. Camoens már visszaérkezett hazájába, de Lisabon előtt hajótörést szenvedett, úgy hogy a habokból csak életét, hőskölteményét s néger szolgáját mentette meg. Sebestyén király egy udvari ünnepen ki akarja tüntetni az ismeretlen lovagot, azonban Fernando kanonok lelkes ajánlása a főinquisitornak lelketlen ítéletét hívja ki s a királyi

* *Honderü*. 1844. Első félév. 723—742. 1.

jutalom inkább megaláztatássá változik. Fernando kanonok leveléből értesül Camoens sorsáról Catharina is, ki már régóta Don Pedro Giron neje.

A könyv hét szakasza közül három teljesen megmaradt. A negyedikben, melyet egészen Fernando kanonok levele tölt ki, két hézag van; mindegyik két-két lapra terjed. Az első helyen a költői lelkű kanonok a *Luziada* hatását festette, a másik helyen pedig a főinquisitor ellenérzésének indítékait fejtegethette. Fernando levele után a kéziratban egy ív hiányzik. Ez a nyolcz lapnyi rész az ötödik szakasz eleje volt; benne elmélkedhetett a költő Catharina hűtlenségéről. A hatodik szakasz közepén szintén nyolcz lap hiányzik. Tartalmukról a költő maga nyilatkozik, midőn a szakasz végén megjegyzi: «Ezen vázlatom Catharina élményeiből húsz évet foglal magában». A hetedik szakasz Catharina magányos töprengéseit tárta föl. A finom lélek-elemzést itt is megszakítja az, hogy az egyik ívnek elejéről s végéről egy-egy levél, az utolsó ív közepén pedig két levél pusztult el.

Az első két lapon láthattuk volna, mily kínzó emlékeket idéztek fel Catharina lelkében imádóinak levelei; a másik két lapon megismerhettük volna a boldogtalan nőnek egyik szívviszonyát, melynek hőse a fiatal spanyol troubadour, Tendilla volt. Az utolsó ívnek elveszett felén a költő a lelki gyötrelmekről kimerült nőt festhette le, ki széttépte leveleit s nyugvóhelyére hanyatlott. Bármennyire megviselte tehát a második könyvet az idő, legfeljebb huszonnyolcz lap esett áldozatul pusztító erejének.

A harmadik és negyedik könyvben nem szakítja meg hézag az elbeszélést. Itt vázolta Kemény a szerencsétlen Sebestyén királynak afrikai hadjáratát s Portugália bukását. Ebből a háttérből emelkednek ki Camoens szenvedései, Catharina lelki gyötrelmei s Pedro Giron politikai fondorlatai. A legkimagaslóbb jelenetben a haldokló Camoens szegényes betegágyán megjósolja hazája jövődjét, örökre elbúcsúzik mellette könnyező, hűtlen menyasszonyától, Pedro Giron nejétől, Catharina de Atayde-től. Az egész regényt zárószóval fejezte be Kemény, melyben a kedélyhangulata

s költői műve közt levő viszonyt érintette. Ez a kéziratban csonkán maradt, de hat lapnál több alig vesztetett el belőle.

Számításainkat összefoglalva, arra az eredményre jutunk, hogy a regény megmentett részeinek mennyisége jóval felülmulja a veszteségeket. A pusztulás legnagyobb volt a mű elején s végén, az előhangban s a zárszóban; ezeknek 26 lapjából csak 14 maradt meg. Leginkább megkímélte a sors a romlástól a regényt magát; ennek kézírata 254 lapból állhatott s körülbelül 32 lapnyi szöveg ismeretlen előttünk. Számításunk ugyan nem egészen pontos, minthogy a másoló nem számozta meg a lapokat; azonban a másolás módja, az ívek sorrendje, a költői alkotás jelleme elég biztos alapot szolgáltatnak következtetéseinknek.

Az *Élet és ábránd* tehát épen nem tekinthető romhalmaznak, melyben a törmelék egy-egy oszlopfő domborműveit öleli körül s a repkény díszes párkányrészleten fut végig, de örökre elveszett a művész vezető gondolata. Kemény regényében nemcsak a művészi részletek hatnak meg bennünket, hanem tisztán látjuk a mű benső szerkezetét, valamint a költő egyéniségének s a kor szellemének nyomait. Az *Élet és ábránd* inkább hasonlít ahhoz a mohos műemlékhez, mely a viharokkal vívott örökös harcokban elvesztette egyik-másik ékességét, de századok múlva is tanuskodik egy letűnt korszak nemes izléséről s az alkotó művész hatalmas tervéről.

PAPP FERENCZ.

ÉLET ÉS ÁBRÁND.

Első közlemény.

ELSŐ KÖNYV.*

I.

— Pedro Giron pontosan kialuszsza a siestát, de élénk és társalgó, midőn a világ éber szokott lenni; [öltözete divatos azon pongyola mellett, mely a mesterkéltre természetességet hazud; ő szerelmes kalandokat sző s azokban esze a szív dobbanását előre kiszámítja; a tornákon győztes, míg a királyi vérűekkel küzdve lándzsája eltörik; meghatott és áhítatos, de csak egy helyt: Batalha kolostorban. Igen, Donna Catharina, belőle idővel hatalmas úr leend, Aviz-rend nagymestere, sőt talán... épen connétable.

— Luis! Ha a néember szíve volna a trón s onnan osztatnék rang, érdemjel, hűbérnöki díj...

— Akkor kétségen kívül ezen szerencsefi előtt a rezgesség, illedelem és tartózkodás, a hölgykebel királynéjának, a szerelemnek őrei, mélyen meghajolnának s feledve kötelességüket, tőle szabadon bocsátanának a titkos termekbe minden csábos szót, szilaj pillantást, s mint a kéjvadász-uralkodásnál szokás, kegyencz kezére kerülne itt is jog és hatalom, hogy velük — visszaélhessen...

Catharina tagadólag rázta fejét.

* A regénynek, valamint az első könyvnek címe hiányzik a kéziratból. A szakaszokat is csak a nyomtatott szövegben jelzi római szám; a kéziratban minden szakaszt lap elején kezd a másoló. Az előszó, melyet a bevezető értekezés említ, teljesen elveszett. A költő — amint egyik megjegyzéséből következtethetjük — az előszóban saját költészetét állította szembe a francia romantikának hatásvadászataival. A regény Camoens s Catharina párbeszédével kezdődik. Az I., II. szakasz, továbbá a III-iknak eleje megvan a kéziratban is.

— Luis, ön téved — közbeszóla — ön félreismeri nemünket. Ha a némbér szíve... ha Catharina szíve — igazítá ki a bájos lány vontatva s lassúbb hangulattal — volna a trón...

— Akkor? — Kérdé Luis sürgetve és esdeklőn.

— Akkor azon érzélem, melyet ön királynénak nevez, így szólana: «Don Pedro Giron! Kegyed nemes lovag, de kalandor lovag; nincs választott színe, melynek tulajdonosa nevére harczolna és halna meg. Szegény birodalmunkban csak egy kincs van — a vágy, csak egy kín — a csalódás. Nekünk elég az az életre, ez a halálra. Egyben mindenünket tehát annak ajándékozzuk, kinek ez egy válnék minde-névé. Don Pedro Giron, kegyedet mi szolgálatunkba nem fogadhatjuk. Léteznek széles e földön dúsabb tartományok, honnan, mint Golconda bányáiból, jut minden lovag kezére egy gyémántkő. Oda szegődjék ön!»

— Catharina! — Kiáltá elragadtatva Luis és ajkain e névben óriás szenvedély csendült meg. S mily szép volt a lány! Fürtje ében, ajka kláris, keble alabástrom és szeme talán csillag volna? Minő badar hasonlítások! Mintha a szó ecset, az eszme festék lehetne, s csak hivatás szükséges rá, hogy hűn elétek állíthassunk egy arcot. Catharina szép volt, barna, mint hév égálg alatt a némberek, és... ti ritkán láttatok olyant; a költő soha sem feste jól le.

Egy perczig a párbeszéd megszakították, mert a mor-domo foglalatosan nyitott be. Körül bérruhás legények kezdenek jelentkezni. Minden azon részére mutat a napnak, midőn a siesta végződik.

De találkozotok-e több oly feledékeny íróval, mint én? Eszembe csak most ötlök megmondani, hogy színhelyem Portugália, s mivel tán a kort is vágynátok tudni, majd az évszámnak utánkeresek, azonban nagyon csalódnám, ha e beszélybe foglalt történet kezdete nem 1554-re esnék.

— Ő barátja kegyednek? — Kérdé Catharina, miként ha félembren megismételjük a kedves álom végszavát, hogy előidézhesük eltűnt képét.

— Egyetlen barátom — felelé Luis — s mégis magányos gondolataimban sem szólítom, csak keresztneven őt.

Don Pedro Giron; ez méltósággal hangzik s csak így övé e név. Okos ő, kiváltan az, én pedig szenvedélyes. Ő mindig kölcsönöz nekem tanácsot mára, életirányt jövődre. S hogyan fizessen én vissza? Nála nincs becse annak, mit keblem kincsül őriz. S e gondolatnál véremlen fölzájlik valami: álszemérem, vagy férfibüszkeség — mit tudom én? Aztán én különöz vagyok, Catharina, igen különöz. Temp-lomban sem borulok oly térdeplőre, hol az oltárképre angyalfő van festve és szárny, mely a magasban fenntart-hassa azt. Hol ott a mell? Annak lapjain belül keresné képzelődésem a szívet; de így a környező felhőn keresztül nem törhet.

Donna Catharina harmatujjait homlokán voná el, mintha kihűtni akarná a vért, mely szívéről arczára forrott fel. Szórakozottan tekintte körül s mintha ön maga elől kivánna távozni, az ablak felé közelített s megnyitván annak szárnyait, pillanatai a szép tájékon nyugvának, mely nagyszerű volt, mint a szenvedély, regényes, mint egy ábrándkép.

A Lissabontól öt órára eső Cintra környéke, hová be-szélyünk kezdete vezetett, nem büszkélkedék akkor még a királyok nyári mulatójával, de e nélkülözés mellett is aligha birt kevesebb szépséggel, mint most. Változatos, miként némberszeszély, libellaszárny, vagy egy keleti monda s va-rázsával még sem tódul úgy reánk, hogy egyik hatás a má-sikat eltörlesztve, földézze azon bódult elragadtatást, mely a visszaemlékezés táblájára képeket nem írhat.

Cintra jellemzetes s mi e szóval természetben, életben és dalban ritkán társul — tündéri.

A végtérben, mint a nagy elszánás, magányosan emel-kezik rideg reczés csúcsával a gránitserra; szélesebb repe-dékeiben magán dock-lakok, pusztá homlokán a szigorúbb szabályú szerzetesek kolostorai. A szirt lábainál ellentétül buja tenyészetű hegy gördül alá; párkányáról százados töl-gyek árnyai közt tajtékzó források omlanak, behálózva azon kies völgyet, melynek egyik szegélyét csinos mezei lakaival, borágaival s narancserdőivel Collares himzi körül. A mere-dek lankább részén épült Cintra, a kised város, gyümölcs-kereteivel és nyári mulatóival. Mindenütt sűrű lugasok, sötét

ösvények tömkelege, magas cser- és törpe szederbokrok, karsu borostyán, virágos oleander s a geraniumok és rhododendrák színpompája. S ha felvergődöl az úgynevezett szirt-szarvakra, szemed oldalvást azon hegyen pihen meg, hol most Portugália legbüszkébb épülete, a mafrai kolostor áll, míg előtted a távolban sápadt holt homoktér, a látkör végén pedig mozgalmas tenger.

De nem a gránitbérc és tündérvölgy, melyet az alkotó természet pazar szeszélyében magát túlhaladva, legdrágább ékszerül tűzött Európa homlokára, köté varázsával le Catharina nézeletét; méla szemei keveset észleltek, fölzajdult érzetei mit sem élvezének a tömérdek láthatárból. Mint vászon a művész keze előtt, pusztán terült az szét, hogy a lány rája eszményeit rajzolja és a vér, mely pillanatig arczát biborral festé, új színezetet adott az egész külvilágnak.

Donna Catharina végtére elfordítá az ablakról szemeit, vonalmain nincs már szenvedély, csak annak alkonya, egy szelid ábránd. Fátyolt veszen. Luis kart nyújt. Az üvegajtónak felnyílnak szárnyai. Az erkély, melyre kiléptek, inkább egy lugas, nyílt, egyszerű homlokkal; oldalvást az oszlopsorokat indanövények borítják; koczkás márvány lépcsők vezetnek egy félkörre, hol a középén szökőkút széles víztartó fölött. Ennek tükrén hattyúk; párkányain martililiom, mesterkélrt romok és moha. Körül sápadt holdudvarként száraz fővény; távolabb mindenfelől nyílt sétatutak sűrű lomboltozattal; belőlük kised erekként ösvények serkednek, a kert téresebb részein egymásba fonódva; néhány fürtként a domb homlokán tekergőzik s vezet a meredeken föl a gránitserráig.

A nap hön süt. Az est közel. Nemsokára a láthatáron fölvonul az éj. Mégis szárít és forral, ragyog és vakít a nap. E földrészen sugárai oly élesek vecsernyén, mint delelő ponton. Numidaként akkor is sebeznek nyilaj, midőn tőled elrohan. Semmi szellő. A fűznek nem inganak levelei s magasan áll a karsú borostyán.

— Mekkora hőség! — szól Catharina.

— Mint Afrika pusztáin, Donna, mint a szív kamráiban.

Egy ösztön, egy rezzentség, melyre nem is eszmélt, melynek hatását nem észlelé, megmozdította, hátrább voná a lány karját az ifjúétól.

Árnyak közé értek.

— A tengeren, Catharina, nagy élénkség uralkodik. Mintha néhány évek óta háborgóbb volna a hullám, melyebb az örvény! A szilaj vizelem csak megpróbált erejű bajnokot tűr hátán. Most Portugália akarja kénye alá szorítani; de ő daczos lévvel küzd levetni magáról a merész vállalkozót. A hajótörések mindennapiak s csak most szívrázó eseteknek valánk tanui.

Catharina a félelem sovargásával hallgatá Luis szavait, míg egy lugasban, mely a homoktérre nézett s a tengerrel rekeszté a láthatárt be, pihenének meg.

— Miért is a szerencsekalandorság, mely a történet koczkáira egy egész élet kincsét odaveti? A néember szűk körrel elégszik meg s talán jobban érti rendeltetését, mert nem gondolkozik róla.

— Hol az értelem eltévedne — szól Luis méla hangon — sejtés uralkodik, mely Isten okoskodása olyaktól felfogva, kik a nagy eszme kapcsolataira emlékezni s azt értelmesen előadni gyengék. Engem, mint a vándormadarat, le nem győzhető vágy von idegen tájakra.

Catharina elsápadt, alig sejtve, miért.

Luis fél öntudattal ragadá meg a leány kezét.

— Nekem érzelmeim vannak — így szólott — mint akárkinek; vágyaim merészek, mint akárkinek; és családom a fidalgok közt nem ragyog. Követeléseim a jövődtől sok; kinézésem iránta kevés. Én nem alkuszom. Mit vágyam kimért, akaratom meghódítani törekszik. Inkább tengerbe vele a dús kincscsel — szólnék a büszke kalmárként — mint méltatlan bérért alkudozzam a sorssal fölötte.

Donna Catharinának ár- s apályként forrott és hült vére

— Viana grófnak erekyéül imádjuk egyik ujját — folytatá az ifjú fölhevülve — mert sokszor voná a mórök ellen ki kardját s ritkán tevé hüvelyébe vissza a vér biborfestéke nélkül. Miért vettessék meg az én kezem is —

ekkor Luis szava ömledezővé vált — ha dicső leend s majd díjul kezét kér, miután rég szívet hódított!

Catharinának szorult keble és hallgatott.

— Aztán mennyi kéj serked oly életből, mely mindig halállal nézett szembe! — Évekig nem tudnak semmit az eltévedt ifjú felől; jó barátja sem, kedvese sem. — Egyszer szelid alkonyon — s az est oly gyönyörre hívó — a kikötőben megjelen egy idegen. Arcza barnult és félig ismert. Ő minden utczát eltéveszthete, csak egy ösvényt nem. Arra a mult emlékei vezetik. Az ajtónál egy hajadon áll, a kedves hajadon; más, mint régen — az idő változtat — s mégis szebb, mint valaha. Az ifjú hozhatott volna drága kincset — miért ne? — hiszen sokszor pihent Baren partjain, hol a víz medrét gyöngyszőnyeg födi; de minek kedvesének az álfény, ki a természet legdrágább ékszere? — És a dús, a családgögös atyát hajlóvá teszik a dicsőség, a lantzengésként édes kalandok s annyi csodás rege. Hosszas pihenés után — hűs alkonyban, a nap fáradalmi szüntén — a tüzelőnél föltáru az ifjú kebele. — Kedvesem! — szól ő s a tündérlényt neveztetí ekkép, mert már mátkája — láttam a vulkánt; reszkető füstgolyók közül toronymagasra lövelt föl a vörös láng; a légből köeső hullott, alatt láva folyt; távol emberek állának, sápadt volt arczuk. Aludtam smaragd oáz szélén; fölöttem széles pálmalevelek s azokon felül felhőtlen zománczkek boltozat. Az ismeretlen növények szárai közt édes fuvolahangként alkony-szél zengett. Midőn ébredtem, szemem belehalt a temérdek pusztába, mely, mint viseltes sárga szőnyeg, hosszan terült el előttem. Balról ólálva könyökölt zöld sátéra a krokodil s üveg szemét martalékra szegzé. Jobbfelől rejtélyes iratú gúla csúcsán nyugalmasan terjeszté ki szent szárnyait az ibis; a kegyes rátekinteni sem mert volna, a bünösnek nyila el nem érheté. — S kedvesem, ha te láttad volna a tengernek veszélyesen szép csöndjét s hullámzását! A síma vízlap érdektelen halványzöldével úntat, lever minden kedélyt. Pórusaink úgy szívják be a kéjt és változatosságot; szívünk úgy reszket utána. Ekkor zendül meg kopár szirten, piros kláriságak között keleti g;öngyfészekben a bűvös csa-

logány, csattogó sirlalmaira ingó szigetként mozdul meg a lomha leviathan; a hajósnak egybeszorult ujjai felpattannak s a meredt kézből evezője kisuhan. Ő martalék s akkor is az volna, ha viharra kelne a tenger. Mert jó előjeleket gyakran rossz jövő vált fel. Szép látvány, ha a fáradt szárcsa árboczokhoz csapkod. Utána meteorként veres lánggolyó jelenik meg. Ez is szép. De ez nem hull kénkőszaggal a tengerágyba alá, hanem a naszád homlokához költözve megáll, lobog, suhama titkokról beszél, melyek bekövetkezők és rettenetesek; s ha az elmékben borzalom villámlott föl, kioltja mécsét. Ekkor beborul az ég; a légrohamnak tüdeje eláll, alig piheg. S tartna bár soká a vérfagyos csönd! De im, felhőkön elővitorlázik a szélara; köntösének uszálya barna köd; hattyúnyakán s fehér emlői alatt aranylánczként villámok czikkáznak és a pártos örvényeken keresztül visít vihardala. — Nincs szabadulás; ég és víz mondá ki s a pokol visszhangozza: «Nincs szabadulás!» Kedves, Isten veled, későn érjen a bú, ne halld meg a halálhírt! S ha mégis . . .

Luis kéjdöbbenve szakítá szavait meg; mert egy szempárnak nézelete könnybe tört; egy áradt mell védő leplein keresztül emelkedék s a hófehér kéz reszketett kékellő erecskéivel.

— Lányka te szeretsz? Neked kell szeretned engemet!

Catharina ajkai megmozdultak; de a vér, a lázas vér, a szenvedélybe fojtott lélekzet, a szem rekkenő kohóiban fölolvadt gyöngy, mely alácsordult, elvevék a hang tiszta csengését. Csak a hő képzelődés hallható e rezgő szót: igen.

— Nekem sorssal és társasági szabályokkal kell birhatásodért megküzdenem; te hinni, várni s éveken át hűn fogsz szeretni?

Catharinán nagy változás történt; a meghajlott termet elszánással emelkedik fel.

— Hű leendek reménnyel vagy remény nélkül. — Fogadá tiszta ércszavakkal.

— Én vagyontalan vagyok, családom nem eléggé fényes; Portugáliában érdemül az ösöket számítják föl.

— Egy fához van-e kötve a madár fészke s nem övé az egész erdő?

A lányt karjai közé szoritotta Luis s majd, mintha a temérdek boldogságnak hitelt adni nem akarna, szelíden taszítá el. Fölnyitá a lugas árnyait; az arany nap rásütött a néember édes, sápadt arczára. És a fekete szem, hollóhaj, sovár vonalak! Érettük olcsó volna a kárhozat. A jázmin, anemone, vanília, rhododendrák elcsábítják érzéseinket és a hő égálnak befolyása ellenállhatatlan.

— Szerelmes, drága menyasszonyom! — kiálta Luis s Catharinának keblére omlék.

Ágykárptként gördült le az éj egy perczen és szürkület nélkül. — Hűvös égalj gyermekei, ti nem képzelitek e jelenetet; nálatok, mint a kórágóban a beteg, lassan szunnyad el a nap; itt Curtiusként omlik alá. Ott keletről vontatva hág föl az alkony, míg nyugaton a fény fokoként szakad le. A kétes világítás titeket kedélyre hangol; elzsibbad a szenvedély, a kijózanult ész visszatekint a multa s hült vérrel rekeszti be számadását. Itt semmi lépcsőzet, melyen a gondolat megállapodjék; itt az ingerektől megcsapva, egyet dobban a szív s míg második dobbanásra készülne, sötét mezű gyóntatóként megjelen az éj, hogy nála valljuk be azon titkokat, melyeket a tarka színű világ elől talán keblünkben rejtettünk volna.

B. KEMÉNY ZSIGMOND *kéziratából közli*

PAPP FERENCZ.

FÉLBESZAKADT DAL.

Ha zengő húr elpattan hirtelen
S beáll a néma csend,
A megszakadt dal, mint egy sejtelem,
Szivemben újra cseng.

De hátha a sziv hurja pattan ketté,
S verése is megáll:
Éltünk zenéje vajon elveszett-é
S elnyelte a halál?

Oh mert e földön ez az egész élet
Csak egy daltöredék;
Tátongó sirnál elborongva kérded:
Tovább is zeng-e még?

Hisz' édes dalnak hangja csendül össze,
Ha két sziv egy leszen,
Ha édes frigyre lépve mindörökre,
Szeretnek végtelen.

Gyermek kaczajnak csengő-bongó hangját,
A mely oly tiszta szent,
Az áhítatnak méla, mély harangját
Elnyelne néma csend?

Az égbe rontó eszme harsonája
Örökre hallgat el?
S az ég megsejtett szent harmoniája
Itt végkép hangzik el?

S költő, ki a csaták vak éjjelében
Eltűnt, ki tudja hol,
Mindazt, mit őrze keble rejtekében,
Nem zengi el sehol?

Oh nem hiszem, mert egész örök élet
Perczek zenéje csak,
Összhangzatát megsejti itt a lélek
S ez néki szárnyat ad.

S azért ragyog úgy földi képzeletnek
Az üdvösség hona,
Oly bűvös dalt is azért zengedezhet
Az angyalok kara :

Mert mind a dal, mely itt alatt szakad meg,
Megcsendül újra ott,
És gondolat, mely itt len szárnyakat szeg,
Ott ölt új szárnyakat.

S a szívnek terhe, melytől összetört itt,
Oly könnyü, mint pehely;
Mert ott mezét levetve, ezt a földit,
A szív új létre kel.

Éltünk jelképe ez a megszakadt dal
S beálló néma csend,
Mi megszakadt, az ég zengőbb lett azzal,
Mert ottan újra cseng.

HEGEDÜS ISTVÁN.

HORATIUSBÓL.

Az államhajóhoz.

Carm. I. 14.

Hajó, mely újra vízre szállasz
És elhagyod a kikötőt,
Hogy mit teszesz, meggondolád azt?
Hiszen alig van eveződ;

S nem látod-é, nincs ép vitorlád,
És árboczod szél törte meg,
S nem hallod-é, hogy gyöngé bordád
Szilaj habok közt hogy' recseg?!

Nincs rajtad ép egy isten-kép sem,
Vészben segélyül hívható;
S bár Pontus nemes erdejében
Nőtt is fenyőd, szegény hajó,

Ha tengerészid majd remegnek,
Mit ér nekik név, származás?!
— Nehogy a vést-hozó szeleknek
Játékszerévé légy, vigyázz!

Nem rég csak unalom hozója,
Ma vágyam és gondom nekem,
Kerüld hajó, hazám hajója,
A vést a szörnyü szirteken!...

Delliushoz.

Carm. II. 3.

Jó és bal-sorsban, — vedd eszedbe —
 Őrizzed meg nyugalmadat,
 Ne széítsen meg a szerencse,
 S ne bánd, ha rád balsors szakad.

Mert meg kell halnod, bár mogorva
 Gond közt emészszen bánatod,
 Vagy fojtsad azt falerni borba,
 S ünneppé tégy minden napot.

Nem látod-é, mint készítének
 A fák neked lomb-sátrakat;
 Nem hallod-é, hogyan beszélget
 Az elkalandozó patak?!

A bort s a kert muló virágát
 Hozasd ide az árnyba hát,
 S élvezd, a míg lehet, s a Parcák
 Eresztik élted fonálát.

Mert el kell egykor hagyni házad',
 Rakásra hordott kincseid',
 S földed, melyet a Tiber áztat,
 — Másokra száll majd mind ez itt.

Legyen nagy ősök sarjadéka,
 Vagy a kunyhók szegénye bár,
 Mind a vad Orcus martaléka,
 Halandó mind. Időnk lejár.

Egy sors vár ránk, — s később', korábban,
 Ha a kitűzött óra int,
 Megyünk a Charon esolnakában
 Örök száműzetésbe mind.

S Z E M L E.

A Nobel-díjak idei nyertesei.

1. Maurice Maeterlinck.*

Annak a Franciaországon kívül létező, külföldiektől művelt francia irodalomnak, melynek legközelebb eső és legtekintélyesebb contingensét Belgium szolgáltatja, világhírű képviselője a belga-francia költő, kinek nevét e cikk fölébe írtuk. A Nobel-díjjal való kitüntetéséről azt mondhatni, hogy legalább is annyira reclam a Nobel-díjnak, mint ő neki magának.

Gandban 1862-ben született, tehát nem egészen ötven éves. Első kötete 1889-ből, huszonhét éves korából való; de ha nem épen mohón sietett fellépni, kipótolta ezt termékenységgével. Irodalmi munkássága ma terjedelmes és igen változatos; főleg drámai és philosophiai jellegű alkotásai válnak ki. A nagy közöniséget természetesen az előbbieik érdeklik mindenekfelett; mint-hogy helyszúke miatt is választanunk kell a kettő közt, mi szintén a drámaíróról kívánunk itt némi vázlatot kísérelni meg.

Maeterlinck még huszonhetedik évében sem találta meg mindjárt azt az irányt, melyen haladva meglepetést és megdöbbenést, elragadtatást és visszatetszést volt keltendő a színiköltészet terén. A *Princesse Maleine* még nem az igazi Maeterlinck. De azért már sok van ebből is benne. Cselekvénye mozgalmas, melodramai ízű bonyodalommal; vagyis olyan «avultas» elemeket vesz még igénybe, melyeket később tüntetve fog mellőzni. De már itt sok a Shakspeare kortársaira emlékeztető vad erő; a vérengző, a rémes kegyetlenségekben telik kedve, sőt a titokzatos ismeret-

* A francziák szerint e név kiejtése: meterlenk. A megbízható Sachs-Willatte Supplément-ja is ezt tanítja. Egyik legtekintélyesebb színi kritikus azonban ezzel szemben kifogásolta a *Joyzelle* előadásakor, hogy a szerzőt megnevező színész is ezt a kiejtést követte, mert — úgymond — a belgának ae = a. (V. ö. Verhaeren, Laeken).

lenben is annyira tetszeleg képzelete, hogy ezt a darabot aligha írta volna meg más, mint az, ki a következő évben a *Vakok* című egy felvonásos drámával vagy inkább csak drámai jelenettel állott elő. Már tizenhárom próbás symbolista dráma ez. Egy csapat vakot egy aggastyán, ki már maga is alig lát és végleg elgyöngült, elvezet valamely ismeretlen helyre, honnan azok aztán nem tudnak maguktól eligazodni, mikor észreveszik, hogy az aggastyán hirtelen meghalt. Az emberiséget példázza e vakok vígasztalan sorsa, oly pessimismussal, melynek féktelensége éppen nem marad innen azon a határon, hol a szenvedés kezdődik.

Két évvel később jelen meg egyik legnagyobb szabású műve, a Debussytól opera-librettoként megzenésítendő *Pelléas és Mélisande*, mely más zeneszerzőknek meg symphonia tárgyul szolgál. A maeterlinckismusnak ez legmodorosabb képviselője, oly tűzássokkal, melyek a *Théâtre Libre*-nek, illetőleg a *L'oeuvre* nevezetű színháznak egykori legmerészebb, leghirhedtebb furcsaságaival vetekszenek. A tárgy természetesen itt is kegyetlen: nagyon távoli rokona a Trisztán és Izolda történetének, a mennyiben ez is régi középkori királyi család keblében házasságtörő szerelemről szól, melyben a bűnös szerető, ki itt a férj vad bosszújának lesz áldozata, e férjnek már nem is unokaöccse, hanem egyenesen testvéröccse. A nő a nagy megrázkódtatásba és — úgy látszik — gyermekágyi lázba belepusztul. A darab végén ugyanis egy gyermeknek ad életet. Meghal, a nélkül, hogy azt, hogy elkövette-e testileg is a bűnt, sikerült volna megtudnia tőle férjének, ki végperceit e vallomásnak kicsikarni akarásával teszi még gyötrelmesebbé. Ez a férj, Golaud, a darab folyamán ugyane titok felfejtésére egy jelenetben első feleségétől származó fiacskáját is felhasználja, sikertelenül: vállára emeli, hogy benézzen a szoba ablakán, hol Pelléas és Mélisande magukra vannak. A gyermek azt mondja, hogy veszteg ülnek; de egyszerre megriadtan kívánczik le a földre és megrémült lelkéből sehogy sem tudja kivenni Golaud, mi az, a mit imént látott. Ez a titok különben bennünket annál kevésbé izgat, mert ez emberek lelki világába nem enged a költő behatolni; elmosódottabb és bizonytalanabb körvonalú lények, semhogy igazán élőknek, igazán embereknek érezhetnők őket, velük együtt érezhetnénk. Mélisanderól, kire Golaud útközben talál, s úgy szed fel és vesz hirtelenében nőül, még annyi felvilágosítást sem kapunk, hogy honnan jött, miféle származású. Jellemző a darab prologja, mely a görög tragédiák hangnemének hypermodern átírása, még pedig a fenségest a

nevetségétől elválasztó határvonalnak figyelmen kívül hagyásával. A sötétben cselédeányok jönnek a színre, kik a földet felmosásák... előre, mert a darabban vér fog ömleni. Magában a darabban szintén akadnak efféle túllontúl homályoskodó jelképiességek. Tán egyetlen egy igazán emberi érdekű jelenete van: a mikor az őket meglepő férj közeledtét észreveszik a szerelmesek és csókban, ölekezésben egyesülve várják a halált. De a költő, ki mind fojtott hangnemmel dolgozik, e jelenetnek sem engedi kifejlődni teljes pathosát: plane a nő, mikor Golaud megölte Pelleást, nyomorult gyáván tova rohan...

Egy ilyen genret művelő költőnél nagy szerepet kell játszania a földi lét legrejtelmesebb és legkegyetlenebb mozzanatainak, a halálnak. Három művét kívánjuk megemlíteni itt, mint a melyekben a titkoknak ez a legrémesebbike uralkodik mindennek felett, a borzalom cultusában a netovábbig menve: *Intérieur*, *Intruse* és *Mort de Tintagiles*. Az első eddig még nem ismert és a lehető legraffináltabb formája a némajátéknak. Este egy kert aljában álló, földszintes háznak kivilágított ablakain át pillantjuk meg az intérieur-t, a családot, a mint estéjét szokás szerint tölti, noha egyes tagjait bizonyos fejtelem látszik nyugtalanítani. E néma alakok felől az előtérben belépő harmadrangú mellékszereplők beszéde tájékoztat, a kiktől megtudjuk, minő iszonyú csapás híre készül rá sújtani e családra: az egyik leány ugyanis reggel eltávozott és idegenek a vízbe fúltan találták meg, hozzák is a holttestet. A beszélők folytonos commentárja kíséretében aztán tanui leszünk annak a látványnak, mint tudatják a családdal a gyász hírt és mint hat ez az égből lecsapó villám. — Az *Intruse* ismét intérieur-t tár elénk, ezúttal közvetlenül a színen és beszélő személyekkel, kiket a kint történő dolog nyugtalanít. Tulajdonképen a család legidősb tagja nyugtalan, ki vak és kinek érzékenyebb hallása fogja fel tulajdonképen, minő titokzatos zajjal nyikorog a kapu, minő vészes léptek vonulnak végig az ösvényen, maguk körül elhallgattatva a madáréneket és ijedelmet keltve a természetben; majd a lakás ajtaja is felnyílik s erőszakosan nyitva marad, mintha valaki bejött volna rajta. A vak lelki szemeivel látja, hogy a halál nyomult közéjük s foglal ott helyet. Aztán jelentik, hogy a szomszéd szobában gyötrődő gyermekágyas nő kiszenvedett. A mi a legnagyobb virtuositas e művecskében, ez az, hogy midőn így elvont fogalom megszemélyesítését hozza színre, noha láthatatlanul, — midőn így a legphantastikusabb dologra merészkedik, költőnk reálisabb tud ma-

radni mint bármikor, az élet valóságának adja teljes érzéklését, úgy szólva perczre sem siklik ki lábunk alól a szilárd prózai föld; a mi említett csudás elem e darabban előfordul, annak (a titokzatos zajoknak stb.) mind megvan a maguk természetes magyarázata. Ez a kis remekmű egymaga megőrizhetné szerzőjének nevét a felodéstól. De miként ejtsek Maeterlincknek más művéről is dicsérő szót, mikor hátra van a *Tintagiles haláláról* emlékezni? Szegény kis Tintagiles! Királyi sarj, kinek életére tör a családját hatalom-vágyból kiirtó nagyanya, egy rút, vén furia, félőrültje a vérengzési rohamoknak. A gyermek ott alszik két leány-testvére mellett, nagyobb biztonságért hajukba kapaszkodva kezeivel. A nővéreket szintén elnyomja a kimerültség, el Ygrainet is, ki pedig kétségbeesett erélylyel őrködik, küzd, imádott kis öcscséért. És most titkon besurrannak a nagyanya küldöttei, elvágják a gyermektől fogott hajfürtöket és tova ragadják őt. Ygraine későn eszmél. Hasztalan rohan utánuk: csak egy óriási ajtó mögött hallhatja Tintagiles esdeklését utána, csak ez ajtó kulcslyukára tapasztva ajkát válthat vele búcsúcsókot, aztán rémes kiáltás és... csend. A fátumnak embergyilkos kérlelhetlenségét a görög tragédia sem tudta megrázóbban ábrázolni. Kétségkívül érzik a modern ízü hatásra törekvés, de aránylag eléggé egyszerű eszközökkel él költőnk, ki ha mindig nagy virtuoznak tanusította magát a hangulatosság megteremtésében, itt tetőpontra jut el ebbeli bravourejával. És ez tán legigazabban emberi érdekű alkotása, mert hiszen a testvéri szeretetet hozza színre egész nemes szenvedélyességében és megrendítő tragikumával; szívünkhöz egyetlen egy műve sem férközik ennyire közel, egyetlen egy sem ráz meg ennyire. Annál is inkább, mert ez az erősen pszichológiai tragédia, mely tulajdonképen Ygraine lelkének gyötrődéseit festi, egyúttal a legerősebb drámaiság izgalmával telt.

Mindezekben erős képzeletű és olyan művész költőnek bizonyult Maeterlinck, a ki nemcsak a kiszámított hatások nagymestere, de a kinek hatalmában áll a lelkekhez szólni és decadens színű — ízü symbolumok mellett és fölött, lélekkel bíró lények szívvilágába is mélyebben világítani be. A mi viszont a gondolatvilágot illeti, mely e darabokban élénk tárul, az szorosán kapcsolatos az író addigi morálphilosophiai műveinek szellemével. Már pedig ha Maeterlincknek költészetén is érzik meglehetősen betegség, a mi sajátos vegyülete lehet a flamand szellemnek, a német romantika hatásának és egy erős egyedi-

ségnek: életbölcselete a lehető legbetegesebb ekkortájt. Szerinte egész létünk sikertelen tapogatózás, tehetetlen áldozatai vagyunk az ellenséges végzetnek, nem ismerjük életünk végczélját, nem saját magunkat. Minden titokzatosság és homály, melyben az akaratérő elzsibbad és oktalannak találhatja az erőfeszítést; a nagy psychologusokként magasztalt drámaköltők, még a Racineék sem tudtak behatolni oda, hova kellett volna; a nagy gondolkozók is szintúgy sokat tévedtek, kik a hagyományos morál formalismusaiban, a jó és rossz fogalmánál veszteltek. Mintegy a negyedik dimensio világa, a legfontosabb maradt előttük rejtve: különös adomány kell ahhoz, hogy ide behatolhasson a kiválasztott. Nem lephet meg, ha arról értesülünk, hogy Maeterlinck fiatalabb éveiben annyi odaadással tanulmányozta az ókor és minden korok mystikus íróit, és hogy a szóban levő időtájt átadta magát a spiritismusnak: erre praedestinálva volt.

Nem lephetne meg az sem, ha azt hallhattuk volna, hogy ez írónak lelki egyensúlya megbomlott, mint ez már nem egy hozzá hasonlóval megtörtént, nagy kárára az irodalomnak. De ő szerencsés volt. Épen jutott át a veszedelmes krízisen; a viharok, melyek tönkretevással fenyegették hajóját, elsimultak és ő kiköthetett oda, hol a beteges képzelgések rémei már nem üldözhetik, hol minden mysticismus, minden sötét phantasmagoria elcsitult: kár, hogy nem járt együtt ezzel művészetének tisztulása vagy emelkedése. Drámái most már nemes nagy önfeláldozásokról szólnak és a mit bírunk, az azzal való megelégedésben hirdetik a boldogságot. Ezek *Monna Vanna* (1902), *Joyzelle* (1903) és a *Kék madár* (1908 és 1910) tanulságai. A legelsőnél nálunk jól ismerik: belső küzdelmekre helyezve a súlyt és így erősebb lélektani érdekekkel, mélyebb erkölcsi jelentőséggel, de felette közelít a régibb chablonhoz, a Sardou-féle történelmi melodramákhoz: különben pedig az egyetlen igazi dráma, melyet szerző e második stylusának időszaka alatt eddigelé alkotott, egyáltalán ez egyetlen igazi drámája, melynél tisztában lehetünk az alakokkal, cselekvéseik indokaival és egész lelkületükkel. A második már tündéres, látványos darab, melyben még mindig kísért valami a régi Maeterlinckből, illetőleg a régi és új ember küzd benne: a fátum lebeg még mindig az emberek felett, de a képzelet immár derűs és minden jóra fordul végül. Merlin és a Shakspeare Arielje szerepelnek benne, meg egy szerelmes pár, kiket külön külön vetett a tenger Merlin szigetére: Lanceor és Joyzelle, amaz Merlin fia, a nélkül, hogy tudna apjáról. Tulajdonképen

két dráma egymásba fonódása e mű: egyfelől egy idős szerelmes férfi története, kit szerelme megválthatna a rája nehezedő átoktól is, de ki fia javára lemond; másfelől a női szerelem hűségének próba-sorozata. Egyes részletek leszámításával, gyöngébb alkotás. A *Kék madárral* nem kívánok foglalkozni, miután nem régen elég részletes ismertetés jelent meg róla e folyóiratban. Legfőleg azt ismétlem róla, hogy már ez nem is igazi dráma, hanem csak a tündérmesék világából vett és elragadón genialis képsorozat: a párisi látványos darabok szokása szerint valaminek hajszolása és ennek kapcsán utazás, ezúttal egy képzeletvilágban. Megjegyzem még, hogy a szerző gondolatvilága itt már a legrémesebbel is kibékült, elannyira, hogy a halálnak, melyről most legújabban egy egész kötetben értekeznek, tanyájával, a temetővel szemben is tévesnek ábrázolja az ijedelmet, mert az éjjélkor megnyíló sírokból csak virág erdő nő ki. Ez a *Kék madár* mindig a legvonzóbb darabok vagy legalább is olvasmányok közé fog tartozni, felnőtteknek és gyermekeknek egyaránt. De fájdalom, alászállást jelez a szenvedélynek oly hatalmas drámája után, minő *Tintagiles halála*.

Nincs terünk arra, a mivel hivatottabbak bizonyára nálunk is előbb-utóbb behatón fognak foglalkozni, t. i. hogy Maeterlinck philosophiai munkáit is tárgyaljuk. Be kell érünk annyinak constataálásával, hogy Maeterlincknél a gondolkozó mélyebb megértését nyújtja a költőnek, de emezzel nem áll egyenlő rangon. A kik ez oldalról tanulmányozták őt, azok egybehangzón vallják, hogy bármennyi is eszméiben a szellemesség, a mélységekbe való bevilágítás, sőt újszerűség is, nem mindig eléggé eredeti, nem eléggé mély, és ha gyakran szárnyal magasan, viszont nem ritkán téved gyerekességekbe. Egyáltalán oly elme ez, kit komolyan, sőt hódolattal kell fogadnunk, ki olvasóira bámulatos varázsszal tud hatni, de az emberiség vezérlésére hivatott nagy elmék közé nem tartozik, sőt vannak gyakori pillanatai, mikor a legkevésbé egészséges és így megtévesztésre alkalmas tanok hirdetésére fordítja nagy tehetségét.

A ki egyébiránt összes fény- és árnyoldalaival legkönnyebben és legélvezetesebben óhajtja megismerni Maeterlinck philosophiai munkásságát, annak különösen két mű áll rendelkezésére: a *Virágok intelligentiája* (1905) és a *Méhek élete* (1901). Az utóbbi művet magyarban is olvashatni és a magyar olvasó bizonyára nagyon hálás lesz a jeles fordító, Binder Jenő tanár iránt, a kiéhez hasonló francia tudás és írásművészet nélkül ilyen mű

átültetésére nem lehetett volna vállalkozni. Magától értetődik, hogy mindkét, erősen rhapsodistikus jellegű műben diadalát üli a pantheismusig menő természetimádás, a képzelet nagyszerűsége, és a teremtett lények e csudás, Maeterlinck szemében symbolikus képviselőinek vizsgálata közben, milyenek a méhek és a virágok, a teremtés nagy titkain tűnődő mysticismus. A ki csak valamit hallott a méheknek életük módjában nyilvánuló bámulatos értelmiségéről, előre gondolhatja, minő hálás tárgyul szolgálhatott ez Maeterlincknek. Még merészebb, még különlegesebb a virágokról szóló könyv. Csak annyit erről, hogy Maeterlinck szerint a növények előtt «nincs titka a mechanikának, ballistikának, anatómiának, entomológiának», sőt találmányaikkal gyakran megelőzték az emberiséget, így pl. a lóhere, mely spirális alakban helyezi el magvait, évezredekkel Archimedes előtt már feltalálta az archimedesi csavart. A ki mosolyogni volna hajlandó ezen, ne feledje, hogy Maeterlinck beható és önálló kutatások alapján is ír, úgy hogy művét a szakemberek sem forgatják minden haszon nélkül; bármily tudós dölyffel nézze le egyikük-másikuk, tanulhat belőle... Annyi bizonyos, hogy Maeterlinck e műveiben egy új, genialisabb Bernardin de Saint-Pierre minőségében mutatkozik, a ki e műveivel is élni fog.

H. Gy.

2. Alvar Gullstrand.

A Nöbel-díjnak orvostudományi részét az idén Alvar Gullstrandnak ítelték oda. Ez az ítélkezés mindenféle csodálkozást keltett, mert Gullstrand, bár a tudományos világban a legjobban hangzó nevek egyike, mégis igen kevéssé ismert az orvosok között.

Ennek egyik oka az, hogy kis nemzetnek a fia, bár e nemzet műveltségét mi sem mutatja jobban, mint az a tény, hogy ott 100 felnőtt ember között egy sem található, a ki írni-olvasni ne tudna. Linné városában, Upszálában tanítja Gullstrand a szemészetet, a svéd királyi egyetemen. Most már díszes, modern hajlékba költözött ez az egyetem: hiszen anyagiakban sohasem szűkölködött a svédek híres Alma Matere.

Lehet, hogy tárgyának kicsiny volta okozta, hogy Gullstrand neve jórészt ismeretlen az orvosi világban. A szem, bármilyen fontos szerve az embernek, mégis igen kicsiny részét foglalja el az emberi testnek: körülbelül 1:2000 részét. De Gullstrand

tudományos működése nem terjeszkedett ki még csak erre a kicsiny területre sem. E mellett irodalmi munkásságában, közleményeiben a nonum prematur in annum elvét követte. Ephemer értékű dolgozat soha sem került ki kezei közül.

Épen a szemészet, mint szaktantárgy, egyike azoknak, melynek épülete olyannyira befejezettnek látszik, hogy közölni valót keresve is alig talál a legszorgalmasabb kutató is. Igen ám, de közölni, közölni okvetetlenül kell. Így születnek meg azután azok a közlemények, a melyekből legalább 100 ívet kell átböngészni, a míg egy ívre való új dolgot, a míg egy oldalra való tudományt olvashat az ember. Ez a röviden túlproductionnak nevezett betegség tudós szomszédainktól, a németektől indult ki s ott érte el eddig legmagasabb fokát.

Hogy a tudományos közlemények értéktelensége nem egyedül a németek munkásságára jellegzetes, azt talán nem kell külön hangsúlyoznom. Igaz azonban, hogy más ilyen dolgozatok azután meg is maradnak elszigetelt nyelvükön írottaknak s legfeljebb csak autoreferátumok alakjában kerülnek bele az ú. n. Jahresbericht-ekbe.

Gullstrand minden dolgozatát szintén anyanyelvén, svédül közölte, de megjelenése után rövidesen közkinccsé tette, a mennyiben német nyelven is megjelentette. És neve még így is csak kicsiny körben vált ismeretessé, bár hosszú időközökben megjelent dolgozatainak mindegyike magvas, tartalmas, szükség-pótoló, nyereséget jelentő dolgozat volt.

Ennek okát abban vélem feltalálni, hogy Gullstrand szemészeti tanulmányaiban a szemészet legelvontabb részletét művelte, t. i. az élettani optikát; Physiologische Optik. Van-e, kinek e cím hallatára eszébe ne jutna Helmholtz neve? A gyakorló szemorvos az optika fejezeteit azoknak reá nézve fontos végső eredményeiből ismeri csak, a részletek egyáltalában nem érdeklik őt; annál is kevésbé, mert a részletek megértése olyan magasfokú mennyiségtani előismeretektől függ, melylyel még a legtöbb, igen jó egyetemet látogató, igen szorgalmas német szigorló orvos sem rendelkezik. Vannak tudósok, a kik a szemészetnek erre a kis részletére különös súlyt helyeznek: de ez esetleg a gyakorlati szemészet más, az életre fontosabb részleteinek elhanyagolására vezet. A híres Hering Prágában, azután Javal utóda a Sorbonne-on, Tschermak, csak elméletileg tanítják az élettani optikát. Hazai tudósaink közül örömmel és büszkeséggel említem meg az élettan professorát, Udránszky Lászlót, a kinek

Élettani optiká-ja a nagy *Magyar Szemészet* kézikönyvének talán legpompásabb fejezete.

De gyakorló szemorvos, illetőleg a gyakorlati szemészet tanára (Hess Károly würzburgi tanárt leszámítva) olyan behatóan nem foglalkozott a szemészeti optikával mint Alvar Gullstrand. A *Budapesti Szemle* olvasóközönségét nem érdekli nevezetesebb dolgozatainak címe, tárgya vagy eredménye. Be is érem azzal, hogy főművét említsem.

Gullstrand ugyanis jelentékeny részt vett Willibald Nagel oldala mellett Helmholtz *Physiologische Optik* művének második kiadásában és csakhamar, Nagel halála után — Kriest véve maga mellé társnak — annak harmadik kiadását is sajtó alá rendezte, illetve rendezi. Gullstrand közreműködésével az egykötetes munka terjedelmében megkétszereződött a második kiadásban és három vastag kötetre rug a harmadik kiadásban. Hogy maga a munka megmaradt Helmholtz művének: az épen Gullstrand legnagyobb érdeme. Ugyanazzal a szigorú észleléssel vette sorra Helmholtz eredeti kísérleteit, a melyekből a nagy mester tételeit levezette; ugyanazzal a vas logikával és ugyanazzal a mélyen szántó bölcsészeti gondolkodással, melyhez csak Immanuel Kanté hasonlítható, építette újra a nagy művet, mely még mindig büszkén daczolt az idővel, de a mely már itt-ott kezdett elavulni. Ez Gullstrand igen nagy érdeme. Hogy ezt megtehesse, egyes fejezeteket száz és száz oldalas terjedelemben kellett részben Nagellel, részben Kriessel együtt újra fogalmaznia s az eredeti szöveg után pótlás alakjában újra beillesztenie. A szem sugártöréséről szóló fejezet (*Die Dioptrik des Auges*) mint külön önálló munka is megjelent s jelenleg e fontos tárgyra nézve az egyetlen forrásmunka.

Az alkalmazott optika tehát az a terület, hol Gullstrand nevezetes érdemeket szerzett magának.

Végtelen szerény, egyszerű ember, a ki külső megjelenésén is magán viseli fájának bélyegét; nagyszorgalmú tudós; elsőrangú didakta, a kinek egyik tanítványa épen most adott ki egy nagy művet, mely a szemüvegről, mint optikai instrumentumról beszél (von Rohr: *Die Brille als optisches Instrument*).

A gyakorlatban nagy jövőt lehet jósolni a Gullstrand-féle hasadékos lámpának, melylyel porszerű üvegtest homályok (*mouches volantes*) is felismerhetők, valamint a Gullstrand-féle üvegeknek, melyek magas fénytörő erejű domború lencséknel (+ 7 Dioptrián felül) aszphærikus csiszolásuknál fogva a képet tiszt-

tábbbá, élesebbé teszik, minek főleg a hályog-műtettek veszik nagy hasznát.

E sorokat azzal fejezem be, hogy a magyar szemorvosok örömmel tolmácsolják Gullstrandnak szerencsekívánataikat az öt méltán ért kitüntetéshez.

Siklóssy Gyula.

3. Wien és Curiené.

Évről-évre fokozódott érdeklődéssel kíséri a tudományos világ és a nagy közönség a Nobel díjak kiosztását, mely a szerencsés választottaknak nemcsak elsőrangú nemzetközi elismerést juttat, hanem valóban nem megvetendő anyagi javakat is nyújt. A következőkben röviden ismertetjük a legutolsó díjkiosztás alkalmával koszorúzott két természettudósnak tudományos érdemeit.

Wilhelm Wien, a würzburgi egyetem tanára, kapta a physicsikai díjat. Typusos példája a német egyetemi tanárnak, a ki nagy terjedelmű tudományos tevékenységet fejt ki s egész sereg ifjút foglalkoztat laboratóriumában; bevezeti őket a tudományos kutatás módszereibe, de egyúttal föl is használja részletes vizsgálataik eredményét saját buvárlataiban. Ez az eljárás igen gyümölcsözőnek bizonyult és maholnap már sehol sem lesz nélkülözhető; értékes elméleti következtetések ugyanis csak bő kísérleti anyag alapján vonhatók le, melynek előteremtése annyi időt és fáradságot igényel, hogy egyetlen ember munkaképessége nem volna hozzá elegendő. Wien a mellett valóban tisztán a tudománynak szentelte életét és nem törekedett tudományos eredményeinek más irányú értékesítésére, minek legmeggyőzőbb tanujelét akkor adta, midőn Paul Drudé-nek, a lángeszű physikusnak elhunytá után 1906-ban a berlini egyetemre hívták meg. Német professort ennél nagyobb kitüntetés nem érhet s ime Wien nem hagyta el Würzburgot, a szerény kis egyetemi várost a büszke és hatalmas Berlin kedvéért, mert jól tudta, hogy túlszűfolt nagyvárosi egyetemen a zavartalan, tisztán a tudományt szolgáló munkásságot nem folytathatta volna. A tanári és tudományos hivatás mély átérésének köszönheti Wien, hogy bár nem tartozik a tudomány messze kimagasló, legelső szellemi közé, igen figyelemreméltó, maradandó eredményeket tudott felmutatni.

Legfontosabb közülük az, a mely az energia kisugárzásnak a rezgésszámtól és a sugárzó anyag hőfokától való függésére vo-

natkozik. Az újabb elektromágneses elmélet, a drótnélküli telegraphia közvetítésére szolgáló elektromos hullámoknak, a hőhullámoknak, végre a látható és láthatatlan (vörösön inneni és ibolyántúli) fényhullámoknak közös forrását elektromágneses rezgésekben látja, melyek azért nyilvánulnak annyira különböző fizikai jelenségekben, mert másodpercenkénti rezgésszámuk különböző; míg a drótnélküli telegraphia hullámaiban ez a rezgésszám csak 500,000--1 millió, addig a látható fényben másodpercenként már 400-tól 750 billió rezgés megyen végbe; a 400 billió rezgések a vörös, a 750 billiósak az ibolya színérzetet keltik bennünk: 400 billiónál kisebb a vörösön inneni fény rezgés száma, 750 billiónál nagyobb az ibolyántúli fényé. Tudjuk, hogy a melegített testek hőt, energiát sugároznak ki magukból, még pedig alacsonyabb hőfok mellett a sugárzás még szemmel nem látható, a hőfok emelkedésével rendszerint előbb a vörös sugarak tűnnek elő (vörös izzás) azután fokozatosan a színek többi sugarai, míg végre a test fehér fényben izzik (mindenféle színű sugarat kibocsát). A sugárzás eloszlása a hőfokkal a különböző testeknél egyébként különféleképen változik, hiszen vannak oly anyagok, melyek bármily magas hőfok mellett is mindig ugyanolyan színű sugarakat bocsátanak ki (izzó gőzök). A sugárzások eloszlásának ismeretét gazdagította Wien egy igen nevezetes tétellel; e tétel az olyan test sugárzására vonatkozik, mely minden reá eső sugárzást elnyel; az ilyen testet Kirchoff absolut fekete testnek nevezte. Wien kimutatta, hogy az absolut fekete test minden hőmérsékletén különböző rezgésszámú sugarakat bocsát ki, de nem egyenlő mennyiségben, van egy «kedvencz» rezgésszám, mely körül a sugárzás zöme csoportosul, míg a nála kisebb és nagyobb rezgésszámú sugarak mennyisége kisebb. Ez a kedvencz rezgésszám alacsony hőfok mellett messze benn fekszik a láthatatlan hősugarak rezgésszámai között, a rezgésszám emelkedésével azonban ez a kedvencz rezgésszám folytonosan növekszik, még pedig a -273° C-tól számított hőmérséklettel arányosan, tehát mindinkább közeledik a látható sugarak rezgésszámához. A tételnek elméleti és gyakorlati fontossága egyaránt kétségbe nem vonható, különösen világító eszközeink tökéletesítése szempontjából; ezen tételnek tudandó be ugyanis, hogy a magas hőfokú világító források aránylag több látható sugarat tartalmaznak, tehát gazdaságosabbak, olcsóbbak, mint az alacsony hőfokúak és ezen tétel czélutalatos alkalmazásának köszönhetjük az újabb fémszálas izzólám-

pákat is, melyek sokkal olcsóbb világító források, mint a náluk alacsonyabb hőfokú szénszálas lámpák.

Wiennek eme legfontosabb eredményén kívül sok részletes vizsgálata ismeretes, főképen a gázokban keletkező elektromos sugárzásokról.

A chemiai díj nyertese Curie-né, ki már egy ízben (1903) osztozott a Nobel díjon férjével és a radioaktivitás felfedezőjével, Becquerel-lel. Nem tartjuk szükségesnek, hogy a rádium fölfedezése körül szerzett érdemeit, melyről annak idején a közönség bő tájékoztatást nyert, latolgassuk, annál kevésbé, mert férjének 1906-ban bekövetkezett tragikus halála óta Curie-né a radioaktivitás tanát jelentősebb lépéssel nem vitte előre.

Zemplén Győző.

ÉRTESITŐ.

Tanulmányok a vallás-történet köréből.

I. *Religionswissenschaftliche Bibliothek*, herausgegeben von Wilhelm Streitberg und Richard Wünsch. Heidelberg, Carl Winter, 1910.

1. Ignaz Goldziher: *Vorlesungen über den Islam*.

2. Heinrich Günter: *Die christliche Legende des Abendlandes*. (I. k. 8.40, II. k. 6.40 márka.)

II. *Keleti tanulmányok*. Goldziher Ignác születésének hatvanadik évfordulójára írták tanítványai. Budapest. Hornyánszky. Ára 3 K.

1. A vallástudományak összehasonlító történelmi módszere a XIX. században uralomra jutott, a XX.-ban pedig egyre hódít. Múzeumok (leg híresebb a párisi Musée Guimée), congressusok, főiskolai tanszékek (p. az angol egyetemeken, az École des hautes Études-on, Amerikában), folyóiratok (*Revue de l'Histoire des Religions*, *Archiv für Religionswissenschaft*), állnak szolgálatában. Most már eredményeinek népszerűsítéséhez foghatott. Ezt a célt szolgálták a Hinneberg szerkesztette *Die Kultur der Gegenwart* megfelelő kötetei, ezt szolgálja a most meginduló *Religionswissenschaftliche Bibliothek*, melynek két első kötetét mutatjuk be itt.

A sorozatot Goldziher Ignác műve nyitja meg. Goldziher Ignác négy évtizeden keresztül sorra elemezte az iszlámra gyakorolt s a belőle kiindult hatásokat. Vizsgálta a pogány arabsságot, melyben az új vallásnak el kellett helyezkednie, vizsgálta a parsismusnak, az Új Testamentumnak, a római jognak, a neoplatonismusnak, a buddhismusnak nyomait a keletkező és fejlődő iszlámban. Jórészt a maga kutatásainak eredményeit foglalja tehát össze a Hinneberg szerkesztette *Kultur der Gegenwart*-ban. 1908 őszén az *American Committee for Lectures on the History of Religions* meghívta, hogy amerikai főiskolákon sorozatos előadást tartson az iszlámról. Így keletkezett ez a könyv, melyet a szerző, egészségre való tekintetből, Amerikában

ugyan elő nem adott, de a melynek eredeti jellegét annyiban megtartotta, hogy hat fölolvasásra osztotta.

Az első fölolvasás (Mohammed és az iszlám) a vallásteremtő okok közül Mohammednél első helyre a függés, az odaadás érzését teszi. Isten az úr, az ember szolgálja, erény az engedelem, bűn az ellenszegülés, a vallás: iszlám, odaadás. Goethe ezt minden jámbor érzés lényegének itéli:

Wenn Islam Gott ergeben heisst,
In Islam leben und sterben wir alle.

(*Ilkmet Nameh* 40.)

Az iszlám készséggel befogad idegen hatásokat. Kezdetől fogva zsidó, keresztyén, iráni, délarabs elemekből alakult össze; istentiszteleti szertartásait a keleti egyház szokásaihoz fűzi; hitelvei hellenistikus eszmékből táplálkoznak; jogtudománya, melyet Renan még őseredeti arabs alkotásnak tekintett, a római jogból folyik; állami szervezete perzsa elveket valósít meg, szasszanida pompát utánoz; mysticismusa (a szufismus) újplatonikus és buddhista rajongással szárnyal.

Mohammed élete súlyos erkölcsi kifogás alá eshetik, nem alakult belőle *Imitatio Mohammedi*. De tanítása iránt igazgátalan, a ki formalismusnak bélyegzi. Tiszta szívet, tiszta szándékot a Kórán is, a későbbi iszlám is magasra becsül a szertartásnál. El kell továbbá ismerni, hogy Mohammed kezdetől fogva egyetemesnek fogta föl hivatását, fehérékhez és feketékhez egyaránt küldöttnek vallja magát; a legközelebbi nemzedéknek hódításai, a byzánzi és szasszanida birodalom rovására, kétségtelessé teszik, hogy hirdetését az arabok körén túl is akarta érvényesíteni.

A II. előadás (A törvény kialakulása) szerzőnk kutatásának legsajátabb területére viszi: a mohammedán hagyomány fejlődéséhez. Ennek szentelte a stockholmi congressuson megkoszorúzott *Muhammedanische Studien* második kötetét. Azok az intézkedések és intézmények, melyek Medinában és Mekkában kialakultak, nem lehettek elegendők a keletkező mohammedán világbirodalom szervezésére és kormányzására. Ámde a moszlím lelkiismeret csak abban talált megnyugvást, a mi Mohammedre vezethető vissza. A fejlődő iszlám olyképp segített magán, hogy szunnát, hagyományt teremtett, melyet Mohammedtől vagy társaitól származtatott. Az ósarab törzsbeccület az elődök hagyományát vallotta irányjelzőnek: a beduin törzshagyomány helyébe a moszlím valláshagyomány lépett. A változó, sokféle szükséglet

teremtette, szinte gyártotta a hagyományos tételeket, a hadith-t. Helyet talált itt a biblia, az agáda, az apokryph evangelium, görög elmélkedés, perzsa és ind bölcsesség; hiteles hadith-kép lép föl a Miatyánk is. Csak két évszázados gyűjtés, halmozás után láttak hozzá a rengeteg «hagyomány»-anyag megrostálásához, így keletkezett hat elismert gyűjtemény, köztük kettő kánonikus. Természetesen ezeknek szerzői, Buchári és Muslim, nem történelmi vizsgálat, nem tudományos bírálat alapján döntöttek. Ez a későbbi fejlődés sok új erkölcsi értéket, lelkiismereti finomságot vitt bele az iszlámba. Fejlesztette különösen a türelmességet, melyet különben már Mohammed hirdetett: hitre nem lehet kényszeríteni (*Kórá*n II., 257.). Ezt a türelmességet az iszlám gyakorolta is. Maimúni, a kit az iszlámra kényszerítettek volt, bántatlanul állhatott az egyiptomi zsidóság élére; a maronita Jūnus emír szintén nyilvánosan megújíthatta keresztyén hitvallását. A vallási türelmesség mellett a későbbi fejlődés a vallásos bensőséget is mélyítette: «Minden tett és minden egyén szándéka szerint ítélendő meg.» Ez a hadith diszti a kairói Azhar-mecsetnek főbejáratát. A képmutatást másodrendű bálványimádásnak bélyegezték, minthogy a képmutató Isten mellett az emberi ítéletet fogadja el bíról.

Egyrészt a türelmesség, másrészt a haladás hatalmas tényezőjének bizonyult az orthodox iszlám alapelve: az idzsmá, consensus ecclesiae, mely kimondja a hívők együttségének csalahatatlanságát; a miben a mohammedán közvélemény megegyezik, az nem lehet téves. Számos iszlámellenes, a monotheismust elhomályosító elem hatolt így be az iszlámba, viszont minden haladás is szentesíthető a közvélemény által.

A III. előadás (A dogmatikus fejlődés) anyagát úgyszólván még meg kellett teremteni. Nevezetes, hogy a hitelvek elméleti megállapítására politikai viszonyok hatottak. Nem egy khalifának élete súlyos vallási kifogás alá esett. Lehet-e az illet igazhitű uralkodóul elismerni? Igen, mondja az orthodox elv, mert moszlím az, a ki annak vallja magát, még ha cselekedetei sértik is az iszlámot. Az első nagyobb dogmatikai küzdelem a szabad akarat dolgában tört ki. A *Kórá*n különböző rétegei erről nem egyformán ítélnek. Az ommajád uralkodók politikailag kívánatosnak tartották a determinismust, mert úgy uralmukat Istentől rendeltnek tüntethették föl. Ellenben a kezdő mohammedán vallásbölcselet, a «Mutazila», úgyszólván a nem szabad Istent helyezte szembe a szabad emberrel. A Mutazila megtisztította Isten képét;

a mit testéről, indulatairól a Kórán mondott, azt elmagyarázta; a mit azokról a hagyomány beszélt, visszautasította. A Kóránról azt tanította, hogy az teremtvé van; ha öröktől léteznék, Isten mellett második istenség állna elő. A Mutazila érdeme, hogy az értelmet a vallás elemévé avatta, de súlyos bűne, hogy türelmetlenebbül dühöngött, mint a vakhit, megtöltvén a börtönöket más gondolkodásúakkal.

A IV. előadás (Askétizmus és szufizmus) a világi és a világkerülő irányzatok küzdelmét tünteti föl. Mohammed maga helyeselte az askesist, csak a nőtlenséget nem. Maga nem volt eléggé erős, ezt beismeri, hogy az érzéki élvezetekről lemondjon, de ezt a lemondást Isten előtt tetszőnek vallotta. A hatalomra kapott iszlám egyre jobban távolodik az önsanyargatástól: «Nincs önsanyargatás az iszlámban, a moszlím önsanyargatása a vallás-háború.» De ellenáramlat is indul, nagyrészt idegen hatás alatt. Az evangelium intelmét a mennyei atya táplálta madarakról, az általa ruházott liliomokról egészében átveszi az iszlám. Sokan viszont úgy vélik, hogy a mohammedán askesis a jezsuita rendszabályokra is kihatott, mert mindkettő követeli, hogy a hívő magát Istennel szemben perinde ac cadaver érezze. A neoplatonikus eszméknek, a keresztyén askesis és a buddhizmus élő példájának hatása alatt eszménynyé lett a mámoros, szerelmes egybeolvadás Istennel: megszűnik az egyén, bűnné lesz a lét.

A mohammedán pietizmus nevét is Indiának köszöni: szufizmus-nak hívják a szufról, a daróczruhárol, melyet a dervis a buddhista sadhu-tól vett át. A koldusbarát, a szerzetes együttélés, az olvasó mind a buddhizmusból került át a szufizmusba. Maga a Buddha-legenda már az iszlám II. századában behatol az arab irodalomba, a mely tovább fejleszti ezt a legenda-typust. A szufi patriarcha, Ibrahim b. Edhem, legnevezetesebb példája annak az uralkodónak, ki fejedelmi palástját koldusruhával cseréli föl.

A szárnyaló rajongás nem szívesen tűri a szertartás nyögét, a hitelv békóját, sőt a felekezet keretét sem. Dselál al-din Rumi zengi: Istenbe való elmerülés nélkül a kába zsinagógává törpül, Istenbe való elmerüléssel a zsinagóga kábává magasztosul. Tilim-záni tovább megy: a Kórán egészében bálványimádás.

De mindkét felől keresik a közeledést szufizmus és szunna közt. Kusejri szufi sejk követeli, hogy a szufi tisztelje a moszlím intézményeket. Döntő korszakot jelöl Ghazáli föllépte. A baghdadi Nizám-akadémiának ez a tudós tanítója, a vallásirodalomnak

magasztalt művelője, erejének és dicsőségének tetőpontján visszavonul magános mecsetzellába, lemond a tanár, az író, a tudós hírnevéről, szórszálhasogatásnak, erkölcsi veszedelemnek bélyegzi a dogmatikát, tiltakozik az ellen, hogy a casuistikát a vallással azonosítsák, a szertartások útvesztőjét Isten útjával. Ghazáli tana forradalmat kelt, műve máglyára kerül, de csakhamar tanítása idsmá'vá lesz: az igazhitűek közfelfogásának alkotó elemévé.

Az V. előadás (A szektákról) a leggazdagabb; megérezik rajta, hogy a szerző ép most merül el az iszlám szektáinak kutatásába. Szektául az iszlámnak csak oly alakulatát ismeri el, mely az idsmá'val, az igazhitűek megegyezésével alapvető kérdésben szembeszáll. Mint a mohammedán dogmatikát a szektaképződést is a politika érlelte. Időben első a Cháridsitaké, a kik helytelenítették, hogy az Ali és Muavijja közti vitát emberi bíróságra és nem a harc istenitéletére bízták.

A legnevezetesebb szekta-alakulat a si'a. Az orthodox iszlám (szunna) a khalifát, a sí'a az imámot ismeri el. A khalifa az iszlám bizalmából képviseli és gyakorolja annak hatalmát, az imám örökösödés czimén bírja: Fatimától, Mohammed lányától, és ennek férjétől, Alitól származik. A sí'a az öt mohammedán alapkötelesség mellett (credo, ima, jótékonyág, bójt, zarándoklás) hatodikul az imámhoz való hűséget követeli. Az imám büntelen, csalhatatlan, sebezhetetlen, isteni fényanyagból való, árnyat nem vet. A sí'ában Mohammednek fölébe nő Ali. A túlzók azt vitatják, hogy Mohammed magához ragadta az Alinak szánt küldetést, mint Mózes — szerintük — az Áronét. Sőt valóságos Ali-mythologia keletkezett. Ali a dörgés istene vagy az araboké. A mióta Kherbelánál elesett Huszejn, Ali fia. azóta piroslik az esthajnal. A Nuzejri szektánál háromistenség keletkezett: Ali, Mohammed, Zelmán, illetőleg ötistenség: Mohammed, Ali, Fatime, Haszán és Huszejn.

Az imámok sorát a különböző si'ita szekták különbözőkép állítják össze, de abban megegyeznek, hogy az utolsó imám rejtőzik és föl fog tűnni. Ez az elérkezendő imám: a mahdi. Ezt a hitet a zsidókeresztyén Illés-legendából vehette az iszlám, bele-vág a Kiffhäuser-mondafaj körébe, melynek anyagát szerzőnk meglepően sok új adattal gazdagítja a keleti és abessyniai keresztyénség, a hinduismus, de kivált az iszlám köréből.

Az imám-váráson kívül csak lényegtelen árnyalatok választják el a sí'át az orthodox iszlámtól. Legjelentősb, hogy a sí'a még

megengedi az ideiglenes házasságot, továbbá, hogy két új ünnepet vett föl: a tó ünnepét, annak öröme, hogy Mohammed a Chumm tavánál utódjául Alit jelölte meg, és a legfőbb gyász-ünnepet, a kherbelai csatavesztés emlékére. Ez a gyász Husejnért egészen elegikus színt ad a síának. Valami nyomottság jellemzi ezt a szektát, mely elvvé emelte a titkolódzást, szinte a kép-mutatást.

A síáról elterjedt tévedések közül szerzőnk különösen hármat oszlat el. Szerte azt írják és tanítják, hogy a sía nem ismeri el a hagyományt; valójában nagyra tartja, csakhogy nem Mohammed egyik társáig, hanem az imámig vezeti vissza. Állítják, hogy az iráni népek alakították át síává az iszlámot, melynek meghódoltak; pedig a sía is ósarabs eredetű. Végül azt is vitatják, hogy a sía nem egyéb, mint az iráni szabadelvűség ellenhatása a sémi megcsontosodás ellen, holott a sía egyrészt az iszlám eltérő irányzatai iránt, másrészt máshitűekkel szemben sokkal türelmetlenebb, mint a szunna.

A VI. előadás az iszlám későbbi, részben jelenkori alakulataira tér át. Ez a fejlődés nagyrészt a hagyomány (szunna) és az újítás (bid'a) közti küzdelmet tünteti föl. A valóság, a fejlődés, a szükség rést üt a hagyományon, idővel az újítás közmegegyezés (idsma') folytán hagyománynya válik, melylyel ellenkezni bid'a. Így lett mohammedán hagyománynya a helyi szentek (veli-k) tisztelete, mely eredetileg méltán eretnokség számba ment, ma pedig sok helyütt az iszlámhoz való tartozás egyedüli kifejezője. Ugyancsak ily módon honosodnak meg az iszlám területén a nyugati művelődés és államélet intézményei: az életbiztosítás, a takarékpénztár, az államjradék, így az alkotmányos államforma. Az újításokkal szemben a leghatalmasabb mozgalom s vahhabismus, mely a XVIII. században indult meg, de ma is él s hat; ez a szentek tiszteletét pogánysággként kárhoztatja, Mohammed sírját nem engedi cultus tárgyává tenni, sőt még a kávé meg dohányt, a kést meg villát is elveti mint újítást.

Az iszlámbeli vallásalkotó erő még egyre forrong, teremt. A XIX. század első felében föllépett Mirzā Muhammed Ali mint Báb, mint kapu, melyen át az igazság a földre jut (Bábismus). Benne nyilatkozott a világlélek, vele jelent meg Mózes és Jézus. A szertartásokat elmagyarázza, végítélet, paradicsom, pokol, földtámadás más értelmet nyer.

Báb kivégeztetése után két tanítványa közül Behā-Allah talált elismerést és hívőket. A Behāismus az emberiség egyetemét

óhajtja átfogni. Alapítója nem csak a perzsa sah-hoz és a török szultánhoz fordul, hanem a pápához s az osztrák császárhoz is, sőt Páris királyának, néhány évvel Sedan előtt, megjósolja a bukását. Világnyelvet sürget. A hadviselést helyteleníti, a rab-szolgaság eltörlését követeli, a kiáltó vagyonkülönbséget kárhozzátja. Egynejséget hirdet, legfeljebb a kétnejséget engedi meg. Eltörli a czéhszerű papságot, el a szertartásokat, a közös ima helyébe az egyéni teszi. De politikailag a Beháismus maradi: hívei hibáztatják Törökország és Perzsia új alkotmányát, a szultánnak és a sahnak trónvesztését.

Behā-Allah halála után fia, Abd al-Behā kiterjeszti a propagandát. Ázsiában, Európában, Amerikában hódít kereszténynek, zsidók, parszik közt; számos amerikai nő keresi föl a Karmel-tövi próphétát. Chicagóban most épült a Beháismus gyülekező háza. Zsidó hívei a Beháismus érdekében magyarázzák Dániel próphéta. jövendölését s egyenesen Abd-al-Behāra vonatkoztatják a próphétai ígét: gyermekünk született, fiunk adatott, vállán nyugszik az uralom . . . Egy teheráni orvos, Abdullah Khesr, hivatottnak érzi magát arra, hogy Budapesten terjeszsze a Beháismust.

Különösen erős kölcsönhatás fejlődött a hinduizmus és iszlám közt. Ind istenségek muhammedán szentekké válnak, az indiai iszlám, merőben Mohammed-ellenesen, itt—ott tiltja az özvegyek újabb házasodását; akadnak érvek ily fölírással: Mohammed a meghatározhatatlannak avatárja. Masrészt moszlim hatás alatt hindu szekták már a XVI. és XVIII. században küzdöttek a többistenség ellen. Most is folynak kísérletek a brahmanizmus, parsizmus és iszlám összeegyeztetésére, melyet már a XVI. században El-Akbar nagymogul indított meg, a ki Max Müller szerint az összehasonlító vallástudomány első képviselője.

Ugyancsak Indiában keletkezett a legfiatalabb muhammedán szekta. az Ahmédijja, melynek megalapítója Mirzā Ghulām Ahmed, mint parousiában visszatért Jézus, mint mahdi és mint avatár lépett föl, az Ó- és Uj-Testamentumra, Kórára és hadíthra hivatkozva. Tanait egy angol folyóiratban (*Review of Religions*) is hirdeti.

Ezzel a szüntelen differentálódással szemben él az iszlám egyesítésére törekvő vágy. Nādir sah a XVIII. században már-már kivívta a si'a elismertetését. Ma leginkább az oroszországi iszlám igyekszik szunnát és si'át összeegyeztetni. Az 1906. kazáni congressus már a hitoktatást egységessé szervezte. —

Látnivaló, mily biztos szemmel fejti föl szerzőnk az iszlám

szövevényes kapcsolatait a legkülönbözőbb történelmi és művelődési tényezőkkel.

Szigorú tudományossága mellett az előadás eleven, mozgalmas. P. Ghazáliról szerzőnk a congenialis lélek lendületével szól.

A könyv elevenségét fokozza, hogy fónálló viszonyokhoz kapcsolódik, hogy időszerűségét érezteti. A mohammedán türelmességet pl. föltünteti a sejkh-ül-iszlámnak a *Daily News*-ban közzé tett nyilatkozata: bármily szabadelvű az új-török alkotmány, az iszlám még szabadelvűbb. A négy hivatalos ritus jellemzésénél egyúttal mai elterjedésüknek térképét kapjuk. A cháridzsita szekta hatását a berber törzsekre az a tény szemlélteti, hogy az egyik tripolisi kerület ibáditá képviselőt küldött a török parlamentbe. Mennyire kell a si'íta intézménynek a rejtőző mahdival számolnia, ezt érdekesen megvilágítja az a tény, hogy a perzsa új alkotmánytervezet a kor imámjának jóváhagyására hivatkozik. Másrészt Mohammed Ali sah alkotmánytörő proclamatiója olybá tüntette föl az alkotmányos ellenzékét, mintha az a kor imámja ellen rántott volna kardot. Viszont szunnita részről az a trónbeszéd, melylyel a török szultán 1909 november 14-én az új parlamenti ülészakot megnyitotta, egyenesen arra hivatkozik, hogy a vallásos törvény követeli a parlamenti államformát. Nevezetes az is, mily küzdelmek árán honosodnak meg a modern intézmények: könyvnyomtatás, osztalék, takarékpénztár stb.

Viszont, a mi felületes szemlélő előtt csak furcsaság, szerzőnk azt is beilleszti nagy történelmi keretébe: az a teheráni orvos, a ki Budapesten térítgetni próbál, szemléltető bizonyága a behāismus propagandájának.

Goldziher Ignác e művében az iszlám élénk táru világ-történelmi kialakulásában, nem mint a VII. században megkövült múmia, hanem mint élő szervezet, mely itt-ott még hódít is, egészében pedig fejlődik és hat.

2. A *Religionswissenschaftliche Bibliothek* második kötete az egyházi legendának útvesztőjén vezet át. A kinek, kutatásai közben, dolga akad p. Migne *Patrologiájának* százakra menő kötetivel, vagy a Bollandistáknak a XVII. század óta folyó kiadványaival (*Acta Sanctorum*), az elkáprázik a rengeteg anyagon. És íme egy harmadfél száz oldalos könyvecske arra vállalkozik,

hogy ennek a látszólag áttekinthetetlen irodalomnak motivumait mind összehordja, egymással és előzőikkel kapcsolatba hozza, történelmi és lélektani forrásait fölkutassa, szerzésüknek és szerkesztésüknek titkát földerítse.

Günter könyvének öt fejezete közül az első a legendának külső sorsát vázolja a keresztyénségen belül. A katolicizmus nemcsak összekapcsolta a szent történettel, hanem vele azonosította. A protestantizmus, bár maga Luther még nem, elvetette, ép mert katolikusként találta. De az irodalmi és tudományos érdeklődés visszatértette a protestantizmust a legendához. Herdert a költői érzék vezette hozzá, mint utána sokat, p. Gottfried Kellert.* A romanticizmus a Herder gyűjtötte érdeklődést magasra lobbantotta. Ma már a protestáns theologia is nem egyszer él a legendával, mint hitébresztő erővel.

A legenda etymológiája: «vita legenda», a szentnek a maga napján olvasandó élete. Günter fejtegeti azokat az elméleteket, melyek elhatárolják a legendát a mythostól, mondától, mesétől. (Stucken, Leszmann, Wundt, Rohde, Welcker, Harnack, Bernheim.) A legenda történeti vagy költött szenthez, illetőleg tárgyhöz elbeszélést kapcsol, melyben az embernek viszonyát az érzékfölöttihez keresztyénesíti.

A második fejezet arra vállalkozik, hogy az európai egyházi legendának valamennyi motivumát összeállítja. Kiindul Toldo tanulmányaiból, melyek a Max Koch szerkesztette *Studien zur vergleichenden Literaturgeschichte*-ben, ennek a folyóiratnak megindulása óta egyre folynak. Toldo káprázatosan gazdag irodalmi fölszereléssel rovatokba szedi a szentek életének alkotó vonásait. De Toldo a párhuzamok tömegével elbódít. Günter inkább rendszerez. Közli Toldo kutatásainak foglalatját, maga azonban nem egyes különválasztott vonásokon, hanem két példaszerűen kerek legendán mutatja be a műfajnak egész tartalmát: Tranibeli Szent Miklósnak és az ír Keivinusnak legendáját közli. Leltározza továbbá a «szentek királynője», Mária, legendáinak mozzanatait, a mely legenda a XII. században jutott uralomra. Legnevezetesebb a XIII. század, ekkor virulnak a nagy gyűjtők:

* A *Sieben Legenden* forrásaira alkalomról alkalomra utal Toldo Koch *Studien zur vergleichenden Literaturgeschichte*-jében II. 98., 318., 312., 321., IV. 56. A legenda erősen ihleti p. a skeptikus Anatole France-ot is *Thaïs*-ban, *L'Ile des Pingouins*-ben, igaz, hogy inkább parodistikus alkotásokra.

Gervasius de Tilbury, Cæsarius de Heisterbach, Vincent de Beauvais, Thomas de Chantimpré, Jacques de Vitry, Jacobus a Voragine.

A harmadik fejezetre vetette a szerző a fősúlyt. A legendák forrásait kutatja, még pedig történetileg a keresztyén legenda közvetlen forrásait, lélektanilag pedig a legenda eredeti, teremtő okait.

Kimutatja, hogy a középkori keresztyén legenda sem nem sajátosan középkori, sem nem sajátosan keresztyén. A legenda-hangulat általános; élt az Egyiptomban, Babyloniában, Perzsiában, a hellenismusban, a zsidóságban. Az ind hatást igen józanul mérlegeli: India adott is, kapott is legenda-impulsusokat. A hellenismus legendáinak tárházát bírjuk Pausanias útleírásaiban; ennek gazdagságát Günter kimerítően igyekszik bemutatni. Összeállítja továbbá a Konon, Palæphatos, Valerius Maximus, Plinius, Strabo nyújtotta anyagot. A hellenismus legenda-készletét a mysticismus vitte át a keresztyénségbe, — de legközvetlenebbül és legbővebben a zsidó legenda, az aggáda.

Vegyünk szemügyre néhányat Günter nagyszámú példáiból. Konon grammatikus elbeszéli, hogy egy miletosi ember hazájából menekülve, Tauromeniumban ismerősének őrizetére bizza pénzét. Mikor visszakéri, letéteményese tagad. Biró elé kerülnek. A csaló kivájt botba teszi az összeget s mikor a biró neki itéli oda az esküt, oda nyújtja a botot a megcsaltnak, hogy tartsa, maga pedig megesküszik, hogy már visszaadta a pénzt. Dühében a panaszos földhöz veri a botot, ez eltörik, a pénz kiesik. Ez az adoma az aggádában legalább ötször kerül elő, Cervantes és Hans Sachs értékesítik, az arabs legenda Dáviddal és Salamonnal intézteti el a pörös ügyet, az egyházi legenda összekapcsolja egy másik aggádikus elemmel. — A talmud következtetéssel bizonyítja, hogy az igaz védve van a tűz ellen: ha már azon, a ki a szalamandernek, a tűz szülöttének vérével bekeni magát, nem fog a tűz, annál kevésbé van hatalma a jámbor tudóson, a kinek egész valója tűz, hisz' írva van: íme ígém olyan, mint a tűz. (Jeremias 23, 25.) Hasonlóan következtet a keresztyénített physiologus: a szalamander eloltja érintésével a tüzes kemenczét, annál inkább oltja a jámbor, a kit a szentírás (Jesajas 43, 2) biztat: ha átmegy a tűzön, nem pörkölödöl meg és a láng téged nem éget. — R. Chanina meghosszabbítja szomszédnéjának rövid gerendáit, ugyanezt teszi az apokryphák Jézusa, Canterbury-i szent Ágoston és mások. Még az egyház intézményeitől elütő vonást is átvesz a legenda; Pausanius az olympiai oltárról, Aelianus a leukasi Apollo-templomról, az aggáda a jeruzsálemi szentélyről

azt a csodát beszéli, hogy ott az áldozásnál nem mutatkozott légy; az egyház nem ismert állati áldozatot, de ezt a csodaszerű vonást beleszötte legendáiba. Meglepő a következő egyezés. Lukianos gúnyolódik egy peripatetikuson, a ki elbeszélte, hogy ő már ott állt Pluto előtt, de ez elutasította, menjen vissza s küldje maga helyébe Demylos kovácsot, kinek már lejárt az ideje. Már most Szent Ágoston ugyanezt beszéli egy keresztyén hitre tért parasztról, Nagy Gergely pedig a dicső Stephanusról; bámulatos, a peripatetikust, a hippói parasztot, a dicső Stephanust mind visszautasítják a halál országából s helyettük kovács szomszédjukat idézik be. Arany (*Jóka ördöge*) révén közelebről érdekel az a legenda, melyben az ördög valaki iránti szivességből a királylányba száll s csakis kedveltjétől engedí magát kiúzni. Erre a népies hagyományra Günter összeállít ind, egyiptomi, aggadikus, de főként számos legendabeli változatot. (113, 114. l.)

Günter arra az eredményre jut, hogy a VI. században már az egész antik legenda-rendszert átformálja a keresztyénség. Miután az egyházi legenda közvetlen forrásul a hellén mondát és az aggadát kimutatta, tovább megy s kérdi: mi az első eredete a hit és képzelet ezen alkotásának. Többféle. Néha az aitiologiai, okot kereső természetmagyarázat teremti a legendát. Pl. Miért piros ez a kő? Ez egy mátyr vérének eltörülhetetlen nyoma.* Legenda-forrás pl. a képes ábrázolás; Günter szerint a Maury gyűjtötte *Légendes pieuses* egy harmada képmagyarázatból ered. Nevezetes a nép-etymologia szülte legenda. Pl. szent Christophorus a XII. század óta Krisztusvívó lesz. Főként Franciaország a földje a hangeltolódásból keletkezett szentneveknek, pl. Vercingétorix-ból, kit emlékszobra népszerűvé tett, Saint-Gétorix lett. Még íráshibából is válhatik egy-egy szent alak; pl. a phrygiai Eumeniából Szent Cumenia, Tripolisból Szent Tribulus. Gyakran egy sententiához hozzá költenek valami elbeszélést, így számos legenda hozzáfűződött a bibliának szavához, a mely néha egyenesen csábította a képzeletet. Pl. Mózes, a mint ez Michel Angelo által közismert, szarvakkal képzelték (szó szerint értelmezvén a megfelelő héber igét); már most a legendában Szent Germanus is ragyogó szarvakkal jelenik meg.**

* Ez a vonás megvan a Szent-Gellért-legendában is.

** A biblia szó szerinti vagy félremagyarázó értelmezése több ábrázolási hagyományt szült; pl. a poklot tátott szájjal rajzolják, alighanem a próféta (Jes. V. 14.) fenyegeteése szerint, hogy az alvilág határ nélkül kitarja torkát.

A IV. fejezet a legenda kialakulásának keretében Kelet és Nyugatnak küzdelmét és egymásra hatását tükrözteti. A keleti legenda regényszerű, csodahajhászó, borzalomkedvelő, a nyugati eredetileg józan, valószerű, történetyszerű. A római császárság egységének korában a nyugati legenda nem zárkozhatott el a keletinek hatása elől. Damasus pápa (380 körül) és I. Gelasius (496) kárhóztatja is, hogy koholmányokban dúskál. A VI. század elején Zosimos és Theodoros püspök folytatják a tisztítás munkáját. Nagy Gergely 598-ban jelenti, hogy Róma könyv- és oklevéltárában valóságban csak egy kötetre való legenda található. De a hívők sokasága követelte a regényszerű legendát; a Troyes-i Patroclustól megtagadták a tiszteletet, mert nem tudtak róla csodát. Már Grégoire de Tours keleti elemekkel élénkítette egyházi elbeszéléseit (a szyrból vette a Hét alvók legendáját). 700 táján már nyilvánvalón beözönlenek keleti motívumok, részben a tekintélyes galliai zsidóság közvetítésével. A VII. és VIII. századot a történelmi valóság a kegyetlenkedéshez szoktatta; vértanu-történetei szintén kínzásokban, borzalmakban bővelkednek. Nagy Károly kora megtisztította a vallásos gondolkodást; a nemesb ízlés Szent Bonifatius egykorú *Vitájában* lelt kielégítést. Günter a legenda útjait tüzetesebben Galliában nyomozza; hasonló kutatást követel az olasz-, spanyol-, angolországi legenda részére; önállóan, eredetien fejlődött az ír legenda. A gall legendának sajátos eleme a cephalophorus vértanu: a szent a kezében viszi a fejét, pl. hogy sírja helyét megjelölje. Ez a fölfogás annak a képes ábrázolásából eredt, hogy a vértanuk Isten elé viszik a fejüket. A XII. századdal hatalmasan megindul Kelet és Nyugat kölcsönhatása. Egyrészt a keresztesek, másrészt a császári és pápai udvaron megforduló görögök, szaracénok, perzsák, örmények számos keleti mondai elemet hoznak. Így tanult pl. Viterbói Gottfried, így Jacques de Vitry, a ki püspök volt Accoban is, így Wernher, II. Frigyes kísérelője. A korra különösen jellemző Christina mirabilis példája; már kortársa Jacques de Vitry tisztelet, 1224-ben hal meg, 1232-ben Thomas de Chantimpré megszerkeszti a legendáját, melyben benne van a műfaj minden jelentős tartozéka: visszatérés a halál után, jelentés a túlvilágról, csodatej, víz- és tűz fölötti hatalom.

Végül az V. fejezet, miután az előzők a legendák tárgyát vizsgálták, a legendák íróit veszi szemügyre. Toldo (*Zeitschrift für vergleichende Litteraturgeschichte* XIV. 1901, 286.) úgy véli, hogy kevésbbé lelkiismeretes szentek maguk is koholtak magukról

csodát a szent ügy javára. Günter ellenben azt vitatja, hogy író is alig koholt egyetlen legendát; ha más forrásból nem, akkor a nép szájából vette. Gyakran kortanilag képtelen autopsziára hivatkoznak, de ez csak azt jelenti, hogy kortárstól írt vita-t dolgoznak át; a szerző mellékes, a tartalom minden. A középkor nemcsak hitt a csodában, hanem megkövetelte azt, nem érzett különbséget legenda és történet közt. Még Petrarca is át volt hatva a szentek életének valóságától. Tárgyi bírálatot a középkori szerző vagy szerkesztő nem ismert, legföljebb érzelmi bírálatot gyakorolt. Pl. Othlon azt találja egyik forrásában, hogy Szent Wolfgang megtérítette a magyarokat, de nem keresztelte meg. Ezt nem képes elhinni. Azért igaznak fogadja el másik forrását, hogy Pilgrim passauai püspök haza hívta Szent Wolfgangot, a ki ezért művét nem tetőzhette be.

*

Günter könyvének egyik jelentősége abban áll, hogy világos áttekintést ad több mint egy évezrednek alkotó, kölcsönző és gyűjtő munkásságáról. De ebben vannak egyenjogú versenytársai, maga Günter a legteljesebb elismeréssel szól különösen a bollandista Hippolyte Delehayeről. Legfőbb kiválósága Günternek, hogy a legendáknak elemeit, tényezőit, alkotóereit, eredetét történetileg föl kutatja. Toldo is bámulatosan uralkodik az anyagon, keresztyén, ind, bibliai párhuzamokat száz számra halmoz; kiaknázza a középkori francia irodalmat is. De az egymás mellé rakott vonások, bármily lelkiismeretesen vannak összehordva, történelmi képet nem adnak. Günter megszorítja az anyagot: közvetlen forrásul a hellenismust és az agggádát fogadja el, ezen forrásokig viszi vissza az egyházi legendát és onnan kíséri további fejlődési folyamatán át. A buddhista hatást elég gyakran, de nem oly mélynek tartja; Indiából származtatja pl. a sárkány elképzelését. Föltűnhetik, hogy a mohammedán legendát egyáltalában nem vonja bele kutatásaiba. Pedig itt-ott érdekes párhuzamot, néha meg épenséggel forrást talált volna benne. Pl. Pausaniasból fölhozza, hogy a Lykaionban ember-állat nem vet árnyékot; nevezetes, hogy a szunna Mohammedet, a sí'a meg az imám-t vallja árnyéktalannak. Az egész Cyricus legenda (134—136), a melyen Theodoros és Zozimos püspökök meg is ütköztek, szinte vonásról-vonásra követi a mohammedán Ábrahám-legendát szertelenségeiben, mondhatnók képtelenségeiben. Kétségtelen, — ezt Günter maga érzi és vallja, — még sok ki-

egészítésre szorul e mű. De egészében az elemek kiszemelése, az anyag és a hatások elhatárolása nagyon szerencsés. A III. fejezet az összehasonlító irodalmi kutatásnak fényes mintája: az egész mű a szakszerű okulásnak tárháza, az érdeklődő olvasónak pedig egy egyetemes és megfigyelésre méltó irányzatról ad vonzó képet.

II. Goldziher Ignác legutóbbi nagy művéhez személyi és tárgyi kapcsolat fűzi az egyidejűleg megjelent *Keleti Tanulmányokat*. Az iszlámról szóló előadásaiban összefoglalván eddigi kutatásait, Goldziher maga ünnepli születésének 60. évfordulóját, a *Keleti Tanulmányokban* tanítványai ünneplik azt. A tárgyi kapcsolat nyilvánvalóvá lesz, ha a kötet tartalmát vázoljuk.

Csengeri János bevezető *ódája*, a 60 éves férfiút ünnepelevén, visszatekint az ifjúra, lelkességére, önzetlenségére, küzdelmeire; bemutatja mint tanítót, kihez messziről is elzarándokolnak, a kit Nyugat el akar tőlünk hódítani, de ő a távolból hozott babért a munkás honszeretet oltárára teszi; mint a legjobbak barátja honn és künn, tiszteletet szerez a magyar tudománynak a művelt népek nagy versenyén.

Richtmann Mózes (*Arab vonatkozású tanulmányok magyar nyelven az utolsó négy évtizedben*) vázlatos áttekintést ad a keleti tanulmányok magyar nyelvű művelőiről. Szól a régebbi időkről is, leginkább azon tanulmányok nyomán, melyeket Goldziher a XVII. századi magyar orientalistáknak, a Magyar Nemzeti Múzeum keleti kézíratainak és Uri Jánosnak szentelt. Még a XIX. század első felében Horváth István bizvást mondhatta, hogy más rajta kívül nálunk arabul nem olvas. Csak az utolsó négy évtizedben élénkül meg az arabista érdeklődés és alkotás. Richtmann négy fejezetbe foglalja azokat a tanulságokat, melyeket a magyar nyelvű irodalom az iszlámról és az arabokról ad. I. Régi Arabia, a pogány arabok és költészetük. Mohammed, az iszlám keletkezése és synkretismusa. II. A Kórán. A négy ritus (madzhab), a hagyomány és a jogtudomány; arabs és nem-arabs iszlám. III. Az arabs nyelv; nyelvösszehasonlítás, arabs-héber irodalom. IV. Arabs földrajzi és történelmi írók, jelentőségük az ősmagyarság megismerésére. Ez az irodalom javarészt Goldzihert vallja mesteréül, kisebb részben tanítványait. Az arabs-héber nyelvösszehasonlítás és fordítás irodalmának legavatottabb kutatója Bacher Vilmos, viszont a keleti írókból a magyarság ere-

detét fölvilágosító fejezeteket gróf Kuun Géza gyűjtötte és értelmezte. A *Keleti Tanulmányok* egyike (Büchler Sándor: *Keleti tudósítások a kazárokról*) ép Kuun Géza forrásműveiből állítja össze a kazárookra vonatkozó adatokat.

Krcsmárik János (*Muzulmán vallási tankönyvek az annectált tartományokban*) bennünket közelről érintő példán igazolja Goldziher új művének egyik legfőbb tanulságát, hogy az iszlám nem történelmi fogalom, hanem érvényesülésre törekvő valóság. Ennek a törekvésnek az annectált tartományokban észlelhető küzdelmeit rajzolja saját szemlélete alapján Krcsmárik. A török nyelv lassanként kiszorul, a vallástant is a nemzeti (szerb-horvát) nyelven tanítják. Érdekes folyamat indult meg: arabs alphabétás szláv könyvek terjednek, úgy hogy a perzsa-arabs, török-arabs, maláj-arabs írás mellett délszláv-arabs írás fejlődik.

Dr. Mészáros Gyula (*Az iszlám elterjedése Nagy Magyarországon*) azokat a részben maga gyűjtötte baskir-földi legendákat mutatja be, melyek szerint már Mohammednek három tanítványa, meggyógyítván a khán lányát, iszlámra térítette annak népét.

Hornýánszky Aladár (*Daemonüzés szerekkel és cselekményekkel az Ó-Testamentomban*) azt vitatja, hogy a régi Izrael, mint valamennyi kezdetleges nép, szellemektől, nagyrészt ártalmasoktól, érezte magát körülvéve — a rontó bűbáj elhárítására ékszerek, mozdulatok, szertartások szolgáltak.

Büchler Adolf (*A héber kadar gyökérszó alapjelentése*) azt a nyelvtényt mutatja ki, hogy ugyanogy gyökér jelenti a napfényt és a sötétséget; nyilván, mert a forróság, akár a nap, akár a fazék tüze, egyúttal feketít.

Kégl Sándor (*Szelim szultán mint perzsa költő*) sajátos jelenségre világít rá: Keleten, a perzsáknál és törököknél egyaránt, sűrűn akadnak koronás költők. Szolimán szultán, a mohácsi győző, a perzsa Háfizt utánozta; «versei írójuk lelki nagyságáról tanuskodnak.» De mint költő jóval nevezetesebb fia, Szelim szultán, a törökség iszlámbeli hegemoniájának hatalmas megalapítója. Verseiben büszkélkedik, hogy vérrel borította a vörösfejúeket (perzsákat), hogy szolgájává tette Egyiptom váliját, hogy hadseregének sakk királynője sakk-mattá tette a hindu császár elefántját. A hadi dicsőség mégis ritkán szólal meg nála; sokkal gyakrabban siránkozik szerelmese kegyetlenségén. Világtörténelmi paradoxon: ő, a ki a perzsákat legázta, áldozott a perzsa költői génusznak, perzsa nyelven, perzsa hagyomány nyo-

mán írt, Abdurrahman Dsámit, Omer Khejjamot és Emír Sáhít vallotta mestereinek.

Aztán e sorok írója, Heller Bernát, (*A Barsziszta-legenda változatai és eredete*) azt a legendatypust tárgyalja, melyben szent életű remetét az ördög szorongat, válaszszon három bűn: ittasság, fajtalanság és emberölés közt, kelletlenül ivásra fanyalodik, ittasan aztán az erkölcs ellen vét, végül pedig megöli bűnének áldozatát vagy tanuját. A legenda, úgy látszik, abból a perzsa mythosból keletkezett, mely a Vénus-csillagzatot onnan magyarázza, hogy egy csodaszép nő Hárut és Márut angyalokat csábította s büntetésül a csillagok közé jutott. Az iszlámban a mythos legendává fakult és Barsziszta személyéhez fűződött. A mohammedán legenda Spanyolországon át jutott Európába s ma Franciaországban, Irországban s másrészt Algériában mint néphagyomány folytatja életét.*

Kern Frigyes dolgozata (*Abu Hanifa élete és íratái*) szoros kapcsolatban áll Goldziher legújabb művével, mely a négy orthodox ritus (madzhab) eltéréseit illetőleg ismételten utal Kern munkáira. Itt megelevenedik előttünk a legenda műve. Megváltoztatja a legrégebb madzhab-alapítónak még a nevét is, hogy leplezze keresztyén származását, — hátratulja születése dátumát, hogy a próféta társainak hallgatójává tehesse, homályba burkolja foglalkozását, hogy ne ejtse abba a gyanuba, mintha a khalifát szolgálta volna. Kétségessé teszi, vajon fogságban vagy szabadon, méregtől vagy természetes halállal múlt-e ki; műveket ír rovására, melyek tőle nem crednek. Némely legenda minden madzhab-alapítóhoz fűződik, olyik épen folkloristikus jellegű, így az a hagyomány, hogy Abú Hanifa, bírói hivatalt vállalni kényszerülvén, a legelső pörben sajátjából fizette meg a vitás összeget, nehogy tárgyalnia kelljen.** Kern nem fogadja el, hogy Abú Hanifa szabadabb elvű volt a többi madzhab-alapítónál; csak régibb volt s annál fogva enyhébb hagyományt képvisel.

Stein Aurél (*Régi helyi cultus nyomai mohammedán Belső-Ázsiában*) meggyőzően szemlélteti Goldziher legújabb műve utolsó fejezetének azt a tanulságát, hogy Belső-Ázsia a valláskeverésnek valóságos kohója. Stein Aurél 1906. 908-iki nagy út-

* A legenda, minden lényeges indítékával, belekerült az *Acta Sanctorumba*. (Január 28., Szent Jakab élete.)

** Hasonlót mond Voltaire a nagylelkű bíróról a *Zadigban* (VI. f.) s hasonlót beszélnek Des Barreaux bíróról.

járól hoz erre magaszerezte bizonyosságot. Fölkutatott egy régi menedékházat, melyet khinai följegyzés szerint egy arhat (buddhista szent) épített, ide zarándokoltak a mohammedánok, itt létesítettek temetőt, melynek maradványait Stein Aurél még megtalálta. A kirgizek földjén, 2000 méternyi magasságban, szabályszerű zsiáratot, moszlim búcsújárót, talált. Ebben egy durván faragott lőszobor kardemelő férfit ábrázolt, mellette a stupa, buddhista kis ereklyetorony, tett tanuságot a cultushely buddhista eredetéről. Ma azonban a kőkerítés orthodox mohammedán fogadalmi ajándékkal, lókoponyával, vadkecske szarvaival stb. van teleaggatva. A bekerített helyre senki sem mer lépni, pedig a szentélyhez messzi vidékről jönnek imádkozni. Csitrálban egy a VI—VIII. századból eredő fölírással ellátott stupára bukkant, melynek védelmére a környékbeli jámbor síta moszlimek kunyhót építettek.

A *Keleti Tanulmányok* fontos része *Goldziher Ignác irodalmi műveinek jegyzéke*. Negyedfélívnyi terjedelemben három lajstromot ad. Az elsőt azokról a folyóiratokról, melyeknek Goldziher a dolgozótársa; húsz magyar és kétannyi külföldi; a *Budapesti Szemle* 24 számmal szerepel. A második lajstrom összeállítja a gyűjteményes és sorozatos műveket, melyekhez Goldziher hozzájárult: (budapesti, bécsi, göttingeni, müncheni) akadémiái kiadványokat, a tudományos vállalatokat, az encyclopædiákat, a nemzetközi congressusok közleményeit, emlékkönyveket stb. Végül a följajstrom időrendbe szedi Goldziher dolgozatait, melyek magyar, német, francia, angol, orosz, svéd, horvát-szerb, arabs nyelven jelentek meg. A sort két törökből fordított mese nyitja meg, melyeknek fordítóját a *Hazánk és a Külföld* következőkép mutatta be: «Egy tizenhat éves magyar fiú, ki a török nyelvet bámulatosan rövid idő alatt tanulta meg. Ő több európai és ázsiai nyelven olvas s jól érti ezeket s kiváló nyelvészeti tehetsége a legnagyobb reményekre jogosít.» Ennek a jóslatnak fényes megvalósulását ünnepli az *Emlékkönyv*.

Heller Bernát.

Egy évtized Maupassant otthonában.

Souvenirs sur Guy de Maupassant, par François, son valet de chambre (1883—1893) Paris, 1911. Librairie Plon. 314 l. 3 fr. 50 c.)

«Munkáimról azt mondhatják, a mit akarnak... de ne bolygassák magánéletemet». A nagy novellairó e szavai, melyeket egy botrányra éhes ujságíró czélzatos czikke megjelenésekor mondott s melyeket lússéges inasa őrzött meg számunkra, szolgálhatnának jeligéül ahhoz a nem rég megjelent kötethez, melyben épen ez az inas: François Tassard számol be, a Maupassant szolgálatában eltöltött évtizedről. A mű könyvárusi sikere a jeles novellista legnépszerűbb köteteivel versenyezhet: alig négy hét alatt öt kiadását kapkodta el a párisi közönség, mely valószínűleg izgató részleteket várt a *Maison Tellier*, a *Soeurs Rondoli* szerzőjéről. A sensátióra éhes közönség alaposan csalódott. François nem azok közül az inasok közül való, a kik a kulcslyukon át leskelődnek s a papirkosárból halászszaak ki gazdájok titkait.

Ura otthonáról, rendes életmódjáról, szokásairól, muló bajairól, az asztalnál fölszedett párbeszéd-töredékekből, az úr és cseléd néhány bizalmasabb órájáról s végül az utolsó betegség egyes mozzanatairól mondja el azt, a mi emlékezetébe vésődött, ekként az író emberi arczképét nem egy találó vonással egészíti ki.

Az asszonyok igen szerény helyet foglalnak el a hű inas emlékei között s ha föl is tűnik egy-egy női silhouette, körvonalai annyira elmosódottak, hogy kilétük megállapítása ugyancsak sok fejtörést fog okozni az eljövendő commentátoroknak.

Annál bőbeszédűbb, ha Maupassant lakásáról, apró szokásairól, ártatlan tréfáiról van szó.

Maupassant, mint jóízlésű ember, sokat adott lakására. Egy-egy költözködés alkalmával heteken át együtt dolgozik inasával s kedvelt kárpitosával. Minduntalan hazavisz, vagy hazaküldet egy-egy régi porcellánt, faragványt vagy butordarabot s napokba telik, míg végleges helyét megállapítja. Olasz útjáról láda számra küldi haza a különböző műtárgyakat s nagy a keserúsége, hogy a könnyelmű csomagolás következtében a holmi java része használhatatlan állapotban érkezik meg.

Maupassant aránylag keveset élt Párisban. Nyugtalan vére minduntalan ki-kiüzte otthonából. A nyarat anyja étretati villáinak egyikében, vagy valamely fürdőhelyen tölti, a tél java részét

pedig ugyancsak anyja közelében Antibes-ban, Cannes-ban vagy Nizzában. Néha, mint szenvedélyes evezős, Páris környékén, valamelyik Szajna parti községben: Chatonban (1887), vagy Trielben (1889) bérel egy pár hétre lakást. Hosszabb olaszországi és afrikai útjai irataiból ösmereteseik.

Míg egészsége jó, rendszerint nyolcz óraker kel, nem reggelizik, falun egyet sétál a kertben s azután tizenegyig dolgozik. Ilyenkor ajtaja zárva van a látogatók előtt. Munka után hideg zuhanyt vesz, megeszi a szolgája készítette déjeunert s ezután kezd élni. A délután vivó- és lögyakorlatokkal, falun criquet- és tennis-játékkal, esetleg evezéssel telik el, aztán látogatásokat tesz vagy fogad. Rendszerint társaságban ebédel; maga is sokszor lát asztalánál vendégeket: írókat, művészeket, előkelő urakat, nagyvilági és félvilági hölgyeket. Ha anyja közelében van s válogatottabb társaság fordul meg nála, akkor Maupassantné ül az asztalfőn. Az ily vendéglátásokkor Maupassant maga állapítja meg az étlapot s Françoisnak ugyancsak ki kell tennie magáért, mert gazdáját a legcsekélyebb formahiba is fölizgatja.

De nemcsak szeretetreméltó házigazda, hanem ötletes társalgó és kifogyhatatlan leleményességű csinytevő is. Boldog, ha vendégeit megtréfálhatja. Egyszer egy fiatal leánynyal játszatja el a kamasz diák szerepét két kaczer hölgygyel szemben. Máskor Chatonban az összes órákat megállíttatja s vendégei lekésnek a vonatról. 1889-ben Étretatban Ilona napján nagy kerti-ünnepélyt rendez. Az ünnepély csattanója a tombola, melyen élő kakasokat, nyulakat s más efféle értéktárgyakat sorsolnak ki a hölgyek között.

Maupassant nemcsak jó czimbora, hanem jó ember is volt. Étretatban egy Marie Seize nevű koldusasszony néhány hét alatt több száz francot csalt ki tőle. Ha társaságban kártyázik s nagyobb összeget nyer, másnap az egésznet jótékony célra adja. Alkalmazottai irányában nyájas és leereszkedő. Étretatban inásával együtt tesznek nagyobb gyalogos kirándulásokat s nem egyszer bizalmas szavakat ejt el korábbi életét, irodalmi terveit vagy sikereit illetőleg. Hasonlóan szíves a viszony az úr és matrózai között. Jachtján, a karsú Bel-Amin nem egyszer telepszik közéjük és hallgatja beszélgetésöket. Viszonzásul néha maga is elmond egy-egy történetkét a maga ifjúságából.

Nagyon kedvelte az állatokat. Étretatban minden reggel meglátogatja aranyhalait. Csirkéit maga eteti s ezek minden felé utána szaladnak. Párisi kedvence Piroli nevű tarka macskája,

mely mindig ott dorombol körülötte. A helyes jószágot nagyon felizgatja a toll szerzése s Maupassant meghagyja inasának, hogy simább papírost szerezzen be számára.

François aránylag keveset beszél gazdája családjáról, de e kevésből is kitűnik Maupassant szeretetteljes vonzódása övéihez. Anyjáért valósággal rajongott. Ha egymás közelében vannak, naponként fölkeresi s hosszan elbeszélgetnek. Apróra megvitatja vele irodalmi terveit s nem egyszer megfogadja anyja tanácsát. Igen hangosan beszélnek egymással s folyton vitatkoznak, de mire bevégeznek, teljes az egyetértés közöttük.

Keveset beszél Maupassant írói pályájáról, dolgozás-módjáról, de amit mond, nincs érdekesség híján. Beszéli, hogy fogalmazás közben szeretett föl s alá sétálni, emlékezetből írt s irkapapírost használt. Két novellája: *Mademoiselle Perle* és *Les soeurs Rondoli* meg egy cím nélküli regénye egyszerre készült, e mellett még a lapok számára is írt hetenként két-két karczolatot. A mikor François óvja őt a túleröltetés veszedelmétől, Maupassant kifejti, hogy épen e sokféle munka van inyére; ha az egyikbe belefárad, friss erővel fog a másikba.

Pierre et Jean cz. regényét két és fél hónap alatt írta meg Étretatban (1887). Uti rajzai szinte boszorkányos gyorsasággal készülnek: Tunisban egy délelőtt 37 lapot ír tele. Rendszerint emlékezetből írt. François tíz év alatt egyetlen egyszer látta, hogy gazdája följegyezte valami észrevételét. De séta közben, társaságban mindent és mindenkit pontosan szemügyre vesz, mintha meg akarná rögzíteni a látottakat és hallottakat emlékezte tárlázában. Néha még Françoisnak is meghagyja, ha elmegy valahová, hogy jól kinyissa a fülét meg a szemét s hosszan elrefektáltat magának a hallottakról és látottakról.

Azt is megtudjuk a hú inas följegyzéseiből, hogy 1889 novemberében gazdája elégette 120 lapra terjedő kéziratát, mely olaszországi úti emlékeit tartalmazta. Csupán néhány lap maradt meg e följegyzésekből, a mely azután belekerült a *La vie errante* cz. kötetbe. Maupassant utolsó világos hónapjaiban *L'âme étrangère* cz. regényen dolgozott, a melyhez Aix-les-Bainsben gyűjtött adatokat; utóbb abban hagyta ezt a hosszabb lélekzetű munkát s egy rövidebb elbeszélésbe fogott: az *Angélus*-be; ez volt utolsó kísérlete...

A Maupassant egészségi állapotára vonatkozó följegyzések 1886 ig nyúlnak vissza. Betegsége, úgy látszik, 1889-ben kezdődött. Gyakran heves főfájás kínozza s ilyenkor antipyrin vagy éthert vesz be.

Álmatlanság gyötri s éjjelenként háromszor-négyszer is besöngeti inasát. Sokszor hajnali háromig sem hűnyta le a szemét. Az ősz beálltával folyton didereg, pedig bundában jár s le kell mondania a gyaloglásról. Estéit, mivel az erős fényt nem bírja gyöngülő szeme, rendszerint otthonn tölti s a szobákat rója. 1891 február végén leutaznak Nizzába, a hol az enyhe éghajlat alatt javul állapota. A szép idő beálltával visszatérnek a fővárosba, a hol Maupassant hat hetet teljes visszavonultságban tölt s csupán egészsége helyreállításának él. Kissé meghízik s oly jól érzi magát, hogy június végén nagyobb utat tesz Délfranciaországban; végül Louchonba mennek, a hol hosszabban szándékszik magát gyógyítani. A forró kénes fürdők azonban nem tesznek jót neki s Divonne-les-Bainsbe megy, a hol ismét hideg vízzel kezelik. Pompás arcz-színe van, sőt hízásnak is indul. Tricziklin nagyobb kirándulásokat tesz a környéken; egyszer meleg napon hosszabb utat téve, elájul s elestében két bordáját is kificzamítja. Nagy kínnal haza vánszorog, több napig nyomja az ágyat.

Szeptember közepén egészen jó állapotban tér vissza Párisba. De októberben ismét megrendül egészsége s 21-én az orvosok consiliumot tartanak fölötte. E tanácskozásból kifolyólag az úr és szolgálja még a hó végén Cannesbe utaznak. Maupassant itt a legnagyobb nyugalomban él, csupán kedves yachtján, a Bel Amin tesz nagyobb kirándulásokat. Kezelő orvosa gyakran próbára teszi emlékezőtehetségét, a mely François tanúsága szerint sohasem mond csütörtököt. Deczember 26-án hosszabb sétára indul, de csakhamar magából kikelve tér vissza: kísértetet látott a temetőbe vezető úton. Másnap reggelizés közben elfogja a köhögés, a mit egészen komolyan annak tulajdonít, hogy egy darabka hal ment — a tüdejére. Később valamivel jobban lesz s egy kis utat tesz Bel-Amin — az utolsó.

1892. újév reggelén már hét órakor talpon van s tízkor átmegy Nizzába anyjához. Visszatérve Cannesba, hátfájásról panaszodik, féltizenkettőkor lefekszik. Háromnegyed kettő körül különös zajra riad fel François, a ki szintén visszavonult szobájába. Azonnal gazdjához siet s a lépcsőházzal szomszédos szobában akad reá, átmetszett torokkal. Maupassant azonnal megszólal: «Nézze csak, mit műveltem. Belevágtam a torkomba, a mi kétségtelen jele az örütségnek:..»

Rögtön orvost hivatnak, a ki Raymond matróz segélyével bekötözi a tátogó sebet. Másnap este nyolcz órakor hirtelen

nyugtalanság vesz rajta erőt, minden áron el akar menni a háborúba s egészen felizgatja inasának lassúsága.

Harmadnapra már ott volt Blanche orvos egyik ápolója, 6-án az éjjeli vonat hálókocsiján Párisba viszik s 7-étől fogva a híres elmeorvos passy-i sanatóriumának lakója. François április 20-ig vele marad s azontúl is bejárogat hozzá. Testileg jól van s szellemileg is mintha javulna állapota. Néha borsos történeteket mond el s örül, ha sikerül megkaczagtatnia ápolóit. Egy este rátámad Françoisra, a miért kihívta a Figarótól és rágalmazta a menyországban. Persze másnap már ismét jól fogadja. A szerencsétlen anya, a ki még mindig remél, ártalmatlan betegét ki akarja venni az intézetből s falun akarja elhelyezni, hű szolgája kíséretében, de az orvosok nem engedik. A nagy író másfél évig marad az intézet lakója, mígnem 1893. július 3-án megkönyörül rajta a halál. François szomorún mondja, hogy ő nem volt ott, lefogni a szemét.

Gulyás Pál.

Új rendszeres növénytan.

Rendszeres növénytan. A vallás- és közoktatásügyi m. kir. ministerium megbízásából írta dr. Tuzson János, I. Általános rész és a virágtalan növények. 281 szöveg közé nyomtatott képpel. Budapest, Hornyánszky Viktor cs. és kir. könyvnyomdája, 1911. — 8-r. Lex. I—VII, 1—363 oldal.

A főiskolai botanikai oktatás legfontosabb segédeszközét, a tankönyvet mindez ideig nagyon nélkülözte a magyar irodalom. Épen így nem volt kimerítő kézikönyv sem magyar nyelven, a mely a botanika mélyebb tanulmányozására, a szaktudósok használatára szolgált volna. Néhány évtizeddel ezelőtt a Thome-Borbás-féle, majd a Prantl-Páter-Lasz-féle németből átültetett inkább középiskolai, mint főiskolai használatra való növénytanok pótolták, úgy, a hogy, a tankönyv-hiányt. A másfél évtizede megjelent Fekete-Mágocsy-Dietz-féle *Erdészeti növénytan* már céljánál fogva inkább az erdészet érdekeit szolgálja és bár első kötete az általános növénytannak ma is egyetlen tankönyve, de rendszeres része terjedelménél és szakirányánál fogva nem pótolta a rendszeres növénytan hiányzó tankönyvének helyét. Ha magyar rendszertani tankönyv nem jelent meg mindez ideig, még inkább érthető, hogy kézikönyv nincs. Ez utóbbi könnyebben nélkülözhető is, mert a szakember német vagy francia

nyelven már kimerítő kézikönyveket tanulmányozhat. A terjedelmes, költséges kiadást igénylő kézikönyv a magyar tudományos könyvpiac mai állapotában úgyszólván alig is képzelhető el, különösen azért nem, mert még mielőtt az első kiadás elkelne a könyvpiaczon, már a botanika gyors haladása elévültté tenné az első fél évtizedben, miért is nem bírná ki a versenyt a szaporán egymás után következő kiadásokban megjelenő német vagy francia kézikönyvekkel.

Szorosan vett kézikönyv kiadása tehát kockázatos, miért is a tankönyv és a kézikönyv valamilyen módon való egyesítése inkább megvalósítható. Ezt óhajtja elérni a vallás- és közoktatásügyi ministerium és a szerző akkor, a midőn a növénytanak rendszeres módszerű feldolgozását két kötetes műben közrebo csájtja. A vállalkozás a két célnak egy eszközzel szándékolt elérése miatt veszedelmes, de a most megjelent első kötet bizonyítékot nyújt a mellett, hogy a magyar tudományos könyvpiac mai állapotát tekintetbe véve, szerencsésen megoldható.

Szerzőnek az előszóban kifejtett célja, hogy rövid kézikönyvet és egyúttal tankönyvet írjon, csakis olyképen érhető el, a hogy' azt szerző tette. Anyaga olyan nagy terjedelmű, hogy annak részletes feldolgozása csak egy, a német *Das Pflanzenreich* évtizedek során megjelenő, több mint száz kötetre tervezett vállalathoz hasonló műben dolgozható fel. Ennek az anyagnak kivonata minden kézikönyv, a melynek terjedelme tetszés szerint szabható meg. A tankönyv már most csak abban különbözik a kézikönyvtől, hogy csak annyi anyagot foglal magában, a mennyit a tárgy megértése és áttekintése megkíván és ezt didaktikus módszerrel dolgozza fel. Ha már most ehhez a főiskolai tananyagot magában foglaló tartalomhoz szerző még több részletkérdés megvilágítását is hozzáfűzi, úgy rövid kézikönyvet is nyújt, a mely kielégítheti a tanulmányozó szakközönség szűkebb körű igényeit is. Ilyen részletek, mint a nagyobb rokonsági körök igen beható jellemzése, a jelentéktelenebb, vagy legalább is a főiskolai tananyag, mondjuk a középiskolai tanárképzés szerint meg nem kívánt kisebb rokonsági körök, virágtalan növények családjainak jellemzése, megemlítése, a gézusok, fajok számának kitüntetése, a forrásirodalom felsorolása már kézikönyvbe valók, de legalább olyan értéket adnak a műnek, a mi által a tudomány legújabb eredményeit magába foglalva, fontos helyet tölt be, a nélkül, hogy a megnövekedett tartalomból a főiskolai hallgatók a részükre kiváltképen nélkülözhetetlen tanulni valókat könnyen ki ne válo-

gathatnák. A részletkérdések és a fontosabb általánosabb érdekű részek megkülönböztetésére vonatkozólag legfeljebb csak azt óhajtanók a műtől, hogy az általános szokás szerint a kettő között külsőleg, a szedésben is kifejezésre juttassa a különbséget, a mi által a mű olvashatósága és áttekinthetősége is nyert volna, továbbá tankönyvszerű részei inkább kiemelhetők lettek volna.

A mi a mű tartalmát illeti, az általános részben a rendszeres növénytan tárgyát, a növények rendszerezésének történetét, a histológiai szerkezetnek, majd a külső morfológiai sajátságoknak rendszertani értékét és a fontosabb progressiókat, az ontogenetikai fejlődés rendszertani vonatkozásait, a növényország fejlődéstörténetének phylogenetikai és palæobotanikai alapon való vázolását, a növényfajok keletkezését, a kereszteződést, a rendszer egységeit eredeti felfogásban, folyékony elbeszélő stílussal írta meg kilencz fejezeten át a szerző, összefoglalva ezekben mintegy a rendszeres növénytan szellemét, lelkét és filozófiáját. A második rész a rendszer részletes tárgyalását tartalmazza, a melyből az első kötet a virágtalan növényeket foglalja magában (a virágosok a második kötetben fognak megjelenni), a nélkül azonban, hogy szerző a növényországot rendszerében is két ily csoportra tagolná.

A szerző által követett természetes rendszer az általános részben lefektetett phylogenetikai és összehasonlító morfológiai szempontok alapján nagy önállósággal van felépítve, igen sok eltérést mutat az elterjedtebb rendszerek közül a Wettsteinével vagy Englerével szemben. Már Engler is a növényországnak több kisebb önálló és sok esetben párhuzamos fejlődés-történettel bíró csoportokra való tagozásának a híve. Így ő a régi Brogniart-féle, de még Eichler által is megtartott virágtalan növények csoportját 12 csoportra osztja. Szerző felosztásában ezt a számot 19-re emeli, a mennyiben kellő indokolással a bacteriumok sorából kiemeli a Chlamidobacteriaceákat és Beggiatoaceákat és ezeket egy közös Trichomyceta csoportba foglalja, továbbá a Schizophyták két osztályát: a bacteriumokat és a kék moszatokat külön-külön csoporttá teszi, elfogadja a moszatok közül az Oltmanns-féle önálló Heterocontae csoportot, külön választja a gombáktól a Phycomycetákat és a zuzmókat, a vörösmoszatoktól a Bangialest. Hasonlóképen két külön csoportba foglalja a mohákat és a harasztokat. Nem lehet feladatomból szerző rendszerezésével foglalkozni, elvégre a rendszer minden rendszerező kutatásainak

és tudásának kritikailag megszürt és feldolgozott eredménye, e helyen csak annyit jegyezhetek meg, hogy nem vont volna le a felosztás eredetiségéből semmit, ha szerző didaktikai szempontból, tekintettel arra, hogy könyve főképen tankönyv, rendszerét összehasonlító módon egybevetette volna a magyar irodalomban és a főiskolai oktatásban eddig követett rendszerekkel. Hasonlóképen előnyére szolgált volna, ha rövid áttekintést nyújt rendszeréről, valamint, ha a fejlődéstörténeti fejezetben mindegyik csoportját figyelembe véve, különösen az újakra is kitért volna.

Egyébiránt a rendszertani rész részletes ismertetését tartalmazza az egyes rendszertani csoportoknak, sok esetben még a génusok jellemzését is nyújtja, tájékozásképen az egyes génusok összes fajainak számát is jelzi, továbbá a medicinális és officinális növényekre is kiterjed figyelme. A mohoktól kezdve azonkívül kiváló előnyére válik a műnek, hogy a magyarországi összes génusokat felemlíti és sorszámokkal látja el, továbbá, hogy a magyarországi fajok számát — a mennyire mai ismeretünk engedi — megállapítja.

A munkában örvendetesen tapasztaljuk újabban a botanikai irodalomban, valamint a tudományos érintkezésben és a katedrákon kifejlett botanikai műnyelvnek megrögzítését. Kivánatos volna e műnyelvnek, különösen a műkifejezéseknek lehetőleg végleges és egységes megállapítása, mert még a legújabb négy nagyobb magyar botanikai mű (*Élők világa*, Mágocsy-Dietz: *A növények táplálkozása*, Filarszky: *Növénymorphológia*, Tuzson: *Rendszeres Növénytan*) is sok irányban egymástól eltérő műkifejezést használ, a mi didaktikai, de különösen a kölcsönös megértés szempontjából hátrányos.

A kötet illusztrálása semmi kívánni valót nem hagy. Igen sok eredeti rajz magyarzza a szöveget, közöttük kiváltképen szépek a Moesz aláírású eredeti gombarajzok. Az átvett ábrák az irodalom legjobbjaiból valók.

Mindenki, a ki a magyar tudományos irodalomnak az utóbbi időben történő rohamos fejlődését szemmel kíséri, azzal a megnyugtató örömmel szemlélheti e művet, hogy szerzője a régen érzett hiányt igen alapos munkával pótolta, hogy munkája által a magyar botanikai irodalom történetébe beiktatta a legelső eredeti magyar rendszeres növénytant. Vajha e mű széles körben terjesztené a botanika szeretetét és nagy közönséget nevelne a botanikai irodalom támogatására.

Szabó Zoltán.

HUNFALVY PÁL EMLÉKEZETE.*

Első közlemény.

Tekintetes Akadémia! Midőn harminczkét évvel ezelőtt első irodalmi kísérleteim a *Magyar Nyelvőrben* megjelentek, képzeletem csapongó szárnyalásában sem mertem volna arra gondolni, hogy az ezzel meginduló munkásság valamikor hazám első tudományos intézetének legdíszesebb kitüntetéséhez, a Magyar Tudományos Akadémia rendes tagságához fog vezetni. Nehéz küzdelmek közt telt le ifjúságom, de a kezdetleges életviszonyokból való kibontakozás e korszakában a Gondviselés kegyelmét tapasztaltam nemeslelkű tanárain jóindulatában, mely megóvott a csüggedéstől s szilárddá tette kitartásomat a magasztos eszmény szolgálatában, mely nemzeti tudományosságunk feladataiban tündökölt előttem. Ezért, ha van némi értéke tudományos törekvéseim szerény eredményének, ha e mai napon e helyt állva végzett munkákra tekinthetek, ezt első sorban nekik köszönhetem. Mélyen átérzett kegyelettel emlékezem meg e számomra ünnepies órában poraiban nyugovó nagy mestereimről, Budenz Józsefről, kinek dicső szelleme az idők haladásával egyre növekvő fényben áll előttünk. Meg nem fogyatozik, valameddig élek, az ő nevének áldása ajkamon s tiszteletének érzése szívemben. Ugyancsak hálás köszönettel gondolok ezúttal Simonyi Zsigmond, Vámbéry Ármin és Goldziher Ignác tanárainra, kik szíves tanácsal s jótettel segítették állandóan tanulmányaimat s boldogulásom útját egyengették. S nem feledkezhetem meg ez

* Rendes tagsági székfoglalóul olvastatott a M. Tud. Akadémia I. osztályának 1911 márczius 20-án tartott ülésén.

alkalommal arról a baráti cselekedetről sem, melyet nyelv- és széptudományi osztályunk nagyérdemű titkára, Budenz tanszékének méltó örököse tanusított velem szemben azzal, hogy tagtársaim figyelmét igénytelen munkásságomra irányította s a rendes tagsággal való méltatásra ajánlotta. Mindenek fölött pedig mélységes hálám illeti a Magyar Tudományos Akadémiát, mely nemcsak hogy minden munkámat, melylyel csak hozzá fordultam, folyóirataiban s önálló kiadványaiban kiadta, hanem kellő segítséggel gondoskodott kámavidéki és szibériai tanulmányútjaimról is, ezenkívül támogatta a szerkesztésben megjelent folyóiratokat, sőt öt ízben pályázat nélkül nyújtott jutalmakkal is kitüntetett. Valóban, ha elvonul lelki tekintetem előtt a kegyességnek az a számos nyilvánulása, melylyel a Magyar Tudományos Akadémia tudományos pályám kezdete óta mind e mai napig elhalmozott, a bibliai szavak tolulnak ajkaimra: «Kicsi vagyok én mindarra a szeretetre s mindarra a hűségre, melyet műveltél a Te szolgáddal!» (Móz. I: 32, 11). Nem is viszonzozhatom ezt egyébként, mint megújításával és buzgó teljesítésével annak a fogadalomnak, melyet húsz évvel ezelőtt, midőn a Magyar Tudományos Akadémia levelező tagjává választott, e helyen tettem, hogy t. i. mindaddig, míg Isten életem s erőm fenntartja, ezeket nemzeti nyelvünk s ma még hozzá tehetem, őstörténetünk bűvárlatára fogom szentelni. E kedves kötelesség gyakorlásában méltó példakép gyanánt áll előttem annak a férfiúnak alakja, kinek emlékezetével ez órában, megtisztelő megbízatásomnak megfelelően, foglalkozni szándékozom, ki egy hosszú életem át ernyedetlen szorgalommal, lelkes odaadással s rendkívül dús eredménnyel munkálkodván azon a két szakon, melyekhez magam is a legnagyobb érdeklődéssel vonzódom, a magyar összehasonlító nyelvtudomány s a nyelvészeti alapon folytatott őstörténeti kutatások mezején, e tudományágak módszeres művelésének nagyhatású úttörője lett s minden időre hazai tudományosságunk legkiválóbb képviselőihez sorozandó.

Mélyen tisztelt Akadémia! A nagy történeti korszakok rendszeren a tudomány fejlődésének is különálló korszakai; mert a hatalmas szellemi áramlatok, melyek valamely nemzet gondolkozását áthatják s gyakorlati törekvéseit megszabják, meghódítják a köznapi élettől félre eső tudós kutatás műhelyeit is s érvényesülnek, változásokat teremtenek gyakran e munkásságnak egész irányában és rendszerében. Tanulságos képben tárul elénk e jelenség, ha a magyar nyelvtudomány és történetírás mult századbeli alakulatait a szabadságharcot megelőző s követő évtizedekben egybevetjük. Ki vonná kétségbe, hogy Horvát István és követői nyelvészeti fejtegetéseikben s a magyar nép ősi történeteire vonatkozó irataikban is hű kifejezői koruk uralkodó eszméinek?! Hogy ugyanaz a féktelen ábránd, ugyanaz a korlátot s akadályokat nem ismerő tüzes honfiúi lelkesedés, mely a politikai mozgalmakat a lefolyt század első felében éleszti s végeredményében a nemzeti élet összeomlásához vezet, mutatkozik a hírhedt *Rajzolatokban* s a *Jászokról* írt műben* is, melyek szent meggyőződéssel hirdetik, hogy «Mózes a Teremtés könyvében bizonyosan a Magyar Nemzet Teremtését írta le», hogy Ádám, Éva, Kájin, Jerikó, Jeruzsálem s számos más bibliai név tősgyökeres magyar eredetű; melyek nem érik be a skytha és hunn ősiség hagyományos dicsőségével, hanem magyarrá teszik hőseikkel s előkelőikkel egyetemben a görögöket, macedonokat, parthusokat, perzsákat s a kelet összes kiváló népeit, sőt a képzelet száguldásában eljutnak Afrikába s a zuhatagok táján «nyil» sebességével rohanó Nilus folyó nevében, de még a pyramisok munkájában is magyarságot ismernek fel. S szintígy nem a kor szellemének világos nyilatkozása-e, hogy az a körültekintő józanság, az erőknék és lehetőségeknek az a gondos mérlegelése, mely a forradalom lezajlása után nemzetünk vezető elméinek útmutatója s a kiegyezés nagy művében éri el nem remélt

* Horvát István: *Rajzolatok a magyar nemzet legregibb történetéből* (1825) és *A jászokról, mint magyar nyelvű népről és nyelvről* (1829).

diadalát, észlelhető e kor új ösvényekre térő nemzeti tudományosságában is, mely nem mereng immár a rajongás álmodta tündéri légvárakon, hanem a kritikát és tárgyi valóságot fogadja el vezérelvül?! Miről egykor Vörösmarty oly szépen énekelt, hogy «néz nyugatra, borús szemmel néz vissza keletre a magyar, elszakadott testvértelen ága nemének», az nem jelszó s nem elfogadott igazság többé; lelkes munkára serkentő szózat váltja föl a lemondó tespedés ez igéjét s előtérbe lép a feladat, megállapítani helyünket az emberiség nép- és nyelvcsaládai között, kikutatni a régibb és újabb ethnikai-érintkezéseknek kútífkben, nyelvi adatokban s népgondolatban föltalálható nyomait s meghonosítani a módszeres, okszerű bűvárlatot a nemzeti lét alapjait érintő összes kérdésekben.

A férfiú, ki a nemzeti megújulás e korszakában a legsajátosabb magyar tudományágak, a magyar nyelv és nép eredetének, valamint fejlődésének kutatásában elől járt világitó fáklyájával, ki e téren mint a korszellemnek igazi megtestesítője a helyes czélok kitűzésével s minden nehézséget leküzdő követésével ugyanazt a hivatást teljesítette, mint Deák Ferencz a politikai élet terén — ez a férfiú Hunfalvy Pál volt.

Méltán ünnepelhatték meg a múlt évben márczius 12-ikén születésének száz éves fordulóját a Tátra aljában fekvő Nagy-Szalók község, melyben született s gyermekéveit élte, a kézsmárki evang. lyceum, melynek tanítványa s később tanára, majd igazgatója volt, valamint közgyűlésén a Magyar Nyelvtudományi Társaság. De e Tudományos Akadémia számára a róla való kegyeletes megemlékezésnek illőbb s közelebbről érdeklő alkalmá a folyó esztendő, mely hetvenedik évfordulója annak, hogy Hunfalvy Pál, mint megválasztott levelező tag tudományos működését ez intézetben megkezdette s a hatvanadik attól az időtől számítva, midőn korszakos jelentőségű nyelvtudományi munkássága e tárgykörhöz tartozó első szakszerű értekezésével, *Nyelvészetű nagy tennivalóinkról* való felolvasásával megindult.

Mily különös intézkedése a sorsnak, hogy ez a férfiú, kinek annyit köszönhet a magyar tudomány, nem magyar

szülőknek volt gyermeke. Atyja, Hunsdorfer János, szegény, de értelmes földműves, kinek családi neve a Kézsmárk községében fekvő Hunsdorf (ma: Hunfalu) községből való származásra mutat s anyja, Weszter Mária, szepességi szászok voltak. Midőn Hunsdorfer Pál a kézsmárki evang. lyceumban mint 17 éves ifjú az alsó osztályokat elvegezte, jól tudott már latinul, hozzáfogott a hellén nyelv tanulásához, gyönyörködött Schiller műveiben, sőt francziául is értett annyira, hogy Fénélon *Telemaque*-ját könnyedén olvashatta: csupán a magyar nyelv volt előtte egészen ismeretlen.

Pályája e kezdetét sokszor hánytorgatták fel a későbbi nagy nyelvtudósnak kiméletlen ellenfelei. Erre célzott Lugossy József, midőn *Szócsalád-rendszer* munkájában «a nemzeti ép érzék» szükségét hangoztatva a nyelvészeti bűvárlatoknál kevésbé hasznosnak itéli az olyannak munkásságát, ki «számos nyelv birtokában van, de... ép nyelv-érzéke hiányzik», vagy ha «nyelvünket bármily okon nem az anyatej tisztasága, édessége és melegsége fokáig bírja hatalmában» (*Magy. Nyelvészet* II: 177—8). Mátyás Florián is odavágja a Hunfalvytól eredt «finnezés» veszedelmei fölött való háborgásában, hogy «ezt a tévedést csak az szüntetheti meg, ki az ügy mellett lelkesedéssel kívül, a magyar nyelvet anyatejével szopta» (*A magyar nyelv finnitési törekvések ellenében*; 1857: XII. 1.). De nincs mit csodálkoznunk ily kifakadásokon a múlt század közepén, midőn a történelmi kritika nagymestere, Pauler Tivadar is hasonlóképp vélekedik 1900-ban megjelent *A magyar nemzet története Szent Istvánig* című műve befejező soraiban. «Baskiriába — írja ő Török Aurél szavait idézve — s nem máshova kell utaznia, ki keleti rokonainkat fel akarja keresni. Csakhogy — teszi hozzá maga részéről — törzsökös magyarnak, ne csak olyannak, ki talán Magyarországon született, magyarul is beszél, kell lenni annak, ki oda utazik, hogy legyen meg benne az igazi magyar természet, igazi magyar érzés s így a magyar folklóre nyilvánulását a baskirokban megtalálja, felismerje».

Hogy a «magyar anyatej» s az «igazi magyar természet» nem föltétlen kellékei a magyar tárgyú kutatás sike-

rének, sem általában a magyar ügy hűséges szolgálatának, annak fényes bizonytsága gyanánt áll előttünk Hunfalvy Pál élete. Szükségét érezvén, hogy hazája nyelvét is alaposan elsajátítsa, az ifjú 1827-ben ott hagyja Kézsmárkot s Miskolcra megy középiskolai tanulmányainak folytatására, majd két év múlva ismét visszatér Kézsmárkra s itt befejezvén a philosophiai tanfolyamot, áttér a jogtudományi és theologiai szakokra. Ez idő tájt kezd fejlődni érdeklődése a magyar közélet s vonzalma a magyar irodalom iránt. Szépen írja le ezt maga az *Athenaeum* 1841-ik évfolyamában megjelent s később (1873) a *Tanulmányok* között is kiadott *Emlékezés Kézsmárkra* című czikksorozatában. «Köztünk — hangzanak szavai magára s főiskolai társaira vonatkoztatva — Széchenyi *Világa* villant meg először. Nyiltan megvallom, mi a magyart igen távolról néztük s oly világban, a mely bennünk hasonérzelmeket korántsem gerjeszte. A magyar állapot idegen volt előttünk. Ellenben a német irodalom ígéret földje vala, hova reményünk, vágyunk fordula. Ki kavicsban drága kőre találna, nem lepetnék meg örvendetesben, mint mi Széchenyi *Világától*. Mint idegen, ki a jónak mindenütt örül, úgy becsültük előbb az új életet; majd közelebbnek is találtuk magunkhoz. Elővettük a *Hitelt*, elő Berzsenyit, Kisfaludyt, Kölcseyt s mintha fiul fogadtattunk volna, buzgóság gerjede bennünk a magyar művelődésért... Magyar társaságot is alkottunk, a mely, mint gondolhatni, a németet nem éré utól, mivel a bimbó nem virág; csecsemő társaságunk pedig annál inkább bimbó vala, mert a született magyar ifjagnál alig talált részvétre.» (Tanulm. 49. l.).

A *Visszaemlékezés Kézsmárkra* tárczaszerű vázlat, mely érdekes képekben mutatja be a hazai közép- s főiskolai oktatás állapotát a múlt század első harmadában, a mint ezt a szerző főképen Kézsmárkon tapasztalhatta. Egy külön fejezet *Jövendő* czímen az oktatás összes fokaira kiterjedő reformjavaslatot tartalmaz, mely a magyar olvasás és írás tanítását a nyelv elemeivel együtt még a nemzetiségi vidékek elemi iskoláitól is megkívánja; a közép-, vagy mint ő nevezi «tudós» iskoláktól kezdve pedig azt óhajtja, hogy

a tanítás nyelve mindenütt a magyar legyen. Ez a munka tájékoztat bennünket Hunfalvy ifjúkori tanulmányairól is, valamint általában lelki világa legkorábbi kibontakozásáról; de nem ez az első irodalmi mű, mely tőle megjelent, hanem a *Drezdai levelek*, mely már két évvel előbb, 1839-ben ugyancsak az *Athenaeumban* látott napvilágot s a *Tanulmányok* között szintén újabb kiadást ért. Az alkalmat e levelek írására az nyújtotta, hogy Hunfalvy bővebb ismeretszerzés s világlátás vágyától ösztönözve 1833-ban jogtanulmányainak befejezésére Pestre jött, hol kézsmárki tanárainak ajánlatára a báró Podmaniczky-családban nyervén nevelői állást, ez alkalmazásában az 1836-ik év nagy részét tanítványaival együtt Drezdában tölthette. Képzeltető, hogy mily rendkívüli hatással bájolta el a minden szép és nemes iránt fogékony ifjút ez a művészeti kincsekben és intézményekben oly gazdag város, valamint annak az előkelő társaságnak fényes élete, melylyel itt a bárónő szüleinek összeköttetései révén megismerkedhetett. De bár büszkévé tehetette, hogy mindaz a szép és kiváló alkotás, mely itt szeme elé tárult, az ő vér szerinti törzsökös fájának, a józan és szorgalmas szász népnek culturája, ez még sem tántoríthatta őt meg hazájának és magyar nemzetének hű szeretetében; sőt csak most látja át valójában annak szomorú helyzetét s érzi mély fájdalommal mindama panaszok igazságát, melyekről Széchenyi műveiben olvasott. Rendkívüli felháborodással rázza meg lelkét, midőn egy szász miniszternek afféle nyilatkozatáról értesül, hogy «a magyarok barbárok, ellenei a kosmopolitizmusnak s azért buzgólkodásuk a nemzetiség mellett hibás és vétkes». «Azon — írja — hogy előttem mondhatták, a magyarok barbárok, jobban megpirultam és szégyenkeztem, mintha a leggyalázatosb gonosz tetten kaptak volna rajta: rút tett egyedül reám, nem a nemzetre is hárit megvetést; de a mely megvetés a nemzetet éri, az az egyént elborítja.» (*Tanulmányok* 79. l.). Annál inkább érzi a nemzete méltóságát sértő vád keserűségét, minthogy maga is úgy találja, hogy vannak állapotainkban jelenségek, melyek ily észrevételre feljogosítani látszanak. «Igen, úgymond, a magyar alsó, középső,

gyakran még felső rendben is találtaknak barbárok; tudnék én erről szívszaggató, kétségbeejtő példákat felhozni, olyanokat, melyeken az emberiség geniusa elkeseredik! Ah, sok tekintetben hottentották vagyunk! De éppen ezért áhitozunk művelődésre s meg azért nemzetiségre» (u. o. 94. l.). Jogtalan követelménynek tartja, hogy a magyar hagyja el a világpolgárság kedvéért nemzetiségét. «Ha valamely nemzetnek — hangzik szava — úgy bizonyosan a magyarnak, mely messze távolból származott idegen népek közé, van sajátsága, nemzeti bélyege, mely őt valamennyi környező szomszédjaitól megkülönbözteti. A nemzeti sajátság én előttem legdicsőbb erekye és szent, elidegeníthetlen örökség, mert annak elvesztével a nemzet kitörletik a historiából» (u. o. 98. l.). «E legiszonyúbb halál — folytatja alább — nemzetnek halála, vár mindazokra, kik sajátságukat híven nem őrzik és saját művelődésre nem iparkodnak», majd ekkép fejezi be riasztó szövegét: «Nemzetiesedjünk meg, hogy a magyar genius is a világpolgárság oltárára tehesse le zsengejét s a többi nemzetekkel együtt arra törekedjék, a mi az emberiség sajátja, a mi nélkül a népek csak fajok, nem nemzetek!» (u. o. 100. l.).

Ily elmélkedések, művészi benyomások, látványosságok és egy hegyvidéki kirándulás rajzaival vegyítve alkotják tárgyát Hunfalvy első irodalmi munkájának. Hasonló cikksorozat második ifjúkori műve, a *Rhapsodiák*, mely ugyancsak az *Athenaeumban* jelent meg 1840-ben (s részben a *Tanulmányok* között is). Ebben bölcsészeti, æsthetikai és társadalomtudományi eszméket fejteget s ezek között csillan föl első nyoma a magyar nyelvtudomány iránt való érdeklődésének is. Az ötödik fejezetben ugyanis laza kapcsolatú elmefuttatásai során rátér a nyelvre, szól a nyelvhangokról s különösen a magyar nyelv hangsajátságairól (*Athen.* II. félév: 656—660. l.), az igeidőkről (673—7. l.), a nyelvújításról, a régi nyelv tanulmányának fontosságáról (691. l.) stb. Meglepő, hogy a magyar igeidőkre nézve már itt találjuk első említését a gondolatnak, melyet később értekezésekben tárgyal. «Az időalakok iránt — írja e helyt — olly határozatlanul inog a szokás, hogy nem

könnyű kitalálni, mihez tartja magát. Nézzük csak, hogyan élünk az úgynevezett aligmulttal, vagy félmulttal. Akár van helye, akár nincs, neki állni kell; mert most divatozik. Mint ötven évvel ezelőtt a sok ,vala‘ miatt szóhoz is alig jutottak, így uralkodik most a félmult. Nem mintha én ezen homályos zavarban, ,legyen világosság‘ teremtői szóval rendet és tiszta fényt hozhatnék, sőt hogy a homályt inkább kitüntessem, van szándékom néhány észrevételt közleni». Kifejti aztán a következőkben, hogy a magyarban van «kezdő» és «tartó jelen» (lát), «végzett jelen» (lát vala), «egyidejű mult» (láta), «független mult» (látott), «régmult» (látott vala), «független jövő» (fog látni) és «függő jövő» (látand). A nyelvújításról szólva igen helyesli ennek azt a módját, mely elavult régi szavakat igyekszik új életre keltetni. Nyelvünket «romok alá temetett műdarabhoz» hasonlítja, melyet ki kell ásni s hiányzó részeit megtoldani. Buzdít e feladat további munkájára: «Ne tartsuk — mondja — még befejezetteknek a nyelv feladását és képezését; hasztalannak se véljük a fáradságot, mely annak gazdagítására új bányákat ígér» s ehhez egy jegyzetet fűz, mely arra mutat, hogy Hunfalvy már ekkor a nyelvrokonság tanulmányával is foglalkozik. «Nincs szavunk — így hangzik ez első híradás (*Athen.* 1840. évf. II: 691.) — még sokra, melyet művelődésünk terjeszkedése mellett nélkülözni nem lehet. Miért nem folyamodunk északi atyafiainkhoz is, kiknél tengert, telet, halat, hegyet illető szókat bizonyosan találunk?! Megvessük-e azokat, vagy szégyeljük a rokonságot, mely mennyire nyelvrokonságtól csak telik, annyira lett bizonyos?! Legyen itt mutatványul azoktól kölcsön vett egy-két szó. Sem ,Gletscher‘-t, sem ,Schneelavine‘-t nem tudunk magyarul nevezni. A lappok amazt jegne, ezt gulva szóval fejezik ki. Sajnovics (*Demonstratio* etc. I. 31.) szerint jegn lappul «jég» s földirati tudósítások szerint jegne ott, ,Gletscher‘; gulva ,Schneelavine‘ szint ott van (*Demonstr.* 81. l.). Így a lapp az olvadni kezdő óról mondja: borog (*Demonstr.* 81. l.), mely szó nálunk sem ismeretlen, mert van Erdélyben a borgói szoros, mely Bukovinába viszen s tán a borgó hótól neveztetett el... Karnyil, vagy karnyel

cubitus, brachii apertura (Demonstr. 61. l.)» Ez ajánlott lapp szavak közül a jegne-t majdnem hogy ugyanaz a szerencse érte, mint a tudvalevőleg szintén Sajnovics lapp szavai közül fölkapott s megkedvelt minta szót, a mennyiben — mint ezt Szily Kálmán kimutatta (MNY. VI:3) — azt csakugyan elfogadta Toldy Ferencz a «Gletscher» jelölésére s fölvette tudományos műszótárába, honnan aztán Ballagi szótáraiba is belekerült. Azonban nem ez a lényeges Hunfalvy idézett szavaiban, hanem az a felfogás, hogy az «északi atyafiakkal» való nyelvrokonság «a mennyire csak nyelvrokonságtól telik, annyira lett bizonyos». Így t. i. nem sokan gondolkoztak e kérdéstről 'hazánkban 1840-ben.

Ugyanez évben jelenik meg az *Athenaeumban* Hunfalvynak első folklóre-tárgyú munkája is, a *Bölcs Lokmán meséi*, melyeket Charles Schier *Fables de Lokman, surnommé le sage en arabe avec une traduction française* (Dresde et Leipzig, 1839) műve második kiadásának felhasználásával arabból fordított. E nyelvvel, úgy, mint a héberrel, szerzőnk egykori theologiai tanulmányai folyamán ismerkedett meg s jó hasznát látta e tudományának később is az ural-altaji, sémi és indogermán nyelvcsaládok sajátosságait egybevető értekezéseiben. A közölt mesék bevezetésében ezek keletkezéséről azt a nézetet vallja, hogy «tán, midőn az igazság nem mere többé az erőszakosok előtt leplezetlenül megjelenni, vagy félelem nélkül ugyan, de hasztalan hangzék el szava, lett a mese, mely mulatva büntet és nevetve tanít» (742. l.). Nem fogadja el azt a hagyományos nézetet, hogy Lokmán, kit az arabok bölcsnek neveznek s kiről a Korán is szól, Dávid idejében élt volna s így nem lehetnek meséi sem későbbiek. Utal ugyanis arra, hogy «azokban nincs semmi, mi oly ős időre mutatna, nincs, mi Arábia természetére, vagy a számos néptörzsöknek, mely abban Mohammed előtt költözködék, szokásaira s életnemére emlékeztetne, ellenben az iszlám megalapítását követő kornak tagadhatatlan jeleit viselik magukban». «Csaknem bizonyos tehát szerinte, hogy Lokmán meséi sem nem fölötte régiek, sem nem eredeti arab elmeművek, hanem Mohammed után egy moszlim által arabra fordítottak» (u. o.).

E széleskörű ismeretekre s műveltségre valló munkálatai ismertté tévék Hunfalvy nevét a hazai tudósok körében s Bajza őt 1841-ben az Akadémia levelező tagjául ajánlotta, mint «több jeles philosophiai és philologiai értekezések íróját, a görög és keleti nyelvekben jártas ifjú férfit, kinek az Akadémia nagy hasznát fogná venni a szótármunkálatokban is». Ez ajánlat, melyet többek közt Pulszky Ferencz és maga az Akadémia elnöke, gróf Teleki József is aláírt, kedvező fogadtatásra találván, Hunfalvy még ez évben megtarthatta székfoglalóját *Thukydides jellemzése* című értekezésével, mely az *Athenaeum* 1842-ik évfolyamában s később újra a *Tanulmányokban* jelent meg.

A következő 1842. évben Hunfalvyt a Kisfaludy-Társaság is megválasztja tagjának, mely kettős kitüntetéséhez ő még ez évben díszes állást is nyert, a mennyiben a kézsmárki evang. főiskola hatósága meghívta őt, az intézet egykori növendékét és büszkeségét, jogtudományi tanszékére. Hunfalvy örömet felelt meg e meghívásnak s teljes buzgósággal látott új munkakörében feladataihoz. Ezekben is magyar érzése vezeti: a régi latin helyett magyar nyelven tartja előadásait, tankönyvet ír *A magyar váltó- és kereskedelmi törvények* szövegét ismertetve és magyarázva, majd *Országgazdászati tájékozás* és *Országászati tanulmányok* címeken nemzetgazdasági műveket. Lelkiismeretes munkásságával nagy tiszteletet és becsülést szerez nemcsak saját nevének, hanem egyszersmind intézetének, mely elismerése jeléül őt 1846-ban hat évre igazgatójául választotta.

Fölmentve a köznapi életgondoktól, nyugodtan szentelhetette immár magát Hunfalvy szellemi törekvéseinek, különösen miután teljessé tette boldogságát ugyanez évben történt házassága hozzá méltó életpárjával, Röck Karolinnal, Röck István jeles hírű pesti iparos leányával, kihez szíve érzése régóta vonzotta. Azonban csakhamar nagy fordulat állott be tudósunk életében. Az 1848-ik év nagy politikai mozgalmi őt is kisodorták kedves otthonából a küzdelmek terére. A szepesszombati kerület megválasztja egyhangúlag képviselőjének s ő bár nem sorakozik az izgató szónokok közé, igaz lelkesedéssel vesz részt a nemzetgyűlés tanács-

kozásaiban s híven kitart mellette ennek minden viszontagságában, sőt Debreczenben a függetlenségi nyilatkozatot kimondó ülésnek egyik jegyzője volt. Midőn Világoson a nemzet napja elhomályosult, neki is beborul egész jövője, odavész kézsmárki tanársága is és bujdosásra kényszerül.

Ezzel záródik Hunfalvy életének és tudományos működésének első korszaka, melyet részletesen s a baráti vonzalom melegével ismertetett *A pálya kezdete* czimvel Fraknoi Vilmos a *Hunfalvy-Albumban* s röviden, a további munkássággal s életrajzzal együtt Szily Kálmán a *Magyar Nyelvben* (VI. évf.). Csak eredő patakjait találjuk meg ebben annak a két hatalmas folyamnak, melyekben a következő korszakok során Hunfalvy nyelv- és néptudományi munkássága szinte áradoz.

* * *

A mély aléltóság, mely a szabadságharc gyászos lezajlása után a nemzet minden életműködését egyszerre megsibbasztotta, súlyosan nehezedett a szellemi erőkre is s az első időkben úgy tetszett, mintha Magyarország megszűnt volna élni és gondolkodni. E szomorú állapotban a felocsudás első jelei a Magyar Tudományos Akadémiában kezdtek mutatkozni. Csupán itt volt érezhető a nemzet lüktető érverése, melyből a hazafiak reményt meríthettek, hogy nem minden veszett el a csatamezőkön. Az a néhány tudós, kit a kegyetlen üldözés megkimélt, összefogott s minden erővel hozzálátott a nagy feladathoz, hogy visszaadja szerencsétlen nemzetének elveszett önbizalmát. Ezekhez kíván csatlakozni Hunfalvy is s ezért otthagyja menedékét, melyet Békéscsabán neje rokonainál talált, feljön Pestre s itt kegyelmet nyer, hamarabb, mintsem remélte, 1850 július havában. Jellemző Hunfalvy gondolkodására, a mit e tárgyban Toldynak ír: «Bár meglepett, — mondja levele, melyet Szily K. közlése nyomán (*M. Ny.* VI: 4.) idézhetünk — nem örvendeztetett: mit ér egyes ember a haza ellenében?! S a hon beteg, mint ország, halálosan beteg». Röviddel rá, az 1851. év őszén, megindul az *Új Magyar Múzeum* több lelkes akadémiai tag kiadásában,

kiknek sorában ott találjuk Érdy János, Hunfalvy Pál, Jerney János, Lugossy József, Lukács Móricz, Pauler Tivadar, Reguly Antal s Toldy Ferencz neveit, a czimlapon e Claudianusból idézett vigasztaló jelisével: «Peragit tranquilla potestas, quæ violenta nequit». Az első közlemény Hunfalvy Pál műve: *Igaz aranybulla. Intó és buzdító szózat* czimmal, mely a folyóirat beköszöntője gyanánt tudományosságunk vezérférfiainak politikai hitvallását s a megindítandó nemzeti munkának programját fejtegeti megható honfiúi érzéssel és mélyrelátó igazi bölcsességgel.

Élénk színekkel vázolja a közelmúlt és jelen helyzet képét. «Mintha — írja — az 1848-ik év harmad havától kezdve mostanig aludtunk volna s nehéz álmot álmodtunk volna; mintha azon édes gondolat, hogy ezentúl széles Magyarországon testvériség, boldogság és szabadság lakozandanak s béke idelenn s öröm odafenn leend, álomba ringatott volna, melyből most ébredünk! S mire ébredünk? Arra-e, hogy mindenestül meghaljunk? Azt lehetne gondolnia, ki a megrémült emberek suttogásaira hallgat s nézi a körülötte történő dolgokat is, melyek bizony sokunk előtt inkább temetésre, mint keresztelésre látszanak mutatni.» — «Mégis élünk. Sok történt velünk álunk alatt, miért is nem bírunk első pillanatra helyzetünk felől eligazodni s a mi velünk történt, azt természet s jog és erkölcsösségelleninek kell tartanunk, mert iszonyú az álmra emlékezünk, s iszonyú a behatás, melyet helyzetünk reánk tesz. Minden új előttünk s szokatlan.» — «Élünk s akarunk élni, de annál nagyobb kötelességünk is dolgozni, hogy az életre való jogunk senki által kétségbe ne vonathassék.» (9. l.)

Az okot kutatva, melyből erőtlenségünk származik, rámutat arra, hogy «szellemi és anyagi munkának eredményében szegények vagyunk. Ez azon bűnünk sokak előtt, melyért halált mondanak reánk, ezért jutunk a szerencsétlen nemzetek sorsára.» (10. l.) Majd más helyütt: «Nemzetünk hiját nem a harczy vitézség hiánya teszi; hanem teszi az, hogy a vitézségen kívül más tulajdonait nem fejtette úgy ki s nem dolgozott annyit a tudományok, művé-

szetek és az anyagi ország terén, mennyit dolgozni lehetett s annál fogva kellett volna is.»

Kérdik a csüggedők, hogy immár mit tegyünk, «a kitagadott nemzet hogyan ismertesse el jogát az életre s jogát ősi örökségére?» S ő felel: «Hogy be ne találjon teljesséni az ellenek kárörülő s halált jelentő hirdetése, arra sem óvás az meg az ellen, sem hivatkozás a multra, jelenre, vagy jövőre nem használnak; hanem használ egyedül az, mi a halált meggyőzi: használ csak az élet, ha mindazon tevékenységgel hat, melyet az egészség kifejthet s mely viszont teljessé teszi magát az életet s folyvást mind nagyobb tevékenységre buzdítja». (11. l.) — Tétlen kesergés a bajon nem segít: «A bús emlékezés égő fájdalmai — írja — meg-megújulnak keblünkben, nem fojthatjuk el, nem is akarjuk elfojtani; de erőt óhajtok magunknak s nemzetem minden tagjának, hogy a fájdalom minket ne fojthasson el.» (32. l.)

Holt történeti jogok s királyok aranybullái a nemzet életét és jövőjét nem biztosíthatják: «Nemzetem! — hirdeti szava — pillanatig ne feledd, hogy az igaz aranybullát, melyre a pecsétet maga Isten üti s melyet semmi hatalom a földön érvényétől megfosztani nem bír, magad írod meg saját igyekezeted által.» (13. l.) Szintígy más helyen: «Valamint nemzeti élet egyet tesz nemzeti munkálkodással: úgy azon jog is, melyet nemzet igényel, az eddigi munkálkodás eredményéhez van mérve, mely eredmény azután a jövőbeli jogbirtokra is mindig újuló jogczím. A nemzeti munkálkodásban áll tehát az *Igaz Arany Bulla*, melyet senki más, egyedül magunk restsége vagy ferdesége téphet össze.» (20. l.)

Majd rátér arra a kérdésre, hogy a nemzet előtt álló nagy feladatok közül, melyeket kell «leginkább és legelőbb ápolnia és idomítania, hogy mint nemzeti egyediség, jó erőben, tetszőleg és saját személyiség gyanánt ott állhasson a többi nemzetek között?» S megadja a választ akkép, hogy «nyelvében és történeteiben, művészetében és bölcselmében bírja a nemzet azt, mi az egyediségét leginkább és eltörülhetetlenül teszi.» (100—101. l.)

E tárgykörök részletezése során elsőben a nyelvtudomány teendőit körvonalozza. A szittyia nyelv és népcsalád, melyhez a magyart és finnt is sorozza, nézete szerint «közepett áll az indo-germán és sémi nyelvcsaládok között.» (101. l.) «Az isteni gondviselés útjai — mondja — rejtve vannak ugyan előttünk: mégis ujmutatásait sejt-hetjük abban, hogy azon szélesre terjedt számos nyelvcsalád közül, melyet szittyának nevezünk, éppen minket, magyarokat, és éjszaki rokonainkat, a finneket bocsátotta előre nyugat felé. Avagy nem a szellem uralkodása az emberiség feladata? S nem kell-e abban minden nemzetcsaládnak részesülnie?» (102. l.)

Lelkes szavakkal buzdít a magyar nyelv tudományos kutatására és művészeti ápolására: «Nyelvünk olyan kincs, — hangzik fejtegetése — mely az emberi szellem termései, a nyelvek között nemcsak történelmi, hanem belbecsi tekintetben is nagyon kitünő. Már mint pusztá termés, mint egyik kulcs, mely által az emberiség nagy részének története világosságra hozhatók, méltó az európai tudománynak figyelmére s a mi szeretetünkre, kik azt mienknek valljuk. Hát még mint hordozója azon műveltségnek, melylyel nekünk egy nagy népcsaládot a művelt nemzetek közé vezet-nünk kell, mennyire érdemli meg ápolásunkat! De, azért nem is lehet ám a nyelvünk iránti szeretet munkátlan, legfeljebb szokat pengető. Buzgósággal kell azt tanulni s rajta magát művelni édes kötelessége minden magyarnak; azontúl pedig a munkafelosztás törvényéhez képest a teendőkben osztozunk s belső hivatás meg külső indíttatás szerint egyikünk a nyelvet magát, másikunk a testvéreit is, harmadikunk a történetet, még másikunk mást tanulunk és tanítunk. Mindannyian egyet teszünk, nemzetünk egyediségét szilárdítjuk, megerősítjük» (102. l.)

Másutt is hangsúlyozza annak szükségét, hogy «nemcsak a magyar, hanem a vele rokon nyelveket is bűvároljuk; nekik az összes nyelvek sorában helyt mutassunk ki; azoknak időközben történt változásait, mennyiben az írott hagyományokból megtudhatni, előadjuk s az észnek az emberi nyelvekben nyilatkozó alaptörvényeire visszavigyük»

(109. l.). A nemzeti nyelv bűvárlata a nemzeti művészet, vagyis magyar zene és költészet tanulmányával együtt, melynek feladatait Hunfalvy szintén bőven részletezi, alkotja meghatározása szerint a «nemzeti bölcselmet».

Miután a továbbiakban a nemzeti munkának az anyagi jólét emelését célzó gyakorlati feladatait tárgyalja, végül arra int, hogy a szellemi munka kezét fogjon az anyagi munkával s a kettő együtt, nemzeti öntudattal teljesítve, azon dolgozzék, hogy «néhány embernyom után régiségbűvári kérdéssé ne váljék az: volt-e, hol és milyen a magyar nemzet?» (120. l.)

Hosszabban időztünk Hunfalvy e művénél, mert jelentősége messze túlhaladja egy közönséges tudományos munkálatét. Bizvást mondhatjuk, hogy a nagy hatással, melyet a művelt magyar közönségre gyakorolt, előkészítette a tért s fogékonynyá tette az elméket Deák Ferencz későbbi tevékenysége számára. Ha magasztalva említik a «haza bölcséről», hogy nemzete jogai mellett szilárdan kitartva, nyíltan vallotta az igazságot fölfelé és lefelé egyaránt: ugyanily joggal kiemelhetjük ezt Hunfalvy Pálnál is. Csak csodálattal gondolhatunk arra a bátorságra, melylyel a még csak imént kegyelmet nyert tudós oly időben, midőn politikai vétségekért az akasztás, agyonlövés, bebörtönzés és kínzás napirenden volt, ki merte nyilvánítani egy közkezen forgó folyóiratban, hogy «a mi velünk történt, azt természet-, jog- és erkölcsösség-elleninek kell tartanunk» s hogy egy első helyre tett tájékoztató közlemény címében merte alkalmazni az oly kihívó «aranybulla» jelzést, nyíltan célozva ezzel II. Endre *Aranybüllán*ak nevezett híres szabadságlevelére, mely a királyt a nemzet jogainak tiszteletére kötelezi s azok megsértése esetén a nemzetet fegyveres ellentállásra jogosítja. Egyébként is nevezetes e mű abból a szempontból, hogy Hunfalvy összes irodalmi munkái közt itt nyilatkozik legvilágosabb közvetlenséggel az ő egyénisége és világnézlete, azok a fenséges eszmék s nemes érzések, melyek egész életén át törekvéseiben vezették; továbbá, hogy itt lép fel legelőbb, mint a nemzeti tudományosság határozott munkaprogramja a

nyelvtörténeti alapra helyezett összehasonlító nyelvtudomány, mely szakot ő ezentúl mintegy harmadfél évtizeden át munkásságának legfőbb teréül választja.

Érdekes kérdés, hogy miként jutott Hunfalvy Pál a nemzeti munkának tőle kiszabott oly sokféle feladatai közül épen a magyar összehasonlító nyelvtudomány művelésének eszméjéhez? Az utóbbi években ugyanis, mint említettük, kézsmárki tanárságából folyólag jogtudományi és nemzetgazdasági tanulmányokkal foglalkozott s ezekkel kapcsolatosak *Aristoteles elmélete a jogról*, *Plátoni köztársaság* és *Plátoni vendégség* című görög philologiai tanulmányai, melyek közül az első a *Társalkodó* 1848-iki, a két utóbbi az *Uj Magyar Muzeum* 1850—52. évfolyamaiban, majd újabban a *Tanulmányok* közt jelentek meg, noha, mint ez utóbbi kiadvány bevezetésében olvasható, «már 1848 előtt irattak volt». «Tudniillik — írja itt Hunfalvy — Kézsmárkon 1844- és 1845-ben egy kis társaságnak elő akarván adni Aristoteles nézeteit a jogról és államról, úgy készülének a *Töredékek* a Nikomachosi etikából és a politikából; azok a kis társaságon kívül is érdeklének, mert ott tudománykedvelő férfiak valának». Fraknoi a meglepő irányváltozást Hunfalvy tudományos munkásságában az ő személyes közlése nyomán azzal magyarázza, hogy «a függetlenségi harc szerencsétlen kimenetele után mint bujdosó, feledést és szórakozást új foglalkozásban keresvén, Toldy Ferencztől finn grammatikát kért. Strahlmann munkáját kapta tőle. Ezt olvasgatva, ébredett föl benne a vágy a magyar és finn nyelv rokonságának bővebb tanulmányozására» (*Hunfalvy-album*, XIV. l.). Azonban ez a tény bizonyára má» csak következménye volt Hunfalvy fölszerkent érdeklődésének a magyar nyelvhasznítás iránt, mert egyébként nehezen képzelhető, hogy egy kiváló jogtudós és görög philologus épen egy finn grammatikában keresett volna «feledést és szórakozást», melyet még hozzá vidéki tartózkodása alatt Pestről kellett megszereznie. Maga Hunfalvy az általa szerkesztett *Literarische Berichte aus Ungarn* című folyóirat első kötetében (1877.) megjelent *Die ungarische Sprachwissenschaft* című értekezésében (97. l.),

(itt magyar fordításban adva), a következőkép emlékszik meg ez eseményről: «Az 1848. és 1849-iki évek nagy fennakadást idéztek elő a magyar irodalmi életben, mely némely tekintetben fordulathoz is vezetett. Úgy tetszett, mintha általánossá vált volna a meggyőződés, hogy nemzeti élet a politika keretén kívül is lehetséges. Mindazáltal a kételkedés túlszárnyalta a bizalmat s a nyelvtudományra nézve 1850 óta azt a kérdést vetette föl, vajon nem érte-e Regulyt is (kutatása eredményét tekintve) ugyanaz a sors, mint Kőrösi-Csomát. Minthogy Reguly maga nem felelt e kérdésre, a bizonytalanság még fokozódott. Két esztendei szünet után 1850 június 10-én kezdte meg üléseit újra az Akadémia s már 1851 január 18-ikán megkezdte ezeken Hunfalvy Pál nyelvtudományi értekezéseinek sorozatát, melyek több éven át csaknem szakadatlanul következnek egymás után». Kitétszik ez idézetből, hogy Regulynak hazatérte adott alkalmat arra, hogy a nyelvrokonság kérdése újból napirendre kerüljön, a mi egyébként abban is mutatkozik, hogy ez időtájt az Akadémia nyelvtudományi osztálya jutalmat is tűzött ki oly munkára, «mely a nyelvek rokonsági rendszerét s a magyarnak abbani helyét tárgyazza», sőt 1850-ben egy pályamunka is érkezett e kérdésre (l. *Uj Magyar Muzeum* 1850—1 : II. köt., VII. l.). Talán nem csalódunk, midőn azt véljük, hogy Hunfalvy, ki *Vogul föld és nép* cz. művének előszavában is írja, hogy Reguly utazásait «mind növekedő érdekléssel kísérte volt», nem véletlen szórakozásból, hanem tudatos választással jutott munkásságának újabb terére. Széttétekintve tudósaink körében, bizonyára láthatta, hogy erre a feladatra, melynek széleskörű nyelvismeret s elfogulatlan hajlandóság voltak föltételei, neki magának kell vállalkoznia, mert annak ő felelhet meg leginkább. «A munkafelosztás törvényéhez képest», melyet *Igaz aranybullájában* hangsúlyoz, ezért szemelhetette ki ép ezt a munkakört nemzete szolgálatára.

Mindenesetre Hunfalvy kezdettől fogva teljes tudatában volt a maga elé tűzött tudományos feladat nagy nemzeti jelentőségének. Kiviláglik ez e tárgykörhöz tartozó első értekezéséből, melyet, mint említettük, *Nyelvészeti nagy*

tennivalóink s a finn népek régisége czímen most 60 éve, 1851 január 18-ikán olvasott föl a M. Tud. Akadémiában. Kifejti itt, hogy míg a classikus sémi és indogermán nyelvtanulmányok terén beérhetjük azzal is, hogy pusztán részt veszünk az európai nemzetek tudományos munkálkodásában, az ural-altáji nyelvészet körében, «mellynek annyi történeti homályt kell felderíteni... mi magyarok egészen máskép vagyunk: itt a vezérséget nekünk kell megragadnunk, ha tudományos működésünk a legnagyobb szégyent, tehetlenség feletti szégyent nem akar vallani! Valamint a Kaspi-tenger mellékei azok a kapuk, melyen Közép- s Éjszaki-Ázsiából Európába jöttek a nemzetek, azonkép legyen a magyar tudomány e tekintetben kapu, mellyen az európai szellem vizsgálatai Közép-Ázsiába kalauzoltassanak!» Schott Vilmosnak *Über das Altaï'sche oder Finnisch-Tartarische Sprachengeschlecht* (1847.) művének eredményét és Grimm Jakabnak a *Kalevaláról* szóló ismertetését érintve, méltán panaszkodik arról, hogy «Sajnovics és Révai óta meglehetősen sokat beszéltek a mieink a magyar, finn és lapp nyelvek rokonságairól; de annyi sok nyilatkozó s itélni bátorkodó közt nem volt egy sem, ki tanulás által győződött volna meg arról, mi nyilatkozásának, vagy épen ítéletének tárgya vala. Újabb időben Gabelentz, Schott, Grimm és más külföldiek minden különös, annál kevésbé parancsoló érdek nélkül, csupán a tudományos szellem sugallatai által ébresztve, már évek óta tanulnak, nyomoznak, sejtenek, látnak, sőt ítélnek: mikor nálunk csak egyetlen ifjú találkozék, inkább ösztönileg hajtvá, mint tudományos szándék következtében előkészítve, ki az annyiak által ítélet alá vont, de tanulásra nem méltatott nyelvvidéket bejárni merészkedett». A teendők sorában mindenek előtt a magyar és finn nyelvek alapos tanulását ajánlja, majd akkép folytatja: «Egyébiránt nyelvkincsünk tudományos értelmezése, összegyűjtése, rendezése, minél pedig most alig lehet kegyeletesebb dolgunk, annyira megkívánja a rokonnyelvek tanulását, hogy azt bár semmi európai érdek nem ajánlaná is, mentől előbb szükséges volna nálunk keletbe hozni. Azért nekünk a finn nyelven kívül mindjárt a törö-

köt is kell segédül fogadnunk, mert nyelvünk a finn nyelvekhez tartozván, egyik oldalával a török-tatár nyelveket érinti, minélfogva a finn és a török-tatár nemzetek közt a magyar mint összefoglaló tűnik elő. S nem kell arra mély búvárlás, hogy meggyőződjünk, miszerint mindaddig, míg nyelvtudósaink a finn és török nyelveket nem tanulandják, sem nyelvtani, sem szótári könyveink nem fognak a nyelvészeti kívánatoknak megfelelni; meg kell győződnünk, hogy magyar nyelvtudós nem lehet, ki a rokon nyelvekben nem jártas. De nemcsak nyelvünk tudományos művelődése kívánja meg a finn és török nyelvek tudását, hanem a nemzetünk őskora felett sűrűsödő homály is csak úgy oszlattathatik el, ha a rokon nyelvek, és a mennyiben vannak, azok irodalmi segítségével fonalat szerzünk, mellyen hátrafelé menve, a byzantinus és az arab írók tanuságait megérthessük és méltathassuk».

Messzire ható fényes gondolatok ezek, melyeket hatásosan egészít ki a következő buzdítás: «S midőn ezt teszszük, nem lebbentjük-e fel a fátyolt, melly az emberiség történeteinek azon részét rejti el, hol annyi sok történeti szál fut egy csomóba össze? S tehetjük-e ezt a nélkül, hogy utat készítsünk a külföldi tudósságnak is oda, hová mintegy rajtunk keresztül mehessen csak? A mit saját nemzeti létünk mint szent kötelességet szab előnkbe, azt az európai tudomány némileg szivességünktől várja; csak ez egy alkalmunk van magunkat neki, az európai tudománynak, szükségessé tenni: ne késsünk az alkalmat megragadni!»

A külföld becsülése pedig egyszersmind belső értékünknek s erőnknek gyarapodása. Mennél inkább tombol ellenünk a jogtalan erőszak, annál jobban kell erre törekednünk, rendületlenül bizva abban az igazságban, melyet a népköltészet egyszerű bájosságával fejez ki a *Kalevala* 43-ik runójából vett s Lönnrot-Kainonen kis finn történetének czimlapjáról idézett finn versecske:

Jumalalla onnen ohjat,
luojalla lykyn avaimet,
vaan ei kateen kainalossa,
pahansuovan sormen päässä.

Istennél a szerencse fékei,
teremtőnél a sors kulcsai,
nem az irigynek hóna alatt,
nem rossz szívűnek ujjá hegyén.

E bevezető rész után Hunfalvy jelen értekezése a finnek eredetét, lakhelyeit s éjszak felé való költözéseit, továbbá hajdani hitét és költészetét tárgyalja, egybevetve egyes részleteket a szittyákra s más régi népekre vonatkozó történeti hagyományokkal. Előre bejelentett munkaterve szerint következik még ugyancsak az 1851. évben *A nyelv-hasonlítás elvei- s elemeiről* szóló tanulmánya, mely foglalkozik a nyelvanyag különféle csoportjaival, a nyelvvidommal, ennek keretében különösen a sémi, hellén, latin és német, továbbá a magyar, finn és török nyelvek név- és ige-ragozásával, végül pedig az eredmények összefoglalása után több igen helyes észrevételt tesz a *Magyar nyelv rendszere* című akadémiai munkára s a készülő *Nagy Szótár*ra. Nagyon elítéli a Fogarassy-féle «nyelvi bölcséletet», mely szerinte «merő játék» s «csak nevetséges volna, ha a helyességi érzetet el nem fojtaná s az igaz tudománynak nem ártana!» Karöltve jár ezzel a «Kassai-féle szódrincselés», vagyis erőszakos gyökerelmzés, mely az idegen eredetű lazacz, malacz, láncz, táncz szókat is darabokra szaggatja s «metaphysikailag meghatározott» gyökökből és képzőkből szerkeszti össze. «Valamelly nyelvnek szógyökereiről — hangzik Hunfalvy tanítása — egyedül a rokon nyelvek vizsgálatával együtt lehet okosan beszélni; azok tudása nélkül nem találhatni alapot, mellyre építeni lehet.» Majd arra int, hogy «immár a magyar nyelvészetet azon ösvényre kell vezetni, hol egyedül válhatik tudománynyá, még pedig ollyanná, melly nemcsak némely kitünő elmék előtt, minő Révai volt, hanem mindnyájunk előtt, biztos, többé kételynek alá nem vethető nemzeti tulajdon legyen.» Befejezi pedig Hunfalvy e fejtegetéseit egy óhajtással, melyben a *Nagy Szótár* szerkesztésére vonatkozólag a következőknek figyelembevételét kéri: *a)* Hogy «szorosán válaszsza meg a magyar nyelv anyagát az idegen nyelvekből felvett anyagától s ha azt gyökeréig tudja is fejtegetni, emezt minden szóelemzés nélkül hozza fel; *b)* azon eredeti nyelvanyagot, melly ismeretes forrásokból ered, úgy adja elő, hogy ha melléje más nyelvek szavai tétetnek, a közös forrás kitünjék; *c)* az ismeretlen forrásból eredő nyelvanyagot pedig

csak úgy elemezze, ha azt a rokon nyelvek segítségével teheti; különben nem biztos az önkénytől, mely visszáságra vezet; d) azért vesse is el egészen a képzelt szógyökerek tanát, mivel eddig a tudomány tekintélyét nem bírja». Mily nagy kár, hogy Hunfalvy ez üdvös tanácsai a *Nagy Szótár* szerkesztőire teljesen hatástalanok maradtak!

Hunfalvy bámulatosszorgalma s vasereje az 1851-ik évben még egy harmadik nagy értekezést is termelt, melynek czíme: *A magyar, finn és török nyelvek leírása*. Nem nyelvtan írása volt ezzel célja, hanem inkább, hogy «az említett nyelvek rajzát szem elé állítsa», illetve a figyelmet a finn és török nyelvek felé fordítsa, «a melyek az uralaltaji nyelvcsaládból a nevezetesebbek s mind a magyar nyelv tudományos művelésére leghatósabbak, mind továbbá az összes nyelvcsalád kitanulására első útmutatók». Kitűzött szempontja szerint rövid hangtani bevezetés után végigmegy az alaktan összes fejezetein s mindegyiken belül összehasonlítja az egyes nyelvek tényeit, végül pedig egy kis szövegmutatványt nyújt a finn és török nyelvekből fordítás és szójegyzék kíséretében, melyek talán az első ilyfajta közlemények nyelvészeti irodalmunkban. Nyelvtudományunk újjászületése korának e három első értekezése az *Uj Magyar Muzeumban* látott napvilágot s együttesen külön kiadást is ért *Tájékozás a magyar nyelvtudományban* czímmel 1852-ben.

Közben nagy változás állott be Hunfalvy társadalmi helyzetében, a mennyiben 1851 június 30-ikán elnyerte a M. Tud. Akadémia 300 pengő forinttal javadalmazott könyvtárnoki állását. Ez állásra őt egy jelölő bizottság Lugossy József és Garay János mellett még 1846-ban ajánlotta, megjegyezvén róla, hogy — mint Fraknoi közléséből tudjuk (*Hunfalvy-Album*, XIV. l.) — «alapos tudományos sága, valóságos polyglott képzettsége és az irodalomtörténetben jártassága» alkalmassá teszi a betöltendő helyre. Teleki József gróf, az Akadémia elnöke s könyvtárának alapítója, ki Hunfalvy iránt érzett jóindulatát és becsülését már egy évtizeddel előbb tanusította azzal, hogy leve-

lező tagságra való ajánlását aláírásával támogatta, kinevező jogánál fogva ezúttal is az ő javára döntött s az Akadémia jegyzőkönyvében adta annak kifejezését, hogy «örömmel és köszönettel vette . . . a társaság óhajtásaival találkozó gondoskodást» (*Hunfalvy-Album* u. o.). Ez állásában Hunfalvy megmaradt egész haláláig s így nyugodtra fordulván sora, annál nagyobb odaadással szentelhette életét tudományos feladatai munkájának.

A következő években nyelvészeti munkálatai: *Adalékok a magyar nyelvtudományhoz* (1852.), melyben a szógyökerekről, némely viszonyítók és származékaik használatáról, továbbá a monno, monnal, egy és fél szók nyelvtörténeti használatáról ír, továbbá *Észrevételek az elme szó ősvilági alapjairól* (1853.), mely Kállay Ferencznek ama nézete ellen irányúl, hogy a magyar *elme* az arab *ilm* «tudomány» mása volna. Ez a vita alkalmat szolgáltatott Czuczornak is a maga nézete nyilvánítására, mely szerint *el-me* részeiben annyi mint *él-mozog*. Elmésen jegyzi meg erre Hunfalvy, hogy «ez a nagyon ijesztő elemzés egy nógrádmegyei szóelemzőre emlékeztet, ki többek között a német Maut (vám) szót így elemezte: «ma-út, azaz ma mehetsz, mert fizettél; de holnap nem út, mert holnap ismét fizetni kell, hogy ma-út legyen» (*Akad. Értes.* 1853, 335. l.).

Fontosabb munka ezeknél a *Finn és magyar szók egybehasonlítása* (1853.), mely bár Hunfalvynak első kísérlete a rokon nyelvek szóanyagának egyeztetésére, mégis, mondhatni, a ma is helyesnek elismert finn-magyar egybevetések tetemes részét tartalmazza természetesen számos téves összeállítás mellett. Ott találjuk pl. már a kevésbbé föltűnő egyezések sorából a finn *isä* «atya» és magy. *ős* (8. l.), f. *pesä* és m. *fésze-k* összehasonlítását (35. l.) utalással a HB-beli isemucut és feze alakokra, szintígy a f. *jalka* «láb» és m. *gyalo-g*, f. *kasta*- «nedvesít», *kaste* «harmat» és m. *kast* «lucsok», f. *katso*- «nézni» és m. *kacso-nt*, *kacsi-nt*, f. *kelpaa*- «alkalmasnak lenni, kelleni» és m. *kell*, f. *osa* «rész» és m. *osz-lik*, *osz-t*, f. *sydäme*- és m. *szív*, f. *solmu* és m. *csomó*, f. *juuri* és m. *gyökér*, f. *luke* és m. *olvas*, f. *mieli* és m. *elme* szavakét. Meglepően fölismeri a fontosabb

hang-megfeleléseket, még pedig nemcsak az affélét, mint-hogy «a finn k a magyarban h» (31. l.), vagy a «finn p a magyarban f» (34. l.) a szó kezdetén, hanem azt is, hogy a magyar savanyú szónak a finnben happama- felel meg (30. l.), sőt hogy a finn s szókezdettel a magyarban néha magánhangzós szókezdet áll szemközt. mint a finn syksy, syys és magy. ősz «autumnus», valamint a f. syö- és m. év-, esz-ik viszonyában (42. l.). Helyesen állapítja meg a magánhangzói megfelelések szabályszerűségét a finn puu = m. fa (fá-t), f. suu = m. száj és f. muu = m. más-s szavak közt is. E szóhasonlításokat olvasva, valóban méltánytalanságnak tetszik, hogy az újabb nyelvész-nemzedék Hunfalvynak ezen s egyéb régi nyelvészeti munkáiról alig vesz tudomást.

Az 1854-ik évben Hunfalvy *Plátón munkái* magyar fordításával s a *Hellén és római remekírók könyvtárában* való kiadásával lévén elfoglalva, a magyar nyelvészet munkakörében csak két kisebb értekezéssel szerepel. Az egyikben az utóbbi évek magyar nyelvtudományi mozgalmait ismerteti különösen Czuczornak *A magyar nyelv etymologiai és hasonlító vizsgálata elvéről* (1851) s *A magyar szóértelmezés és szóelemzés elveiről* írt értekezéseit, valamint Fábíán Istvánnak *A szóelemzés és szóértelmezés alapelvei* című munkáját bírálgatva. Hunfalvy «nyelvcsaládi elvével» szemben ezek az «önállási elvet» s «honi álláspontot» hangoztatják, mi Czuczornál abban áll, hogy korlátlan gyök-elemzéssel és határtalan szócsaládosítással minden szó eredetét, még ha az nyilvánvalóan jövevény is, magából a magyar nyelvből fejti ki. Fábíánnál pedig, hogy idegen családbeli nyelvekben keresi a magyar szók másait azzal az alapfelfogással, hogy e szerint a magyar nyelv ép oly önálló mint amazok, illetve «van ősz- vagy tőnyelv, melyre minden nyelvek felvihetők» (*Uj Magy. Múz.* 1854:I., 175). Toldy Ferencz s mások a «puristákat», a hogy Czuczorékat nevezik, pártolják s Hunfalvyval szemben azt a kérdést vetik fel: «De hát nem válik-e szégyenére a magyar nyelvnek, hogy magából nem tud mindent megfejteni; vagy nem követ-e bünt el azon ember, a ki el nem fődí, ha van is, a magyar nyelv gyöngéjét, sőt irgalmatlanul kitarja?» Böl-

csen felel erre Hunfalvy rámutatva arra, hogy a rokon nyelvek egybehasonlító tanulmánya a magyar nyelv számos rejtett jelenségének földerítéséhez segít. Eddig, úgymond, «tetszett nekünk magasztalni nyelvünket s magasztalás közben elhanyagoltuk, mi legnagyobb éltető a nyelvre nézve» (183. l.). Másrészt «világtörténeti» jelentősége is van a nyelvcsaládbeli kutatás módszerének, «minthogy a nemzetek azon tehetségét, melyet osztályul kaptak, nyelveikben birják és öregbítik» s «a nyelvek mivolta a nemzetek világtörténelmi hivatását tünteti elő a bölcselőnek». Ha az indogermán és altaji nyelvcsaládok vetélkedésében «kénytelen a tudomány az utóbbinak hasonjoguságát elismerni, a mi nyelveinkben nyilatkozó szellem a legnagyobb diadalt nyerte meg» (184. l.). A másik értekezésnek czime: *Az altaji nyelvészetben nyilatkozó mozzanatok külföldön, különösen az elmúlt év alatt*, melyben a finn irodalmi társaság, ebben különösen Lönnrot, Castrén és Europæus, továbbá az észti tudós társaság s a német tudósok közül Schott Vilmos és Boller bécsi tanár munkásságát ismerteti. Találóa idézi Castrén következő szavait: «A magyarok, mint ismeretes, a nemzeti büszkeség miatt nem jó szemmel nézik e rokonságot... Ezen nincs mit csodákozni, hiszen a mi érzékünk is fellázad az ellen, hogy lappok és szamojedek legyenek vérrokonaink... Egyáltalán le kell mondanunk a görögökkel, Israel tiz törzsével, s általában a kizárólagos nagy nemzetekkel való rokonságról; e mellett vigasztalhat az a tudat, hogy mindenki «tetteinek fia», hogy minden valódi nemesség csak szerzett lehet». (336. l.). Nevezetes ez értekezés arról, hogy itt nyilatkozik először Hunfalvy a magyar nyelv szorosabb rokonságáról az ural-altaji nyelvcsalád körében. Castrén ellenében ugyanis, ki *De affixis personalibus linguarum altaicarum dissertatio* (1850) művében az altaji nyelveket négy, ú. m. mogul (tunguz-burját), török, szamojéd és finn csoportra osztja, a magyar nyelvet pedig az utóbbihoz sorozza, azt vallja, hogy «nehéz megmondani, vajon közelebb áll-e a magyar nyelv a finnhez, vagy a törökhöz. Van több főtekintet, melyek a magyar nyelvet a törökkel testvériesítik, van megint bizonyos termet az

egyes szókban és szók füzéseiben, melynél fogva inkább a finnhez áll közelebb; de van végre egy sajátága, melynél fogva mind a finn, mind a török nyelvektől különbözik s mely p. o. az osztják nyelvben mutatkozik s ez az igének kettős ragozása s a viszonyítókkal egyesülése (p. o. megteszem).» Ezek szerint — úgy mond — az altaji nyelveket elválasztva a mongol és szamojéd csoportoktól, három csoportra lehetne osztani, u. m. a finnre, magyarra («melyhez a magyar, osztják és vogul tartoznék») s a törökre (338. l.). Schott finn-magyar rokonításával szemben is vitatja, hogy «valóban nem tud nagyobb közelséget találni a finn és magyar, mint a magyar és török nyelvek között, s hogy talán még nagyobb joggal a törökhöz kellene vetni a magyart, mintsem a finnhez» (342. l.).

Becses alkotása Hunfalvy e korszakbeli munkásságának *A török, magyar és finn szók egybehasonlítása*, melynek egyes fejezeteit az 1854-ik és 1855-ik években mutatta be a M. T. Akadémiának. Ennek bevezetésében a gyakorlati és bölcselmi nyelvtudományról értekezik, majd áttér a magyar őstörténet és nyelvtudomány egymáshoz való viszonyának tárgyalására a multban, mely előfutárja későbbi nevezetes kutatásainak e tárgyban. Részletesen ismerteti e helyt a pusztán történeti alapon nyomozó Bél Mátyás és Desericius, a pusztán nyelvészeti alapon nyomozó Sajnovics, Hager, Beregszászi, Gyarmathi és Révai, végül a történeti és nyelvészeti alapon kísérletező Otrókoci, Dankovszky és Horvát István munkáinak eredményeit. Ezután a magyar őstörténet és nyelvtudomány jelen kiindulását és irányát fejtegeti, szólván Rask, Abel-Rémusat, Schott Vilmos, Böhtlingk és Müller Miksa ide tartozó munkáiról, kiemelvén, hogy a sémi, indogermán és altaji nyelvfajok közt nagy közösségek is észlelhetők, még pedig nemcsak a szóanyagban — melyre egyéb példák közt a szkr. nāma, finn niemi és magy. név, továbbá a szkr. madhu, finn mesi s magy. méz egyezését is idézi — hanem a nyelvidomban is, így különösen a névmásokban és személyragokban. Ez egyezések természetes alapja, hogy az említett nyelvfajok területi szomszédságban fejlődtek különálló családokká, melyből azonban

további következtetést a magyarok származására nézve levonni nem lehet. «Minden nemzetnek, úgymond, legősiebb történeteik okvetlenül rokon nyelvű nemzetek közelében voltak le. Tehát lehetetlen, hogy a magyar nemzet legősiebb történeteit akár a sémi, akár az indogermán népek között találjuk: mivel ha ott találhatnók, nyelve nem volna magyar, mely az altaji nyelvfajhoz tartozik, hanem volna sémi vagy indogermán nyelvfajú. Ez olyan igaz, milyen a szám és térani igazság» (Akad. Értes. 1855. évf. II: 147.). Bőven foglalkozik a továbbiak során azzal a kérdéssel, hogy «az altaji nyelvek milyenek magokban, s mint viszonylanak egymás között; különösen milyen a magyar nyelv, s mint kapcsolódik rokonaihoz». Az utóbbi pontban ismét hangsúlyozza a külföldi tudósokkal szemben azt a nézetet, hogy «lehetetlen a magyar nyelvet akként a szuomi nyelvhez számítani, hogy egyszersmind elkülönözzük a török-tatár-jakuttól; hanem ha van különbség ezek között, mit tagadni nem lehet, tehát a magyar inkább különbözik a szuomitól, mint a töröktől» (u. o. 246. l.). Hunfalvy ez időben még nem ismerte közelebbről a volga-urali rokon nyelveket s a szorosabb rokonság kérdésében túlságos súlyt helyezett arra, hogy egyes nyelvidombeli s a magyarban is megőrzött ős-altaji sajátosságok épebben maradtak fenn a törökben, mint a finnben (l. *Nyelvőr*, XI: 535.); de csakhamar változott nézete, mihelyt ismereteinek köre e téren bővült. Hogy a gyakorlati alkalmazásban mily kevésbé vált be a magyar nyelv szorosabb rokonságáról alkotott külön véleménye, azt Hunfalvy maga is érezhette, midőn keresvén a hangtani megfelelések szabályait a magyarban, finnben és törökben, kénytelen volt a magy. fő és finn pää szokat a török baş-hoz s a magy. fa, finn puu szokat a török аҗаč-hoz erőltetni. Van egyébként értékes megfigyelés ez egyeztetések közt is, mint az, hogy a magyar nyolcz, húsz s harmincz számnevek egyazon végzetű összetételek s hogy szintígy a török sek-iz «nyolcz», tok-uz «kilencz», ot-uz «harmincz» is egyező végzetekkel vannak alkotva.

A következő 1856-ik évben Hunfalvy tanulmányai egy távoli exotikus térre, a Missouri folyótól nyugatra lakó

Sioux-indiánok körébe kalandoznak el, mire az adott alkalmat, hogy az amerikai «Smithsonian Institution» az Akadémiának egy munkát küldött ajándékba a *dakota nyelvről*. Kapóra jött Hunfalvynak, hogy ennek ismertetésével s az indogermán, sémi, valamint altaji nyelvcsaládokkal való összehasonlításával nyelvtudományunk látkörét bővíthette.

E nagyszabású munkásság, s a vele elért meglepő eredmények nagy elismerést szereztek Hunfalvynak már az ötvenes évek első felében kora tudósai között. Ime, miként nyilatkozik róla Kazinczy Gábor 1855-ben az Akadémia értesítőjében (I:529.) néhány finn népmesét bemutató közleménye élén: «Engedd, hadd tűzzem e nyomtalan közlemény fölé a Te nevedet, szeretett barátom, nemes és mélyelmű híve a nemzeti ügynek. Azon kevesek egyike, kiket ösvényökről sem a szenvedelmek önámítása el nem szédített, sem a pulya tétlenség és szennyes üzelem elrendíteni nem bír; a polgár szeretetével, az önérzet bátorságával, a bölcs nyugalomával, az érdem zajtalanságával követed isteneid sugalmát. Kövesd — folytatja — merész hajós, a pályatörő futást az ismeretek világterén, hol minden nyomon ultima Thulét lát a bárgyú, s Téged delejül a tudomány és hűség vezérel. Mi a parton, legbensőbb szerencsekívánatunkat adjuk társaidul, tudván, mely oltár dísze lesz mindaz, a mit hozasz. Virad majd idő, mely szétfuvallja a ködöt, mely a bálványok olcsó nimbusa, s számba veendi a cselekvő szeretet, szent adományait. Hidd, hogy hervadatlan lombjai egyikét «Te homlokod köré fűzendi».

MUNKÁCSI BERNÁT.

ADALÉK BEATRIX KIRÁLYNÉ MÁSODIK HÁZASSÁGÁNAK TÖRTÉNETÉHEZ.

Aragoniai Beatrix, a Mátyás király özvegye, férje váratlan halála után tudvalevőleg nemcsak nem támogatta az elhunyt ama szándékának megvalósulását, hogy — törvényes szülött hiányában — törvénytelen fia, az akkor még csak tizenhét éves Corvin János nyerje el a trónt, hanem minden áron magához akarván ragadni a hatalmat, oly egyezsége lépett az országnagyokkal, melynek értelmében ezek Jagelló Ulászlót, Csehország királyát fogják a magyar trónra emelni, azzal a kikötéssel azonban, hogy őt, Beatrixot nőül venni tartozik.

Ulászló, kit két más trónkövetelő — Miksa római király és a saját testvéröccse, János Albert lengyel herceg — szorongatott hadaival, ki pénz és sereg nélkül jött az országba s a koronát is csak alku útján volt kénytelen a csatában legyőzött Corvin Jánostól megszerezni, szorult helyzetében elfogadta a házassági föltételt, bár őt már formailag megkötött házasság fűzte Brandenburi Borbálához. Azonban ő is titkos egyezményre lépett az országnagyokkal, kik Beatrix kezét neki csak a királyné hatalmától és cselszövéseitől való félelemből ajánlották föl. Az egyezmény szerint Ulászló kötelezte magát ugyan az özvegygel formailag megkötni a házasságot, de egyúttal ünnepélyesen kijelentette, hogy e házasságot érvényesnek sohasem fogja elismerni s attól, mihelyt az ország birtokában megerősödik és Beatrix reá nézve veszélytelenné válik, igyekezni fog szabadulni.

Ez, a kor politikai erkölcsét szomorúan jellemző kettős egyezés a kölcsönös hitegetések, ámitások, megfélemlítések

és zsarolások egész láncolatát vonta maga után, míg végre az 1492 tavaszára hirdetett országgyűlés idejében a kényyszerházasság részesei között a szakadás és a nyílt harc elkerülhetetlennek látszott.

Erre a kritikus időpontra vonatkozik az a nagyérdékű okmány, melyet a Thomas Phillips-féle ismert londoni okiratgyűjteményből a Jaques Rosenthal-czég közvetítésével nemrég sikerült a Nemzeti Múzeum levéltárának — nem csekély áldozattal — megszereznie* s mely eddig nemcsak hogy kiadva nem volt, hanem — tudomásom szerint — az irodalomban is teljesen ismeretlen maradt.

A kártyára írt, latin szövegű oklevél 59 cm széles és 52 cm magas; kiállítója Ebereimi Herbart János würzburgi egyházmegyei pap s pápai felhatalmazás alapján közjegyző, ki — a záradék szerint — az okmány szövegét saját följegyzései alapján irnoka által iratta s aláírásával és közjegyzői jegyével hitelesítette; a közjegyzői jegy három stilizált makkot ábrázol, melyek egy fekete köralakból nőnek ki; felettük a közjegyző névbetűi.

Tudvalevőleg Magyarország a XIII. században sűrűn ismétlődő pápai legatiók révén ismerkedett meg az olasz eredetű notáriusi intézménnyel, mely azonban nálunk erősebb gyökeret nem vert, mert feladatát a hiteles helyek elég jól látták el.

A középkorban két hatalom, a pápai és császári, adhattott felhatalmazást ily nyilvános jegyzői működésre s a jegyző mindig megmondta, melyiktől nyerte felhatalmazását: «apostolica» vagy «imperiali auctoritate notarius». Volt olyan is, a ki mindkét hatalomtól kapta jogát. Itt pápailag autorizált jegyző közreműködésének esete forog fenn, melyet Beatrix királyné, nyilván hona szokásának megfelelően, vett igénybe.

Az oklevélben, mely «In nomine Domini Amen» mondással kezdődik, a következők mondatnak el.

* E helyen is köszönetet kell mondanom dr. Goldmann Arthur úrnak, a bécsi udvari és állami levéltár levéltárnokának s Kropf Lajos Londonban élő hazánkfiának, kik figyelmünket ez okmányra irányították.

Az 1492. év márczius hava 22-én délben, Ó-Buda mezővárosában Estheny István* esztergomi főesperes és ó-budai kanonok házánál az aláíró közjegyző tanúsága szerint megjelentek: Váradi Péter kalocsai érsek, Geréb László erdélyi, Bakócz Tamás győri, János csanádi, Fodor (Crispus) István szerémi püspökök, Lukács boszniai választott püspök, a székesfehérvári prépost, továbbá Báthori István erdélyi vajda, Zápolyai István szepesi főispán, Kinisi Pál, Geréb Péter, Losonczy László, Bánfi Miklós pozsonyi gróf, Chéchy Miklós, Kávásy László, Perényi János, Bodó Gáspár, Zákch Benedek és Zapy János, kikhez Beatrix királyné a következő tartalmú beszédet intézte.

A maga igazolására — úgymond — hivatkozik arra, hogy 1490 július 14-én ugyanezen urak Budán, az ő házában könyörögve kérték a királynét, egyeznék bele, hogy Ulászló cseh király Magyarország királyává választassék s az ő hitvesévé legyen. Mire ő, Beatrix kérdést intézván hozzájuk, hogy ez miképen lenne eszközölhető, azt válaszolták, hogy a nevezett király itt levő követei, névszerint de Rosis csehországi kancellár és Weitmüllner** Benedek kijelentették előttük, hogy Ulászló király e házasság megkötésére nekik — t. i. a megjelent országnagyoknak — felhatalmazást adott. Ennek bizonyosságául Filipecz János akkori váradi püspök be is mutatott egy, a nevezett király sajátkezű irását és pecsétjét feltüntető levelet, mely e felhatalmazást megerősítette és eskü erejével kötelezte a levél íróját, sőt azt a kijelentést tartalmazta, hogy ha ő — a király — netán valamikor valami ördögi kísértés következtében vonakodnék az özvegy királynét nőül venni, az országnagyok fel lesznek jogosítva őt elhagyni és a királyné mellé állani. Ezeknek hallatára ő — a királyné — ráállott kívánságukra s az országnagyok nyomban esküt tettek a mondottak szigorú megtartására, felhatalmazást kértek, hogy az ő nevében is megköthessék a házasságot s kijelentették,

* Ilyen nevű tagja az esztergomi káptalannak abból az időből ismeretlen; lehet, hogy hiba van a névírásban, mert Eszéki István nevű esztergomi kanonok és nyitrai főesperes létezett abban az időben.

** Más okmány szerint: Vaythimler.

hogy immár őt, Beatrixot Ulászló király nejének tekintik, minek jeléül udvarhölgyei letehetik a gyászruhát s ők — az országnagyok — most már Ulászló cseh királyt királyuknak, Beatrix királynőt pedig királyasszonyuknak fogják kikiáltani. Ennek értelmében másnap, július 15-én Orbán (Nagylucesei) egi püspök — akkor nádorhelyettes — Ulászlót és Beatrixot csakugyan királyul és királynéul kiáltotta ki.

Elmondta továbbá a királyné, hogy kevéssel utóbb az országnagyok azzal a kéréssel járultak hozzá, segiténé pénzzel Ulászlót — immár férjét — cseh zsoldosok felfogadásában; miért is ő 12,000 forintot fizetett ki e czélra, mely pénzüsszeget János, akkori váradi püspök nevében Farkas Bálint, utóbb váradi püspök vett át tőle.

Megérkezvén a király Budára, az országnagyok sürgető kérésére megígérte, hogy házasságát Beatrix királynéval meg fogja kötni, mihelyt megkoronázzák, mely ígérétenek közlésével és bizonyításával az egi püskököt és Kinisi Pált bízta meg, azt egyébiránt a Székesfehérvárra utazását megelőző napon a királyné előtt szóval maga is ismételte, házasságukat már akkor kétségtelenül fennállónak jelentvén ki. E kijelentését a király a koronázási szertartás alkalmával esküvel erősítette meg; az országnagyok pedig oly föltétellel esküdtek neki hűséget, hogy az általuk nevében megkötött házasságot érvényesnek fogja elismerni.

Midőn pedig a király megkoronáztatása után Székesfehérvárról visszatért Budára, október 4-én nagy kísérettel a királyné lakására jött. Jelen voltak itt: Orbán egi, Tamás győri püspökök, Báthori István vajda, Kinisi Pál temesi gróf, Geréb Péter, Losonczy László, Schellenberg János, Francesco dei Monti (nápolyi követ) és mások is többen, úgy hogy a termet megtöltötték; ekkor a győri püspök a király és a királyné között a házasságot megkötötte ily szavakkal: «Felséges Ulászló király, ki itt jelen vagy, akarod törvényes hitvesedül az itt jelenlevő felséges Aragoniai Beatrix királynét »per verba de presenti» a római szent Egyház rendelkezése szerint?» Mire a király így válaszolt: «Akarom». (Volo.) Azután a királynéhoz fordult a püspök és ugyane kérdést intézte hozzá, mire a királyné

válaszolt: «Akarom». Ekkor a püspök mindkettőjükhöz fordulva mondá: «Fogadjatok egymásnak hűséget», mire a király és a királyné, megfogván egymás kezét s a püspök kezeibe tevén azokat, egymásnak hűséget fogadtak. Itt a királyné — az okmány szerint — beszédjét egy percze félbeszakítva, Bakócz győri püspökhöz fordult e kérdéssel: «Így volt-e püspök uram?» Mire a megszólított fennszóval válaszolt: «Úgy volt, mint Felsőged előadta»; s ezt a többi akkor jelen voltak is megerősítették.

A házasság ekképen megkötöttén, Ulászló — Beatrix előadása szerint — azzal a kéréssel fordult a királynéhoz, adna a cseh zsoldosok kifizetésére pénzt, mert azok már-már eligérkezni akarnak az őket szolgálatába fogadni kívánó római király (Miksa) követének, ki őket készpénzzel csalogatja. Beatrix immár hitvesnek tekintvén magát, közös uralmuk biztosítására 10,000 forintot adott át.

Midőn Ulászló a cseh csapatok felfogadása czéljából Pozsonyba utazott, felkérte a királynőt, menne Esztergomba, a hol nagyobb biztonságban lesz s egyúttal ígérte, hogy visszatérvén Pozsonyból, majd el fogja őt hozni Budára s ott ünnepélyesen fogják lakodalmukat megülni; Beatrix beleegyezett és elment Esztergomba. Itteni tartózkodása alatt megjelent nála a király küldöttje gyanánt Geréb Péter azzal az újabb kéréssel, hogy segítené ki pénzzel a királyt, a mennyiben pedig pénze nem volna, adná el Orbán egri püspöknek két, Zólyom megyében levő várát 8000 forinton s ezt küldené el. A királyné erre is ráállott; két várát (Saskő és Lipcse*), melyek akkor állítólag 30,000 forintot is megértek, eladta Nagylucei Orbánnak 8000 forinton, ki e pénzt maga vitte el a királynak. A királyné saját csapatait is elkérte tőle Ulászló s azokat majd Miksa római király, majd a saját testvéröccse, János Albert, mint trónkövetelők ellen Pestnél, majd Fehérvárnál, majd Budánál, végül Kassánál felhasználta s azok neki mindenütt kitűnő szolgálatokat tettek.

* Lásd a vonatkozó megerősítő okmányt az Orsz. Levéltárban. (D. l. 10,692. sz. a.)

Mikor azután Ulászló visszatérvén Pozsonyból, Esztergomba jött, a királyné panaszt emelt a miatt, hogy a hozzá intézett levelekben őt nem nevezi hitvesének s emlékeztette, hogy már ideje volna megülni a nászt, mint azt előbb megígérte. A király bizonyos, mindkettőjük érdekében fekvő okokra utalt, melyek miatt most még ily megszólítást nem használhat s arra kérte Beatrixot, az egybekelést illetőleg lenne türelemmel addig, míg János Albert herceget legyőzi, vagy békét köt, akkor majd minden kívánalomnak meg fog felelni.

Visszatérvén azonban a király a lengyelek elleni hadjáratáról, megint csak pénzt kért, — küldött is neki a királyné újabb 4000 forintot — a menyegzőt majd csak akkorra ígérte, ha Székesfehérvárt is sikerült visszavívnia a németektől, mert addig — úgymond — bajos Budán lakodalmat ülni.

Majd június havában (1491.) a királyné a nápolyi követet küldte Budára, hogy az ott egybegyűlt országnagyok, mint az előzmények személyes részesei útján panaszának orvoslását és sürgető kérésének teljesítését eszközölje ki. A király a győri püspök útján kijelentette az egybegyűltek előtt, hogy csodálkozik a királyné nyugtalansága és aggodalmi felett, mert hiszen akármilyen czímzéssel él ő és ha még késik is kissé tényleges egybekelésük, házasságuk a megelőző többszöri, esküvel is erősített kijelentések s az egyházi megkötés alapján kétségbevonhatatlan és felbontathatlan érvényben fennáll s mindkettejüket kötelezi.

Midőn végre a béke Ulászló s a német császár, illetve római király között is létrejött, a csanádi püspök és Losonczy László mentek mintegy követségképen a királytól Beatrixhoz, ennek tudtára adandók, hogy a küszöbön álló, vagyis 1492 elején tartandó országgyűlés alkalmával fog a rég várt egybekelés végbemenni. Ezt Beatrix köszönettel vette tudomásul s csak arra kérte a követek útján a királyt, hogy ennek az elhatározásának valami nyilvános jelét is adná. S midőn e kérésére ismételt ízben nem kapott választ s az érdekében felszólalt országnagyok sem tudtak a királynál czélt érni, ő — Beatrix — az időközben bekövetkezett

országgyűlés alkalmából maga jött el Budára, hogy ügyében immár személyesen járjon el. Eljött, a király ellenkező rábeszélései daczára. Eljött s íme maga elé hívta azokat az egyházi és világi országnagyokat, kiknek kérésére állott rá e házasságra, kik annak közvetítői voltak, kik az összes előzményekről tudomással bírnak, azok előtt akarta még egyszer elősorolni az ő jogát igazoló tényeket, az ő tanubizonyosságukat hívja fel ügyének igazsága mellett s őket kérve kéri, hassanak a királyra, hogy az valahára véget vetve a halogatásnak, az ügyet végleges és tisztességes kimenetelre juttassa, az ő — a királyné — becsülete és méltósága s mindnyájuknak, kik ebben részesek voltak, hitele érdekében.

Az okmány végül elmondja, hogy a királyné e nyilatkozatáról e hiteles bizonyosságot állíttatta ki az aláírt közjegyző által s hogy a bevezetőleg felsorolt országnagyokon kívül még jelen voltak, mint tanuk: Giorgio dei Priuli decretorum doctor, Estheny István esztergomi főesperes, Filippo de Brixia, kalocsai főesperes és kanonok, Vincenzo Pistacchio*, a catanzaroi egyházmegyei Sz. Máriáról nevezett cropanii** apátság javadalmasa, Fülöp esztergomi és budai kanonok, Albert székesfehérvári kispripost, cseh György (G. Bohemus), Mantan János, Belay Barnabás, Horváth Márk és más meghívottak.

Ez okmány a benne elősorolt ténykörülmények tekintetében újat, olyat, mi eddig történeti irodalmunkban ismeretlen lett volna, alig tartalmaz, de nagyérdekű azért, mert ilyen pragmatikus előadásban a Beatrix és Ulászló házassága körüli bonyodalom fejlődésének történetét — természetesen a királyné érdekei szerinti kiszínezésben — eddig egyetlen egykorú okiratban sem találhattuk meg. Nagyérdekű azért is, mert történeti ismereteink szempontjából teljesen új az a tény, — a melynek ez az okmány közvetet-

* Utóbb Hipolit vicarius a capuai érsekségben, melynek jövedelmeit Beatrix élvezte éveiben.

** Az okmány «Crocano»-t mond, de miután ily nevű hely a catanzaroi egyházmegyében nincs, ellenben létezik Cropani, melyhez régi egyházi javadalmak is fűződnek, valószínű, hogy fráshiba forog fenn.

len bizonyítéka — hogy t. i. Beatrix, mikor Ulászló és híveinek minden könyörgése ellenére megmaradva elhatározása mellett, az ő ügyében is dönteni hivatott 1492-iki tavaszi országgyűlés alkalmából Ó-Budára, sőt Budára is bejött, a házasságkötésének körülményeibe beavatott országnagyokat maga elé hívta, előttük a maga igazát ily hosszú előterjesztésben kifejtette s őket ügye támogatására egyenkint és összesen ily ünnepélyes formában fölhívta.

A mi előterjesztésének tartalmát illeti, az a történetileg igazolható tényekkel nagyjából kétségtelenül megegyezik. Az ismert egykorú adatokkal való összehasonlítás szempontjából néhány követjelentésen és a nápolyi királynak egynémely, a Trinchera-féle Codice Aragonésében megőrzött levelén kívül főleg három okmány jön itt tekintetbe. Az egyik az az Udis (senki) név alatt Sánkfalvi Antal nyitrai püspökhöz intézett s Ulászló királynak e házassági ügyben védelmére írt terjedelmes «Apologia», mely tulajdonképen — miután Ulászló Sánkfalvit ugyanezen évben Rómába küldte — a római curia informálására szolgált s a mely két egykorú másolatban van megőrizve a prágai egyetemi és müncheni kir. könyvtárban és a melynek szövegét b. Roszner Ervin közzétette *Régi magyar házassági jog* című munkája okmánymellékletei között. A második Orso Orsini teanói püspök és pápai legatusnak 1494 augusztus 11-ről Nagyváradról keltezett s a pápához intézett jelentése, mely Ulászlónak és Bakócznak e házassági ügyben a nevezett legatus előtt Kassán tett nyilatkozatait tartalmazza s mely a velencei Sz. Márk-könyvtár kéziratai között található. A harmadik az ugyane pápai legatus részére a Beatrix megbízásából 1494 szeptember 18-án ugyane tárgyban írt informatio, melynek egykorú másolatát ugyancsak a Biblioteca Marciana őrzi.

A három közül magától értetődőleg a legutóbbi az, melynek állításai, gondolatmenete, sőt néhol a benne használt szavak is leginkább egyeznek meg az itt szóbanforgó okirat tartalmával, bár amaz több mint két évvel később iratrán, természetesen későbbi ténykörülményekre is vonatkozik s Ulászlónak időközben nyilvánított állításait is czáfolja.

Feltűnő a különbség Beatrix e két megnyilatkozása,

t. i. az itt szóbanforgó okmány s az 1494-iki informatio között a tekintetben, hogy itt, az ó-budai declaratióban a királyné egy szóval sem állítja azt, a mi később egyik legkedveltebb érve volt, hogy t. i. ő Mátyás halála után kólostorba akart vonulni, «*nullo pacto*» nem akart újra férjhez menni s csak a rendek és a nápolyi követek buzgó és ismételt könyörgésének engedve szánta rá nehezen magát, hogy Ulászló neje legyen. Arról sincs itt szó, hogy Beatrix hozományát visszakövetelte volna, a mit 1494-iki informatiójában hangsúlyoz és a mi Ulászlónak és az ő védőinek állítása szerint, az ország pénzügyi helyzetét tekintve, szinte rákényszerítette a rendeket, hogy őt más módon igyekezzenek kielégíteni. A királynénak, úgy látszik, oka volt az előtte megjelent főurak tanuságtételét ezekre az előzményekre föl nem hívni, hanem előterjesztését csak a megtörtént házassági ajánlat tényéhez kapcsolni.

Egy másik eltérés abban mutatkozik, hogy Beatrix a most tárgyalt okmányban tételenként elősorolja azokat a pénzösszegeket, melyekkel Ulászlót vállalkozásában megsegítette; ezek szám szerint 34,000 forintot (aranyat) tesznek. Az 1494-iki informatio pedig 200,000 forintot meghaladó összeget mond, mint a melylyel ő a királynak segítségére volt. Miután az ó-budai declaratiót — mint látni fogjuk — úgyszólván nyomban követte a teljes szakítás és a vitás kérdésnek a szent-szék elébe vitele, s azontúl már pénzadományokról aligha lehetett szó, ezt az eltérést csak vagy úgy magyarázhatjuk, hogy az 1494-iki informatio erősen túloz, vagy úgy, hogy Beatrix a saját, Ulászló által hadba vitt csapatainak kész költségeit is számításba vonta, a mire kétségkívül joga is volt; hogy ezen a réven a 34,000 forintnyi subsidium tetemesen gyarapodott, azt a király pártfelei is bizonyítják, mert az Udis Apológiája nemcsak a Beatrix seregének a király érdekében való vitézkedését ismeri el, hanem azt is, hogy a királyné mintegy 100,000 aranyat ráfordított az Ulászló hadakozásaira, bár hozzáteszi, hogy «*non tam officii, quam imperii gratia*» és azzal szembeállítja az országnak a Mátyás életében az ő (t. i. Beatrix) kedvteléseire hozott áldozatait.

Nevezetes az eltérés a két nyilatkozat között abban a tekintetben, hogy Beatrix az Ó-Budán maga elé idézett Rendek előtt egy szóval sem s még körülírással sem állítja azt, hogy Ulászlóval kötött házassága tényleg végrehajtott volna, sőt éppen a miatt panaszkodik, hogy a király vele nem akar mint hitvesével bánni, holott a házasság consummálásának híre már 1491 őszén bejárta Nápolytól kiindulva az olasz és más európai udvarokat és pedig úgy, mintha a tényleges egybekelés már egy év előtt — tehát 1490 őszén — történt volna s Beatrix maga 1494-iki információjában is azt mondja, hogy kevéssel a házasság megkötése után «secuta est carnalis copula inter eos etc.».

Ezek azok az ellenmondások, a melyeket a királynénak saját 1492-iki és 1494-iki nyilatkozatai között — a bemutatott okmány alapján — fölfedezhetünk. Természetesen sokkal messzebbmenők azok, melyek ez okmány szövege és az Ulászló saját, valamint védőjének nyilatkozata között található, de melyek — a történeti tények világában — csak csekély mértékben erőltethetik meg a királyné ó-budai declaratiójának állításait.

Csak a két lényegesebbre szorítokozom.

Az egyik a hozomány kérdése, melyre nézve mind az Ulászló úgynevezett «protestatio»-jában, melyet leghitelesebb alakban az Udis Apológiája tartalmaz, mind a királynak 1494-ben a teanoi püspök előtt tett nyilatkozatában azt olvassuk, hogy Beatrix 200,000 aranyat ígért hozományul s ezenfelül az országot terhelő, 300,000 aranyra rúgó követelésének elengedését és ez ígérete teljesítését utóbb megtagadta, a mi okul szolgált volna viszont a házasságnak Ulászló részéről való megtagadására. Beatrix e körülményről természetesen mindkét nyilatkozatában mélységesen hallgat; ismerve az ő természetét, valószínűnek kell tartanunk, hogy ő Ulászlónak kecsegtető és könnyelmű ígéreteket tett, de hogy azoknak későbbi visszavonása lett volna oka az Ulászló elhatározása megváltozásának, az épp oly valórtlan, mint a többi állítás, a melylyel a megszorult király eljárásának rosszhiszeműségét mentegetni igyekezett. Először is feltűnő, hogy Ulászló már ú. n. protestatiójában

hivatkozott ez ígéret állítólagos visszavonására s mégis nyomban azután megkötötte a házasságot — per verba de praesenti — Beatrixszal. Továbbá érthetetlen, miért hozott volna föl Ulászló mindig új meg új ürügyeket az egybekelés halasztására, ha a Beatrix pénzbeli kötelességei teljesítésének megtagadásában úgylis elég oka lett volna a szakításra; ellenkezőleg, a király saját utólagos nyilatkozatai szerint neki oly nagy és súlyos okai voltak a csalárd módon megkötött házasság megtagadására, melyek mindegyike döntő erővel fennállott volna akkor is, ha a királyné teljesíti vala a hozományra és a követelései elengedésére vonatkozó állítólagos ígéretét. Sokkal valószínűbb, hogy ha Ulászlónak sikerül Beatrixtól bármi czímen még több pénzt kicsikarnia, az egybekelést akkor is csak épp úgy megtagadta volna.

A másik körülmény, melyre nézve az ó-budai okmány homlokegyenest ellenkezik az Ulászló vallomásaival: a házasság megkötésének módja. És ez a pont az, melyre nézve ennek az okmánynak — igaz, hogy ma már csak történelmi szempontból — szinte perdöntő fontosságot kell tulajdonítanunk.

A névtelen vádirat szerint Ulászló titkos házasságot akart csak kötni Beatrixszal: «Nem nyilvános, ünnepélyes, fejedelmi esküvőt akart, a minőt tartani illik, hanem éjjelit, titkosat, hirtelen és mellékesen, igen kevesek jelenlétében végbemenőt.» Bakócz és a király a teanoi püspök előtt is súlyt helyeztek arra, hogy a házasságkötésnél csak kevesen voltak jelen s még kevesebben hallották és értették meg, hogy miről van szó, és az ó-budai okmány tanúsítja, hogy Beatrixnak éppen e pontnál hozzájok intézett kérdésére ugyancsak Bakócz és az összes jelenvolt országnagyok elismerték, hogy a házasságkötés majdnem mindnyájok jelenlétében és tudtával, az előirt formában ment végbe. Ulászló szinte görcsösen ragaszkodott ahhoz az állításhoz, hogy a házasságkötésnél a maga részéről a püspök kérdésére válaszolva nem a szokásos és szabályszerű «voló» (akarom), hanem az «ita» (igen) szót használta. Mikor ezt Bakócz 1494-ben Kassán így adta elő a pápai legátusnak, ennek jelentése szerint a király közbeszólt: «Úgy van, én «igen»-t mond-

tam.» A nápolyi királynak egy 1492 deczember 30-ról magyarországi követéhez, Andrea Caraffához intézett leveléből¹ megtudjuk ennek okát; maga a pápa (akkor már VI. Sándor) mondta Federigo nápolyi hercegnek, hogy Ulászló — küldöttjének, a nyitrai püspöknek nyilatkozata szerint — e szót a házasság utólagos érvénytelenítése érdekében használta: «Nem lévén szándéka nőül venni őt, mikor kérdezték, nem azt felelte «akarom», a mint a házasságkötés rendje hozza magával, hanem más, szokatlan szót, t. i. az «igen» szót használta, azért, hogy utóbb megtagadhassa a történeteket»... És ime, az ó-budai declaratiót tartalmazó okmány szerint ismét maga Bakócz és az összes jelenlevők megerősítették, hogy a dolog úgy folyt le, mint a királyné az imént elmondta, vagyis a házasuló felek mindketten egyformán a «volo» szóval válaszoltak az őket összeadó püspök kérdésére.

Ezekben méltatván az oklevél tartalmi jelentőségét, hátramarad még, hogy a szóbanforgó s ez okmányba foglalt declaratio megtörténtének tényét a megelőző és követő fejlemények közé időrendileg és okszerűleg beillesszük.

Az 1492-ik év elején megtartott országgyűlés «pro festo Purificationis B. M. V.» vagyis február 2-dikára volt összehívva; lefolyásáról nagyon hiányosak értesüléseink, de maga az a körülmény, hogy ez az országgyűlés decretumot alkotott, mely megrövidíti a Rendeik megjelenésére előszabott véghatáridőt,² valószínűvé teszi, hogy a tanácskozások ekkor is csak az összehívás napjánál jóval későbbben voltak megtarthatók. Beatrix — azzal a kifejezett szándékkal, hogy az országgyűlést még együtt találja, — márczius 14-én érkezett Ó-Budára, a hol mindjárt másnap Ulászló is meglátogatta. A Hipolit primás esztergomi kormányzójának, Beltramo Costabilinak egy márczius 23-ról Ferrarába írt jelentése szerint³ a királyné a megelőző napon, tehát 22-én bement Budára, a király akarata ellenére, de ott

¹ Trinchera: *Codice Aragonese*, II. 241. l.

² Kovachich: *Vestigia Comitiorum*, 414. s köv. l.

³ Modenai levéltár.

megfelelő fogadtatásban nem részesülvén, csakhamar visszatért Ó-Budára. Costabili tévedhetett a napban, mert Esztergomból írt és ott 23-án aligha lehetett biztos hira a megelőző napon Budán történekről. Az ó-budai okmány szerint a királyné éppen az nap délben hívta maga elé Ó-Budára az országnagyokat, nem egészen valószínű tehát, hogy az nap Budán időzött volna. Az országgyűlésről — követjelentések nyomán — a Beatrix ügyét illetőleg annyit tudunk, hogy ott Váradi Péter kalocsai érsek — az, kinek bebörtönözését még a Mátyás életében a közvélemény a királynénak tulajdonította — emelt szót az özvegy érdekében, illetőleg a házasság érvényessége mellett; de felszólalása nem keltett visszhangot s a rendek majdnem egyértelműleg a házasság ellen s Ulászlónak valamely fiatal fejedelmi hajadonnal való egybekelése mellett nyilatkoztak. Hogy ez mikor történt, azt pontosan meg nem állapíthatjuk. Bart. Castiglioni milanoi megbizottnak egy márczius 24-én Zenggből írt jelentése¹ már akkor megállapíthatni véli, hogy az országnagyok ily követeléssel járultak Ulászló elé; de ez nem egészen pártatlan közlés, mert a milanoiak előtt a magyar király akkor mint a Bianca Maria Sforza kérője szerepelt. Egy más, április 2-ről kelt zenggi levél épp ellenkező híradást tartalmaz.² Bizonyos azonban, hogy április 7-én a királyné már minden reményét elvesztette³ s abban az időben már Ó-Budáról «bösz Medeaként» Esztergomba vonult vissza. Mindent összevéve valószínűnek kell tartanunk, hogy a főrendeknek Beatrix által Ó-Budán történt fogadtatása idejében az országgyűlésen még Beatrixra nézve kedvezőtlen határozat nem hozatott, hogy azonban az kevéssel később bekövetkezett.

Annyi bizonyos, hogy az özvegy királynénak sok reménye nem lehetett arra, hogy a nyilatkozata végén az országnagyokhoz ügye érdekében intézett kérése teljesülni fog s azok eredményesen fognak Ulászlónál az ő javára

¹ Milanói levéltár.

² Ugyanott.

³ A forlii apát levele Budáról Milanóba (milanói levéltár).

közbenjární. Inkább azt kell hinnünk, hogy ez másodrendű célja volt az ó-budai ünnepélyes actus tervezésénél; főcélja az vala, hogy a megelőző tényeket az azokban részes urak tanuságtétele mellett közhitelességű okiratba foglalja össze. Ennek a célnak ugyan az előttünk fekvő okmány teljesen nem felel meg, mert miután azt a megjelentek aláírásukkal vagy pecsétjeikkel el nem látták, csak magára a házasságkötés kétségkívül legfontosabb tényére vonatkozólag, — melyre nézve Bakócz és a többi jelenvoltak helyeslő elismerésre kifejezetten írásba van foglalva, — tekinthetjük ezt teljes érvényű bizonylatnak; a királyné többi állításait azzal, hogy a jelenlevők azokat meghallgatták és neki ott nyomban ellent nem mondtak, még általok igazoltaknak nem tekinthetjük.

Hogy mi végből volt Beatrixnak ily okmányra szüksége, arra nézve sem lehet — a következmények szempontjából — semmi kételyünk, mert látjuk, hogy már kevéssel az ó-budai összejövetel után a házasság vitás kérdését mindkét fél a római curia ítélőszéke elé viszi s e tekintetben az első lépés Beatrixtól indul ki. Hiszen atyja már ugyanazon évi május 21-iki levelében köszönetet mond Rodrigo Borgia pápai alkanczellárnak (ki néhány hónappal később, mint VI. Sándor, maga foglalta el a pápai trónt) a Beatrix érdekében a szent-széknél tett szolgálataiért s őt kéri, hogy ministere, Gioviano Pontano informatiói szerint járjon el a továbbiakban; * s július 6-án ugyanő megalégedését fejezi ki Pontanóval szemben a fölött, hogy a sienai bíbornok (Franc. Piccolomini, utóbb III. Pius pápa) leánya ügyében buzgólkodik s őt ennek folytatására kéri.** Az Udis Apológiája egyenesen meg is vádolja a királynét, hogy ügyében a pápai széket, a kegyek főforrását háborgatta. Nyilvánvaló, hogy Ulászló Beatrix megelőző lépései miatt volt kénytelen ugyanazon év őszén Sánkfalvi Antal nyitrai püspököt a curia informálása végett Rómába küldeni és Sánkfalvi valószínűleg azért volt kénytelen a házasságkötés módjára nézve

* *Cod. Arag.* id. köt. 110. l.

** Ugyanott 131. l.

a király állítását igazoló okiratot (uno instrumento... de questo dicto) magával vinni,* mert akkor ott már ismeretes volt az ó-budai közjegyzői okmány. Az Udis Apológiáját is bizvást úgy tekinthetjük, mint az Ó-Budán felvett okirat hivatalos czáfolatát s az utóbbiban mintegy az első perbeli bizonylatát láthatjuk annak a forma szerint valószínűleg az 1493 január 8-diki consistoriumban kezdődött s majdnem hét esztendeig tartott házassági pörnek, mely — köztudomás szerint — az 1500 április 3-iki pápai consistorialis ítélettel nyert — Beatrixra nézve minden tekintetben elmarasztaló — befejezést.

Ezzel az ítélettel a szerencsétlen, nagyravágyó királyné sorsa azután meg is volt pecsételve Magyarországon s számára nem maradt más hátra, mint hogy kibújdosson az országból.

BERZEVICZY ALBERT.

* A nápolyi király előbb id. deczb. 30-iki levelében.

MAGYAR PERJOGI REFORM-MOZGALMAK.*

I.

Az 1911. esztendő nagy eseményt hozott a magyar igazságszolgáltatásnak. Törvénybe iktattuk az 1911: I. t.-cz.-ben a végleges polgári perrendet. Hosszú, épen kétszáz évre terjedő reformmozgalomnak befejezője ez a törvény, utolsó részlete a magyar igazságszolgáltatás teljes átalakulásának. Biróságaink már negyven évvel ezelőtt kaptak új szervezetet, új bünvádi eljárásunk már több mint tíz év óta van hatályban, most pedig polgári igazságszolgáltatásunk is megkapta azt az új formáját, a melyben bizonyára igen hosszú ideig fogja közöttünk a jog eszméjét megvalósítani.

Elérkezvén ehhez a fontos határköhöz, kétségkívül helyes visszapillantani arra az útra, a melyet befutottunk, végigtekinteni polgári igazságszolgáltatásunk fejlődésén, s ennek tanulságai alapján mérlegelni az új reform jelentőségét.

Jogi reformmozgalmak nagy jelentőségű culturmozgalmak is egyúttal, s egy-egy új törvénykönyv nagy fontoságú cultur-esemény is. Minden új törvénykönyvben a fejlettebb társadalmi és gazdasági élet követelményei nyernek kielégítést, hosszú tudományos vizsgálódások eredményei szűrődnek le benne, ennél fogva minden új törvénykönyvnek nemcsak az a jelentősége, hogy a régi jog helyett új jogot teremt, hanem az is, sőt első sorban az, hogy tisztultabb jogi felfogást visz be az életbe, a jogi érzéket megememesíti s fokozza a jog iránti tiszteletet. Minden új tör-

* Ez értekezést szerző felolvasta a Magyar Tudományos Akadémia II. osztályának 1911 november 6-ikán tartott ülésében.

vénykönyv tehát fontos cultur-hivatást is teljesít. Azt hiszem, ezek után nem kell bővebben indokolnom, ha polgári igazságszolgáltatásunk reform-mozgalmairól s befejezésükről, az új polgári perrendről, itt legalább vázlatosan megemlékezni óhajtok.

Az új törvény az Akadémia második osztálya elnökének, Plósz Sándornak munkája. Részletes ismertetésébe a mai alkalommal nem bocsátkozom, hanem csak arra szorítkozom, hogy általánosságban bemutassam. Ebből a célból csak a következő kérdéseket fogom vizsgálni: miképen illeszkedik be ez az új törvény a magyar perjogi reform-mozgalmak történetébe; melyek azok a külföldi jogok, a melyeknek befolyása alatt keletkezett és végül miben áll legnagyobb jelentősége a jövő szempontjából.

Polgári bíraskodásunk ma már élesen el van választva a büntető bíraskodástól. A régibb időben ez a kettő sokszorosán összefonódott. Sok jogsérelem, a melyeket ma tisztán büntetőjogiaknak tekintünk, s a melyeket a bíróság ma a bűnvádi eljárás szabályai szerint bírál és büntet, régebben egészen azon szabályok szerint bíráltatott el, mint más magánjogi követelés. Régebben tehát, ellentétben a mai jogállapottal, a polgári és büntető igazságszolgáltatás eljárási szabályai nagy részben közösek voltak. Verbőczy *Hármas Könyv*-ének II. Része, a mely a perjogról szól, ezt elég világosan mutatja. A XVI. századtól kezdve a jogfejlődés iránya az volt, hogy a büntető és polgári bíraskodás eljárási szabályainak közössége szűnjék meg, s hogy úgy az egyiknek, mint a másiknak külön-külön eljárási szabályai legyenek. Ez a fejlődés csak a legújabb időben nyert befejezést. Midőn az alábbiakban polgári igazságszolgáltatásunk reform-mozgalmairól óhajtok szólni, a világosság kedvéért a polgári és büntető igazságszolgáltatásnak erre az eredeti összeszövődésére s idők folyamán egymástól való elkülönülésére, bevezetésképen szükséges volt utalnom.

II.

Végig tekintve perjogunk történetén, minden túlzás nélkül állíthatjuk, hogy az nem egyéb mint a reform-mozgalmak szakadatlan láncolata. Történetünkben nincs korszak, a melyben az ország igazságszolgáltatási intézményeivel meg lett volna elégedve. Ez az elégedetlenség szülte az örökös reform-mozgalmakat, a melyeknek azonban a legújabb időig megnyugtató eredményök nem volt. Így pl. Mátyás király az ő nagyobb végzeményében igen lesújtó kritikát gyakorol korának igazságszolgáltatásáról, s ebben a végzeményben igen sok igazságügyi reformot meg is valósít. Hogy azonban ezeknek nem volt meg a kívánt eredményök, azt legvilágosabban bizonyítja a *Hármas Könyv* keletkezése, a mely épen arra volt hivatva, hogy megszüntesse azt a sok visszaélést és erőszakot, a melyet a felek a bíróságok előtt elkövettek. De a *Hármas Könyv* sem hozta meg az óhajtott eredményt, valamint a későbbi törvények sem. A reformoknak ez a meddősege nem speciális magyar jelenség, így volt ez mindenütt Európaszerte. A korszellem nem kedvezett a jó igazságszolgáltatásnak. Az államszervezet pedig tökéletlen volt, s így nem nyújtott biztosítékot arra, hogy a bíróság előtt csak a jog érvényesüljön, ne pedig az önkény vagy épen az erőszak. Az állam birói felségjoga nem mindig érvényesült közvetlenül, a bíróságok előtt pedig hiányzott a jogegyenlőség. Ilyen viszonyok között az igazságszolgáltatási reformoknak kielégítő eredményök nem lehetett. Mindazáltal a korszellem, lassan bár, de mégis folyton tisztul, az államszervezet folyton tökéletesebb lesz, s így lassan bár, de folytonosan tökéletesednek a jogszolgáltatási intézmények is, míg végre kialakult a jelen kor rendkívül magas tökélyű igazságszolgáltatása. Ha mi ezt, különösen pedig a legújabb perjogi reformokat jól át akarjuk érteni, tudnunk kell, hogy ezek szervesen miképen fejlődtek ki a korábbi reform-mozgalmakból. Ez az, a miről most igen röviden áttekintést óhajtanék nyújtani.

Ebből a czélból leghelyesebb a perjogi reform-mozgalmaknak három korszakát megkülönböztetnünk. Az első igen

hosszú, ez az alapvetés korszaka. A királyság megalapításával kezdődik, s azzal záródik le, hogy létre jönnek mai polgári igazságszolgáltatásunk alapjai. A második ezen alapon a perjogi intézmények kifejlesztésének korszaka a rendi államszervezet követelményeinek megfelelően. A harmadik a perjogi intézmények újjászervezésének kora a jogegyenlőség elve alapján.

Az Árpádok korának perjogát még most is nagy homály fedi, bírósági szervezete és peres eljárása egészen más alapon nyugodott, mint a modern perjogoké.

A mi különösen az utóbbit, a peres eljárás szerkezetét illeti, ebben az istenítélet játsza a legnagyobb szerepet. Az a per azonban, a melyben istenítélet dönti el az ügy sorsát, szükségképen más szerkezetű, mint az, a melyben tényeknek bizonyítás útján való kiderítéséről van szó. Amott egész általánosságban csak azt kívánják eldönteni, hogy valamely állítás igaz-e, vagy sem, a nélkül, hogy az állítás alapjául szolgáló tények kiderítésére súlyt fektetnének, emitt épen ezeknek a tényeknek kiderítése a cél. Legelső perjogi reformunk, a melyről feljegyzéseink vannak, az Árpádokori perjognak épen ezen szerkezete ellen irányul. Ez a reform Róbert Károly reformja. Hajnik kitünő könyve* nagyon jól tájékoztat bennünket az Anjou-korbeli perjogról is. Ebből a munkából megtudjuk, hogy ennek a perjognak az Árpád-korbelivel szemben legfőbb megkülönböztető sajátsága az volt, hogy bizonyítási rendszere az új fajta tanubizonyításnak, a communis inquisitionnak és az okiratos bizonyításnak széleskörű alkalmazása folytán, sokkal anyagisabb volt, vagyis sokkal inkább irányult a tények kiderítésére, mint az Árpádok korabeli perjog szerinti bizonyítás. Alig szenvedhet kétséget, habár erre nézve nincsenek is kézzel fogható bizonyítékaink, hogy a Róbert Károly-féle reformnak egyik igen fontos részét épen az új bizonyítási rendszer szélesebb körű meghonosításában kell keresnünk. Mellőzve már most minden további részletet, bizonyítási rendszerünk

* *A magyar bírósági szervezet és perjog az Árpád- és vegyes-házi királyok alatt.* 1899.

ebben az irányban alakul át tovább. Mátyás király lényegesen megszorítván a bajvívás* útján való eldöntést, ez a bizonyítási mód idővel egészen eltűnik a mi jogunkból. Legtovább maradt meg az Árpádok korabeli bizonyítási rendszerből az eskütársi intézmény, a melyet még Kitonich** is az ő korának egyik élő intézménye gyanánt tárgyal. A XVII. század folyamán azonban ez is eltűnik, úgy, hogy perjogunk bizonyítási rendszere, s ezzel együtt peres eljárásunk szerkezete csak ebben a században alakul át, s így csak ebben a században helyezkedik teljesen arra az alapra, a melyen jelenleg áll. Hogy ez minden részletében milyen körülmények között történt, azt ma még nagy homály fedi.

A régi bírósági szervezet is egészen más volt, mint a jelenlegi. Mikor a magyar nemzet a keresztyénség felvételekor a királyságot megalapította, a birói hatalmat a királyra ruházta át. Ez a birói hatalom a király személyes birói hatalma volt, a melyet ő egymaga mások teljes kizárásával gyakorolhatott. Más szavakkal, a királyság megalapításakor szervezett királyi biráskodás személyes királyi biráskodás és egyes biráskodás volt. A dolog természetében rejlett azonban, hogy a király az ő birói hatalmát nem mindig gyakorolhatta s legtöbbször nem is gyakorolta személyesen, ennél fogva szükséges volt, hogy gyakorlását másokra ruházza át. Ez az átruházás azonban hosszú ideig nem volt intézményszerű, hanem csak későbbben válik azzá. Midőn továbbá a király a biráskodást akár személyesen, akár pedig valamely közege által gyakorolta, azt teljes mértékben még sem gyakorolta egyedül, hanem csak mások tanácsával. Azok, a kik a király birói tanácsában ültek, nem alkottak vele együtt társas bíróságot a szó mai értelmében. Ma a társas bíróság tanácsában a tanácsstagok az elnökkel egyenrangú tényezők, ők az elnököt le is szavazhatják, s ekkor az lesz az ítélet, a mit ők elhatároznak. Ilyen szerepük a király vagy az ő közege birói tanácsában ülőknek nem volt, ők nem szavaztak a királylyal, illetve az ő közegével együtt,

* 1486: XVIII. t.-cz.

** *Directio methodica* c. VI. qu. XVI.

s így őt le sem szavazhatták. Az ő hivatásuk csupán tanácsadás volt, főleg az alkalmazandó jog kérdésében. Hajnik is utal erre, bár a kérdés, úgy látszik, nem ragadta meg eléggé figyelmét, mert más helyen általában azt mondja, hogy a magyar bíróságok úgy az Árpádok, mint pedig az Anjouk alatt mindig társas bíróságok voltak* Minden különös perjogi szakismeret nélkül is könnyű belátni, hogy egészen más annak a bíróságnak szervezete, a melyben csak egy ember ítél, mások pedig neki erre nézve csak tanácsot adnak, mint azé a bíróságé, a melyben többen együttvéve gyakorolják a birói hatalmat, s határozattá az válik, a mit a többség akar. Ez a régi bírósági szervezet azonban lassanként elveszíti eredeti jellegét, úgy, hogy idővel a királyi bíróságok valóságos, a szó mai értelmében vett társas bíróságokká alakulnak át. Hogy ez az átalakulás mikor fejeződött be, arra nézve eddig biztos adatot nem találtam. Csak annyi bizonyos, hogy ez az átalakulás a XVII. században már megvolt, mert Kitonich előadása szerint a kir. ítélő táblánál szavazatok többségével határoztak, szavazatok egyenlősége esetében pedig az a nézet vált határozattá, a melyhez a személynök vagy nádor,** helyesebben, az elnöklő nagybíró járult. Alig szenvedhet kétséget, hogy ez az átalakulás párhuzamosan halad a nem személyes királyi biráskodás minél teljesebb kifejlődésével. Mindaddig míg a biráskodásban a király személyes részvétele állott előtérben, alig lehetett gondolni arra, hogy a döntésnél ne a király, hanem az ő tanácsosainak akarata érvényesüljön vagy még helyesebben, hogy ezek akarata a király akarata ellen jusson érvényre. A mint azonban ez a személyes királyi befolyás a biráskodásban megszűnik, s ez a mohácsi vész utáni időben már egészen kétségtelen, megvolt az alap arra is, hogy a rendes nagybíró tanácsának tagjai ne csak az ő tanácsadói, hanem a szó igazi értelmében társbirái legyenek, tehát akarata ellenére is határozattá emelhesse nek valamely véleményyt.

* 151. l.

** *Directio methodica* c. X. qu. XVI.

Összefoglalva a mondottakat, a XVIII. század elején, midőn a reform-mozgalmak újabb korszaka kezdődik, a magyar perjog átalakulása mind a két irányban, mind a bizonyítási perszerkezet, mind pedig a bírósági szervezet tekintetében teljesen be van fejezve. A XVIII. század elején a bizonyítás a magyar perjogban közvetlenül tények kiderítésére irányul, s a bíróságok társas bíróságok a szó mai értelmében. Ezen század elejéig kétségtől más nagyfontosságú átalakulások is történtek a magyar perjogban, így különösen az írásbeliség mind nagyobb tért hódít és kifejlődik mai sajátos perorvoslati rendszerünk is. Ezek azonban csak nagyfontosságú részletek, de nem jegecedő pontjai a későbbi jogfejlődésnek. A XVIII. század elejétől kezdve a legújabb időkig is perjogunk sok különféle változáson megy keresztül, de ezek között egyetlen egy sincs, a mely oly mélyreható volna, mint a bizonyítási rendszer átalakulása és a mai társas bírósági rendszer kifejlődése volt. A szatmári béke megkötése után igen élénk perjogi reform-mozgalmak indulnak meg, a melyek egészen napjainkig nyúlnak le, azonban valamennyi csak azokra az alapokra támaszkodik, a melyeket ekkor már készen találtak. Igen nagy súlyt fektetnek erre a tételre, mert különben nincs meg a helyes szempontunk perjogunk fejlődésének, különösen pedig a szatmári békekötés utáni perjogi reform-mozgalmak megítéléséhez. És minthogy a modern, legújabbkori reform-mozgalmak is csak ezeken az alapokon nyugosznak, mondhatjuk, hogy az a nagy jelentőségű törvény, a melyet ebben az esztendőben iktattunk törvénytárunkba, csak befejező láncszeme a szatmári békekötés után megindult reform-mozgalmaknak.

A reform-mozgalmak második korszaka, mint ez már az imént mondottakból is kivehető, a szatmári békekötés után kezdődik. A főtörekvés az, hogy a történetileg kifejlődött alapokon, de teljes összhangban a rendi államszervezettel a polgári intézmények továbbfejlesztessenek. Már az 1715: XXIV. t.-ben küldenek ki bizottságot, a melynek feladatává tették a szükséges reformok iránt javaslatok tételét. Mária Terézia uralkodása alatt három ízben is küldenek ki bizott-

ságokat, 1751., 1765. és 1768-ban. Az 1791: LXVII. t.-cz.-ben a reform-mozgalmakat újból megindítják, s a megfelelő javaslatok elkészítésre ismét bizottságot küldenek ki. Végül pedig az 1827: VIII t.-cz.-kel a félbenmaradt reformok előkészítése czéljából megint csak egy újabb bizottság küldetik ki. Ezeknek a bizottságoknak munkálatait ismertetni most nem lehet feladatom. Csak annyit jegyzek meg, hogy valamennyi megvan az Országos Levéltárban, egy részük ki is van nyomtatva, s rendkívül sok értékes anyagot tartalmaznak, a melyet igen érdemes volna feldolgozni. Röviden meg kell azonban emlékezni ezen reform-mozgalmak eredményeiről. Ezek az eredmények rendkívül szegényesek, s túlnyomólag csak a bírósági szervezetre vonatkoznak. Valamennyi közt legfontosabbak az 1723. évben megalkotott reformok. Az ezen évi XXV. t.-cz.-ben a kir. ítélő tábláról «de tabula regia iudiciaria, eiusdemque stabilitate» a kir. ítélő-tábla biráskodását állandóvá tették, s ezzel megvetették annak az elvnek alapját, a mely teljes kifejlődésében ma is érvényben van. Ez az elv: a folyton, az év minden napján, állandóan működő kir. biráskodás elve. A XXX. t.-cz.-ben pedig a kerületi táblák szervezésével a kir. biráskodás decentralisatiójának vetették meg az alapját. Röviden, az 1723-iki törvényhozás teljes kialakulásukhoz juttatja azokat az alapelveket, a melyeken a kir. biráskodás ma is nyugszik: nem személyes, állandóan működő, túlnyomólag társas és decentralisált királyi biráskodás alapelveit. A XVIII. század másik nagy reformja, a mely azonban csak egy nagyszabású elv kijelentésére szorítkozik, az 1791: XII. t.-cz., a mely a biráskodás függetlenségét mondja ki a kormányhatalomtól. Ezt a törvényt egészen Montesquieu szelleme hatja át. Maga a reform egyébiránt minden hatás nélkül maradt, mert nem gondolkodtak érvényesülésének biztosítékairól. Hiába decretálja a törvény az igazságszolgáltatás függetlenségét a kormányhatalomtól, ha nem gondoskodik egyúttal a teljes szervezeti szétválasztásról is, s a mennyiben ez megvan, nem gondoskodik egyúttal arról is, hogy a bírák függetlensége és elmozdíthatatlansága a kormányhatalommal szemben jogilag is biztosítva legyen. Egészen

meddők maradtak azonban az eljárásra vonatkozó reform-törekvések. Nem tekintve kisebb jelentőségű javításokat, a melyek leginkább az eljárás gyorsítására irányultak, az egész eljárásra kiterjedő gyökeres reform nem jött létre. Pedig előmunkálatokban nem volt hiány. Különösen is figyelemre méltó az 1827: VIII. t.-cz.-kel kiküldött bizottságnak az 1791. évi bizottság munkálata alapján készített javaslata, a mely nem kevesebb, mint 562 §-t tartalmaz. Azok a perjogi reformok, a melyeket az 1832/6. országgyűlésen megalkottak, semmi arányban sem állottak a nagy, rendszeres előmunkálatokkal. Ezeket mind a kerületi ülésekben, mind pedig az országgyűlésen igen hosszadalmasan tárgyalták, de csak itt-ott, különösen Deák Ferencz felszólalásaiban, villan meg az az eszme, hogy már elérkezett az ideje annak, hogy az igazságügyi reformokat a jogegyenlőség elve alapján megvalósítsák. A megalkotott törvényekben azonban ennek semmi nyoma. Ellenkezőleg, ezeknek az a törekvésük, hogy a rendi szervezetet az igazságszolgáltatás terén is fenntartsák, s hogy ez minél teljesebben sikerüljön, különféle rendelkezéseket tettek a jobbágyok perbeli helyzetének enyhítésére.

Perjogi reform-mozgalmaink harmadik és utolsó korszakának vezérlő eszméje a bíróság előtti teljes jogegyenlőség. A XVIII. század szellemi küzdelmei, a nagy francia forradalom eredményei mindenütt kivívták az emberek törvény előtti egyenlőségének elismerését. Ez szükségképen maga után vonta a perjogi intézmények lényeges átalakítását. Nemcsak a földesúri biráskodást kellett megszüntetni, a mely a legnagyobb ellentétben állott a kor szellemével, hanem el kellett törölni a rendi államszervezeten alapuló többi bíróságokat, valamint az előttük divó különféle peres eljárásokat is. A törvény előtti egyenlőségnek elutasíthatlan következménye egyféle bírósági szervezet és egyféle peres eljárás mindenkire nézve. A reform-mozgalmak azonban ebben a korszakban nem szoritkoznak csupán a perjogi intézmények egységesítésére, hanem még két más fontos kérdésre is kiterjednek. Először is intézményesen szétválasztják és függetlenítik a biráskodást a közigazgatástól. Montes-

quieu tanítása diadalmasan bevonul a törvényhozásokba, s mindenütt elfogadják a törvénykezési reformok alapjául. Másodsor pedig az igazságszolgáltatás javítására a lehető legjobb eljárási szabályokat törekszenek behozni.

Magyarországon a perjogi reform-mozgalmak harmadik korszaka aránylag későn kezdődik. Első részletével csak az 1840: XV. t. cz.-ben találkozunk. Ez a törvény a mi első váltótörvényünk, a melynek második része már a jogegyenlőség elve alapján szabályozza a bírósági szervezetet és az eljárást. A szabadságharcz kitöréseig a magyar törvényhozásnak a perjogi reformot, a jogegyenlőség elve alapján, teljesen megvalósítania már nem állott módjában. Ez az 1848. évi törvényekben lefektetett nagy elvek alapján az abszolút kormányzatnak maradt fenntartva. És miután az országbirói értekezlet a jogegyenlőség elve alapján az 1848 előtti perjogot legalább részben s ideiglenesen visszaállította, az alkotmányosság beköszöntésével ismét a magyar törvényhozásra hárult a feladat a jogegyenlőség elve alapján a perjogi reformot teljesen, az egész vonalon kiépíteni. S itt kezdődnek azok a perjogi reform-mozgalmak, a melyeknek közvetlenül utolsó részlete az 1911: I. t. cz.-kel beiktatott polgári perrend.

A magyar törvényhozás aránylag későn jut abba a helyzetbe, hogy a helyes perjogi reform összes előfeltételeinek birtokában rendezhesse igazságszolgáltatását. Mint kifejtettem, ennek két előfeltétele, a bizonyítási rendszer teljes átalakulása és a társas bírósági rendszer teljes kiképzése, már azon perjogi reform-mozgalmak idejében megvolt, a melyek a szatmári békekötés után megindultak. Ellenben a harmadik, a jogegyenlőség, csak sokkal későbbben született meg, s épen ez az oka annak, hogy Magyarország csak jó későn foghatott hozzá modern polgári igazságszolgáltatásának kiépítéséhez.

Ezeknek a legújabb perjogi reform-mozgalmaknak tüzetes ismertetésébe itt most nem bocsátkozhatom. Röviden csak azt akarom jelezni, hogy ezek a reform-mozgalmak két irányban indultak meg. Az alkotmány visszaállítása után a bírósági szervezet végleges reformját azonnal

végrehajtották, ellenben a polgári peres eljárást illetőleg csak ideiglenes szabályozásra szorítkoztak. Mikor az alkotmányt visszaállították, a magyar törvényhozás a bírósági szervezet kérdésében a nyugati törvényhozásokban teljesen kiforrt alapelveket talált, nem volt tehát semmi akadályja annak, hogy ne hozzon létre azonnal végleges bírósági szervezetet. Ezt meg is tette, s így jöttek létre az 1869: IV., az 1871: VIII., IX., XXXI. és XXXII. t.-cikkek, a melyek későbbben az 1890: XXV. t.-cz.-ben a kir. ítélőtáblák szervezéséről és az 1891: XVII. t.-cz.-ben a bírósági és ügyészségi szervezet módosításáról kiegészítést és némi módosítást nyertek. És ha ezekhez még hozzávesszük az 1907: LXI. t.-cikket a hatásköri bíróságról, mondhatjuk, hogy bíróságaink, már a mi a lényegét illeti, oly szervezetet nyertek, a melyen hosszú ideig nem kell változtatni. Ezen törvények között legfontosabb az 1869: IV. t.-cz. Ez a törvény általában törvényhozásunknak egyik legnagyobb szabású és legsikerültebb alkotása. Soha nem tanúsított magasabb felfogást a magyar törvényhozás a bíróságokkal szemben, mint ebben a törvényben; soha el nem muló dicsősége is ez a törvény azoknak, a kik megalkották. A bíráskodásnak elválasztását a közigazgatástól nem csak hogy kimondja, de teljesen keresztül is viszi. Ez óriási vállalkozás volt abban az időben, midőn az országbirói értekezlet által feltámasztott megyei bíráskodás ismét erőre kapott. Kimondja a bírák elmozdíthatlanságát, s őket felelőre ép úgy, mint lefelé a közönséggel szemben teljesen függetlenekké teszi. E törvény kitünő rendelkezéseinek köszönhetjük, hogy bíróságaink negyven évi működésük alatt az ország osztatlan bizalmát és tiszteletét vívták ki maguknak.

Más volt a helyzet a peres eljárás kérdésében. Annyi már az alkotmány visszaállításakor is kétségtelen volt, hogy a végleges peres eljárás csak a szóbeliség, közvetlenség és nyilvánosság nagy alapelvein nyugodhatik. Ámde ilyen eljárás megalkotása ekkor még rendkívül sok nehézségbe ütközött, s bírósági szervezetünk sem volt még elég erős ilyen eljárás alkalmazására. Ebből az okból az 1868: LIV.

t.-cz.-ben csak ideiglenes eljárási szabályokat alkottak. Ekkor természetesen senki sem gondolta, hogy ez az ideiglenesség túlnyomó részében több mint negyven esztendeig fog tartani. Az Akadémia II. osztálya nagyon tisztelt elnökének harmincz évig tartó fáradságos munkájába került, míg teljes és végleges polgári peres eljárásunkat ebben az esztendőben a magyar törvényhozás törvénybe iktathatta. Jellemző, hogy hosszú reform-küzdelmek után ez Magyarországnak első eljárási codificatiója, a melyet véglegesnek tekintünk, a melynek az a rendeltetése, hogy hosszú ideig szolgáljon polgári igazságszolgáltatásunk alapjául.

Eljutván ekként ahhoz a ponthoz, hogy polgári igazságszolgáltatásunk reformját hosszú időre kialakultnak tekinthetjük, nem hallgathatom el, hogy túlnyomó része a XIX. századra esik. Ez a század Európa legtöbb államában a legfontosabb igazságszolgáltatási reformok kora. Soha oly áldásos igazságszolgáltatási reformok nem láttak napvilágot, mint ebben a században. Ezt egyéb nagy vívmányai mellett nem szabad kevésre becsülnünk. Ennek a századnak fenkölt humanismusa nemesebb szellemet visz be az igazságszolgáltatásba is, létrehozza a törvény előtti teljes jogegyenlőséget, szigorú biztosítékokhoz köti a pártatlan és független bíraskodást, s oly eljárási szabályokat ad a bíró kezébe, a melyek segítségével teljes mértékben kiderítheti a perben az igazságot. Oly eredmények, a minőket eddig a történelem felmutatni nem képes. Nálunk ez az átalakulás nem záródott le teljesen a mult században, hanem egy része átnyult a jelen századra is.

Végére érven ennek a történeti áttekintésnek, még azt óhajtom kiemelni, hogy polgári igazságszolgáltatásunk, általában egész igazságszolgáltatásunk története még mindig nincs megírva. Hajnik munkája csak a mohácsi vész előtti korszakot öleli fel. Az ezt követő kor perjogának története még várja megíróját. Pedig ezen kor igazságszolgáltatási intézményeinek megírása nemcsak általános történeti szempontból, hanem a legújabbkori igazságszolgáltatási reformok kellő méltatása szempontjából is igen fontos volna. Nagyon kívánatosnak tartanám, hogy valaki

történészeink vagy jogtörténészeink közül erre a rendkívül hálás feladatra vállalkozzék. Munkája nagy hasznára válnék az országnak, neki magának pedig nagy irodalmi sikert hozhatna. Kétségtelen, hogy az igazságszolgáltatási intézmények történetét jól megírni csak kellő szakismeretek megszerzése után lehetséges. De ezek elsajátítása nem lehetetlen akadály. A mi pedig engem illet, én már itt teszek kötelező ígéretet arra, hogy azt, a ki perjogunk történetének megírására vállalkozik, a legnagyobb készséggel fogom ellátni szakszerű felvilágosításokkal, mind pedig a történeti anyag feldolgozására nézve is teljes készséggel adok neki útbaigazításokat.

III.

Minél fejlettebb egy nemzet, minél erősebb culturája és gazdasági élete, annál nagyobb befolyása is a vele érintkező többi nemzetek culturájára és jogintézményeire. A magyar nemzet is mindig érezte a nálánál fejlettebb nyugoti népek culturájának erős befolyását. Jogintézményei is minden időben nyugati befolyások alatt fejlődtek. Az igazságszolgáltatási intézmények sem tettek ez alól kivételt. Hogy ez így történt és nem másképen, az csak a magyar nemzet nagy életerejéről tanuskodik. A fejlettebb culturáktól való teljes elzárkózás ép úgy, mint a teljes beléjük olvadás, mindenesetre vesztét idézte volna elő. Ez az a legfőbb tétel, a melyet irányadónak kell elfogadnunk annak a kérdésnek elbírálásánál, hogy legújabb perjogi alkotásunkban, valamint általában perjogi intézményeinek fejlődésében mennyiben érezhető külföldi befolyás. Ma már egész bizonyossággal megállapíthatjuk, hogy az Árpádok korabeli perjogunkban igen erős a german befolyás. A következtetésekre s nem közvetlenül a tényekre irányuló bizonyítás, a pernek éles kettéválasztása a bizonyítási ítélet által, s a bizonyítási szakban eldöntése istenitéletekkel, a pernek merev formalismusa: Árpádkorbeli perjogunknak mindezen tulajdonságai az azon korbeli germán perjognak erős hatására vallanak. Az Anjouk korában már újabb befolyás nyomaival

találkozunk. Fentebb érintettem, hogy Róbert Károly nagy perjogi reformokat valósított meg. Verbőczy ezekről azt mondja, hogy Róbert Károly a francia perjogot ültette át mihozzánk. Verbőczynek ez az állítása igen sok vitára adott okot. Ma már azonban, különösen Hajniknak könyve alapján, egész bizonyossággal megállapíthatjuk, hogy Verbőczy a lényegre nézve nem tévedett. Kétségtelen ugyanis, hogy Róbert Károly normann perjogi intézményeket ültetett át hozzánk. Az inquisitio neve alatt ismeretes bizonyítás, a mely nálunk az Anjouk alatt honosodik meg, nem más, mint a normann recognitio. Mind a kettő arra volt hivatva, hogy a formális bizonyítást háttérbe szorítsa, s hogy minél tágabb tért biztosítson az anyagi bizonyításnak. Ezekben az alapokon a magyar perjog századokon keresztül meglehetősen nagy önállósággal fejlődik tovább. Perjogunk történetében nincs korszak, a melyben perjogi intézményeink nagyobb önállósággal, s külföldi befolyásoktól mentebben fejlődtek volna, mint az Anjouk korától a mult század közepéig terjedő időszak. Ez alatt az idő alatt fejlődött ki perjogunk saját szerű, a külföldi jogoktól sok tekintetben elütő jellegű jogintézménynyé. Az egyházi perjognak nincs közvetlen befolyása kifejlődésére, mint ezt pl. a francia perjogban tapasztaljuk. Németországban a XIV. században a római jog mellett recipiálták az olasz perjogot. Nálunk ilyen receptiónak semmi nyoma. Mindazáltal még sem volna helyes azt mondanunk, hogy az a perjogunk, a melynek fejlődése 1848-ban végképen lezáródik, minden külföldi befolyástól teljesen menten alakult volna ki. Különösen a Németországban végbement receptió éreztette hatását minálunk. Hogy nevezetesen Kitonichot követő időben a középkori bizonyítási rendszernek utolsó nyomai is eltűnnek a magyar perjogból, hogy továbbá már a XVII. század korabeli perjogunkat erősen áthatja az írásbeliség, azt a német Kammergerichts-Ordnungok, ezen név alatt szerepelt Németországban a recipiált jog, befolyásának kell tulajdonítanunk. Erről a befolyásról világosan tanuskodik Kitonich munkája, a melyben többször történik hivatkozás a XVI. század kameratealista íróira, így pl. Myntingerre. Még inkább tanuskodnak erről a ké-

sőbbi írók munkái, a melyekben még bőségesebben történik utalás a németországi munkákra. Így pl. Szegedy az ő *Tyrociniumában* igen sűrűn használja fel a németországi perjogi irodalmat.

A XIX. század közepén a váltó és csődper szabályozásával újabb befolyás, az osztrák perjogé, veszi kezdetét. Az osztrák perjog befolyása tulajdonképen már a XVIII. század folyamán kezd érvényesülni, különösen II. József igazságszolgáltatási reformjában. Ez a befolyás azonban nem volt alkotmányos és nem is volt állandó. A magyar törvényhozás saját kezdeményezéséből csak az említett törvényekben nyitott kaput az osztrák perjog befolyásának, s ezen idő óta ennek a jognak befolyása állandóvá válik. Talán nem szükséges különösen kiemelni, hogy az abszolút korszak összes igazságügyi reformjai osztrák termékek. Behatásuk alól az országbirói értekezlet sem tudott egészen szabadulni. Midőn pedig az 1868: LIV. t.-cz.-ben túlnyomó részben a még most is érvényes polgári törvénykezési rendtartást megalkották, megint csak az osztrák peres eljárásra támaszkodtak. Az osztrák perjog befolyása azonban túlnyomólag csak az eljárásra szorítkozik, bírósági szervezeti törvényeink ezt a befolyást alig érzik. Így pl. a mi legfontosabb szervezeti törvényünkön, az 1869: IV. t.-czikken kimutathatók az 1867. évi december 21-iki osztrák alaptörvény nyomai, de meglátszik rajta az 1869 junius 18-iki belga törvény befolyása is.

Időközben, 1877-ben, Németországban megalkották a nagy igazságügyi reformot. Az egész Német-bírodalomban egységes bírósági szervezet s egységes polgári peres eljárás lépett életbe. Ez az utóbbi korának legkiválóbb perjogi alkotása. A gyakorlatban szerzett bőséges tapasztalatok és hosszú tudományos vizsgálódások eredményei szűrődtek le benne. Mi sem természetesebb tehát, mint hogy a német polgári perrend döntő befolyással volt azokra a perjogi reformmozgalmakra, a melyek ebben az időben nálunk és Ausztriában megindultak. Nálunk ez a befolyás előbb érvényesül, mint Ausztriában. Az 1893: XVIII. t.-czikkben a sommás eljárásról, a mely szintén Plósz Sándor osztály-elnök úrnak a gyakorlatban kitünően bevált munkája, megalkották a végleges

reform első részletét, a járásbiróságok előtti ú. n. sommás eljárást. Ebben a törvényben igen erősen nyilatkozik meg a német perjog befolyása. Két évvel később, 1895-ben, egy újabb nagy perjogi codificatió látott napvilágot, az osztrák perrend. Az a húsz év, a mely a német perrend megalkotása óta eltelt, újabb tapasztalatokra s újabb tudományos megfigyelésekre vezetett. Mindezeket az új osztrák perrendben teljes mértékben értékesítették. Innen van, hogy habár ez a perrend a német peres eljárás erős hatása alatt készült, az mégis ez utóbbival szemben igen nagy haladást jelent. Mikor ezek után a mult évtized elején a magyar perjogi codificatió újabb erővel megindult, törvényhozásunk már nem egy, hanem két kiváló perjogi alkotásra támaszkodhatott. Mi sem természetesebb, mint hogy ezek vívmányait bőségesen fel is használták. Nagy bölcsességre vall, hogy így jártak el, abban lett volna a nagy hiba, ha ezeket figyelmen kívül hagyták volna. Így történt, hogy a mi legújabb perjogi törvényünk egyszerre két külföldi jognak: a német és az osztrák jognak igen erős hatása alatt jött létre. Mindezt, a mit szigorú kritika mellett a német és az osztrák perrendben legértékesebbnek találtak, átvették a mi végleges perrendünkbe is. Mindazonáltal nagy tévedés volna azt hinnünk, hogy legújabb perjogi törvényünk nem szorítkozik egyébre, mint a német és az osztrák perjogi eredmények egyszerű átültetésére. Ez a törvény sok részében egészen eredeti felfogásról tanuskodik, sok kérdést egészen önállóan old meg. A perfelvételi cæsura, a bírónak igen erős pervezető hatalma, a feleknek eskü alatti kihallgatása, a szóbeliség szerkezete a felelbiteli eljárásban, a perbeli mulasztás szabályai és még több más rész, mind eredeti alkotások. Ez igen örvendetes dolog és csak egyik nyilatkozása folyton izmosodó culturánk ama törekvésének, hogy felszabaduljunk azok szellemi gyámkodásától, a kiknek vezetése alatt felnevelkedtünk, s hogy velük a cultura előbbrevitelében egyenértékű tényezők legyünk. Mindezek alapján teljes tárgyilagossággal mondhatjuk, hogy a mi új perrendünk újabb nagy haladást jelent a német és az osztrák perjogi törvényekkel szemben.

Polgári perjogunk fejlődésének ez a vázlata igen világosan mutatja, hogy hiányzik benne az egyenletesség, a folytonosság. A már megindult fejlődési folyamat gyakran megszakad, hogy tért engedjen egy másik irány befolyásának. A magyar nemzet igen változatos történetében találjuk meg ennek az okát. Az egyenletes, folytonos jogfejlődés sokkal nyugodtabb, zavartalanabb életet kíván, mint a minő a múltban a magyar nemzetnek jutott osztályrészül. Menynyire más az angol, a francia perjog fejlődése, de még a németé is. Az angol perjog nagy részben normann eredetű, a későbbi századokban azonban idegen befolyásoktól egészen menten fejlődött. Így kapta az ő eredeti, a continentális jogoktól egészen elütő, s a continens lakója előtt sokszor alig érthető szervezetét, a mely sok fogyatkozása mellett sok kitünő tulajdonságot is rejt magában, s a mely ebből az okból világraszóló hirdetője lett az angol nemzet bámulatos jogalkotó erejének. A francia perjog az egyházi és a frank perjog egyesüléséből keletkezik, azután pedig egyenletesen minden megszakítás nélkül fejlődik tovább napjainkig. Codificatiója igen korán, 1667-ben megy végbe, a melyen nagy Napoleonnak még most is érvényes codexe sem változtat lényegesen. Bámulatosan finom szerkezete, különösen szóbelisége a XIX. század elején egész Európát elbűvölte s igen nagy befolyással volt ezen század első felének törvényhozásaira. Végül pedig Németországban az olasz perjog befogadásával az önálló fejlődés nagyrészben megszakad, ezóta azonban állandóan egészen zavartalan. A recipiált olasz perjog és az ősgermán perjogi elemek a XVII. század folyamán egyesülnek, s így keletkezett az a perjog, a mely Németországban a későbbi jogfejlődésnek szolgált alapjául. Erre támaszkodnak a francia jog befolyása alatt mindazok a perjogi codificatiók, a melyek Németországban a XIX. században végbementek. ezek között Németország legutolsó nagyszabású codificatiója is.

Ilyen egyenletes, megszakítás nélküli fejlődés nálunk nincs. Van ugyan egy korszak, az Anjouk korától 1848-ig terjedő, a melyben perjogi intézményeink fejlődése önálló s ennek következtében sok eredeti tulajdonságot is láthatunk

bennük, de ez a többszázados fejlődés az utókor számára minden nyom nélkül eltűnt. Nem egyhamar találunk példát arra, hogy oly teljes szakítás álljon be a multtal, mint ez nálunk történt a perjogi intézmények szabályozásánál. Ennek okairól most nem áll módomban tüzetesen szólni. Most csak azt emelem ki, a mi a jövő szempontjából fontos, hogy új perrendünkben ismét egy századokra szóló fejlődésnek erős alapját bírjuk. Codificatiókkal, legyenek azok bármily kiválóak, a további fejlődést nem lehet megakadályozni, az új perrendnek sem ez a rendeltetése, de ha a törvény nagyszabású alkotás, s ilyen kétségkívül a mi új perrendünk is, akkor annak szelleme idővel egészen áthatja a közfelfogást, s így irányt szab a jövő jogfejlődésnek is. Erre van hivatva a mi legújabb perjogi törvényünk is.

IV.

Most befejezésül még arról óhajtok néhány szóval megemlékezni, hogy miben áll az új perrend legnagyobb jelentősége.

Minden perjogi codificatiónak legnehezebb része a bírós és a felek közötti viszonyt szabályozni. A felek a perben érdekeikért küzdenek. Ebben a küzdelemben pedig a legalacsonyabb emberi szenvedélyek, az önzés és a gyűlölködés, igen gyakran elemi erővel törnek elő. Minden képzelhető, megengedett vagy meg nem engedett eszközzel az ellenfél állását gyöngíteni s a per menetét a törvény ellenére is előnyösen kihasználni, mindennapi dolgok a perbeli küzdelemben. Ennek tulajdonítható, hogy a távoli szemlélőre nemcsak ez a küzdelem, hanem maga a jogvédelmi intézmény is ellenszenves. Ezt a küzdelmet a legszorosabb határok közé szorítani, s az igazság kiderítését és diadalát biztosítani, a perjogi törvényhozás feladata. A legnehezebb feladatok közül való, a melyek a törvényhozóra hárulnak. Sikeres megoldása attól függ, hogy a törvény ad e megfelelő eszközöket a bírós kezébe a felek küzdelmének mérséklésére és az igazság kiderítésére. Igen hosszú ideig a törvényhozások ezzel a feladattal nem voltak képesek megküzdeni, mert az

eszközök nyújtásában a helyes mértéket nem tudták eltá-
lálni. Rendszerint kevesebb eszközt adtak a bíró kezébe,
mint a mennyi szükséges lett volna arra, hogy a felek küz-
delmét mérsékelhesse s az igazságot kideríthesse, s ez is
egyik nagy oka annak, hogy a perjogi codificatiók gya-
korlati eredményei a legújabb időig igen gyöngék voltak.
E helyett a felek küzdelmének túlsapongásai ellen, a bíró
személyét nem tekintve, inkább közvetlenül a perjogi sza-
bályokban keresték a biztosítékot. A germán perjogok merev
formalismusában, s így volt ez a középkorban nálunk
is, a bírónak a perben inkább csak a néző szerepe jutott.
A törvény a felek küzdelmét a per elejétől egészen az itéle-
tig közvetlenül a bíró személyes befolyása nélkül szabályozta.
Ez a formalismus, s ennek következménye gyanánt a bíró
személyének teljes háttérbe szorítása jellemezte a fejlettebb,
középkori olasz perjogokat, valamint az egyházi perjogot is.
Ezen jogok szerint a per a törvény által előirt határnapok-
ban, ú. n. substantiális terminusokban bonyolódott le, a me-
lyeket a bíróságnak pontosan meg kellett tartania. A Rómá-
ban divó peres eljárás szerint pl. a per még a XVI. század
elején is legalább 15 határnapon bonyolódott le, a melyek
száma azonban 30-ra, sőt többre is felemelkedhetett. Már a
középkorban megvolt a törekvés ezen a jogállapoton, a
mely mellett a perek elbírálása végtelen hosszúra nyúlt,
segíteni, s a bírónak a per lebonyolítása körül nagyobb be-
folyást biztosítani. Legvilágosabb bizonyítéka ennek a Clemen-
tina saepe című pápai constitutio, a mely a bírónak igen
erős pervezető hatalmat ad, s ebből a célból egy igen gyors
menetű és teljesen formátlan peres eljárást szabályoz, s a
mely igen jótékony hatással is volt az európai perjogok
fejlődésére, a nélkül azonban, hogy a bajokat gyökeresen
orvosolta volna. Történtek más kísérletek is a per meneté-
nek gyorsítására, törvénytárunk is tele van ilyenekkel. Ezek-
nek sem volt meg azonban az óhajtott eredményük. S épen
ez indította 1793-ban Poroszországot arra, hogy a per gyor-
sabb lebonyolítása és az igazság teljesebb kiderítése céljá-
ból a bírót a per teljhatalmú urává tegye. Ez a szabályzat
a bíró köteletségévé teszi az igazságot a lehető legrövidebb

és legbiztosabb úton kideríteni, s ennek elérésére a bírónak jogot ad arra, de ezt kötelességévé is teszi, hogy az igazság kiderítésére más eszközökhöz is nyuljon, mint a melyeket a felek előadásaikban megjelöltek. Oly nagy hatalom ez, a mely a polgári pernek természetével nehezen egyeztethető össze. Ez volt a második véglet.

A porosz perrend erős visszahatást keltett, s rövid idő mulva el is ejtették. Az a legrövidebb és legbiztosabb út, a melyet a törvény szerzője, Suarez, az igazság kiderítésére kijelölt, csakhamar igen hosszadalmasnak bizonyult, s nagy ellenszenvvel fogadták a bírónak nyomozó hatalmát is. Mindazáltal ennek a törvénynek igen nagy befolyása volt a XIX. századbeli perjogi codificatiókra, mert ez adta meg a lökést a bíró szerepének helyesebb, kielégítőbb szabályozására a polgári perben. Belátták, hogy habár a bíró személyét a polgári perben nem lehet is annyira előtérbe tolni, mint ezt a porosz perrend tette, mégis az igazság kiderítése céljából őt sokkal nagyobb hatalommal kell felruházni, mirt ez a porosz perrendet megelőző jogokban történt. A XIX. századi perjogi codificatiókat leginkább az jellemzi, s ez egyik legnagyobb előnyük is, hogy a bíró és a felek viszonyában a történetileg kifejlődött két véglet közt mindjonban eltalálják a helyes középutat. A bírónak megadják mindazokat az eszközöket, a melyekkel a perrel való visszaélést megakadályozhatja. Felruházzák őt a kellő hatalommal is az igazság kiderítésére, a nélkül, hogy ez által illetéktelen befolyást nyerne a felek magánügyeibe. S e tekintetben is valamennyi közt legjobban kiemelkedik a legújabb codificatiók három legkiválóbb alkotása: a német, az osztrák és a magyar perrend. És ha ezeket ismét összehasonlítjuk egymással, látjuk, hogy valamennyi közt legmérsékeltebb a német, sokkal tovább megy az osztrák és legtovább megy a magyar. Ennek megvilágítására csak egy-két adalékot kívánok felhozni. Új perrendünk szerint a bíróság a tárgyalást a lehető legrövidebb határnapra is kitűzheti, még pedig nemcsak a járásbírószági, hanem a törvényszéki eljárásban is, s mind a kettőben az ügyet egy határnapon be is fejezheti. A törvényszéki eljárásban a

perfelvételi cæsura rendszerint ugyan legalább két határnapot tesz szükségessé, mindazáltal a törvény módot ad arra, hogy sürgős ügyek már az első határnapon is befejeztesenek. A törvény igen erős közreműködésre szorítja a feleket is az igazság kiderítése körül. E czélból mindenekelőtt kimondja reájuk nézve az igazmondás kötelességét, s azt, a ki ez ellen vét, büntetéssel rendeli sujtani. Az újabb perjogi irodalomban sokat vitatott kérdés, vajon a felek a perben kötelesek-e igazat mondani, mivelhogy, ellentétben a régibb jogokkal, ezt a kötelességet az újabb jogok világosan nem mondják ki. Azok, a kik a perjogi intézményektől távolabb állanak, pusztán egészséges jogérzékükre támaszkodva, álmélgodva fogják kérdezni, hogyan lehet még a fölött is vitatkozni, hogy a perben igazat kell-e mondani? És én teljesen osztozom megütközésükben. Nekem, valamint perjogunk érdemes reformálójának mindig az volt az álláspontunk, hogy az igazmondás a perben a legegységesebb kötelesség, a mely fennáll, ha a törvény világosan nem mondja is ki. Most azonban ez is megtörtént, s így a kételkedők szava el fog némulni. A törvény az által is közreműködésre szorítja a feleket az igazság kiderítésében, hogy kötelességükké teszi a birtokukban levő bizonyító eszközöket tekintet nélkül arra, vajon az nekik érdekükben áll-e vagy sem, a bírónak felmutatni. És végül a törvény a bírónak igen nagy hatalmat ad arra is, hogy a peren kívül álló személyeket is kényszerithessen arra, hogy bizonyítékok felmutatása által őt az igazság kiderítésében támogassák. Mindent összevéve, az új törvény azt a nagy eszmét, hogy legyen már egyszer igazság az emberek közt a polgári biráskodásban is, hogy a per intézményével senki se éljen vissza, valamennyi perjogi törvény közt legbátrabban és e mellett mégis igen nagy körültekintéssel viszi át az életbe. Ez válaszom arra a magam elé tűzött utolsó kérdésre, hogy miben áll az új törvény legnagyobb jelentősége. Minden perjogi törvényben az a legfontosabb, hogy minél több módot nyújtson az igazság gyors és alapos kiderítésére.

Midőn az új törvény ezt a rendkívül nagy hatalmat leteszi a bíró kezébe, őt igen nagy feladat elé is állítja.

Egyedül az ő belátásától fog függni, hogy az a nemes eszme, a melyért a törvény oly bátran síkra száll, az életben meg is tudjon valósulni. Ma sem hallgathatom el, hogy ebben az országban még soha sem függött a per sorsa nagyobb mértékben a bíró személyétől, az ő egyéni tulajdonságaitól, mint fog függni a végleges perrend szerint. Szükség, hogy ennek tudata a bíróságokat teljesen áthassa. A milyen nagy a kezükbe adott hatalom, épen olyan nagy legyen tudományuk, kötelességérzetük és mindenekfölött humánus érzésük is. Én remélem, hogy bíróságaink ennek a reájuk háruló új nagy feladatnak teljes mértékben meg is fognak felelni.

MAGYARY GÉZA.

A KELLEMES ÉS KELLEMETLEN KÉRDÉSÉNEK LÉLEKTANI MEGOLDÁSA.

1. A kellemes és kellemetlen fogalmának tisztázása.

A szemlélet tárgyainak tulajdonságai concrét valóságukban rajtuk egészen kívül levő és tőlünk független objektumok. A tárgyaknak eme tulajdonságai a belőlük kiinduló, illetőleg végső elemzésökben reájuk visszavezethető ingerek által jutnak velünk összeköttetésbe. Ezek az ingerek alkotják köztünk és a külső világ között a kapcsolatot. Az ingereket, köztudomás szerint, központi idegrendszerünk érzetek alakjában fogja fel. Ezek az érzetek, abstrahálva tudatunknak mindjárt keletkezésük pillanatában hozzátapadó minden más elemétől, lelki életünknek legelemibb, tovább már világos részekre nem bontható tényezői.

Ezek az érzetek azonban tudatunknak többi elemeitől így megtisztított állapotban sohasem fordulhatnak elő, azért eféle elszigetelt lételők pusztá abstractio és egyedül csak arra való, hogy a lelki élet rendkívül bonyolult működésének elemzését megkönnyítse.

Az érzetek mindjárt appercipiálásuk pillanatában kiáltják szervezetünk visszahatását emez érzetek; alakjában a külső világ részéről őt ért benyomásra. Szervezetünk ugyanis az érzet alakjában őt ért benyomásra egyenesen azzal felel, hogy megérzi: vajon ez a benyomás neki jól esett-e, vagy nem? Az érzetekhez tapadó ezen hangulati velejárókat nevezzük érzéseknek, vagy érzelmeknek. Mivel pedig az érzetek elemi alkotó részei tudat-életünknek, a hozzájuk fűződő érzelmeket is elemi érzéseknek szokták nevezni.

Az érzetek azonban egymás között is kapcsolódnak, társulnak, sőt már régebben egészsze egyesült képeket is

felidéznek bennünk; ezek a képzetek. Természetesen ezek a képek és képzetek sem lehetnek el hangulati színezetek nélkül; ezeknek keletkezése és felujulása is, és az általok meginduló többi lelki folyamatok is, jól, vagy rosszul esnek nekünk; ezek is kellemesek vagy kellemetlenek; egyszóval ezekhez is fűződnek érzelmek.

Különbséget kell tehát tennünk érzetek és érzelmek között. Az érzet mindig a külvilág tárgyaira, az érzés első sorban mindig az érző alanyra vonatkozik. Az érzetnek a tárgya tehát tölem mindig független, tölem különböző, velem szemben álló dolog, míg az érzésnek a tárgya én magam vagyok.* Az érzet tehát az ingerek közvetítésével a külvilágról ad tudomást nekünk s mint ilyen, első sorban az érzet nyújtja ismeret-anyagunknak első elemeit. Ellenben az érzés csak saját állapotunkról értesít bennünket. Az érzés saját magunknak, saját benyomásainknak, saját funkcióinknak a megérzése. Az érzés tehát, a mint azt nálunk Böhm is kiemeli, — a ki lelki életünknek ezzel az elemével is nagy munkájában részletesen foglalkozik,** — mindenek felett alanyi és így egyéni, bár nem úgy értve, hogy egyénileg különböző. Az érzés, vagy érzelem az egyénnek legsajátabb ténye; az egyén felelete, vagy visszahatása a külvilágnak érzetek alakjában elfogadott affectiójára, de nem a külvilág, hanem a saját maga számára. Az érzés, megkülönböztetve az érzettől, melylyel együtt az érzéklést alkotja, nem a külvilág tárgyairól, hanem kizárólag saját magunknak az állapotairól értesít bennünket, saját foglalkozásunk s ezek közt a külvilági objectumokról jövő ingerek elfogadása alkalmából. Így mindenféle testi és lelki működéssel vele jár; azt kisebb-nagyobb intenzitással kíséri; annak érzelmi színezetét adja meg; annak hangulati velejárója. Lelki tevékenységünknek nem azt a részét jelöljük meg vele, mely által valamiről, pl. a külvilág tárgyairól tudomást szerzünk, melyből megtudjuk, hogy valami milyen és micsoda; hanem azt, mely a saját magunkban keltett változást jelzi; egy szóval azt, hogy

* Lipps: *Psychologie* 4. l.

** Böhm: *Az ember és világa*. II, r. A szellem élete 284. l.

az ért benyomás nekünk tetszik-e, vagy nem tetszik; jól esik-e, vagy nem; élvezetet okoz-e, vagy fájdalmat; tekintet nélkül az előidéző oknak tárgyi mivoltára. Mint ilyen magamegérzést fogták fel az érzések régi tanulmányozói, Weber és Abicht is, a ki szerint az érzés a tudat módosulásának sajátos neme.

Az érzéseknek kizárólagos alanyi természetök mellett másik lényeges tulajdonságuk ellentétességök. Tudniillik minden érzés vagy kellemes, vagy kellemetlen. Ezt annyira alaptulajdonságnak tartja Jodl, hogy az élvezet és fájdalom további elemzését nem is gondolja lehetségesnek és az egyik meg a másik élvezet, meg az egyik és a másik fájdalom között csak fokozati különbséget lát.¹ A tetszés és a nem-tetszés, épúgy, mint az élvezet és fájdalom, jól és rosszülésés ellentétes változatai emberi érzelmeinknek.² Ezt az ellentétességet graphikailag egyenes vonallal szemléltethetjük, melynek ellentétes két vége irányában ellentétes színezetű érzelmeink helyezkednek el. Középen Wundt³ indifferens pontot feltételez. Azonban Böhm s mások is, közömbös pont felvételét helytelenítik. A magunk részéről mi az utóbbiakhoz csatlakozunk. A valóságban ugyanis ilyen indifferens pont nem létezhetik, mert minden functiót a jól vagy rosszülésés érzésének kell kísérnie. Természetesen az érzelmek erejében nagy különbségek lehetnek és így feltehető, sőt úgy is van, hogy az érzések intenzitásuk csekély-

¹ Jodl: *Lehrbuch der Psychologie*. III. kiadás II. k. 7. és következő ll.

² A Lust és Unlust, plaisir és douleur fogalmára, mely elnevezések a francziában és németben az aesthetikai, pszichologiai, biológiai és physiologiai árnyalatokat egyaránt magukban foglalják, a magyarban idáig még nem sikerült egységes kifejezéseket találni. Böhm az élv és kin, Rác Wundt-fordításában felváltva a kellemes és kellemetlen, élvezet és gyötrődés kifejezéseket használja. Nyelv-érzékem azt súgja, hogy egyik sem alkalmas mind a négy tudományban való közös használatra. Az aesthetikában tetszésről és nem-tetszésről, a pszichológiában jól-, vagy rosszülésésről van szó, míg a biológiát első sorban, mivel testi vonatkozásokkal számol, az élvezet (vagy gyönyör) és fájdalom érdekli.

³ Wundt: *Grundzüge der physiol. Psychologie*. I. k. 555. l.

ségénél fogva alig tűnnek fel, vagy csaknem teljesen beolvadnak közérzéseinkbe. De akkor is egy halvány árnyalattal azok színezésében okvetetlen részt kell venniök.* Azért ezt a bizonyos indifferens pontot legfeljebb matematikai pontnak tekinthetjük, az átmenet jelzésére, melynek semmi pozitív értéke nincs.

Természetesen a két véglet között, a szivárvány színképletéhez teljesen hasonlóan, a fokozati átmeneteknek végtelen sokaságú és finomságú árnyalata helyezkedik el.

Az érzelmek ellentétes irányai közül az egyiket pozitív, a másikat negatív érzéseknek is nevezhetnők az összefoglalás rövidege kedvéért, azonban ez könnyen arra a félreértésre vezethetne, mintha az érzések egyike pl. a másiknak hiányából keletkeznék és csak az egyik volna pozitív valósága tudat-életünknek. Wundt megkülönbözteti még az érzelmeknek három főirányát, melyeknek egyikéül tartja a kellemest és kellemetlent, másikául az izgató és megnyugtató, harmadikául a feszítő és feloldó érzést. A kellemes és kellemetlen a momentán jelenlevő állapot változását jelenti; az izgatás és megnyugtató az utánkövetkező állapotra gyakorol befolyást, míg végül a feszültség és feloldás formáiban a megelőző állapot érvényesül.** Wundt szerint mind a három irány érvényesülhet külön-külön, de együttesen is. Minket a második és harmadik irány, vagyis az izgató és megnyugtató, meg a feszítő és megoldó érzések csak annyiban érdekelnek, a mennyiben az érzések kellemes, vagy kellemetlen színezésébe beleolvadnak. Azért külön-külön nem vizsgáljuk ezeket. Gyakran felmerül még az a kérdés, hogy a kettő közül melyik az ősi érzés: a kellemes-e, vagy a kellemetlen? Ennek az ontologiai problémának a vitatását azonban nagyon meddő feladatnak valljuk.

A leglényegesebb kérdés azonban, mely a mi tanulmányunknak is fő feladata,⁵ az, hogy milyen benyomások váltják ki a kellemes és milyenek a kellemetlen érzéseket; vagyis mik hát a tetszés és nemtetszés, a jól vagy rosszul-esés kvalitatív különbségeinek az alapjai?

* V. ö. Böhm i. m. 294. l.

** Wundt-Rác: *A lélektan alapvonalai.* 91—92. l.

A legtöbb psychologus az érzések qualitativ különbségeinek okait és feltételeit, vagyis a két véglet közt való hullámváz irányító tényezőit az alapjukul szolgáló érzetek és képzetek intenzitásában, továbbá minőségében, kapcsolataiban, az egymásra vonatkoztatásban és az analógiákban, valamint általában tudatunk állapotában és másnemű alkotó elemeiben keresi.*

A mi az érzetek intenzitását illeti, Wundt graphikailag is ábrázolva a tételt, úgy formulázza, hogy az érzetek intenzitásuk bizonyos mértékén alul és bizonyos minimumán felül kellemesek, a túlerős ingerek hatása sohasem kellemes, a túlgengéé pedig közömbös marad.** A nélkül, hogy az itt felsorolt kriteriumoknak ezúttal tüzetes tárgyalásába bocsátkoznánk, már most meg kell jegyeznünk, hogy az érzetek, illetőleg az ingerek ereje nagyon ingatlagon tényező, mert hatását amint általánosan elismerik, az elfogadó alany tudatállapotától, illetőleg dispositiójától nagy mértékben függ. Ugyanezt mondhatjuk az ingerqualitásról is. Az tény ugyanis, hogy az alsóbb rendű érzéklés körébe eső érzetek hangulatkeltő ereje sokkal nagyobb, mint a felsőbb rendű érzékléseké. Ez természetesen első sorban az érzés-intenzitás kérdését befolyásolja. Másfelől azonban éppen ezen a réven szerepe van az érzésqualitások kialakulására is. Azért a két tényező együvé foglalható.

Tovább menve: az érzetek és képzetek associatiója, egymásra vonatkozása és analógiája már valamennyi régi vagy új tudatelemek érvényesülését jelenti. Tehát ezekben már elismerten a tudat-elemeknek s általában a tudat-állapotnak a befolyását kell látnunk az érzések irányára. De a mint röviden érintve már eddig is jeleztük, a tudat-állapotnak az első két tényező érvényesülésére is határozott befolyása van. És így a nélkül, hogy az ingerek erejének és minőségének a relativ fontosságát kisebbiteni akarnók, már most meg kell állapítanunk, hogy ezeknek a befolyását a tudatállapottól elszigetelten meghatározni nemcsak hogy

* V. ö. Pauer: *A lélektan alaptanai*. 1900. 46., 127. l.

** I. m. I. k. 557. l.

nem lehetséges, de eredményre sem vezethetne. Arra a kérdésre, hogy mik a tetszés feltételei, egyoldalulag csak az egyikre, vagy a másokra támaszkodva megfelelni egyáltalában nem lehetséges. Az összes ható tényezők egyesítésével lehetőleg olyan elv felismerésére kell tehát törekednünk, mely, ha nem részletekbe menő pontossággal is, de lehetőleg alkalmas a tetszés feltételeinek egyetemes összefoglalására.

2. A kérdés biológiai felfogása.

Az aesthetikai tetszés és nemtetszés kérdése kétségen kívül csak egy részlete az általános jól-, vagy rosszulesés egyetemes lélektudományi kérdésének. Így tehát a problémának aesthetikai szempontból való elemzéséhez sem lehetne hozzáfogni addig, míg a lélektudomány egyetemes, összefoglaló kereteiben a kérdésre elfogadható megoldást nem találtunk. Ezen a ponton pedig, természetesen a nélkül, hogy a természettudományi felfogás jogosultságát túlbecsülönök, az első lépést a biológiai előzményekkel kell megkezdennünk.

Ugyanis a természettudományi alapon álló gondolkozóknak egy tekintélyes csoportja az egész kérdésnek tisztán biológiai magyarázatát kísérli meg. Ez az ú. n. biológiai felfogás Aristotelesnek a Nicomachosi Ethikában érintett felfogására hivatkozik, mely szerint az élvezet nem az érzéki észrevétel folyamatának az eredménye, hanem inkább maga a természetünknek megfelelő cselekvés (ἐνέργεια τῆς κατὰ φύσιν ἕξεως.)

Ez a biológiai felfogás a következő két alaptételre vezethető vissza :

1. Kapcsolat van egyrészt a hasznos, vagy az élet normális tevékenysége, és a kellemes (jólesés, élvezet, vagy tetszés) között; másrészt a káros, vagyis az élet abnormis tevékenysége és a kellemetlen (rosszulesés, fájdalom, vagy nemtetszés) között.

2. Kapcsolat van egyrészt a kellemes (jólesés, élvezet, vagy tetszés) és az életműködés fokozása, másrészt a

kellemetlen (rosszulesés, fájdalom vagy nemtetszés) és az életműködés hátráltatása között.*

Nézetem szerint azonban a tétel egy pontban is összefoglalható. Az életműködés normális tevékenysége és az életműködés fokozása között ugyanis nem lényegbeli, legfeljebb csak fokozati különbség lehet s ezért kettéválasztásuk egészen fölösleges. A mi szervezetem normális életműködését előmozdítja, azt ipso facto fokozza is. A mi pedig egyszerűen csak a továbbtengődés lehetőségét biztosítja, s nem egyszersmind a fejlődését, s ezzel együtt a fokozást is, az nem biztosítja a megélés normális feltételeit sem, melyek között implicite a fejlődés is benne foglaltatik. Tudvalevőleg a természetben nincsen megállás; minden fejlődés alatt áll. A mi nem fejlődik, eo ipso vissza is marad, vagyis hijával van létele normális feltételeinek. Azért a kettős tétel egybevonva így egyszerűsíthető: kapcsolat van egyrészt a hasznos, vagy az élet normális feltétele és ebben az életműködés fokozása, meg a kellemes (jólesés, élvezet, vagy tetszés), másrészt a káros, vagyis az élet abnormis tevékenysége, meg a kellemetlen (rosszulesés, fájdalom, vagy nemtetszés) között.

A hasznos és kellemes stb., másrészt az ártalmas és kellemetlen stb. között az összetartozás biogenetikai alapjait Herbert Spencer rakta le.** Ennek az ő rendszerében két feltétele van, t. i. az evolutio és az életfenntartás principiuma. A kettő tulajdonképpen szintén kapcsolatos egymással; egyik a másiktól következik. Az életfenntartás elve ugyanis azt követeli meg, hogy kapcsolatos és alkalmazkodás — *accommodatio* — legyen külső és belső vonatkozások között; más szavakkal: egyensúly a külső és belső tevékenység között, szemben a külső világnak avval a törekvésével, mely zavart igyekszik előidézni. Másrészt viszont az evolutio elmélete szerint a szervezet mindig oly organikus berendezkedésre

* Dr. D. Nádejde: *Die biologische Theorie der Lust und Unlust*. Leipzig. 1908. 2. l.

** Spencer: *Die Principien der Ethik*. Aus dem Englischen von B. Vetter, fortgesetzt von J. Victor Carus. I. k. 84. és köv. ll.

törekszik, mely a maga tevékenységével a zavaró erőket lekösse. Szervezetünknek aztán erre két módja van, ú. m. az alkalmazkodás és az átöröklés. Amaz létrehozza szervezetünknek a környezet megkívánta módosulását; emez generációk lassú fejlődésén át tovább adja. Ez az alapja az evolúció elméletén álló biogenetikus felfogásnak. Ebből következik, hogy csak hasznos tevékenység képes az élet fenntartására és továbbfejlesztésére, valamint ezzel együtt az alkalmazkodás létrehozására; vagyis bármely lény csak a hasznos és élvezetes, valamint a káros és fájdalmas okozati összetartozásának oltalma alatt maradhat életben; mert ha ennek az ellenkezőjét feltételeznők, minden lény okvetlenül elpusztulna. Az élvezet és fájdalom tehát Spencer, Jodl Lotze és Ebbinghaus stb. hasznosság elmélete alapján szervezetünk óvó intézkedései létért való küzdelmeink folyamán.

Ezen az általános tételen túlhaladva azonban a felfogások már eltérnek egymástól. Némelyek ugyanis általános, egyetemes érvényben, korlátozás nélkül mondják ki az élvezetnek és fájdalomnak symptomatikus jelentőségét; mások ellenben az érzelmeknek ezt a szerepét csak részleges és pillanatnyi testi állapotokra korlátozzák.

Ebbinghaus szerint például csak a mindenkori viszonyoknak a jelzője. Grant Allent, az élettudományi alapokon mozgó æsthetikának nagy angol megalapítója szerint sem mondanak jövendőt a következményekről; a francia Payot szerint sem «próféta», csak egyszerű jel, mely pillanatnyi állapotunkról tudósít, de azt előre nem mondja meg, hogy hasznosak vagy károsak s ehhez képest kellemesek, vagy kellemetlenek lesznek-e a következményei.

Ez mindenesetre már erős korlátozás, mely az egész felfogás értékét kérdésessé teszi. Mert hát hasznos-e valójában az, mi csak pillanatnyira és szervezetemnek csak egyes részére korlátozottan hasznos, de már legközelebb káros következményeket érzünk, vagy már ugyanakkor is egy másik szervünkre rombolólag hat? Fenntartja és fokozza-e életműködésemet az, mi csak pillanatnyilag és szervezetemnek csak egyes részeiben fokozza? Egyáltalában szervezetemnek javát, életműködésemet fokozását érinti e

az a functio, — a kellemes és kellemetlen érzés — melyből épen efélékre nem lehet biztossággal következtetni? Majd ezekre a kérdésekre még visszatérünk.

Mindezek az érzelmeknek passiv szerepére vonatkoztak. Egyszerűen jelezték azt a hangulatot, melylyel — a szóban forgó biológiai felfogás szerint — organismusunk a nyert benyomásra feleletet ad. Érzelmek ebben a szerepökben egyszerűen symptomái szervezetünk mindenkori állapotának. A biológiai felfogás azonban nemcsak ilyen passiv, symptomatikus, mintegy retrospectiv szerepet szán az érzelmeknek, hanem activ erővel is felruházza őket. Spencer és követőinek eme felfogása szerint az érzelmek nemcsak symptomái szervezetünk állapotának, melyekkel a nyert benyomásra mintegy válaszolnak, hanem egyúttal ösztönöznek is bennünket a kellemes benyomások fenntartására sőt felkeresésére, és a kellemetlen benyomások eltávolítására és távoltartására. Az élvezet előidézi a hasznos felkeresésére és megtartására irányuló, a fájdalom a károsnak a kikerülésére és távoltartására irányuló mozgásokat. Vagyis a létfenntartást biztosító tevékenységünk a gyönyör és fájdalom érzésében gyökerezik. E szerint az élvezet és fájdalom az élet vezérei. Érzelmek és életfenntartásunkra vonatkozó tevékenységünk között tehát okozati kapcsolat van, mert az élvezet és fájdalom oki tényezője emberi tevékenységünknek. Mindebből világos, hogy az élvezet és fájdalom érzésének ez az activ szerepe a fontosabbik; de az is kitűnik, hogy külső hatás és organismusunk, másrésztől élvezet és fájdalom közt, érzelmek kettős, passiv és activ szerepe miatt, kölcsönös a hatás. Élvezet és fájdalom alakjában elfogadjuk a tárgyi világnak szervezetünkre tett hatását, ámde minmagunk, szervezetünk is visszahat az objectiv valóságra, mert ennek tárgyait és tényeit úgy igyekszünk magunk körül csoportosítani, hogy állandóan csak kellemes színezetét biztosítsa benyomásainknak.

Organismusunk egyéb functióival összehasonlítva, az élvezet és fájdalom mind «oltalmazó és őrző», tehát passiv, mind «vezető», tehát activ szerepében az élet egységesítő principiuma gyanánt jelentkezik. Az élvezetnek és a fájdal-

lomnak ugyanis a többi functiókkal ellentétben az a feladata, hogy a különböző életműködések között fennálló consensust, vagy ennek megzavarását jelezze, másrésről pedig hogy azt a tevékenységet, mely ennek a consensusnak a fenntartására, vagy helyreállítására szükséges, megindítsa. Az összes functiók közt fennálló consensus ugyanis megfelel a szervezet normális állapotának, annak megzavarása pedig abnormis természetű. Amaz a physikai egyensúlynak, összhangnak, egyszóval az egységnek a jele; emez egészségtelen, beteges affectio eredménye. Vagyis az élvezet egészséges, a fájdalom beteges biológiai jelenség.

Röviden összefoglalva a biológiai felfogásnak minket leginkább érdeklő eredményeit: az érzelmek szerepe kettős, ú. m. passiv és activ irányú. Passiv oldaláról symptomatikus és retrospectiv jellegű, a mennyiben a benyomásoknak szervezetünkre gyakorolt hatását jelzi; activ oldaláról pedig tevékenységünk irányára gyakorol vezető, ösztönző szerepet. Passiv szerepében az élvezet illetőleg a fájdalom életműködésünkre hasznos, illetőleg káros benyomásokról tudósít; activ szerepében hasznos, illetőleg káros benyomások meg-, vagy távoltartására, megszerzésére, vagy eltávolítására irányuló cselekvéseket sugalmaz. Passiv szerepében életfunctióink között szükséges consensust, illetőleg annak megzavarását jelzi, activ szerepében ennek a consensusnak a fenntartására, illetőleg megzavarásának távoltartására törekszik. Mindkét szerepében tehát mint életösszefoglaló principium jelentkezik. Végül az élvezet egészséges, normális, a fájdalom beteges, abnormis életnyilvánulás.*

3. A biológiai felfogás bírálata.

A biológiai felfogás, mint láttuk, mindenek előtt megkülönbözteti az érzelmeknek passiv és activ szerepét. Nem szólva arról, hogy az érzelmek mindenkor okos tanácsadói-cselekedeteinknek és valóban mindig az élet jól felfogott érdekében álló mozgásokat hívják-e létre, el kell ismernünk

* V. ö. Nádejde i. m. II. fejezetével.

sok más ellenkező felfogás mellett is, hogy cselekvéseinknek az érzelmek a rugói. A pszichológiával még távoli kapcsolat-gésben álló tudományok megfigyelései is mind ezt igazolják. De a probléma, gyökerében felfogva, maga is ezt bizonyítja. Ha ugyanis az érzés organismusunk legsajátabb visszahatása az ért benyomásra, mi sem természetesebb, mint hogy ez a visszahatás első sorban mozgásban nyilvánul, legyen az bár egyszerűen kifejező, avagy tudatosan cselekvő mozgás. A valóságon mitsem változtat, hogy érzés és cselekvés közt közvetítő tagul az akaratot vagy ösztönt toljuk oda. Ki tagadhatná, hogy az őseMBER szerszámára is azért kerültek oda kezdetleges művészetének első czirádái, mert így jobban tetszett neki?

A kérdésnek ezzel az oldalával azonban most nem foglalkozunk. Az érzelmek activ szerepe lelki életünk belső háztartásában a műalkotás aesthetikájára és általában az akarati mozgalmakra tartozik inkább s a művészetek keletkezésének a pszichológiáját világítja meg, míg mi a szorosabb értelemben vett kellemes és kellemetlen kérdésének a problémájával kívánunk első sorban foglalkozni. Minden egyéb kérdéssel csak annyiban, a mennyiben a kellemes és kellemetlen érzések pszichológiájának kiegészítéséhez hozzátartozik.

Az érzelmeket erről az oldalról véve szemügyre, az egyoldalú biológiai felfogás eredményeit már nem tarthatjuk kielégítőknék. *Nádejde* tanulmánya nyomán nyolcz pontban foglalhatjuk össze a mindennapi élettapasztalatok legrikítóbb ellentmondásait. Ú. m.

1. A kellemes gyakran károsnak, a kellemetlen gyakran hasznosnak bizonyul. Példák erre az alcoholismus, morfinismus kórokozó, de kélyes jelenségei; másrészt a fájdalmas operatiók és undorító gyógyító szerek.

2. Egy és ugyanazon tárgy ugyanarra az egyénre is különböző időben különbözőképen hat.

3. Egy és ugyanazon tárgy különböző egyénekre különbözőképen hat.

4. Vannak hasznos, illetőleg káros dolgok, melyek sem élvezetet, sem fájdalmat nem okoznak, pl. szervezetünk ren-

des működési folyamatai, minők a lélekzés, emésztés, stb., vagy ugyancsak szervezetünkben a mikroorganizmusoknak pusztítása, mint a tuberculosishál látjuk.

5. A egyes érzések, pl. borsos, paprikás ételnél, a honvág, vagy bánatba merülés és meghatottság eseteiben, mikor nyomás, feszültség alatt állunk, de mégsem esnek jól hirtelen kiszakítani belőle magunkat.

6. A káröröm esetei, az altruismus és egoismus ellentétei.

7. Ellentmondást fejeznek ki maguk a szépérzelmek is, melyeket maga Spencer úgy jellemez, hogy a hasznos széppé lesz, ha megszűnik hasznos lenni.

8. Végül külön csoportba sorozhatjuk az összes abnormis, illetőleg psychopatikus eseteket, a melyeknek áldozatai a legkélyesebb érzések közt sietnek szervezeti leromlásuk útján felbomlásuk felé.

Mind ezek a jelenségek kétségtelenné teszik, hogy a tetszés es nemtetszés kérdésének egyoldalú biológiai magyarázata helyét nem állhatja meg. A hasznos és kellemes, másoldalról pedig a káros és kellemetlen között nem lehet okozati kapcsolat, mert sok hasznos életjelenség kellemetlen és sok káros életjelenség kellemes hangulati színezettel jár. Ez áll a kérdés összes fokozataira. Az élet normális tevékenysége és fokozása is sokszor vagy beolvad az általános közérzés szintelen állapotába, vagy pedig határozottan kellemetlen érzéseket vált ki, pl. a training s általában a szervezetenleg hasznos, de azért mégis fárasztó testi munka eseteiben. Ezért van az, hogy kézműves és földmivelő emberrel sohasem lehet elhíttetni a kétségbe vonhatatlan valóságot, mely szerint a szellemi munka több életerőt emészt, mint az övé. Megfeszített, fárasztó s ezért kellemetlen testi munkájának a képe van állandóan a tudatában, pedig világos, hogy életerőinek a gyarapítására feltétlenül áldásosabb, mint a mi egyenletes, sőt kényelmes, de annál életpusztítóbb szobai munkánk.

Végeredményében tehát a hasznos tényleg nem mindig kellemes, és a káros sem mindig kellemetlen. Így a kellemesnek, a jólesésnek, az élvezetnek és a tetszésnek sem mindig a hasznos az oka és megfordítva. Vagyis tehát nem

az a kellemes, a mi hasznos, és nem is azért kellemes mert hasznos.

A biológiai felfogásnak ezt a tételét tehát el kell ejtenünk.

Ezen eredmény kétes voltát és ellenmondásokkal való teljességét érzik a biológiai felfogás leglelkesebb hívei is. Kétféleképpen próbálkoztak hát vele megküzdeni. Az egyik csoportban küzdők az elmélet közelebbi meghatározásával igyekeznek eltüntetni az eltagadhatatlan ellenmondást. Ezek szerint az érzések nem lehetnek az életműködés fokozásának vagy zavarásának általánosan előkészítő jelei. Hanem, «csak partiális és momentán életműködésbeli fokozásoknak és megzavarásoknak a mértékei.»* És így a tetszésnek és nemtetszésnek mérvadó — symptomatikus — jelentősége *a)* csak bizonyos testrésze, *b)* az inger csak egy bizonyos qualitativ tulajdonságára (pl. a mérég nem öl, mert édes, tehát mert kellemes, hanem más tulajdonsága által), végül *c)* csak az élvezet és fájdalom fellépésének a pillanatára szorítkozik.

Itt tehát már a tételnek hármias, ú. m. helyi, qualitativ és időbeli korlátozásáról van szó. Ámde a helyi korlátozás ellene mond szervezetünk egységének; a mi hasznos organismusunk egy részének, nem lehet káros egészének sem és megfordítva. A qualitativ korlátozás meg teljesen megfosztja az elméletet minden tartalmától. Ha az élvezet a behatás olyan tulajdonságáról ad jelzést, mint a felhozott példában a mérég kellemes ízéről, mely teljesen közömbös szervezetem fenntartására, ellenben érzéketlen marad életbevágó hatásokra, akkor a kellemes érzés nem is őrzője az én élettemnek, annyival kevésbé fenntartója és fejlesztője erőimnek. Ezen a ponton végképen elesik tehát az okozati kapcsolat, a hasznos és kellemes között. Végül az idői korlátozás hasonlóképen értéktelenné teszi az elméletet, mert

* Mint Lotze mondja, hogy «die Gefühle nicht allgemein vorbe- deutende Anzeigen der Förderung, oder Störung sein können, die der Gesamtheit des Lebens aus dem veranlassenden Reize entspringen werden. *Medizinische Psychologie.* 237., 239. ll.

csak partiális kárnak, vagy haszonnak a mértékét jelzi; előre semmi káros, vagy hasznos következményt nem tud megmondani, s így inkább csak félrevezet, elámit, bajba csal, semmint hasznomra volna.*

A kik ilyen módon az elmélet «közelebbi meghatározásával» igyekeztek, jobbára Lotzeból kiindulva, megmen-teni a biológiai elméletet, azoknak az volt a felfogásuk, hogy a tétel érvényességét, habár korlátozott kiterjedésben is, fajunknak már a jelenére megállapítsák. Spencer azonban, az evolutio álláspontjához híven, itt is a lassú kifejlés folyamatosságával takargatja az elmélet fogyatékoságát és ellentmondásait. Az ellene felhozható ellenvetéseket ugyanis még ő veszi a legkomolyabban. Beismeri, hogy a hasznos és kellemes stb. közt feltételezett okozati kapcsolat nem egészen zavartalan. Szervezetünk mostani fogyatékos kifejlése miatt ma még nem jelzi mindig elég híven a kellemes-hasznot és a kellemetlen-karost. De az alkalmazkodás és átöröklés, egyszóval az evolutio útján, mindinkább közeli a felé az ideális és egyúttal természetesen kinálkozó állapot felé.

Amint látjuk, itt egy olyan bölcséleti rendszerről van szó, mely inkább a jövőre, mint a jelenre vonatkozik. Azért bármennyire megfeleljen is a hypothesis a fejlődés természetes törvényének, maga Spencer sem állítja, hogy mindenben fedi a jelenlegi valóságot. Épen azért nekünk nem sok dolgunk lehet vele, mert nem fajunk jövőjének, hanem jelenének a lelki tényeit vizsgáljuk a tetszés és nem-tetszés szempontjából. Már pedig az emberi izlés állandó változásai és ethnographiai elterései határozottan tagadják pl. az æsthetika egyetemességének is a lehetőségét ebben az értelemben. Az előttünk fekvő történelmi idők összességére sem sikerült — legfeljebb csak alapelveiben — egységes és az egész vonalon érvényes æsthetikát találni. Annál kevésbé lehetne fajunk jövője æsthetikájának a megírására vállalkozni. Elég dolgunk akad a szemünk előtt, vagy épen saját lelkünkben lejátszó széptudományi jelenségek értelmezésével és meg-

* V. ö. Nádejde i. m. 40—46. l.

fejtésével. Az evolúciós elméletnek arra a jövendölésére is, hogy szerveink mind alkalmasabbak lesznek a kellemes benyomásokból a hasznos, a kellemetlenekből a káros következményekre való ráutalásra, meg kell még jegyeznünk, hogy a kultúrai fejlődés folyamán épen ellenkező irányzatot tapasztalhatunk. T. i. szervezetünk mindinkább távolodik a hasznos, vagy káros következmények előzetes, ösztönszerű megérzésétől.

Ezek után még csak a kellemetlen, fájdalmas érzések természetes voltának a kérdésére kell röviden kiterjeszkednünk, bár magának az æsthetikai tetszésnek a dolgára nagyon kevésbé tartozik.

Mint láttuk, a biológiai felfogás hívei általában természetellenes, beteges jelenségnek tartják. A pessimisták azonban, épen ellenkezőleg, úgy gondolkoznak, hogy a fájdalom az elsöleges érzés. Schopenhauer szerint az élvezet csak a fájdalom pusztá hiánya.¹ Kant is azt tartja, hogy minden élvezetet a fájdalomnak kellett megelőznie; a fájdalom az első.² Böhm szerint is az érzés alapformája a fájdalom.³

Véleményünk szerint mind az élvezet, mind a fájdalom positiv életjelenség, tehát egyik sem a másiknak passiv negatiója. Egyúttal, mint ilyen positivum, mindkettő természetes állapot is. Hogy megvan, tehát hogy mint létezőről kell beszélnünk, mindannyiunk lelki tényei igazolják. A cogito, ergo sum tételével egyenlő principiumszerű bizonyosság. Hogy melyik volt előbb, melyik törzsökösebb alkatrésze emberi mivoltunknak, ennek metaphysikai vagy teleologikus kutatása nézetünk szerint, mint érintettük is már, akár a lélek-, akár a széptudomány szempontjából kevésbé fontos. Mindkettőnek a lételét és természetes voltát azonban lelki életünk valóságain kívül ész-okok is egyaránt támogatják. Ha ugyanis a fájdalom beteges, tehát valójában természetellenes volna, mint az evolutionalisták

¹ Az élvezet •das blosse Aufheben des Wünschens und Endigen einer Pein. Schopenhauer: *Purerga und Paralipomena* II. §. 150.

² •Muss vor jedem Vergnügen der Schmerz vorhergehen; der Schmerz ist immer das erste. Kant: *Anthropol.* 58. §.

³ Böhm i. m. 294. l.

okfejtéseiből kivethető, akkor az emberi faj ebbe az átkába már rég belepusztult volna. Hiszen élvezet és fájdalom a legsűrűbb változatokban követik egymást emberi életünkben. Véges szervezet a természetellenes, beteges tünetnyek ily hosszú és állandó sorozatát ki nem bírhatná. Vagy pedig nagyon tökéletlennek kellene a világot elképzelnünk, ha természetellenes, beteges életjelenségek eme végtelen sokaságú csoportját — saját törvényei ellenére — rendszerébe beolvasztani és így természetes jelenséggé avatni nem tudta volna.

Ép ellenkezőleg, már maga pusztja jelenléte is természetes mivoltának az igazolása. *Contradictio in adjecto* a természet bármely jelenségét természetellenesnek tekinteni. Voltaképen még a destruált embernek a természet ellen elkövetett merénylete is természetes, mert épen a faji kiválasztáshoz tartozik, hogy természetelleni vétségével megsemmisítse magát az a lény, mely természeti törvények korlátaiban belől élni nem tud, vagy nem akar.

Ha mindezek után még visszapillantunk a biológiai felfogás elméletére, ki kell emelnünk, hogy abban két substantia áll egymással szemben, ú. m. a külvilág tárgyai, mint a melyek szervezetünkre hatást gyakorolnak, és a mi testszervezetünk, mely a saját életműködésének a folyamatán reagál a külső világ hatásaira s ezzel egyszersmind az *actio* és *reactio* viszonya fejlődik ki az egymással kölcsönösen érintkező két állomány között.*

4. A lélektani megoldás.

A legközönségesebb példánál maradva, tagadhatlan, hogy pillanatnyilag az alcoholistának kellemes érzést okoz az alcohol élvezete és mégis káros hatású szervezetére. Életműködését bizonyos határokig és a kimerülés mind gyorsabban bekövetkező idejéig fokozza ugyan, de épen erős és káros visszahatása miatt az állapot a hasznosság kritériumát még sem viseli magán. Szervezetünk szem-

* V. ö. Nádejde i. m. 22—39. l.

pontjából és érdekéből legalább semmiesetre sem. Miért mégis kellemes? Miért igyekeznek mégis szenvedélyének a rabja megszerezni hozzá az alkalmakat? Kétségen kívül azért, mert a hasznosság elvetésével más kényszerítő okok hatnak rá. Az bizonyos igaz, hogy ezek a kényszerítő okok nem nélkülözhetik a biológiai szempontokat és nem lehetnek ellentétben szervezetünk fejlődésének, vagy visszafejlődésének természeti törvényeivel. Mégis, mivel az eddig ismert biológiai szempontok és tények nem elégségesek nagyszámú káros, de kellemes jelenség magyarázására, kell valami magasabb és egyetemesebb szempontot találni, mely nem mond ugyan ellent a jogos biológiai szempontoknak sem, sőt azokat is magába foglalja, de egyuttal az ellentmondások feloldására is alkalmas.

Az egyoldalú biológiai felfogásban tagadhatatlanul meglévő belső ellentmondások szinte lehetetlenné teszik, hogy a tetszés kielégítő magyarázatát a szorosabb értelemben vett testi élet körében a siker reményével kereshessük. Életműködésünk egészének más területeire kell tehát a kutatást átvinni.

Természetesen ezzel emberi lényünk substantialis egységének az elvét távolról sem akarjuk megbontani. Csak annak a ténynek a következményeit kívánjuk levonni, hogy az élettudomány ez idő szerint még egymagában nem képes a kérdést kielégítően megoldani. De nem is lehet képes, mert kutatásaival természetesen idáig még nem sikerülhetett behatolnia a lelki életműködésnek érzékileg és műszerekkel felfoghatatlan és lemérhetetlen titkaiba. S kérdés, ezt a messze jövőben is teheti-e?

A biológiai felfogásban szereplő két tényező közül az egyik, a külső világ, ingerek által lép érintkezésbe szerveinkkel, melyeket mi érzetek alakjában fogunk fel. Ezek az ingerek útjukban, továbbterjedésükben s a központi duczokig terjedésök idejében physikailag még lemérhetők, de érzetté alakulásuk s központi idegrendszerünkben végzett munkájuk előtt már eredménytelenül áll meg a természettudományi kutatás. Azért innettől kezdve már, ha csak nem akarunk lemondani a további érdeklődésről, a szorosabb értelemben

vett lélektudománynak kell a kérdést átvennie az eszközeiben teljesen kifogyott tudományoktól. Az ingerek átvétele az érzékszervek útján még lehet tárgya a természettudományi kutatásnak, de érzetekké átalakulása s mindaz, a mi ezután következik, pszichikai jelenség.

Nem azt akarjuk ezzel mondani, hogy a hova az érzetek, képzetek, összetételeik és hangulataik tartoznak és a hol azok lefolynak, már egészen más világ van. Nem, csak azt jelezzük, hogy ezek közé a szorosabb értelemben vett biológiai vizsgálódás eszközeivel behatolni nem lehet. A kutatás módjának itt is empirikusnak kell ugyan lenni, de nem materialisnak. Azért nem sikerülhetett a tetszés kérdésének egyoldalú biológiai felfogása, mert olyan eszközökkel nyult hozzá, a melyek számára az megközelíthetetlen; nem találhatta meg a magyarázatát, mert olyan helyen kereste, a hol nem volt található. A tetszés mint érzés nem biológiai, hanem pszichológiai jelenség és így megoldása sem biológiai, hanem pszichológiai probléma. A tetszés kérdéséhez azért az élettudománynak csak annyi köze van, a mennyi általában a lélektudományhoz. Kiinduló pontjaiban, a mennyiben ingerekre vezethető vissza, lehet biológiai jelenség, további fejlődésében azonban tisztán pszichológiai tünetény. Biológiai jelenség annyiban, a mennyiben énünk reakcióját a külső és belső ingerek complexumai idézik elő, és a mennyiben az érzelmek hullámozása is biológiai életjelenségekkel kapcsolatos, azok kísérik és táplálják tovább, pl. a vér-edények fokozottabb localis és a motorikus erők központi működése, valamint az idegpályák állandó igénybevétele által. De lélektani annyiban, a mennyiben az eddigi kutatások még nem ismerték fel azokat az erőket, melyek ebben a működésben érvényesülnek. Maguknak ezeknek a mozgalmaknak a megfigyelése és csoportosítása azonban mégis alkalmasnak bizonyult szabályozó törvények felismerésére és megállapítására. Általában itt is, mint minden határkérdésnél, úgy kell felfogni a dolgot, hogy az élet- és lélektudomány nem ellentétesek; sőt egymást kiegészítik. Lehet, ámbár egyelőre bajos elképzelni, hogy lesz idő, a midőn a lélektudomány is beolvad a természettudományok nagy egészébe.

Kiséreljük meg azért a tetszés és nemtetszés kérdésének, mint pszichológiai problémának a megoldását.

A dolog tisztázását kezdjük mindjárt a kiinduló pontnál. Külső világ, vagy annak tárgyai, affectiói, behatásai stb. általánosabb és tárgyi természetű elnevezések helyett alkalmazzuk mindjárt az inger kifejezését, a mely már nem magát a tárgyat, hanem annak érintkezését jelenti az alany egész organismusával. Inger alatt pedig egyaránt értendők a külső és belső ingerek. Ezzel nemcsak a jelenség pszichikai természetét jelezzük határozottabban, hanem æsthetikai jellegének magyarázásához is közelebb jutottunk, a melyből a testi jól- vagy rosszulesés magában édes-keveset magyarázna meg. Az ingerrel szemben áll nemcsak testszervezetünk, a mint azt a biológiai felfogás látja, hanem az elfogadó alanynak mindenkori egész tudat-állapota. A tetszés és a nem tetszés, illetőleg a jól- vagy rosszul-esés, az élvezet vagy fájdalom szempontjából tehát mindennemű lelki működésnek, a melyről itt szó lehet, a lényege abban áll, hogy az elfogadó alany mindenkori tudat-állapotának az alkotó elemei között a külső vagy belső ingerek közbejöttével keletkezett újabb elemek helyezkednek el. Külső és belső ingerek következtében ugyanis új elemek kerülnek a régiek közé, újaknak kell a régiek közt elhelyezkedniök. Az új ingerek új lelki képleteket hoznak létre, vagy régieket és azok hangulati velejáróit idézik fel bizonyos módosulásokkal; egyszóval a lelki mozgalmaknak egészen új sorát indítják meg bennünk, létrehíva a kapcsolatos elemeknek gazdag szövevényét.

Természetesen tudatunkban az új elemek apercipiálása előtt már ott lévő régibb elemek nem tűnhetnek el egyszerre, nyom nélkül, hogy helyet adjanak az újaknak. Az új elemek befogadásának körülményei azért a régibb elemeknek az újakkal szemben való viselkedésétől függenek. És pedig a régiek helyzete az újakkal szemben háromféle lehet: vagy közömbös, vagy ellenséges, vagy barátságos, azaz vagy könnyen, vagy nehezen, vagy sehogysem egyesülnek velök. Tudat-állapotunk közömbös elemei ugyanis egyszerre helyet adnak az új elemeknek s ők maguk a tudat-küszöb alá me-

rülnek. Az ellentétes irányúak ellenállást fejtenek ki velök szemben, a tudatban elhelyezkedésüket megnehezítik; míg a barátságos rokonelemek azokkal szintén könnyen egyesülnek, azokkal mintegy kiegészülnek, teljessé lesznek.

Mindez lényegében véve «a legcsekélyebb ellenállás» Spencer-féle törvényén alapul, a mely ismét a neuronok bizonyos irányú dispositiójában, valamint a közöttük fennálló kapcsolatokban leli okát és magyarázatát. Ha az új benyomások disponibilis sejteket találnak idegrendszerünkben, azok az újabb ingert könnyedén fogják fel és továbbítják, egyuttal könnyedén indítják meg a kapcsolatokat is. Úgyszintén könnyedén megy az elhelyezkedés akkor is, ha már kész kapcsolatokat talál, melyeknek csak az első ingerlökésre van szükségök, hogy megindulhassanak. Ellenkező esetben természetesen mindennek az ellenkezője áll. Minél kevésbé disponáltak a nyert benyomásra, minél szegényesebb a kapcsolatok hálózata, illetőleg azokkal mennél távolabbi ponton jut összeköttetésbe, annál nehezebb elhelyezkednie, az ellenkező és erősebb dispositiójú sejtek eme tevékenységét háttérbe szorítania, a sűrű és erős kapcsolatok mellett, vagy éppen azok ellenére újakat létesítenie.

Az elhelyezkedés kérdésénél főleg a kapcsolatokon van a súly. Ugyanis ritkán vagyunk abban a helyzetben, hogy az új benyomás ugyanazt a disponált sejtet foglalkoztathatná, a mely éppen előzőleg is functiókkal töltötte ki tudatunkat. Ellenben a legtöbb esetben csak az történik, hogy a tudatunkat lelki tartalommal kitöltő neuronoknak a kapcsolataiban találnak az új elemek érintkezési pontokat s ilyenkor ezek a kapcsolatok lesznek alkalmasak, vagy alkalmatlanok az új ingerek felkeltette functiók tovább-szövésére.

A legcsekélyebb ellenállás physikai törvényének az lévén a lényege, hogy az ingerek abban az irányban terjednek, a mely irányban a legcsekélyebb ellenállásra találnak, ez a legszorosabb értelemben vett psychikai tényekre is egész kiterjedésében átvihető. A tudat olyan újabb elemeket fogad be legszívesebben, a melyek a már meglévő tudat-elemek közt is a legcsekélyebb ellenállásra találnak az elhelyezkedésnél. Minden psychikai esemény — mondja

Nádejde — a könnyebb, ellenállás nélküli és ezért szabad és közvetlen megvalósulás irányában fejlődik. Ez szerinte a pszichikai mozgás irányának a törvénye,* a mely a lelki élet alapfeltételét fejezi ki.

Az érzelmeket és azok magyarázatát tehát az egyoldalú biológiai felfogás köréből vissza kell követelni a lélektudomány számára, először is azért, mert az érzelmekek épen legsajátabb kifejezései lelki életünknek, és másodszor azért, mert a biológiai felfogás sikertelenségével szemben pszichológiai magyarázata a siker reményével kecsegtet. Az ugyanis már bizonyos, hogy egyáltalában nem mindig hasznos organismusunkra a kellemes, valamint nem mindig káros a kellemetlen, ellenben a pszichológiai vizsgálódás fent vázolt nyomain eljuthatunk ellentmondás nélküli megállapodáshoz. És pedig ebből a célból nincs szükség a biológiai felfogás teljes elvetésére; elég lesz, ha ugyanezt a tételt pszichológiai térre fordítjuk át. Ehhez teljes jogunk van, mert mindaz, a mi az anyagcserén és physikai mozgáson kívül szervezünkben végbe megy, s így az érzelmekek is, kiválóan lelki funktiók.

A megillető térre vive át a dolgot, az érzelmekek sem a szervezetünket elfoglaló működések consensusának, vagy azok megzavarásának a symptomái gyanánt kell felfognunk, mint a biológiai felfogás teszi, hanem tudatállapotunk új és régi elemei közt meglevő, vagy megzavart consensusnak a jelei gyanánt. E szerint az élvezet és a fájdalom sem testszervezetünk életfeltételeivel való megegyezést, vagy összeütközést jelent, — a mi, a mint láttuk, a valóság tényeivel szemben nem állhat meg, — hanem a sikerült, vagy nem sikerült egyesülését mindama lelki életjelenségeknek, a melyek tudatunkat kitöltik s a melyek pszichikai életfolyamatunk összességét alkotják. Tovább vive, az élvezet nem testszervezetünk, hanem lelkünk törekvéseinek s szükségleteinek és életfeltételeinek a kielégítését fejezi ki; és a fájdalom sem testszervezetünk, hanem lelkünk törekvéseinek, szükségleteinek és életfeltételeinek fogyatékos kielégítését

* I. m. 70. l.

fejezi ki.¹ A tárgyi világra vonatkoztatva pedig, az élvezet annak a jele, hogy annak a lelki mozgalomnak az iránya, melyet az illető tárgy, vagyis annak behatása, bennünk megindít, egyezik a mi lelkünknek a legkisebb ellenállás törvényén alapuló mozgalmaival; viszont a fájdalom annak a jele, hogy a külső tárgy felkeltette mozgalmak iránya ellenkezik lelkünknek a legcsekélyebb ellenállás törvényén alapuló mozgásának az irányával.² Más szavakkal, az élvezet annak a jele, hogy valamely jelenség engedett a lelki assimilálásnak, a fájdalom pedig annak a jele, hogy valamely lelki jelenség a lelki assimilálásnak nem engedett.³

Ennek a felfogásnak a nyomait, a melyet Nádejde fejtett ki legszélesebben többször idézett tanulmányában, de a melyet mi itt-ott egyszerűsítettünk és saját világításunkban igyekeztünk beállítani, már másoknál is megtaláljuk. Így Wundt is az érzést az «apperceptio reactiójának» mondja az érzéki ingerre,⁴ ámbár máshelyt érzéki jó- és rossz-érzésünk kifejezésének vallja⁵ s ebben a biológiai felfogással árul el rokonságot. Lipps már határozottan ilyen értelemben nyilatkozik többször. Szerinte az élvezet a lélek saját tevékenysége és a velünk szemben érvényesülő tárgy hatása közötti összhangot jelenti.⁶

5. A pszichológiai megoldás próbája.

Az élvezet és fájdalom, jól- és rosszul-esés, tetszés és nemtetszés kérdésének illetén, lélektudományi alapon nyugvó megoldása feloldja azokat az ellentmondásokat, melyeket a biológiai felfogás nem tudott eltüntetni.

Vegyük sorra a felhozott ellentmondásokat.

1. A kellemes károsnak, a kellemetlen hasznosnak bizonyulhat, mert a pszichológiai felfogás nem állítja ezeket a

¹ U. o. 63. l.

² U. o. 72. l.

³ U. o. 98. l.

⁴ I. m. I. k. 588. l.

⁵ Wundt—Rácz: I. M. 161. l.

⁶ Lipps: *Psychologische Untersuchungen*. I. k. 191. l. *Psychologie*. 282., 284. l. *Grundlegung der Ästhetik*. 10. l.

fogalmakat okozati kapcsolatba. Valami nem azért kellemes, mert hasznos, hanem mert az általa megindított lelki művelet ellentmondás nélkül helyezkedhet el meglevő tudatelemeink között. Mivel pl. az alkoholista érzés- és gondolatrendszere már teljesen az alkohol állandó hatása alatt rendezkedett be, annak újabb hatása egész könnyedén, sőt egyenesen mintszívesen várt elem helyezkedik el azok között, melyeket az újabb ingerek ott találnak, tekintet nélkül arra, hogy a szervezetre építő-e, vagy romboló az alkohol pszichikai hatása.

2. Ugyanazok a dolgok lehetnek ugyanarra az egyénre is egyszer kellemes, másszor kellemetlen hatásuak, mert különböző időben; más-más elemekre talál a tudatban, a melyeknek mozgási iránya egyszer egyezik, máskor ellenkezik az új elemekével. Vagyis egyszer disponált, máskor indisponált neuronok töltik be functióikkal tudatunkat.

3. Hasonló okai vannak annak a tapasztalatnak, hogy ugyanannak a tárgynak a hatása különböző egyénekre különböző lehet. Természetes, mert ha ugyanannak az egyének is lehetnek, sőt általában vannak is különböző elemek a tudatában, még inkább eltérő egymástól a különböző egyének tudatának a tartalma és iránya. Az agysejtek dispositiója egyénenként a legkülönbözőbb lehet.

4. A hasznos és a káros dolgoknak az érzelmi színezet szempontjából való közömbössége sem ellenkezik a lélektani megoldással, mert elképzelhető az ingerek megszokottsága, állandósága, vagy' csekély volta miatt az érzelmeknek olyan csekély intenzitása, hogy az e miatt — bár ott van — nem képes tudatunk domináló elemei közt helyet foglalni. Míg a biológiai felfogás mellett, ha valami hasznos, hasznosságának a mértéke szerint kell egyszersmind kellemesnek is lennie. Már pedig az emésztés és lélekezés stb. csak eléggé hasznos életműködések ahhoz, hogy a kellemes érzések kellő intenzitására tarthassanak számot.

5. A vegyes érzések egyedül csak tudatelemeink egyidejűleg is ellentétes irányából magyarázhatók, valamint abból a tényből, hogy a nagy erővel elhelyezkedett tudatelemek újának még akkor sem adják át a helyet, ha a régiék különben kellemetlenek.

6. Az altruizmus és egoizmus ellentéteit is világosan magyarázza, mert a saját létfenntartásunkra vonatkozó képzetek és indulatok akkor sem hagyják el, ha az világosan a mások sérelmével jár is. A káröröm pedig, mely a haszonnal épen semmi kapcsolatban sincs, csakis a tudatban való könnyű elhelyezkedés elméletéből nyerheti magyarázatát.

7. A szépérzelmekekre vonatkozólag a biológiai felfogást lényegileg már maga Spencer elejtette. Részletesebben különben a kérdésnek ezzel az oldalával más helyen (*Athenaeum*, 1910. 3—4. sz.) foglalkoztunk.

8. Végül a psychopathikus esetek is kizárólag a beteges képzetekkel és indulatokkal eltelt tudatból magyarázhatók, melyek viszont természetesen az idegközpontok pathologikus elváltozásainak következményei.

A psychologiai megoldásnál első tekintetre nehézkesnek, vagy talán természetellenesnek tűnhetik fel az u. n. testi érzések magyarázata. Hogyan, hát a testi élvezet és a testi fájdalom is, a mely esetleg valamelyik szervünk határozott megsértéséből vagy pedig ellenkezőleg, szükségleteinek a kielégítéséből származik, szintén tudatállapotunktól függ?

A nehézség csak első tekintetre tűnik fel ilyenek, mondhatnám abból az elfogultságból kifolyólag, mely a test és lélek külön állományának régi dogmájában leli magyarázatát. Ezzel szemben pedig a tudományos felfogás egyedül csak az lehet, hogy ebben a mi földi világunkban test és lélek együtt élnek közös életüket. Testi sebeinknek a fájdalma ép annyira lelki folyamat, mint a mennyire az idegsejtek fogyatkozása lelkünk betegsége is. Az meg aztán csak természetes dolog, hogy a testi fájdalom, az előbb hangoztatott egységi elv alapján, ellenkezik lelki mozgalmaink természetes irányával. Így hát alája foglalható ugyanazoknak a psychikai törvényeknek, a melyeket a kiválóan lelki természetű életnyilvánulásokra bárki is ellentmondás nélkül elfogadhat. A különbség csak az, hogy amott az érzelmek psychikai megindítói szemmel láthatók, míg emitt a psychologiai laboratoriumok legfinomabb műszerei előtt is elrejtőznek.

Wundt, bár, mint láttuk, az élvezet és fájdalom (Lust — Unlust) tényezői között a meglevő tudatelemeket s azok ellenállását, vagy könnyű kapcsolását szintén tárgyalja, általában mégis az érzéklések színezetét inkább az ingerek erejétől teszi függővé s így a biológiai felfogás egyoldalúságával nem bír szakítani. Nem számítva azt, hogy e mellett is a tetszés mértéke végeredményében az egyén maga a maga dispositióival és indispositióival, mert egyik egyénre ugyanaz az inger tul gyöngé, a másakra túlerős lesz, sőt ugyanannál az egyénnél is különböző időkben ugyanolyan intenzitású inger egyszer gyöngé, másszor erős, — mondom, ezt nem számítva is, a hangulati velejárók szabályozódásának illetén magyarázata máskülönben is a mi felfogásunkat erősíti. Annak ugyanis, hogy a túlerős inger hatása kellemtelen, a közepesé kellemes, nem lehet más magyarázata, csak az, hogy a túlerős ingerek bennünk a pszichikai események eredeti irányára akadályozólag hatnak, azt erőszakosan félretolják; egyáltalában erőszakos fellepésükkel a meglevő mozgalmak között assimilatió helyett zavart okoznak, közöttük tehát természetes és békés elhelyezkedés helyett rombolást visznek véghez. Ellenben a mérsékelt inger alkalmat nyújt bekés fellépésével a nyugodt elhelyezkedésre s az assimilálási processus sima lefolyására.

Mindezek ellenére is fölmerülhet a kérdés, hogy vajon az a körülmény, a mely szerint az élvezet és fájdalom keletkezésénél kapcsolat van azok színezete és az új tudatelemeknek a régiekkel való egyesülése között, eléggé fontos tényező-e az élvezet és fájdalom eredetének és okainak a teljes kimagyarázására? Magában foglalja-e ez a tényező az érzelmek qualitativ különbségeinek összes indítékait?

Nézetünk szerint sokkal egyetemesebb és helytállóbb magyarázat akár a Wundt-féle inger-intenzitás elméleténél, akár a biológiai felfogásnál. Helyesebben mondva, tárgyi igazságát nem számítva is, helytállóbb, mert egyetemesebb. A mi elméletünk ugyanis az élvezet vagy fájdalom keletkezésének a kritériumául a tudatban való elhelyezkedés körülményeit állapítja meg. Ez pedig a lelki functiók minden feltételét és lehetőségét egyesíti, mert maga a tudat is egye-

síti az összes pszichikai eseményeket. Így hát az élvezet és fájdalom keletkezésének ilyenén magyarázatából egyetlen számbajövő tényező sem maradhat ki. A tudat tartalmát ugyanis az összes pszichikai mozgalmak alkotják. A pszichikai mozgalmak általános elnevezése alá pedig a physikai érdeklődés körébe tartozó összes lelki mozgalmak épügy oda tartoznak, mint a szorosabb értelemben vett szellemi élmények, lelki események, tehát a testi érzéklést kísérő élvezet és fájdalom is.

A tudat tartalma ugyanis nemcsak szellemi életünk tényezőiből, nemcsak gondolkozásunk, kedélyvilágunk mozgalmából áll, hanem abban összefut minden, a mi testi érzékléseink köréből ered is; a mit látunk, hallunk, általában a mit peripherikus szerveinkkel érzünk, egyszóval testünk-lelkünk minden külső és belső tapasztalata, mozgalma és azok eredményei. Így természetesen testi érzéseinkről is csak azért vehetünk tudomást, mert bejutnak tudatunkba; azért érezzük őket, mert tudatelemeink között helyet foglalhatnak s így mintegy lelki actusokká alakulnak át. Azért a testi érzés is csak mint lelki élmény érezhető, érthető és magyarázható. S mivel így a testi fájdalom is csak mint pszichikai esemény létezik és csak mint ilyen fogható fel, magyarázata is csupán psychologiaiilag lehetséges, valamint lefolyása, oka és hatása is csak pszichikai természetű lehet. Így, például hozva fel, a testi sérülés sem azért fájdalmas, mert a testre káros (az operatio pl. határozottan nem káros), hanem azért, mert az inger romboló erejével erőszakosan tör be, mint már érzet, tudatunk alkotó elemei közé s erőszakosan zavarja meg annak összhangját és természetes irányát.

Sokkal egyetemesebb alapra helyezkedünk tehát, ha az élvezet és fájdalom problémájának magyarázatánál a lélektan egyetemes szempontjait érvényesítjük, a mely testi életműködésünk összes kísérő pszichikai folyamatait is felöleli, mint hogy ha az élettudomány egyoldalú és a mi szempontunkból szűkkörű eszközeit választanók vizsgálatainkhoz. De különben is láttuk, hogy az érzelmek kutatása lényegében véve nem is a biologia, hanem a psychologia.

feladata, aminthogy az érzelem sem biológiai, hanem már pszichológiai jelenség.

Hogy az inger-intenzitás elméleténél egyetemesebb szempontokat érvényesít, azt maga Wundt is elismeri, midőn azt mintegy kiegészíti a miénkkel lényegileg egyező magyarázatában. Hiszen az inger csak az egyik és nem is a fontosabb tényező lelki életünkben. Inkább csak átmenet a külső világ és saját alanyiségünk közt. Az intenzitás-elmélet elfogadható tehát, de csak mint részizgazság, mert az inger nem magában, egyedül idézi elő, az érzeteket és annyi-
val kevésbé az érzelmeket, hanem saját egyéniségünk hozzáadásával. Így tehát az érzelem keletkezésénél csak egyik és pedig nem is a fontosabbik tényező. Maga Wundt állapít meg egy ide vonatkozó nagyon fontos tételt. T. i. hogy még a képzet sem ujul fel soha eredeti állapotában, sőt valójában nem is ugyanaz a képzet ujul fel, hanem a régebbi elemeknek az újabbakkal való egyesülése által valójában mindig új képzet keletkezik. Ha tehát saját lelkünk tartalma ilyen állandó változásnak vettetik alá, mennyivel inkább gyakorolja esetenként módosító hatását fizikai ingerek felkeltette mozgalmakon.

Íme az élvezet és fájdalom, jól- és rosszul-esés, tetszés és nemtetszés kérdésének pszichológiai magyarázata nemcsak a biológiai felfogás mellett fennálló ellentmondásokat oldja fel tehát, hanem az egész vonalon kielégítő magyarázatot ad a tapasztalati tényekre és elméleti problémákra.

MITROVICS GYULA.

KEMÉNY „ÉLET ÉS ÁBRÁND“ CZ. REGÉNYE.

Második és utolsó közlemény.*

III.

Vannak korok, melyekben az emberi lelket titkos vágyak, magasztos sejtelmek fogják el, melyek közönnyel tekintenek a mindennapi élet érdekeire s tisztelet tárgyaivá teszik az emelkedett szellemet, az ábrándot s az önáldozatot. Alig van korszak, melyre inkább illenének e jellemvonások, mint a XIX. század első felére. A romantika világa ez, az elmélyedések, álmadozások, sovargások kora. Az európai művelődés ekkor mintegy föleszmél; a történelem nagy távlatokat nyit meg előtte; a mult és a jelen titáni küzdelmekről, régi intézmények omladozásáról s új világalkotásról beszél neki.

Nem csoda, ha e kornak kedvelt eszményképévé vált Camoens, a nagy portugál költő, kit sem nyomor, sem hálátlanság nem tudott a költészettől s hazájától eltántorítani. Műfordítók magyarálták költői hangulatait, regények s színművek hoztak napfényre újabb meg újabb részleteket a nemes lélek benső harczaiból. Kemény Zsigmond érdeklődését is hamar magára vonhatta Camoens élete; talán már 1836-ban olvasta azt a rövid cikket, mely a *Nemzeti Társalkodó*-ban a hős portugál költő sorsát vázolta. Bécsi tartózkodása idején kerülhetett kezébe Tiecknek, a népszerű német romantikus költőnek *Tod des Dichters* című s 1833-ból való elbeszélő műve, melynek hőse Camoens. Bizonyára ismerte Halm Frigyesnek Camoensről szóló drámái

* Az előbbi közleményt lásd a *Budapesti Szemle* 1912. évi 421. számában.

költeményét, melyet 1837-ben adtak először elő a bécsi Burgszínházban.

Tieck novellája, Halm drámája hatással lehettek arra a lelki folyamatra, melynek végső eredménye az *Élet és ábránd* volt, de ez legfeljebb a közös tárgyban s talán egy-egy rokon motívumban jelentkezett.

Tieck novellája Camoens életének majdnem ugyanazt a szakát állítja elénk, mely Kemény képzeletét is megragadta az *Élet és ábránd*-ban. Mindkét mű hőse újra látja ifjúkori eszményképét, de mennyire másként képzelte el mindegyik költő a találkozást! Tieck novellájában megható családi jelenet tárul elénk, különös vegyülete a fénynek és árnyéknak. Az árnyékfoltok Camoens csalódásai, Catharina boldogtalan házasságának emlékei; fénypontok az öreg szülők örömei, egykori tiltott szerelmüknek élő emléke, kis unokájuk s kiszemelt derék vőlegénye. Mig Tieck Camoent érzelmes történet középpontjába állítja, addig Kemény az *Élet és ábránd*-ban a portugál költő sorsát a tragédiák megdöbbenő világításával veszi körül. Itt Camoens szinte saját ábrándjainak hajótöröttje, ép úgy Catharina, az előkelő salonok ünnepelt hölgye is szerelmi kalandjainak, megvetett izgalmainak áldozata. Utolsó találkozásuknak megfelelőbb háttérrel képzelni sem lehetne, mint a minőt Kemény rajzolt önhitt nemzetüknek tragikus összeomlásában.

Még inkább elüt az *Élet és ábránd*-tól Halm Frigyes drámája. Az érzelgős német romantika alkotása e mű, mely tele van sóhajtásokkal, képzelgésekkel s bántó ellentétekkel. Halm Camoens utolsó óráit viszi színpadra. Camoens a lissaboni nagy kórháznak egyik félreeső szobájában silylődik, hová rendesen örülteket szoktak zárni; annyi ereje sincs, hogy visszaverje egykori játszótársának, Lissabon egyik leggazdagabb kereskedőjének durva gögjét. Ily egyén lehet lázas káprázatok rabja, de drámai mozgalom megindítója alig. Valóban, az *Élet és ábránd* bármelyik szakaszában erősebb drámai élet lüktet, mint Halm drámájában; mindazáltal az érzelgős német drámai költemény is szolgáltatott anyagot Kemény képzeletének. Kemény Bécsben olvashatta Halm drámáját, vagy talán a színházban is lát-

hatta a darab előadását. Legmélyebb benyomást az a jelenet tehetett képzelődésére, melyben a lissaboni kórház alkalmazottja úgy beszél Camoensről, mint pusztá számról. Ez a mély benyomás lehetett hatással arra a levélre, melyben Fernando kanonok értesíti Catharinát a lissaboni kórházban szerzett tapasztalatairól. A kórház felügyelője itt is az örültek házába utasítja a kanonokot, s ő sem lát egyebet Camoensben, mint pusztá számot.

Sok becses anyagot talált Kemény Portugália történetében s Camoens életrajzában, de még a történet adatait is teljes szabadsággal használta fel költői céljai szerint. Az önkényre szinte jogot adott az a homály, mely Camoens életének meglepő fordulatait fedte. Kemény képzelete még kevesebb korlátot tűrt el, mint a mennyit Tieck költészete tartott tiszteletben. A hajótörést, melyben Camoensnek majdnem minden reménye megsemmisült, a Mekong folyó környékéről a lissaboni kikötőbe helyezte át. A drámaibb szerkezet kedvéért közvetlen kapcsolatba hozta Sebestyén király szerencsétlen afrikai hadjáratát Camoens halálával, holott a történelemben hosszabb időköz választja el egymástól a két eseményt. Mindezek az összehalmozott események még néhány évvel előbbre tolódtak Kemény regényében. Az első jelenetben festett pásztoróra 1554-re esik, a regény második fele pedig húsz évvel későbbi kornak, tehát az 1574-ik évnek történetét foglalja magában. Így a regény a király halálát négy évvel, Camoens kimulását hat évvel teszi előbbre, mint a történelem. Kemény — ép úgy, mint Tieck — nem sokat gondolt az életrajznak azzal a következtetésével, hogy Camoens még keleti vándorlásai közben értesült Catharina haláláról, de zavaró elemnek találta a két szerelmes találkozásában az öregséget is; azt akarta, hogy Catharina hódító női szépségének teljes bájával álljon meg Camoens halottas ágya előtt s mélyen érezze át elfecsérelt érzelmeiben lelkének végtelen veszteségét. A regény a *Luziada* megjelenésének idejét is megmásította; itt az epost Camoens halála után adják ki barátai, holott az életrajz szerint a költő maga adta ki művét. Még eredetibb utakon járt Kemény képzelete Pedro Giron jellemének megalkotásában. A bonyo-

lult lelkü egyéniség rajzához a történelem alig járult valamivel. Legfeljebb neve emlékeztet Pedro Girãonak, II. Fülöp titkos megbizottjának nevére, ki előkelő portugál rokonai közt készítette elő a trónhoz vezető utat ura számára.*

Kemény képzeletének eredeti útjai előre jelzik határozott költői céljait. Becsvágyát sem regényes életrajz, sem megindító történet nem elégítette volna ki. Műve költői megnyilatkozása annak a világnézetnek, mely örökös küzdelemben látja a magasra törő vágyat a köznapi érdekekkel, a költészetet a valósággal, a lángészt a prózai társadalommal. Az ifjú Kemény a költészetben az emberi szellemnek egyik legmagasabb munkáját csodálta; hitte, hogy a költő gyengéd érzelmeiből s merész álmaiból alakul ki az emberiség legtisztább eszményképe. Meggyőződése volt, hogy a költő hivatása dicsőíteni a hősi önfeláldozást s a lovagi erényeket, hirdetni azt a szabad, fennkölt erkölcsiséget, mely a felekezeti dogmák gőzkörén túlemelkedve, a végtelenséggel érzi magát összhangban. Camoens jellemének festéséhez Keménynek legszebb ábrándjai szolgáltatták a festéket. Az a bátor ifjú, ki szerelméért, keblének legigazabb érzelméért az egész világgal szembeszáll, — az az erős férfiú, ki önérzetes a korlátolt vagy gonosz hatalom gőgjével szemben, de szeretettel öleli magához a nyomorultat s elhagyottat, — az a nemzeti hős, ki nemzete küzdelmeiben a világteremtés részleteit látja s kínjai közt is hazája sorsán töpreng: Camoens nevét viseli az *Élet és ábránd*-ban, de tulajdonképen a költő eszményképe s annak a kiolthatatlan váagnak képviselője, mely az emberiségnek a sivár érdekharczok között égi üdvösséget ígér.

Mindennek megtestesült tagadása Pedro Giron. Ő az a világfi, ki minden szenvedély nélkül hódítja el a nőt kedvese kebléről; ő az a cynikus államférfiú, ki biztosan számít az emberek gyengeségeire s a hatalom lépcsőjén villámgyorsasággal éri el a legfelső fokot; Pedro Giron az az álpróféta, ki milliókat szédít el s taszít rettenetes bukásba. Ha Camoens egyénisége hitet, lelkesedést jelent, akkor Pedro

* H. Schäfer: *Geschichte von Portugal*. III. 396.

Giron az a gúnykaczaj, mely minden nemes szenvedélyt megdermeszt. Ha Camoens a virágfakadás, akkor Pedro Giron a tavaszi fagy, mely minden bimbót s virágot leperzsel. Ha Camoens a költészet, a magasztos ábránd, akkor Pedro Giron a lehangoló próza, a mindennapi élet, a durva erők diadala.

Ezt az éles ellentétet Kemény nem akarja pusztán érzékeny lélekkel megállapítani, hanem a világtörténet távlatába állítja. Így regénye mintegy az emberiség tragédiájává szélesül ki. A tragikus küzdelemben látszólag a költészet bukik el, de ép oly kevéssé lesz teljesen vesztes fél, mint a mennyire nem diadalmaskodik feltétlenül a cynikus számítás. Camoens nyomorult viskóban, csalódott lélekkel küzdi végig halálharczát, míg Pedro Giron fényben s hatalomban duskál; de a lenézett költő lesz nemzetének igazi jövőmondója s vigasztalója, míg Pedro Giron nevéhez csak az aljas árulás emléke fűződik; s a nő is, kit a lengesség s az önző számítás játszott Pedro Giron karjaiba, életének legbecsesebb eredményeül Camoens szerelmének emlékét őrzi.

Az a világnézet, mely az *Élet és ábránd*-ban oly kibékíthetetlen ellentétet fedezett fel a valóság s költészet között, rokon a német romantika gondolat- és érzelemvilágával. A német romantikus költészetnek is fő mozgatója a korlátlanságra törekvő vágy, mely minden pillanatban beleütközik a társadalmi élet formáiba; eszményképe az a hatalmas költő, ki — mint Goethe — saját ábrándjai szerint alakítja át környezetét. Úgy látszik, Keménynek a német romantikával való viszonya bécsi tartózkodása idején volt legbensőbb. E korban csalódásai kiszélesítették érzelmeinek körét, tapasztalata pedig új területeket hódított meg képzelete számára. Mindezek segítségével az ifjú költő megértette a nagy német irodalmi mozgalom erényeit s tévedéseit. E szellemi rokonság Kemény költészetében később is fel-felbukkan, de sehol sem oly közvetlenséggel, mint az *Élet és ábránd*-ban. Itt Kemény gúnyolódva szól a francia romantikus iskola fogásairól, a hatásvadászat durva eszközeiről; annál több rokonérzéssel elemzi megjegyzéseiben a német romantika alkotásait. A lissaboni épületek kábító hatása, a kirivó

czikornyák, szeszélyes domborművek Hoffmann phantastikus költészetét juttatják eszébe. Sajnálja Gironnét, mert nem olvashatja *Werther szenvedései*-t s *Az ördög naplójá*-t; Goethe s Hauff művében a világfájdalom költészetét érzi. A zárószóban pedig Rückertre gondol s egyik költeményén, a lemondás dicsőítésén mereng.

Leginkább emlékeztet bennünket Kemény regénye Goethe *Tasso*-jára, melynek borongó gondolatai oly sok romantikus egyéniségben keltettek visszhangot. Goethe műve is szembeállítja a költészetet a valósággal s a költészetet itt is költői lángelme, a valóságot számító államférfiú képviseli; másrészt mindkét műben a társadalmi rend inkább kedvez az államférfiú ügyes fogásainak, mint az érzékeny kedély ábrándjainak.

De bármennyire rokonnak látszik Antonio Pedro Gironnal, Tasso Camoenssel, mégis Goethe s Kemény alakjai teljesen különböző jellemek. Kemény Camoense férfiás egyén, de önérzetéből hiányzik az a beteges érzékenység, melylyel Goethe Tassoja mindenütt s mindenkiiben ellenségét fedezi fel. Amaz nagy eszmékért él és hal, erős, hajlíthatatlan jellem; emez inkább saját dicsőségének rabja s változékony, mint a hiú nő szeszélye. Ép így Antonio is számító udvari ember, rideg, de nem romlott kedély, míg Pedro Giron egyéniségéből az önzés és cynismus minden nemesebb érzést kiölt. Goethe *Tasso*-jában Leonora grófné még elképzelheti, hogy a két ellenfélből a természet egyet alkothatja, de az *Élet és ábránd*-ban Camoens s Pedro Giron az erkölesi világnak két ellentétes sarkát jelzik. Goethe tragédiájában s Kemény regényében más a küzdelem színtere, más a küzdelem egyik célja, a nő is.

A két mű közt levő rokonság csakis úgy értelmezendő tehát, hogy Kemény költői egyénisége — fejlődésének különösen kezdetén — Goethe világnézetének vonzókörébe került. Ezt a hatást előkészíthette az a rajongó csodálat, melylyel a német romantika s részben a magyar íróvilág Goethe költészetére tekintett. Schlegel Frigyes és Bajza is *Wilhelm Meister*-ben látták Goethe költészetének csúcsát. a regénynek, sőt a költészetnek eszményképét; s e mű is,

mint Kemény regénye, a költői eszménynek s a prózai valóságnak bonyolult kapcsolatára vetett érdekes világosságot. A német romantika lelkesedése hatalmába ejtette Kemény lelkét is s az ifjú költő mindig nyíltan fejezte ki Goethe iránt érzett tiszteletét. Első regényének kéziratában, majd 1842-ben *Adónkról* című czikkében* a «nagy költő» nevet adja Goethének, később meg Jósikához 1845-ben írt levelében Goethe költői pályáját, mint utolérhetetlen eszményt emlegeti.** A német romantikának s Goethének hatása érzik Kemény költői egyéniségének egyik-másik jellemvonásán, különösen mély kedélyéletén.

Nagyon csalódnék azonban, ki Kemény regényét pusztán az irodalmi hatásokból akarná magyarázni. Ezek csak erősítették a költő kedélyvilágának mozgalmait, melyek az alkotó munkának tulajdonképeni irányítói voltak. Az ábránd és valóság küzdelmének tárgyias elemzése mögött fájó emlékek, gyötrő gondolatok lappanganak. A tárgyiaság szinte csak arra valónak látszik, hogy a mélyen érző lélek sebeit érzéktelenítse. Épen az *Élet és ábránd* írása idején sértett önérzettel vált meg Kemény az *Erdélyi Híradó* szerkesztésétől. Wesselényihez írt levelében a kormány ellenérzését s az apró ármányokat említi, mint mérész politikai terveinek megrontóit. Csalódott szívének hangulatai, sötét aggodalmai ott rezegnek Camoens hazafiúi bánatában s komor jóslataiban. Néha annyira meghatja Keményt a portugál nemzet bukása, mintha nem is Lukkos folyóról és Sebestyén király szerencsétlen hadáról szólna, hanem a Csele patak királyi halottját látná maga előtt s II. Lajos táborának sorsából a magyar nemzet történetének bölcséletét olvasná ki.

Még inkább áttetszenek Camoens s Catharina szerelmének rajzán az ifjú költő szívének mozgalmai. A kebel mélységeiben mentek ezek végbe; csak ritkán adott róluk hírt egy-egy baráti vallomás, mint a tompa moraj a föld alsó rétegeit megrázó robbanásokról s omlásokról. Ily nagy

* *Erdélyi Híradó*, 1862. 20. sz.

** *Vasárnapi Újság*, 1894.

lelki földrengésre érzelt Kemény a szabadságharc után Tóth Kálmán előtt sokat sejtető szavaival.¹ Mindaddig hűségesen őrizte régi szerelmének emlékét, azt a kis gyűrűt, mely nagy lett volna egy tulipánszárra. A kis gyűrűhöz talán az első szerelem ábrándjai fűződtek, de hozzátapadtak a lemondás kinjai is. Ezért vált meg tőle oly izgatottan Kemény, mikor Tóth Kálmán menyasszonyának ajánlódta. Ki volt, hová lett a fiatal leány, kinek gyűrűjét oly nagy kegyeletben tartotta az agglegény? Bizonyára mély kedélyűnek kellett lennie, hogy a hallgatag s szinte félszeg ifjában észrevette a gazdag szellemet. Talán ő is boldogtalannak érezte magát a számára kijelölt férj oldalán, talán ő volt egyik szereplője annak a szerelmi drámának, mely báró Horváth Miklós szerint Keményre nézve oly szomorúan végződött, mint a Heine költeményében megénekelt régi történet.²

Valószínű, Kemény még bécsi tanulmányai előtt élte át az első szerelem izgalmait. A Beksicstől említett okokon kívül³ a romantikus viszonynak boldogtalan vége is hozzájárulhatott ahhoz az elkedvetlenedéshez, mely az érzékeny ifjút Erdélyből elűldözte. Erre az elkedvetlenedésre vonatkoznak Keménynek Wesselényihez írt levelében e sorok: «Akkor oly kedvetlen viszony mián, mely egy ifjú életébe igen, de nem levélbe való, ott hagytam Erdélyt, a guberniumot s tanulmányaimat. Bécsbe költözém.»⁴ Az első szerelem emlékei hathattak Kemény képzeletére, mikor regényében Camoens egyetlen szerelmének történetét állította a tragikus küzdelem homlokterébe. Az első szerelem hangulatai vegyülnek abba a megható vonzalomba is, melyet Camoens s Kemény megőriztek Catharina iránt még könnyelmű kalandjai után is.

Kemény alkotó művészetének alanyi alapjai leginkább

¹ Tóth Kálmán: *Kemény Zsigmondról*. Föv. Lapok 1876. 10. sz.

² B. Horváth Miklós: *Kemény Zsigmondról*. Fővárosi Lapok. 1894. 346. sz.

³ Beksics G.: *Kemény Zsigmond, a forradalom s a kiegyezés*. 1883. 29. l.

⁴ *Irodalomtörténeti Közlemények*. X. 1900. 356. l.

feltűnnek előttünk regényében a romantikus kifakadásokban, melyek a társadalom lelketlen rendje ellen irányulnak. Egyik helyt bántó ellentétet lát Kemény a szerelem s az arra tett eskü közt, majd a gondos anyát gúnyolja, ki nem fogja fel a szellem értékét s csak azt kívánja lányától, hogy szivéről feledkezzék meg. Másik helyen az első szerelem jogait s rettenetes bosszuját fejtegeti, de úgy, hogy szinte szem elől téveszti hőségét és saját szíve ügyének védőjévé lesz. Itt-ott a védbeszéd valóságos ódába csap át, mint e sorokban: «Mi, ha első szerelmünket költészetünk minden ékszerével felruháztuk, nem foszthatjuk meg, midőn bevégezte szerepét, a rubin koronától, mely őt, a szivkirálynét, vakító színpadi jelenetté varázsolta; nem foszthatjuk meg a pirtól, melyet sápadt arczára a művészet rajzolt; nem azon világitástól és távolságtól, melyben a színezet élethűnek és természetesnek rémlik; nem végre a kimért mozdulatok, magas szónoklat, regényes öltözet és ünnepélyes uszály díszítményeitől. Mi, egy feláldozott első szerelem martalékai, még oly szenvedélyt is, mely kibeszélhetlen búbjával karol át, mely szívünk minden vércseppére lázas dobogást fuval, emlékeinkkel összehasonlítva, bágyadt-nak, hidegnek és közszerűnek fogunk tartani.»

Az első szerelemnek e megdicsőítése még inkább megértetheti velünk, miért kell az *Élet és ábránd*-ban Camoensnek s Catharinának elválásuk után még egyszer találkozniok s mért nem hült ki keblük vágya az évek hosszú során. Kemény még egyszer átéli hősével együtt az első szerelem mámorát, az első s ezért legnagyobb csalódás fájdalmait, hogy bánatos érzéssel illeszse lelkének élményeit az élet magasabb rendjébe. Az ifjú költő saját érzésvilágát eszményíti Camoensben, mint a hogy Goethe Tasso tragédiájában saját költészetét, czéltalan szerelmét s weimari viszonyait állította eszményi világitásba.

IV.

Kemény regényének alapterve gazdag és merész volt; kielégíthette a romantika legrajongóbb hívét, de gazdagsága épúgy távol állott a szeszélyes ötletek halmozásától, mint merészsége a szertelenségtől. Alkalmas volt a terv arra, hogy felépítésében az alkotó művész egyéniségének legbecselesebb tulajdonságait hozza napfényre. S Keménynek volt anyaga, hogy művébe építse; ép úgy rendelkezésére állottak az alkotás szerkezeti elemei, mint a díszítések.

Kemény regényében legfeltűnőbb jelenség a költő egyénisége, a szenvedélyes vágyak s ábrándok bonyolult világa. A költő egyik pillanatban forradalmat hirdet a társadalom rendje ellen, melyben a lángésznek ép úgy el kell pusztulnia, mint az üvegházban a cserfának; a másik pillanatban megsebzett lélekkel menekül a harci zaj helyéről, hogy magányos ábrándozásai közt a lemondás bölcséletét találja fel. Szabad szelleme megborxad a vallás leplébe rejtőző gonoszságtól, rokonérzéssel kíséri az inquisitio áldozatait, az örültek házába zárt költőt s az üldözött zsidót, de azért kedélyét meghatja a kolostor csendje, az igazi áhitat s a középkor fenséges művészete is. Mindezeknek az ellentétes erőnek mozgatója a költő képzelete. A vágy szenvedélyesebb, az ábránd meghatóbb lesz, mert tárgyukat a képzelet színezte ki; a kedély mélységei szédítőbbek lesznek, mert birodalmát a képzelet világította be. Szívesen elidőz e romantikus képzelet a természet nagyszerű alkotásainál; szinte mámoros lesz, míg Cintra tündéri környékének képeit, a merész szirteket, tajtékoz forrásokat, a völgy narancs-erdőit s a kertek színpompáját varázsolja elénk. Legkedvesebb tárgya mégis az emberi lélek világa, a vad indulatoknak, ábrándos törekvéseknek, álmoknak s magasztos érzelmeknek színhelye.

Bármily tüneményesek is Kemény egyéniségében a kedély- és képzelet-világ erői, tulajdonképen valamennyi azt az átható értelmet szolgálja, mely a dolgok lényegét keresi. Kemény szemében a költészet soha sem volt pusztán bűvészkedő s megindító játék. Az *Élet és ábránd*-ban is úgy be-

szél az igazi költőről, mint az Ég kedveltjéről, a legjobb emberről s egyedüli jósról, de egyik legszebb feladatául a lét talányainak fürkészését tűzi ki. S Kemény költészete méltó volt eszményeihez. Eszményi törekvéseit leginkább megfigyelhetjük a jellemzés művészetében.

Kemény lélektani ismeretei *Izabella királyné és a remete* című regényének befejezése óta nagy változáson mentek át. Első szerelme lelkének ismeretlen tájaira vetett fényt s bevilágított a női lélek rejtelmei közé. Boncztani, élettani tanulmányai a lélek és test kapcsolataira hívták fel figyelmét. Politikai küzdelmeiben pedig szomorú tapasztalatokat szerzett a tömeg hangulatainak változásairól. Megfigyelései feltárták előtte az emberi élet mozgató erőit, a környezetnek, testnek s leleknek összetett hatásait. E három tényező változataiból alkotta meg Kemény az *Élet és ábránd* hőseinek jellemét is.

A környezet az a kis nemzet, melyet a tenger csábításai vakmerővé, a kelet kincsei pazarlóvá, forró vére könnyelművé, sikerei elbizottá tettek. Hozzá tartozik még az izzó levegő, a fűszeres szellő, a buja növényzet s Portugália földje, melynek tűzakkáiban a földrengések lávája forr. Néha Kemény figyelmét annyira leköti egy-egy vihar vagy eső, mintha a külső természet rajza volna legfontosabb feladata. Máskor mélyreható tekintettel elemzi a kor eszméit, hazug jelszavait, részletesen rajzolja a portugál nemzetnek nemes és nemtelen ábrándjait, mintha tulajdonképpen a süllyedő nemzet tragédiája érdekelné. Pedig mindez: a kor, nemzet, Lissabon tündéri tája, csak magyarázatul, háttérül szolgál a szereplő egyének küzdelmeihez. Gyakran a környezetnek finom kidolgozott rajza csak arra való, hogy a belső élet mozgalmainak symboluma vagy ellentéte fokozza az elbeszélés hangulatát. Ily érdekes szerepet játszanak a levegő tünetényei, melyek Camoens lelkének háborgását kísérik nyomon. Így haladnak párhuzamosan a rekkenő s felleges ég jelenetei Catharina gyötrelmeivel. Így kerül egymás mellé Camoens utolsó órája s Portugália haldoklása.

Sejtelemszerű a kapcsolat Kemény regényében az egyén és a környezet között; épen ilyen a test és lélek viszonya

is. Kemény alakjainak nagyon érzékeny testi szervezetük van. Sok bajuk van az ereikben tolongó vérrel s idegeikkel. Catharina álmát a lázas vér rabolta el, minthogy «emelkedő melle s dobogó szive folytonos feszültségben tartotta». Camoens «rongált idegein láz futott át, feje égett, véredényei megteltek és tomboltak, szive szorult s csatázott». Különösen ingerlékenyek Catharina idegei, villámgyorsan jelzik a környezetnek vagy a belső életnek minden parányi változását. Míg az ábrándos leány Camoens lelkesült beszédét hallgatta, «harmatujjait homlokán vontá át, mintha ki akarná hűtni a vért, mely szívéről arczára forrott fel». Egy átvirrasztott éjszaka után pedig, mely tele volt fájó emlékezéssel, lélekváddal, a legkisebb érzéki benyomás is gyötrelmes a fáradt nő idegeinek; hófehér kezére tekintett s «úgy tetszett, mintha ujjain a gyémántok könnyekké akarnának olvadni».

Azonban bármennyire élő szervezetek is Kemény alakjai, bármennyire érzik vérük lüktetését s idegeik lázas munkáját, még sem pusztán élettani valóságok. Kemény gondolkodásával ellentétes volt a német romantika lélektana, mely az egyéniséget szétszedte elemeire s az embert hallucinációk rabjává tette, de azért Kemény az élettannak soha sem tulajdonított oly nagy szerepet az emberi lélek jelenségeiben, mint Balzac. Mennyire különbözik Balzac Goriot apójának haldoklása Camoens utolsó pillanataitól! Ott az író, mint becsvágyó orvos, érdekes esetet lát Goriot agybénulásában s megállapítja a betegség képét, míg Kemény áhitattal hallgatja a hős portugál költő jóságait. Kemény soha sem akarja bennünk azt a hitet kelteni, hogy felfedezte a test és lélek viszonyának titkait. Talán épen élettani ismeretei óvták meg attól a naivságtól, hogy a lelki életet a testivel összetéveszse, vagy hogy a kettő közt durva oki kapcsolatot lásson. Valójában Keményt mindig alakjainak lelki világa érdekli, hol a külső világ hatásai, mint fájdalmas vagy kedves benyomások, gondolatparányok, eszmék, érzelmek s elhatározások tűnnek fel. Ez az a tér, hol a költészet legnagyobb felfedezéseit mutathatja fel, hol a költő époly függetlennek érzi magát, mint az élettan tanára a

testek körében. Mint a világirodalom legnagyobb költői, Kemény is a lelki élet szervezetét, a jellemet keresi; a környezet s a test csak annyiban fontos előtte, a mennyiben a jellem fejlődésére hatással vannak.

Kemény maga mutat rá költészetének e tulajdonságára, mikor regényében valódi céljára így figyelmezteti olvasóit: «Mi inkább a kebel beléletét törekszünk rajzolni, mint külszeményeket összehalmozni.» Nála ez nem könnyű feladat, mert alakjainak belső élete rendkívül nagy és bonyolult, de a regény minden része e célrt szolgálja. Ezért elemzi Kemény a szereplő egyének érzelmeit, ezért foglalkoznak a regény hősei is oly sokat önmagukkal. Camoenst tengeri útja előtt magányos töprengései vezetik el hatalmas eposa tervéhez; Catharina hálószobája csalfa álmoknak, kínzó önbiráskodásnak színhelyévé lesz. Pedro Giron is hosszú magánbeszédben árulja el előttünk cynikus terveit. Így Kemény hősei sokat nyernek alkotójuk éles elemző tehetségéből s képzeletéből, de a költő eléri célját, tisztán látjuk a jellemet, a tettek rugóit. Az *Élet és ábránd* emlékeztet bennünket a renaissance-kori nagy festőművészet alkotásaira, hol a vonal- és levegőtávlat az emberi alakot a környezet részévé teszi, s hol a ruharánczok, a tagmozdulat s színváltozások mögött érezzük a csontok, izmok munkáját s a lélek sejtelemszerű életét. A környezetnek, testnek s léleknek összeműködését csak heves képzelet tudta a maga bonyolultságában felfogni s világos jellemrajzban elénk varázsolni.

E heves képzelet családi vonása Kemény alakjainak is. Camoens s Catharina képzelete ép úgy a messze jövőben kalandoz, mint a hogyan Pedro Giron s a zsidó orvos gondolatai néhány pillanat alatt évek hosszú során futnak végig. E családi jegy azonban alig tűnik fel a jellemalkotás gazdagságában. Camoensben inkább költői eszményét állította elénk Kemény, ezért rajta kevesebb az egyéni vonás. Inkább egyéni jellemek: Pedro Giron, a nagy értelmesség és cynismus vegyülete; Fernando, a költői ábrándok rabja; Rodrigo, a léha aristokrata s a zsidó orvos, kiben az emberbarát s a demagóg szenvedélyei csatáznak.

Leggazdagabb Catharina jellemrajza. Pedro Giron nejéről is el lehet mondani, a mit *Az ember tragédiájá*-ban Kepler mond Éváról, hogy «a jó sajátja, míg bűne a koré, mely szülte». A szép nő boldogságra van teremtve, de tragikum, hogy szenvedélyének ellentálló ereje gyenge volt a társadalom csábításaival szemben s a léha környezet egymás után tördelte ki lelkének ékességeit. Catharina lassankint azoknak a férjes nőknek sorába került, kik érdekesek, de nem rendkívüliek, féltékenyek szerelem nélkül, kiket ledér kalandjaik ingerelnek, keblük üressége kétségbeejt, kik sem kötelességeikhez, sem szenvedélyeikhez nem hűek s megsiratják boldogtalan kedvesüket, de ugyanakkor a valódi szenvedély izgalmaira vágyakoznak. Mily nagy fejlődésen kellett e szenvedélyes, de gyenge nő lelkének átmennie, míg az áhitatban nem izgalmat, hanem életet talált! Kemény e lélekfejlődésnek minden nevezetesebb mozzanatát megvilágítja, közben rámutat a finom női szervezet érzékeny idegeire s a züllő portugál nemzet léha erkölcsére. Így aztán az új vezeklő Magdolnáról oly reális képet fest, mely vetekszik a legnagyobb léleklátó mesterek alkotásaival.

Az *Élet és ábránd*-ban a jellemalkotás művészetében Kemény a küzködő irodalmi irányok fölé emelkedett s tisztán látta a költészetnek örökkévaló feladatait. Inkább nyomot hagyott a kor ízlése a költői alkotás formáján.

A romantika jellemének egy műfaj sem felelt meg annyira, mint a regény. Tekintélyét különösen növelte Goethe *Wilhelm Meister*-e. Úgy látszott, hogy a nagy német költő hatalmas világnézete legszabadabban s legteljesebben a regényben érvényesült. Schlegel Frigyes határtalan lelkesedésében a regény elméletét a költészet bölcséletének nevezte; az ő gondolata volt az is, hogy az igazi regény a költészet minden faját egyesíti magában. Lassanként a regényben az egyéni önkény jutott uralomra, a rendet zürzavar váltotta fel s a szeszély széttörte a műformát. A romantikus æsthetika csábította Keményt is regényében a bonyolult szerkesztésre s a szaggatott előadásra. Az *Élet és ábránd*-ban az események nagy részét mellékszemélyek adják elő leveleikben, úgy hogy egyéniségük túlságosan lép

homloktérbe; gyakran lyrai szónoklatok, általános érdekű elmélkedések szakítják meg az elbeszélést, majd meg egy-egy ábrándos vers, tündérmese vagy széphistoria akarja a párbeszédek hatását fokozni. Kemény azonban ügyesen alkalmazza a bonyolult formát, költői czélja felé bonyolítja a cselekvényt, sőt itt-ott még a színpadi rendezést sem veti meg. Fernando s Rodrigo leveleinek becsét meg a jellemzés művészete növeli. A romantikus szeszély leginkább üzi játékát a regény zárószavában, hol a költő visszás humorral tekint saját hangulataira. Itt, a tréfa és komolyság vegyületében jelentkezik az az ironia, melyről Schlegel Frigyes s vele együtt a német romantika oly rajongással beszélt. A költői szeszély e különös ötleteiben, valamint az előadás bonyolult formáiban alkalmas eszköze volt Keménynek az a jellemző nyelv, mely szinte teremtve volt a romantikus ábránd és szenvedély kifejezéseire. Nagy nehézségeket küzdött le Kemény első regényének befejezése óta, de finom formaérzéke — különösen politikai irataiban — lassanként diadalmaskodott nehézkes mondatain s erőltetett kifejezéseiben.

* * *

Elavult izlés hatja át Kemény költői alkotását, de ez az izlés idézte elő az európai irodalmaknak egyik legnagyobb mozgalmát s a magyar költészetnek leghatalmasabb fejlődését. Elmult korszak lelke szól hozzánk Kemény művéből, de e kor eszményei az emberi lélek legnemesebb vágyainak örökkévaló tárgyai lesznek. Kemény egyénisége leginkább beleillik a XIX. század közepének magyar társadalmába, mely törhetetlen hittel tudott az emberiség ügyéért lelkesedni s küzdeni, de nagy világnézetének s költői feladatainak hatása nincs sem nemzethez, sem korhoz kötve.

PAPP FERENCZ.

ÉLET ÉS ÁBRÁND.

Második közlemény.*

II.

Nemzetek gyakran egyoldalúság által válnak dicsővé.

Egy eszme járványossá lesz, meghódít minden hajlamot, magához bilincseli a szenvedélyeket és — új korszak kezdődik.

Ekkor a láthatáron tömött csoportban nagy jellemek tűnnek fel, kiket vándormadarakként közösztrön egy célra vezet. Előttük és utánuk pusztá az ég. Így lőn Portugáliában. João király Henriket lovaggá ütni akarja; az ünnepély nagyobb fényéért végrehajtatik az első kalandorvállalat, Ceuta meghódítása. Jellemző ok a regényes korszak párkányán. És Henrik az ősidők «Promontorium Sacrum»-ára, a São Vicente-fokra ült, s míg lábtalaját hullám, fürtit szél csapkodá, szemei a mozgalmas tenger örvényein fáradának el, s gondolatai soha nem tapodott partokon pihentek meg. Ő egy új világrész felől ábrándozott. Ez által a nemzet szellemének és hatékonyságának irány adaték. Tengeri hódítmány volt a jelszó. Ceuta vált azon hosszas láncz első szemévé, melyet a portugál hajósok Afrika ormaira illesztettek, s melynek utolsó aranykapcsa India paradicsomán függött.

Egy század telt el vállalatokkal, mikről addig szó nem volt. Mít a vágó egybealkotott, kiszínezett a remény, sajátul követelt a vas-akarat — ha fölötte botor, ha kiváltan regényes volt — megszerzé a sok szeszélyű sors.

* Az előbbi közleményt lásd a *Budapesti Szemle* 1912. évi 421. számában.

Mintha a tenger hullámágyában évenként fogantatnának a szigetek, gyakran a koldus kalandor néhány fát kötött egybe, köteleket vont föl, rájuk kevés vásznat aggatott vitorlául és szélnek ereszté gondjait s hajóját; s ha a remény álláspontot keresett, s ha a horgony talapot lelt, hova körme befuródnék: megtörlé szemét a kalandor, hogy élesen lásson, «fölfedezés»-t kiálta, s mintha tündérkéz által fölépült volna, ott álla az új sziget. — «Én, az alkirály, elfoglalom ezt a keresztyén király nevében». — Szóla és évek után vállain bíbor díszlett. S noha kunyhóban ringott a pórfiu bölcsője, márványboltok közé ezüstkoporsóba záraték hamva, mert mindent kiegyenlített, mindent megszerzett a kard és kereszt.

Innen ezer vágy és temérdek kétségbeesés, mivel ki-ki nagy akart lenni és csak kevesen válhattak azzá.

De az ember természetében nem fekszik a szünetleni rajongás, az örökös koczkajáték ön jövődjével.

Egy néptestet lázas vérkeringésben állandólag tartani nem lehet.

Csakhamar nedvukat szerint különválnak az egyének; néhánynál feszültség, soknál eltompulás következik s kifejlődik azon középállapotú jellem, mely elv- és szenvedélytelenül tapad a jelenhez; pióczaként függ a pillanaton, hogy belőle táplálékot szívjon; fájdalomtalan és önös, vannak indulatai szenvedély, törekvései nagyszerű cél nélkül; nevezetes leend úgyszólván önkénytelenül, becsültetik és tiszteletben áll ok és tények nélkül.

Ime néhány körvonal Portugália szellemi képéből azon korszakban, melybe beszélyünk az olvasót helyezé.

III.

A Cintrából Lissabonba vezető úton a serra lábainál egy lovagot és egy ifjút látunk. Arczokról bajos volna elhatározni, mekkora érdekű beszédük.

Luisnak nagy fekete szemei élesek és áthatók voltak; kissé előnyomult ajkán határozottság ült, míg mozgékony vonalmain szenvedélyek üzék játékaikat. Baretje hanyagul

tapad fél homlokára, fehér, fodros nyakleple egyszerű öltöne gallérxára símult s nyiltan hagyá nyakát.

A lovag, kiben Don Pedro Giront mutatjuk be olvasóinknak, tökéletes tafulo volt. A lelékenység és utánzási hajlam — mely tulajdonoknak az öltözködés nehéz tudományában a szokott és föltetsző közti keskeny határban kell egymást kiegyenliteni — alkotják egyik létrészét azon alig megmagyarázható különségnek, mely a született urat a többi lényektől, kik csupán szegények vagy gazdagok, gyöngék vagy hatalmasak, de nem egyszersmind «jó vérűek», félreismerhetetlenül kijeleli. Ily rejtelmes szabadítékkal nagy mértékben birt Don Pedro Giron. Ő a divatot nem utánozta, hanem — úgy szólván — kitisztította, okszerűbbé tevé. És ezen kiválólagosság, melyet öltözetén a szem érzett, a nélkül, hogy föltatálná, s mely mindennapival vegyült eredetisége által támasztott hatást, tevé jellemének is fő sajátóságát.

Pedro hivatva volt, hogy szerepet vigyen, mert a közlényektől csak kevéssé ütött el. Erkölesi és szellemi fönség az, mit a bűn és ármány után legkevésbé szívelhet a tömeg. A polgári társaságban üldözésre kitett első helóta volna Lucifer, a második egy cherub.

A két jó barát lassan haladott a szirtes keskeny ösvényen, Luis gépíleg szakítva le hevesebb nyilatkozatai közt egy-egy sycamor-levelet, míg Don Pedro ujjai néha fűrtözött haján símulának el, vagy szemei futólag tekintének vissza a derék berber ménre, melyet lovásza féken vezetett.

— Helyeslem szándéodat — válaszolt Don Pedro, folytatva azon párbeszédet, mely a serrából alávezető út egyik kanyarulatánál néhány perczzel előbb, hogy a két barát szemünkbe ötlött, kezdődék el,* — helyeslem, mert addig meddő az élet, míg a polgári viszonyokra nincs hatásunk és magunknak másokon befolyást nem szereztünk. Udvari szolgálattal akarod-e pályádat megkezdeni?

* Itt két levél hiányzik a kéziratból, azonban e rész megtalálható a *Honderű* 1844-ik évi folyamának első felében a 733-ik lap 23-ik sorától a 735-ik lap 21-ik soráig; innen került e kiadásba is.

— Szent Antalra, nem. — Szóla hévvel az ifjú.

— Fiatal úr! Ki eszköz néha nem akar lenni, annak céljai nincsenek. Az első, mit feláldozni kell, ha tenni vágyunk, függetlenségünk.

— Don Pedro Giron! Oly téren vitatkozunk, hol vesztésem bizonyos. Te gyámokul fölhozhatod a rangot, mit nyertél; a jövendőt, mit remélsz; királyunk felséges kegyét, melyet, mióta bírsz, tiéd a hölgyek hajlama, a grandok bókolása. Mit szóljak én, ki csak azt mondhatnám el, miszerint egy vércsöppem sem udvaroncز erébe való? Mutass nekem utat, akármely mást, meredeket és veszélyest — utat a dicsőség felé, hogy . . .

— Szerelmes vagy és kosarat fogsz kapni. Mindkettő homlokodra van írva — közbevág a lovag, dévajul ragadva meg az ifjú kezét, kinek e szavakra sötét pír nyargalt végig arczain; — korodban s jellemeddel a szerelem más szenvedélyt nem tűr maga körül. S ha e szót «dicsőség» mondják ki ajkaid, ki ne tudná, hogy hölgyed más várban lakik, s a dicsőséget Don Luis kötélhágcsóul akarja használni, hogy bálványja ablakerkélyére lopózhassék? Te főrangúba vagy szerelmes. S miként akarsz célt érni?

Luis még miudig meglepetve hallgatott.

— A troubadour — folytatá Don Pedro ujján számolva — megénekelné az arczot, a helyett, hogy rózsáit csókolja. Ő szellemileg volna szerelmes, azaz élvezné az aranyban, nem a kéjt, mit általa szerezni lehet, hanem a szint és csengést. A regényes lovag széttörne egy pár ajtót és elrabolná a lányt s minthogy a várt és falvait utánragadni nem lehet, birná a lepét fényes szárnypora nélkül. Én, vagy más világfi ekkép szolanánk: «Szüm signorája, ön menjen férjhez, ma inkább, mint holnap, vénhez inkább, mint fiatalhoz! Igy lehet ön egészen enyém azon olcsó érczen kívül, melylyel másnak esküdt hűséget.» Te pedig vagy eszélyes hidegvérrel fogod mondani: «Tenha pacientia!» vagy...

— Nem, soha! Nyelvünknek legsilányabb szójárása az örökös «tűrés». Minő izetlenség. A fidalgónak sarkunkkal tapodunk lábára s ha engedelmet kérünk, még ő válaszolja: «Pacientia!» Ezzel csöndesítjük le a hitelezőt, a kérelmest,

lelkiismeretünket. A bíró, midőn a bűnöst elítélé, inti: «Légy türelemmel!» És a bakó, ha kezébe veszi a kötelet, ha a rab nyakára hurkolja, ha kilöki lába alól a hágesót, még a végső halálrángásakor is ismételten tanácsolja: «Légy béketűréssel!»

— Épen azért, mert — mint látszik — a várakozásnak hadat üzentél és a lemondást gyűlölöd, légy udvari! A trón körében, mint tropikus ég alatt, buján hajt ki s terem minden vágy, mert egyenesen süt rá a királyi kegy sugára.

— Don Pedro Giron! Én merész vagyok, de nem kétségbeesett. Készíts tehát más tervet, vagy hagyj szólnom más tervről! Tengeri vállalat, hadi hír a föllelt földrészekén... Gáma s Albuquerque pályája s dicsősége — nem birnak-e ingerrel? S egy név, mely előtt száz barbar vár dőlt porba, nem ronthatná-e le azon köfált is, melyet a társadalmi viszonyok e négy betüből «rang» vontak szerelmem s az oltár közé?

— Ábránd — divatvesztett vágy! Elődeink e mezőn rég learattak mindent. Nekünk tarlózat is alig maradt. Aztán ne feledd, ha szintén volt is egy Gáma és Albuquerque, kiket kortársaik méltányoltak s a maradék bámult, de vala Duarte de Almeida is, ki Zamora harcsterén a győztes ellenség sergeitől körülvétetve, egyedül védé a zászlót. Egy csapás kettémetszé jobbját, — ő baljába ragadta és védé a zászlót; más csapás... és porba hulla balja s ő foga közé ragadta és védé a zászlót. Ekkor betöreték álla és ő többé nem védte azon tárgyat, mely e perczekig néhány sing selyem és egy befestett pózna volt, de most kiomló hős vére által szent ereklyévé vált, nem védte, hanem eszméletlen rogyott le. Duarte Castilia börtönében évek alatt kigyógyult annyira, hogy csonka törzsét a dicsőhonba vonszolhassa; és itt... Portugáliában... polgártársai közt... a királyi palota előtt — e szavaknál Don Pedro Giron egy lépést közelített s mig márványszoborként, melyre a bűvész jósratot vésett, álla az ifjú előtt, sötét, ércztelen hangon mondá — étlen halt meg.

Luison hideg hata keresztül, veriték tört homlokán ki, de e zavarban, mint viharos éjen villám, átczikázott egy regényes érzemény lobbanása.

— Szerencsétlen — rebegték ajkai — ő kárpótlásul nem mondhatja: «Catharina de Atayde, szerettelek».

Don Pedro Giron rövid másodperczig színtelen és habozó lön.

— Ön Catharinába szerelmes? — Kérdé az ifjúra szegzett szemmel s könnyű mosolylyal folytatá. — E lány méltó díj akármí küzdésért. Pályázzék ön a hölgyek koronájának birtokáért! Luis, terved merész s mi nálad nem kevés csoda, helyesen kiszámított. — Ekkor kezével inte lovászának. — Antonio de Noronha* a napokban indul el Goába. Még ma levelet viszesz neki. Ide lovamat!

Don Pedro ménére veté magát, Luisnak búcsura nyujtván jobbját.

— Barátom — szóla — te tanácsot akkor szoktál kérdeni, midőn már czéledat változatlan kitűzted. Nedvalkatom vakmerész lépésektől visszavon; tied árokba taszit. Kövesse ki-ki csillagzatát! A szerencse gordiusi bog s még a titkok papjai sem mondhatják előre meg, kutató kéz oldandja-e föl, vagy metsző kard. Antonio de Noronha kérésemre örömmel fog hajójára s pártfogásába venni. Egy hét mulva az oczeán fogad el. Keblében rejló kincsek; hullám-tükre fölött pusztá láthatár. Az ősz víz éltünk képe. Isten veled! Még látjuk egymást.

— Isten veled! — szóla Luis megindulással, szórakozásában nem is észlelve barátja modorán azon gyors átmenetet, mely a szenvedélytelenebb ember figyelmét ki nem kerülte volna, — még látjuk egymást. — S megszorítá a lovag kezét.

Pedro sarkantyút ada ménének s az tombolva tört elő a kanyargós ösvényen. Nem messze egy domb emelkedett s tetejéről annak még egyszer inte Luis felé búcsút a «hű barát», míg foga közt mormolá:

— Catharina de Atayde! És én próbálom itthonn marasztani őt, az ábrándos kalandort, hogy józanul elrendezett életterveimet széttépje!

B. KEMÉNY ZSIGMOND kéziratából közli

PAPP FERENCZ.

* Ezentúl a nyomtatott szöveg újra a kéziratot követi.

EMLÉKEIMBŐL.

Hogy megmaradt kevés hajam csavarodott őszbe:
Elhullajtott emlékimet szedegetem őszve;
Esteli órába' kötöm bokkrétába,
Hadd tegyék majd hült tetemem zárt koporsójára.

De az, nyomdokimon vissza, szomorú egy séta
S mit útközben gyűjtögetek, gyászos egy bokréta.

Temetőket járok, hantról-hantra hágok,
Meg-megállok tépni rólok egy-egy kis virágot.

Fölkeresem országszerte a csatamezőket
S föltámadnak a bajtársak; felismerem őket.

Ráismerek Komáromnál az ácsi harcztérre.
Itt patakzott az én bátyám drága piros vére.

Most is látom csatadöntő ádáz rohamában,
Három huszárezred élén vörös atillában.

Száguldoz a ménje. Lobog a sörénye,
Szórén a leáldozó nap aranyozó fénye.

Szemközt, hallom, hogy a muszkák egymásra kiáltnak:
«Tylko tēgo cservonēgo!» — a piros dolmányt csak!

S a biztatást ember hiján bután megfogadja
Szétrobbanó ágyugolyó egy bitang darabja . . .

No de — nagy időket értem! Érzém megdobbanni
Szívét egy egész nemzetnek! Szent lángra lobbanni
Tűzhelyén az ősi háznak falun és pusztában,
Városban és uri várban — az egész hazában!

Láttam nemzetem virágát véres harcban állni,
Horvát-, osztrák- és oroszszal hősül szembe szállni;
Vörös-fejér-zöld zászlónkat föl égnek emelni,
Csatatérről csatatérre — diadalra kelni . . !

Láttam egy nap azt a lángot — főfokán a láznak —
Belekapni, megemészteni tetejét a háznak,
Fölről le alkotmányát egész' a tövéig! . .
— Mások aztán szétrombolták az alapkövéig!

Láttam végre Világosnál mindent befejezni,
Hős nemzeti hadsereget némán temetkezni,
Fénylő napot leáldozni komor bérczetőkre —
Oszló foszló csodaképet szétfolyni örökre! —

S ráborul a síri éj a szállósi gyásztérre,
Sok időre legutolsó magyar hadvezérre . . .

Ott száguld a ménje. Lobog a sörénye.
Lovasán a lehunyó nap végkihaló fénye.

S birkozik magába — birkozik hijába!
Oda szakad sebzett feje hű lova nyakába . . .

Id. GÖRGEY ISTVÁN.

HEINE KÖLTEMÉNYEIBŐL.

Lorelei.

Én nem tudom, mitől van,
Hogy lelkem úgy borong;
Egy régi rege halkán
Folyvást fülembe zsong.

A lég hűs, már sötétül,
A Rajna árnyba vész;
A nyugvó nap tüzétül
Ott fenn kigyúl a bérez.

Egy szűz, a legszebb ül ott,
Kit szem valaha lát,
Arany boglára csillog,
Fésüli arany haját.

Arany fésüvel bontja
S mellé egy dalba fog,
S olyan csodásan ontja
A bűvös dallamot.

Kis csolnakán a sajkást
Szilaj vágy kapja meg;
Nem néz örvényre, folyvást
A bérez felé mered.

Tudom, hogy csolnakával
Hullámsír nyelte bé;
S ezt bűbajos dalával
A Lorelei tevé.

Csillag fut le az égről . . .

Csillag fut le az égről,
Ott fenn úgy csilloga!
Mit ott lehunyni látok,
A szerelem csillaga.

Sűrűn az almafáról
Hull a virág, levél,
Velök, játékot üzve,
Tánczol tovább a szél.

Zeng a tavon a hattyú
S föl és alá evez,
Mig elhaló dalával
Hullámsírijába vesz.

Csöndes, homályos minden,
Lefosztva áll a galy,
Kialudt szerzegve a csillag,
Elhangzott a hattyudal.

Egy királylányról álmodám . . .

Egy királylányról álmodám,
Könny folyt le sápadt arczán;
Zöld hárs alatt ültem vele,
S őt átölelve tartám.

Nekem nem kell királyapád
Gyémántos koronája,
Királyi botja, trónja sem,
Te kellesz csak, te drága.

Az nem lehet, felelt a lány,
Engem már eltemettek,
Éjente járok fel csupán,
Oh, mert nagyon szeretlek.

Szívem oly bús . . .

Szívem oly bús, de vigan
 Mosolyg a kikelet;
 Egy hársnak dőlve állok
 Vén bástyafal felett.

Ott folydogál nyugodtan
 Alant a kis folyó,
 Sajakján füttyörészve
 Halászgat egy fiú.

Túl tarka, piczinke alakban
 Vidáman tűnnek elő
 Kéjlok, emberek, ökrök,
 S kert, erdő, rét, legelő.

Vásznat fehéritő lányok
 Futkosnak a zöld gyepen át;
 A malomkerék gyémántport szór,
 Hallgatom messzi zaját.

A szürke ó toronynál
 Egy faköponyeg áll,
 Ott egy vörös kabátos
 Ficzkó föl és le jár.

Csak játszik fegyverével,
 Mely csillog a napon,
 Most tiszteleg és vállaz —
 Bár engem löne agyon.

Halkan rezg át . . .

Halkan rezg át lelkemen
 Édes hangok árja,
 Tavaszi dal zengve zengj,
 Ki a messze tájra.

Szállj a házig, zengve szállj,
Az ibolyás völgyön,
Ott virít egy rózsaszál,
Mondd meg, hogy köszöntöm.

Lányka, nyiló rózsaaajkkal . . .

Lányka, nyiló rózsaaajkkal,
S kék szemekkel, mint a menny,
Oh, te kedves édes angyal,
Rád gondolok szüntelen.

Hosszu most a téli este,
Bár lehetnék véled én,
Bár lehetnék, s elcsevegnék
Kis szobácskád rejtekén.

Ajkaimhoz hõn szoritnám
A te kis fehér kezed,
S könnyeimmel elboritnám
A te kis fehér kezed.

Németbõl,

VARGHA GYULA.

AZ EGYIPTOLOGIA HAZÁNKBAN.

Ha hazánk múzeumait vagy magángyűjteményeit meglátogatjuk, találunk bennük olyan tárgyakat, a melyek élénken bizonyítják, hogy nálunk is ébren van az érdeklődés az emberi cultura fejlődéstörténete és azon tudományágak iránt, a melyek a Nilus-part lakói életéről világosítanak fel bennünket. Mindamellett Magyarország nem vett részt azokban az ásatásokban, a melyek az ókori Kelet területein folytak, sőt még ma is meglehetősen távol áll ez irányú kutatásoktól, mikor pedig még a kisebb culturállamok is, mint Belgium, Hollandia, Dánia, Schweiz stb. kiküldik tudósait, hogy részt vegyenek az ásatásokban. Azt szokták mondani, hogy szegények vagyunk; ez az oka annak, hogy az archæologiai tudományok művelésében nem tarthatunk lépést Európa többi államával; sem Rómában, sem Athénben nincs saját régészeti intézetünk, mint a többi államnak, Ausztriának is; megelégszünk avval, hogy egyik vagy másik tehetségesebb fiatal tudóst ösztöndíjjal útra küldjük, hogy tanulmányozza a nevezetesebb múzeumokat, esetleg bejárja a classikus ókori világ egyes pontjait. Activ részvételünkről ásatásokban itt ugyanolyan kevéssé lehet szó, mint az ókori Kelet földjén. Annál örvendesebb, hogy minden időben akadtak a tudománynak barátai, a kik, ha útjuk véletlenül Egyiptomba vitte őket, a mit ott megszereztek, áldozatkészségük azt a Magyar Nemzeti Múzeumnak, vagy más culturintézetnek juttatta. A Magyar Nemzeti Múzeum régiségosztályának 600 tárgya, ezen múzeum ethnographiai osztályának egyiptomi gyűjteményei, valamint azok az egyiptomi régiségek is, a melyeket az Országos Iparművészeti Múzeumban őriznek, méltán keltik fel a tudományos érdeklődést. Vanak közöttük ritka értékű darabok, a melyek az egyiptomi archæologia remekei közé tartoznak s a leggazdagabb múzeumoknak is díszei lehetnének. Ilyen pl. a Magyar Nemzeti Múzeumban levő sírstéla, melyet III. Thutmosis király (uralkodott Kr.

előtt 1503-tól 1449-ig) emelt Noferhautnak, ki a csendőrhadtest főparancsnoka volt. III. Thutmosis, a győzelmes hódító, a XVIII. dynastia leghatalmasabb pharaója, birodalma határait északra és délre messze kiterjesztette. Tizenhatsz év alatt (a 23. uralkodási évétől a 40-ig) tizenöt nagy hadjáratot vezetett és nemcsak az egész északi vidéket hódította meg az Amanus hegységig, hanem Assyriát, Ciliciát és Cyprust is adófizetővé tette. Felső Rutennu egyesült népeit (Palæstinát és Cœlesyriát) legyőzte, leigázta Phœniciát, Núbiát; Puntországot megadóztatta. Hódításaiban rendkívüli szolgálatokat tett neki Noferhaut; III. Thutmosis azzal jutalmazta őt, hogy a meghódított tartományok helytartójává nevezte ki és halála után síremléket állított neki.

Ez az emlék nemcsak a Nemzeti Múzeum régiségosztályának egyik legbecesebb darabja, hanem a maga nemében is egyike a legértékesebb és legritkább emlékeknek. Ismeretes, hogy IV. Amenhotep, melléknevén Chunaten, egészen új vallást hozott be Egyiptomba, a minek a következménye az addig nagy tiszteletnek örvendő Amon-cultus végromlása volt. Az Amon-papokat üldözték s mindent megsemmisítettek, a mi az Amon-cultusra vonatkozott. Az előtalált emlékekről lekaparták Amon-isten képét. Csak kevés emlék került el ezt a sorsot és ehhez a kevéshez tartozik a III. Thutmosis-féle stéla is. A stélának tudományos értékét növeli, hogy felirati anyaga nem kevéssel járul az ókori egyiptomi nyelv és történelem felderítéséhez. A középső mezőn az áldozati asztal van ábrázolva, gazdagon megrakva különböző áldozati ajándékokkal, mint kenyér, boros-, sörös-, tejes-kancsó, virágok, libák, marhahús, stb. Mindez megfelelt az ó-egyiptomi vallásos felfogásnak, a mely szerint az ember halandó testi hüvelyén kívül még két elpusztíthatatlan szellemi tényezőből áll, melyek közül az egyik, a «Ba», a halál pillanatában odahagyja a földi hüvelyét és miután Osiris birói széke előtt a vizsgálatot kiállotta, a boldogok országában minden földi szomorúságtól ment életet folytat. A második szellemi tényező, a «Ka» pedig, még a földi testtől való megszabadulás után is a halott közelében maradt, mert nem lehetett el egészen anyag nélkül. A rokonoknak és a hozzátartozóknak pedig kötelességük volt, hogy neki a meghatározott ünnepeken mindenféle ajándékokat vigyenek, húst, lepényt, sört, bort, ruhát, tömjént és kenőcsöket. Ezekkel még az élettelen kőzetbe is képes volt a «Ka»-ban lakozó szellemi erő életet önteni. Így állván a dolog, nem hiányozhatott a stéláról az áldozati asztal. Ettől jobbra látható Amon-Ra

isten; trónuson ül, fejét nagy Átef-tollak ékesítik, baljában tartja a kormánypálczát, jobbában az életkulcsot. Vele szemben, az asztal másik oldalán áll III. Thutmosis, királyi palástban, fején az Uraeus kígyó, az élet és halál feletti uralom jelképe. Kezében virágsokrot tart, a melynek lotus-virága a papiruscserjével egyesítve a két ország: Alsó- és Felső-Egyiptom felett való uralkodás jelképe.

A stéla alsó részén nyolczsoros feliratot találunk, Noferhaut imádságát *Amon-Ra*-hoz, az istenek istenéhez. Maga Noferhaut egyenruhában van ábrázolva, III. Thutmosis király nevével ellátott pajzsocska van a bal felsőkarján, keze imára emelve, egész tartása elárulja az ábrázolás célját. A felirat így szól:

«A csendőrhadtest főparancsnokának, a boldog emlékű Noferhaut-nak hymnusa Ámon-hoz, hódolata az istenek urának: Légy üdvözölve, istenek ura, Amon, a két kormánypálcza Horusa! Virányaidba jöven, gyönyörrel telvék növényei fölötted, minden tiszta helyeiden és minden pompás berkeidben. Eljövök Hozzád és dicsőítem szépségedet; megengeded, hogy szerettessem az emberek között mindenütt és mindörökké . . . Urának kísérfője útjain a Dél és az Észak országába, Noferhaut, birodalmi helytartó . . . a jó isten, a ki mindent megtesz, a mint mondta vala.»

Történetileg nevezetes a Nemzeti Múzeumban őrzött *Sesonk*-szobor is, ki trónörökös és Ptah főpapja volt a Kr. e. IX-ik században. Művészeti szempontból értékes *III. Amenemhat*-nak (a Labyrinthus felépítőjének és a Mőris-tó alkotójának) a szobra a Kr. e. XIX-ik századból, valamint egy Kr. e. XV-ik századbéli királyleánynak a mellszobra, vörös rózsagránitból. A halotti cultusra és az ó-egyiptomiak vallására nézve tanulságosak azon feliratok és festmények, a melyek egy Nestanüter nevű hercegnő koporsóját és bennelevő múmiáját borítják. A koporsót kívül-belül igen finom képek ékesítik, melyek mind a halál utáni élet egyes jeleneteit ábrázolják. Hierogliph-szövegek kísérik a képeket. Ez a koporsó, a mely ritka a maga nemében, egy Thēba melletti sírból származik, Felső-Egyiptomból és 1865 április 22-én Csuzy Gizella úrhölgy adományozta a Magyar Nemzeti Múzeumnak.

Nevezetes továbbá két alabastrom-korsó a Kr. e. VII-ik századból, mind a kettő Prokesch-Osten Antal báró ajándéka. Ő maga 1833-ban kapta azokat Mohamed Alitól, Egyiptom akkori alkirályától. Az egyiknek a fedele múmia-fejet ábrázol, a másiké pedig, mely valamivel nagyobb, karvalyfejet. Mindkettőnek elő-

lapján hieroglyphákat találunk, melyek öt oszlopba oszlanak és melyekből kiviláglik, hogy az egyiptomi hadsereg fővezérének voltak szánva.

A Nemzeti Múzeum könyvtárában 1902 óta két Papyrus-példány van; az egyik a XVIII. dynastia (Kr. e. XVI-ik század) idejéből, a másik a Ptolomæusok korából származik. (V. ö.: *Archæologiai Értesítő*, XXI. és XXII.; *Magyar Könyvszemle*, 1902; *Akadémiai Értesítő*, 1909; *Akadémiai Értekezések*, I. oszt. XVII. köt. 9.)

Nagyon érdekesek azon régiségek is, melyek a budapesti Iparművészeti Múzeumban vannak. Találunk itt számos istenszobrot bronzból, szolgák szobrait fából, égetett agyagból vagy fayenceből, a melyeket a halott mellé tettek a koporsóba, hogy a halott helyett ők műveljék Osiris földjeit. Ezek annál értékeesebbek, mert az egyiptomi birodalom történetének legkülönbözőbb korszakaiból származnak.

A Néprajzi Múzeum is több tárgyat tartalmaz, mely a halotti cultusnak volt szentelve. Ugyanott van a gazdag múmiagyűjtemény, mely Cairoban lakó honfitársunk, Back Fülöp költségén került napfényre 1907 telén, a Gamhoud-féle Nekropolisban, egy kis faluban, mely két és félóránnyira van Fashntól. E gyűjteményt a Magyar Nemzeti Múzeumnak ajándékozta.

Kár, hogy e tárgyak három különböző intézet közt oszlanak meg. Ha egy helyen egyesítenék őket, kitünő áttekintést nyújthatnának az egyiptomi cultura és művészet legkülönbözőbb fejlődésfokairól. Európa többi múzeumával természetesen még akkor sem versenyezhetnénk, de meglenne az alap, s talán nem is volnánk nagyon messze attól az időponttól, melyben az emberiség legrégebbi culturtörténetének a kutatásában lépést tarthatnánk Európa többi művelt államával.

Múzeumaink azonban oly szűkek, hogy e terv még sokáig nem valósulhat meg. A midőn 1902 szeptember 3-ikán a XIII-ik nemzetközi orientalista congressuson Hamburgban a Magyarországon levő egyiptomi régiségeket ismertettem, a következő szavakkal fejeztem be előadásomat (*L. Verhandlungen des XIII. Orient. Kongr. in Hamburg*): «Talán nincs is távol az az időpont, a melyben a tudomány minden barátjának e jogos óhaja teljesül. A Magyar Nemzeti Múzeum Budapesten pár nap múlva ünnepli fennállásának 100-ik évfordulóját (nov. 26., 1902); nem lehetne szebben ünnepelni e napot, mintha az összes Budapesten levő egyiptomi régiségek egyesítésével egy külön egyiptomi

szakosztály alapjait vetnők meg». Az ünnepi zaj lecsillapodott; azóta több, mint kilencz év mult el és az egyiptomi régiségek mostoha sorsa nem javult.

Egyetemünkön azonban kedvezően alakultak a viszonyok. 1911 január elseje óta az ókori keleti népek történetének tan-széket állítottak fel és így alkalom nyílik az emberiség legrégibb culturtörténetéről szóló ismereteink terjesztésére és továbbfejlesztésére. Az utolsó napokban a bölcsészeti kar egyik tagjának áldozatkészsége nagyban támogatta ezt az irányt. Beöthy Zsolt sok éven át gyűjtött egyiptomi régiségeit az egyetem rendelkezésére bocsájtotta és egy pár héttel ezelőtt e gyűjtemény rendeltetési helyére érkezett. Több rendkívül értékes tárgyat tartalmaz, mely bármely 'múzeumnak díszje lehetne. Egyetemünk így egyiptomi gyűjteményhez jutott, mely annál értékesebb, mert tárgyai bevezetik az egyetemi ifjúságot az egyiptomi culturtörténetbe, a legrégibb időkől kezdve, le egészen a Ptolomæusok koráig és a görög-római korszakig.

E gyűjtemény egyik legrégibb tárgya egy ülő királynak fekete dioritszobra. Ruházata a rövid, dupla kötény, fejét az Uræus-kígyó díszíti, mely a királyi méltóság jelképe. Bámulatos, hogy a kemény kő milyen kitünően adja vissza az arc kerekességét és a testformákat. A király koczkaalakú széken ül, egyenesen maga elé néz, kezét mereven kinyújtja térdén. E szobor nagyon hasonlít a berlini «Königliches Museum» *Meten* szobrához. A szobrász bámulatra méltó biztonsággal és céltudatos-sággal kezelte a technikát, a kemény kő csaknem viaszszá válik kezében; a technikai kivitel mai művésznek is becsületére válnék.

Nem kevésbé érdekes egy másik szobornak a feje kemény kőből. Hajviselete a berlini múzeumbeli Mentuhotepére hasonlít. E szobor valószínűleg egy XI. dynastia korabeli halottas-szobor, mert a még meglevő jobb váll és mell felső részénél világosan látni a földmívelési eszközt, melyet a szobor kezében tartott.

Érdekes egy kis múmia-koporsó, a benne levő kis herceg múmiájával. A múmia-álarcz aranyszínű, a szem, orr és a száj feketék, a lótuszvirágdíszű homlokszalag szép és finom rajzú. A koporsó viaszszal van bevonva s a viaszt festékréteg borítja. A koporsó fedelén egysoros felírás van, mely a szokásos áldozati mondást tartalmazza. Felette nyugszik Anubis, az alvilág istene.

A Beöthy-féle gyűjtemény legkiválóbb példányai közé sorolható négy múmia-kép, Magyarországon ezek egyedüli példányok és azért különösen értékesek. Az egyik kép körülbelül 30 éves, feketehajú férfit ábrázol, szája kissé duzzadt, haja és rövid korszakállá göndör. A kép rendkívül természetű (fafestmény barna alapon). A második festmény egy 20 éves asszonyt ábrázol, fűrtjei feketék és fülében aranykarikák vannak. Arczkifejezése igen élénk és jellemző, az orr és száj kitünők. Ez egyike a leg-sikerültebb képeknek. A másik kettő is igen jó.

Van azután még több faszobrocska, halotti figura kőből, fából, kék és zöld fayenceből, halotti álarcz, istenszobrocska kőből és bronzból, ékszer és scarabæus.

A gyűjtemény egyik legérdekesebb darabja egy természetes nagyságú bronzmacska, mely belül üres és a mely valószínűleg koporsóként szolgált. Nagyon érdekes továbbá egy életnagyságú királysobor vörös gránitból. E szobor a XVIII. dynastia korából származik és III. Thutmosis királyt ábrázolja, ki 54 éven át irányította Egyiptom történetét (Kr. e. 1503—1449.). E király sokat tett Egyiptom hatalmának és dicsőségének gyarapítására, még a régi pharaók közül is kevesen foghatók hozzá. Van továbbá több kitünő domborműves emlékük, melyek részben a régi birodalom korából (V. dynastia, Kr. e. 3000.), részben az új birodalom fénykorából (XVIII. dynastia, Kr. e. XVI. század) származnak. Ha a különböző sírstélákat és a feliratokkal és képekkel gazdagon díszített fakoporsórészeket is tekintetbe vesszük, bátran állíthatjuk, hogy a Beöthy-féle gyűjtemény, mely ma egyetemünk egyiptomi intézetét teszi, önmagában véve is egy kis múzeum és minden egyes darabja bármely nagyobb múzeumban is magára vonná a látogatók érdeklődését.

Találunk többek közt egy sírstélát fából, mely fönt kerek és minden oldalról vászonréteg borítja. Befestett lapjának felső része áldozati jelenetet ábrázol, az alsó részt hatsoros felirat borítja, az egészet keskeny szalagornamentum veszi körül, mely vörös, sárga és zöld felületekből áll. E felületek felváltva követik egymást. Az áldozati jelenet, a mely felett a szárnyas Uræusokkal díszített nap látható, az elhunytat ábrázolja, a mint egyrészt (jobbra) Ra-Horchutinak, a tavaszi nap-éj-egyenlőség istenének áldozik, másrészt (balra) Tumznak, az őszi nap-éj-egyenlőség istenének. Jobbra látjuk a karvalyfejű Ra-Horchuti istent; az elhunyt felemeli feléje kezét imája közben. Közte és az isten közt áldozati asztal áll, mely gazdagon meg van rakva áldozati ajándékokkal

és lótszvirágokkal. Balra Tum isten áll kettős koronájával; hozzá is fohászkodik a halott felemelt kézzel, mellette szintén áldozati asztal áll. A halott kétszer szerepel a képen. Ezen áldozati jelenet felett, tehát a szárnyas nap és az áldozati jelenet között, öt kis csoportba oszló szöveget találunk, a mely az elhunyt nevét mondja el. Osarkonnak hívják; ez a név a XXII. dynastia korában (Kr. e. 950—800) gyakran ismétlődik. Ennek a dynastiának kilencz királya volt, kiket felváltva Sesonknak, Osarkonnak és Thakelutnak neveztek. E síremlék tehát a Kr. e. IX-ik századból származik.

A hatsoros felirat, a mely a sírokon és stélákon gyakran található áldozati formulát tartalmazza, arra szolgál, hogy a halottat étellel és itallal lássa el éhség és szomjúság ellen. Az elhunyt áldozati ajándékokat mutat be az isteneknek, a mint ezt a felirat feletti áldozati jelenet mutatja. Az áldozat az istenek jóindulatának és kegyelmének megnyerésére szolgál. Ezért az istenek az elhunyt «Ka»-jának mindent nyújtanak, a mi fentartásához és jólétéhez szükséges: ételt, italt, ruhát, tömjént, arczfestéket és minden egyéb jó dolgot. Rendesen Osiristól és Anubistól várják a halott táplálékát. De mesélik az is, hogy a helyi istenekhez fordulnak e végből (Thebában Amonhoz, On-Heliopolisban Tumhoz vagy Atumhoz), a kiket életükben hálára vélték kötelezni maguk iránt. Osarkon stéláján a halott Ra-Horchutihoz és Tumhoz fordul. A hozzájuk intézett imádság így hangzik: «Ra-Horchutinak, a nagy istennek, az ég urának, az istenek legnagyobbikának, királyi áldozati ajándéka: adjon áldozatot, a mely áll kenyérből, ökrökből, libákból, tömjénből, borból, tejből, ruhákból és mindennemű jó, tiszta és édes dologból, az elhunyt Osarkon «Ka»-jának, a ki fia volt a boldog emlékű Amon-m-datnak és anyjának, a boldog emlékű Ta-sen-n-na-nak. Tum, On-Heliopolis ura is adjon különböző áldozati ajándékokat Osarkonnak.» Ezt az imát, a mely a régibb korszakbeli szobrokon és stélákon is előfordul, oly általánosan használták, hogy később az egyiptomiak halotti imája lett; ha valaki meglátogatott egy sírt, vagy csak elment mellette, ezt az imádságot mondta el. És ha az évezredek lefolyása közben átalakult is, s értelme megváltozott, ha hozzátoldottak is itt-ott egy részt, a bevezető szavak: «szúten dát hotep» = királyi áldozati ajándék, mindig és mindennütt megmaradtak és kivétel nélkül minden egyiptomi síremléken megtaláljuk. A fa-stélák, mint az itt leírt példány, jellemzők a libyai korszakra (Kr. e. 1100—700). E korszak kezdete óta sze-

gényorsú halottak mellé sírkő helyett festett fatáblát tettek. E táblát felül a szárnyas nap díszítette, alája festették a halottat, a mint a különböző napisten és halottisten előtt imádkozik; hozzájuk szólt a szokásos áldozati mondás.

Egy Kr. e. IX. századbeli fa-sarkophag-töredék egyik legsebbe és legjobban megőrzött emléke az ókori Egyiptomnak. A halott nő derékszögű mezőben áll, melyet két oldalról színes szalagornamentum vesz körül, felül azonban tojásornamentum határolja. Neve Czád-mút-auf-anch volt, czíme pedig «Amon déli lakosztályának úrnője». Az Alsó-Egyiptom koronájával megkoronázott Osirist dicsőíti és áldozatot mutat be neki. A halottnak bokán alul érő fehér inge van és fehér, a karokat is beborító, kézig érő kabátszerű leple. Nyakát és mellét széles nyaklánc ékesíti, alsó karján karperecset visel. Fején nagy, nyakára és vállára hulló parókát visel, melyet homloköv szorít fejéhez és lótuszvirágok díszítenek. Osirishez imádkozik és dicsőítve emeli feléje kezét, baljában amuletteit tartja, az élet kulcsát és az Ucza-szemet. Osiris szintén állva van ábrázolva, bal lábával előre lép, fehér, térden alul érő kabát takarja, csupán a keze szabad, melyben jelvényeit, a kormánypálczát és az ostort tartja. Nyakát és mellét élénk színű kabát díszíti, melyről két hosszú szalag lóg le. A szokásos istenszakállon kívül Alsó-Egyiptom koronáját is viseli. Osiris és a halott között áll az áldozati ajándékokkal megrakott áldozati asztal, lótuszvirágok díszítik. A kép felett hat kis oszlopban van a magyarázó szöveg, mely a szokásos sírformulát tartalmazza.

Különösen jelentékeny egy kis mészkőszobor az V. dynastiából, mely egy ismeretlen főembert ábrázol. Egyiptom művészete ebben a korban érte el legmagasabb fokát és a szobrocška ennek a kornak egyik legkiválóbb terméke. Csak kevés mű van, mely szépségben és finomságban felülmulná. A test vöröses-barnára van festve, haj, szemöldök és szempillák feketék, csupán a hosszú kötény, mely csipőtől mélyen térden alulig ér, fehér. Bal lábával előre lép, a mi nagyban emeli a tartás rendkívüli elevenségét és természetességét. E szobor nagyon emlékeztet a berlini múzeum Perharnofrat faszobrára. Az arcz meglepően természetű, keze és lába a legcsekélyebb részletig finoman van kidolgozva. Karja a test mentén lóg le, keze ökölbe szorul. Hosszú haja az ókor ezen korszakának szokása szerint középen ketté van választva, nyakát dupla aranylánc ékesíti.

A régi birodalom faszobrai közül főleg egy férfi szobra

vonja magára érdeklődésünket, kinek koromfekete haja rövid fürtökbe van fésülve. Bal lábával nagyot lép előre, vörös-barna testét rövid fehér kötény fedi, jobb karja a test mentén lóg lefelé, míg balkarját, melyről hiányzik az alkar egy része, előre nyújtja és kezében valószínűleg botot tartott, mint az áldozati örök. A fej kissé durva, de nem erélytelen, nagy szeme, melyet fekete pupilla és fehér szaruhártya jellemeznek és kissé előre álló alsó ajka, komoly és szigorú arczkifejezést ad neki. Ezt a szobrot, sajnos, nagyon megviselte kora.

Egy ülő férfi faszobrocskája is figyelemre méltó. Síma, fekete paróka van a fején, meztelen vörös-barna testét rövid, fehér kötény fedi, mely csipőtől térdig ér, ökölbe szorított keze térdén pihen. A széket egyszerű fatömb ábrázolja.

Szép egy új birodalom korabeli fiatal leánynak a szobra is. Az összes testformák oly természetűek, hogy e szobrot az egyiptomi művészet gyöngyei közé kell sorolnunk. Az arczkifejezés a hiányzó orr ellenére tökéletesen fiatalos és tökéletes arányban áll a karcsú testtel. Csupán a mell formái teltek kissé. A fejet kecses paróka díszíti és háromszoros nyakláncz borítja a mell felső részét. E szobor, mely szépségével és kivitele finomságával az egyiptomi művészet legkitünőbb darabjai közé tartozik, az egyiptomi nőszobrok számára előírt sárga festéssel van befestve, a testhez álló ing, mely a mell alatt kezdődik és csuklóig ér, vörös-barna színű. Keze színes, csak felső jobbkarja van meg, lába és lábujjai azonban még tökéletesek.

Az iparművészet az egyiptomiak korán kifejtett szépérzéke és luxus-szeretete által a fejlettség igen magas fokát érte el már a legrégebb időktől kezdve. Ezt bizonyítják a Beöthy-féle gyűjtemény iparművészeti tárgyai is, nemcsak a finoman dolgozott istenszobrocskák és amulettek, hanem a gondos munkájú használati tárgyak is. Van itt például négy oroszlánlábbon álló szék, melynek ülését kötélháló borította. Nem mindennapi darab egy kis négylábú áldozati asztal csontból, melynek lemeze kicsiny, lapos, világos és sötét hosszúkás csontlapocskákból van összerakva, négy lába állati láb-szerű. Az asztal sír ajándék volt. Annál értékesebb, mert elefántcsont; csont és szaru egyiptomi tárgyak különben nagyon ritkák a múzeumokban. — Jó munka a keményfából levő fejtámasz, melyet a középső birodalom óta szintén a halott mellé tettek a sírba.

A gyűjtemény istenszobrai a következők: egy Horus-szobor kemény kőből, két Harpokrates bronzból (egy álló és egy ülő),

Sechmet istennőnek egy bronzszobrocskája, Neith istennő bonzból, Béz isten fából, két Apophis-kígyó kemény kőből, Isis istennőnek egy bronzszobrocskája (a mint védszárnyait kiterjeszti), tizennégy Osiris, még pedig tizenkettő bronzból, kettő fából (ez a kettő ülő helyzetben); két Hathor istennő (egy nagyobb fekete dioritból és egy kisebb bronzból), Sechmet istennő két nagyobb faszobrának a feje, két kisebb védőisten zöld fayenceből, melyek nagyfejű, vékonykarú és görbelábú, beteges gyermekeket ábrázolnak (úgynevezett Pataeka), és végül Serapis isten (három példányban kőből, görög felfogás szerint).

A szent állatokat képviselik: egy életnagyságú bronzmacska, egy kis bronz Apis, két pávián (a nagyobbik kőből van, a kisebbik világoszöld fayenceből), egy nagy ibisfő bronzból, egy szépen dolgozott tehénfej mészkőből, három pihenő sakál fából (ezeket sírdísznek használták, rendszeren a külső koporsó közepére helyezték, hogy őrködjenek a halott felett), öt karvaly fából (főleg a lybiai korszakban helyezték őket a külső koporsó sarokcsovékjére, színes gyöngyháló és színes nyakgallér díszíti) és egy kókos, mely a római korszakból származik és Amon-Jupitert ábrázolja.

Az amuletteknek szolgáló darabok közt kiemelendők: 1. Szemek fayenceből (három amulettnek körszerű kerete van és áttörött munkájú, három keretnélküli), e szemeket «Ucza» szemeknek is nevezték, mert minden jó és üdv forrásának tekintették (Ucza egyiptomi nyelven üdvöt jelent). Rossz pillantás, irigység, düh és kígyóharapás ellen viselték. Az Ucza szem erősen stylisáit szem, nemcsak a szemöldök, hanem a szem ala'ti ráncz is szerepel a rajzban. 2. Skarabæusok (öt darab), ezek a földi életnek és a jövő életnek, szóval a halhatatlanságnak jelképei; a halál ellen viselték őket és a halott mellé tették a sírba, hogy biztosítsák számára a halhatatlanságot. 3. A koronák, melyek arra szolgáltak, hogy isteni erővel ruházzák fel a halottat (Felső-Egyiptom koronája fayenceből). 4. Egy fayence oroszlán, az erő jelképe. 5. Egy mell-amulett, mely Isis-, Horus- és Nephthisből álló istencsoportot képez. 6. Kis istenfigurák (Horus, ülő Isis, a mint gyermekét szoptatja, Anubis, Bast, Béz, Tæris).

A görög-római korszakból, mely Kr. e. 332-től Kr. u. 359-ig tart, a fentemlített három tárgyon kívül van még egynéhány értékes darab. Ez a korszak Nagy Sándor uralmát (Kr. e. 332—323), a Ptolomæusok (Kr. e. 323—30) és a római császárok uralmát (Kr. e. 30 — Kr. u. 395) foglalja magában. Már előbb,

Neko (Kr. e. 609—595) és Amasis (Kr. e. 569—526) uralkodása alatt a görögök gyökeret vertek Egyiptomban; Amasis alatt már annyi volt a görög, hogy saját kereskedelmi várost (Naukratis) volt szabad alapítaniok, mely csakhamar a görög vállalkozó szellem központjává fejlődött, Nagy Sándor óta a görögök lettek az ország urai és így természetesen, hogy az egyiptomiak szellemi kulturáját, művészetüket és vallásukat erősen befolyásolták. Így támadt a régi egyiptomiak Osiris-Apisából Serapis, kit egyiptomiak és görögök egyformán tiszteltek. Az egyiptomiak Isis-Hathora átalakult a görögök Aphroditejévé és azért meztelenül ábrázolták; Isis bájos csecsemője, Hor-pachrud (Horus a gyermek), átalakult a vastag, nagy Harpokratessé. A görög és egyiptomi istenek kölcsönhatása oly nagy volt, hogy gyakran nem is tudjuk pontosan megállapítani e kor istenszobrainak a nevét. Így keletkezett a különböző Isis, Osiris, Horus, Harpokrates, Bez stb. terracotta szobor, melyek ott látható a Beöthy-féle gyűjteményben.

Szintén a görög-római korszakból való egy férfiú kopasz feje (talán papé) kemény, sötét kőből; az arczkifejezés, szem és száj, rendkívül eleven, de a felfogás még nem tér el a szigorúan egyiptomi felfogástól. E gyűjtemény három női fejénél azonban a görög hatás már egész világosan nyilvánul.

E kor kerámikai művészetét is képviseli egynéhány kitűnő munka.

Ezzel azonban még nem merült ki érdeklődésünk. Egy körülbelül 20 cm. magas porphirszobor vonja magára figyelmünket. Ez a Nilusba fulladt Antinousnak, Hadrián császár kedvencének a szobra, kit a császár Egyiptom istenei tróntársává emelt. A római uralom legjobb darabjai közé tartozik e szobor, és világosan mutatja Egyiptom hatását Rómára, főképp a Flaviusok korában.

Ha még az igen értékes kopt-keresztyén korszakbeli tárgyakat is figyelembe vesszük, látjuk, hogy egyetemünk Beöthy Zsolt nagylelkűsége által értékes gyűjteménnyel gyarapodott, a mely az egyiptológia tanítását nagy mértékben megkönnyíti; főleg a művészet, a vallás, az egyiptomiak halotti cultusa terén, mert az egyiptomi cultura legkülönbözőbb korszakait ismerteti meg.

Ezzel azonban még nem merítettük ki az egyiptomi régiségek gyűjteményét Magyarországon. A kassai múzeum 344 darabot tartalmaz, a pozsonyi lyceum 447-et, vannak közöttük olyan tárgyak is, melyek a szakember érdeklődésére is ugyancsak érde-

mesek. Van egynéhány felirattal ellátott nagyobb skarabæus és több halottas szobor, mely minden nagyobb múzeumban is megállhatná helyét. A verseczi múzeumban is találunk egynéhány jó darabot. A kolozsvári nemzeti múzeumban és egynéhány magángyűjteményben is találunk egyiptomi régiségeket, melyeket eddig nem volt alkalmam tanulmányozni, de e hiányt rövid időn belül, talán még e tél folyamán remélem pótolhatni.

Minthogy a Magyar Tudományos Akadémia is nagy érdeklődéssel viseltetik az ókori keleti tudományok előmozdítása iránt (csak rövid idővel ezelőtt jelent meg kiadásában egy babylóniai és assyriai történet és Ó-Egyiptom culturviszonyainak ismertetése) és tekintettel arra, hogy a Múzeumok és Könyvtárak Országos Főfelügyelőségének mostani előadója s a vallás- és közoktatásügyi m. kir. ministerium is melegen érdeklődnek ezen tudományág művelése iránt, méltán remélhetjük, hogy a Magyarországon levő anyag rövid időn belül tágabb tudományos körök rendelkezésére bocsáttatik és hogy nemsokára egy mű kiadását fogjuk megkezdeni, a melyben Magyarország ó-egyiptomi emlékeit dolgozzuk fel, a fontosabbakat képből is bemutatva.

MAHLER EDE.

SZEMLE.

A drezdai egészségügyi kiállítás.

E kiállítás magyarországi anyagáról már volt szó e folyóirat hasábjain, ma a kiállításon bemutatott egészségügyi viszonyokról igyekszünk képet adni.

Sokakat a kereskedők és egészségi cikkeket gyártók ötletes újdonságai érdekeltek. Csoportosan álltak például a nagy tökélyre vitt porszívó gépek s légsűrítés segélyével emelhető és elfordítható betegágy előtt. A szakembert is megállította egy pár újdonság. A kötöző-pólyákat pl. eddig géppel vágják szalagokra; szélük kifoszlott, czafrangos volt, most ugyanazon árban kötött szélű pólyákat vásárolhatni. Az operateur fontos varróanyaga a katgut; anyaga bélhúr; a mi nem jó hegedűhúrnak, azt adták el eddig a sebészet céljaira; desinficiáló folyadék nem járja jól át, kifőzni lehetetlen, így megesik, hogy a beteg tetanust kap tőle. A kiállításon egy gyár ismerteti a feldolgozásra szolgáló berendezéseit, melyek biztosítják, hogy külön e célra válogatott egészséges nyers anyagtól a kész fonálig nem éri az árút emberi kéz s így ment a fertőzéstől.

Fontosabb az egészségügyi intézmények és intézkedésekkel megismerkedni. A gyermekvédelem az anyavédelemmel kezdődik. A munkásbiztosító pénztár a lebetegedéstől hat hétig nyújt segélyt, — a mi az anya munkaerejének megóvására is alig elegendő. A munka-telepeken be kellene rendezkedni a csecsemők gondozására. Hainburgban és a többi osztrák dohánygyárban lehetővé vált így, hogy az anya napközi munkaszünetben háromszor megszoptathatja gyermekét. A halvaszülöttek száma mindenütt nagy, de, mint az osztrák részletes térképről láthatni, vidékenként és évszakonként nagyon változó. Oka malaria, ólomphosphor-, anyarozsmérgezés s főképp az a szokás, hogy a gazdasági munkának éppen legnagyobb erőkifejtést igénylő részét az asszonyokra bízzák.

A csecsemőhalandóság csak cultur-centrumokban mutat némi csökkenést. Néhol a törvénytelen gyermekek halálozási arányszáma kisebb, mint a törvényeseké, a mi erélyes hatósági felügyeletre vall. A csecsemő-védelem módjai: a bábák és orvosok speciális kiképzése, csecsemők részére külön kórházi osztályok, anyák kioktatása, szoptatási díjak, stb. mind a csecsemők észszerű táplálását óhajtják biztosítani.

A gyermek második állomása az iskola. Az iskoláztatás kedvéért a városba költözötteknek az egészséges iskolában töltött rövid idő nem nyújt kárpótlást a városi rosszabb lakásért. Más téren is sok hiányt tapasztalhatni. A német gyerekek 5%-a nem jut meleg ebédhez; 36,000 reggeli nélkül megy iskolába, 22,000 éhesen fekszik le.

A nyomorék gyermekekről Németország 56 intézetben gondoskodik. A kiállítás plastikusan ábrázolja, mily elégtelen ez is. 5 cm hosszú ág jelzi, hány gyermek fér el az intézetekben; 12 cm hosszú baba semmikép, pedig ilyen jelképezi a felvételt várókat. Három éves gyerek ad fogalmat arról, hányan szorulnának intézeti ápolásra és nevelésre, tizenkét éves lány jelzi, mennyi nyomorék van Németországban. 75 ipar van, melylyel nyomorék megkereshet szorgalommal ép oly nagy darab kenyeret, mint az ép. Tehát nem szorulna a köz támogatására, ha állam és társadalom gondoskodnék arról, hogy megtanulhassa mesterségét.

A felnőtt lakosság egészségi állapotáról a halálozási statisztika, a korcsoport megoszlás, az ujonczállítás és a munkásbiztosító pénztár jelentései tájékoztatnak.

Magyarországon az elhaltak nagyobb részéről nem tudni hitelesen, milyen betegségben pusztultak el. Igen sok beteg nem részesül orvosi segélyben. A halottképek közt sok az írni-olvasni nem tudó. A németek megoszlása korcsoport szerint nem egészséges. Maguk is vallják: ennyi munkabíró korban levő több gyermeket is felnevelhetne s az öregkorúakról is jobban gondoskodhatnék. Nálunk sok a gyerek, sok a munkaképtelen is és aránylag a népesség kis részének kell mindezeket eltartaniok. Ez esetben nem a jólét jele; azt árulja el, hogy a munkaerő kvalitása és quantitása fogy, a munkabíró, ép, erős, vállalkozó egyének kivándorolnak az országból.

Az ujonczozási lajstromok feldolgozása sok szempontból jellemző adatokat szolgáltat. Az átlagos magasság csökken. Az egyéves önkéntességre a gymnazisták közül válik be a legkisebb, a gazdasági intézetek tanulói közül a legmagasabb százalék. A szülők

foglalkozásának is jut szerep, a gazda fia inkább katonának való, mint az értelmiségi csoportból kikerülő stb. A részletek körül legérdekesebb, a mit Muscat, berlini orvos tanulmánya tár elénk: a lúdtalp gyakorisága különböző nemcsak foglalkozásonként, hanem vidékenként is, például feltűnő sok a hegyes Tirolban — az innsbrucki hadkiegészítő területen. Egyik oka az a tévhit is, hogy járásnál a lábfejet kifelé kell fordítani, a mint a torna-szabályzatok is helytelenül kívánják, hogy az alapállásban derék-szöveget alkossanak a lábfejek. A lábak párhuzamos egymás mellé és elé rakása a természetes és helyes. A nagy lábujj kis gyereknél eláll a többlettől, hegyesorrú cipő befelé görbíti és a lábfejet megnyomorítja.

A munkásbiztosító intézetek kimutatásai szerint a munkások közt a betegek arányszáma évről-évre emelkedik, a betegnapok száma is. Ez azonban nem jelenti az egészségi viszonyok rosszabbodását, csupán azt, hogy ingyen orvos és gyógyszer mellett, ha azonfelül bérének felét is megkapja, könnyebben marad ki a munkából az ember. A katonaság mellett a munkásbiztosítás készíti a legmegbízhatóbb morbiditási statisztikát.

A munkásbiztosítás nálunk csonka. 20 millió lakosból csak 900 ezerre terjed, Németországban 64 millió közül 13 millióra. Másfelől nálunk egyedül a balesetbiztosítás terjed ki az ipari és a mezőgazdasági üzemekre; betegpénzt csak ipari, rokkantsági járadékot egy kevés mezőgazdasági munkás kap. Németországban minden munkás, a házi cseléd és az üzletek részére odahaza dolgozó is biztosítva van betegség, baleset, rokkantság, aggkor esetére. A munkanélküliség esetére való biztosítás egyelőre városi intézmény. Strassburg valósította meg a genti rendszert leggyakorlatiasabban. Nálunk 210 biztosító pénztár van, Németországban 23 ezer, mert ott megérett a nép autonóm tevékenységre.

Az aggkori és rokkantság elleni biztosítás föllendítette Németország egészségügyét. 1576 millió márka tőkét gyűjtött és évente 209 milliót ad ki. Nem kötelessége, hanem joga, hogy a rokkantságot megelőzze. Ezért költ rendelő-intézetekre, a gümőkórelleses küzdelemre, sanatoriumokra. De talán leginkább áldásos, hogy tőkéjéből kölcsönt ad (ez ideig 280 milliót) olcsó munkáslakást építő szövetkezeteknek alacsony kamatláb mellett. Magyarország lakosságának ¹ 10-része nagyobb városokban lakik, nyugati államokban még sokkal jelentékenyebb hányad, szükség van az olcsó és jó lakásra. A lakásnyomornak a túlszűfolttság

csak egyik oka. Sok helyütt kevés a lakó és lakásuk mégis egészségtelen. Számptalan megoldást mutat a kiállítás, hogyan lehet olcsó építkezés mellett is a lakás szellőztethető és otthonos.

A lakáskérdéssel versenyez jelentőségben a közéletmezés problémája. Schweiznek a gyógyszerkönyv mintájára élelmiszercodexe van élelmi-szerhamisítások meggátlására. A tejkezelés megítélésére nézve leghatásosabbnak látszik a davosi szövetség által bevezetett piszokpróba. Minden szállítónak törzslapot nyit, hová napról-napra beragasztják a tejminta átszűrésekor visszamaradt piszokkal itatott papirost. A könyvet lapozva, könnyű tájékozódni, melyik tejszállító megbízható, melyik tejgazdaság kezeli tisztán a tejet.

Az élelmiszerek drága volta az ízlést is engedékenységre bírta. A németek már majdnem annyi tengeri halat fogyasztanak, mint vágott húst; a ló- és házinyúl-fogyasztás is emelkedőben van, a vaj- és disznósír-pótló anyagokat megszokták, a conserv-főzeléket, a szárított gyümölcsöt megtanulták becsülni. Khina kiállítása figyelmünket a soja-babra tereli; százfélékép készíthető, táplálóereje versenyez a húséval. Ma egész Európában egyedül egy francia, khinai herceg vezette gyár foglalkozik a soja-bab feldolgozásával, néhány év múlva alkalmasint mindennapi táplálékunk lesz.

A drágaság kérdése akkor ejt csak igazán gondolkodóba, midőn statisztikai kimutatásokból megtudjuk, hogy a munkásosztály mire fordítja béremelését. Kiadása bérével arányosan növekszik, igen ám, de ez a többkiadás aránytalanul oszlik meg; élelem, ruha, lakás, világítás, egészségápolásra, szóval physikai szükségleteire, munkaerejének megőrzésére alig fordít többet, a bérkülönbözet legnagyobb részét szeszes italra és élvezeti czikkekre költi. A socialdemokraták vezetői érzik is, mily veszedelmes fegyver ez a tény a drágaságra való hivatkozással követelt béremelés ellen.

Iparkodnak személyes példaadással változtatni ezen, a svéd országgyűlésen s a községi képviselőtestületekben a socialdemokraták nagyobb százaléka abstinsens, mint más pártoké, a conservativak isznak legörömostebb. Az antialkoholista propaganda a tudományos és statisztikai adatok egészen új gyűjteményével jelent meg a drezdai kiállításon. És mily sokat mond egy-egy adata! Németországnak 160,000 tanítója van, 993,000 ember foglalkozik kereskedelemmel, szesz előállítására és árusítására azonban 1.800,000 ember munkaerejét veszi igénybe.

Érdekes az alkoholelles mozgalmat összehasonlítani azzal

az actióval, a melyet Japán folytat Formosán az opium ellen. Midőn 1895-ben a sziget kormányzását Khinától átvették, 180 ezerre becsülték az opiumszívókat (3 millió lakos közül). Japánban tiltva van az opiumszívás. Formosán állami monopólium az opium-bevitel és feldolgozás s csak az összeíráskor opiumszívóként lajstromba vettek juthatnak hozzá. Ez óvintézkedések mellett az opiumszívók száma nem csökkent, de nem is emelkedett.

Az alkohol elleni küzdelem annál fontosabb, mert az alkohol élvezete segíti a járványos betegségek terjedését. A lipcsei munkásbiztosító pénztár kimutatása szerint, mialatt 100 szeszestaltól tartózkodó pusztul el fertőző betegségben, ezalatt 152 szeszestaltalal élő esik áldozatul.

Érdekes tényekről beszélnek a balesetekre vonatkozó táblázatok. A balesetek a közegészség szempontjából nem nagy jelentőségűek, akár mint betegség, avagy nyomorékság okozói, akár mint halálok. A közlekedés és a munka okoz sok balesetet. A nagy vasutak utolsó helyen állanak alkalmazottaikról való gondoskodásban, első helyen munkaerejük kihasználásában. Az Országos Biztosító Pénztár kimutatása szerint az összes pénztáraknál a betegek legnagyobb átlaga a III-ik napibérosztályból került ki (2 kor. 50 fill. átlagbér), egyedül a M. Á. V.-nál a II-ik bérosztályból (átlagbér 1 korona 50 fillér!). A német vasutak táblázatából látható, hogy a hivatalnokok átlagos évi szabadsága alig egy pár napi, egyes alkalmazottak átlagos napi munkája 14 óra! Az évente üzemi baleseteknél előálló kár (összetörött kocsik és egyéb anyagok) összegéből kellően rendezni lehetne a szolgálati viszonyokat, pedig nyilvánvaló, hogy a balesetek nagyobb része túlszigázottságra vezethető vissza. Mert nem az a fontos e kérdés eldöntésénél, hány órát állott a balesetet előidéző alkalmazott aznap szolgálatban, hanem mikor volt utoljára alkalma teljesen kipihennie magát. A közúti villamos balesetei 94%-át a közönség fegyelmezetlensége okozza: a mozgó kocsirol le- és reá felugrás és a robogó kocsi előtt való könnyelmű áthaladás. A fel- és leugrást a kocsi alá behúzható lépcsővel próbálják külföldön lehetetlenné tenni. A munka okozta balesetek nagyobb részét a munkások okozzák, kik a védőkészülékeket a gyorsabb munka kedvéért eltávolítják.

A mi az egészségügyi személyzetet illeti. Magyarországon vajmi csekély számú; a hivatalos orvosok itt vannak leggyöngébben fizetve. A Formosa-sziget pacificálásával megbízott japáni kor-

mányzó azt mondotta: A nép bizalmát a modern orvostudomány vívmányai nyerik meg legelőbb. Az oroszok is rég átlátták ezt. Ott minden körorvos kórházat vezet, mely be van rendezve a legnagyobb műtétekre. A rendelésre bejönnek községeikből a betegek. A rendelés ingyenes, a rendelt gyógyszert el is készíti a kórházi patikus ingyen. Az írásos teendőket a felcserek végzik, mindegyik betegről külön lapot vezetnek, a mely a statisztikai hivatalba kerül minden hó elsején. Ily módon egyetlen orvos évenként 12 ezer beteget lát el kielégítően, 20 ezer alkalommal rendelve s elvégzi az összes operatiókat is. Csaknem teljesen hiányzik nálunk a kórházon kívüli ápolószemélyzet, a mi az orvost is megbénítja. A német ápolónők drezdai congressusa hosszasan tárgyalta, miből fognak megélhetni háborús időben, ha nem kapnak működési teret a hadi ápolásban. Eddigelé a Vörös-kereszt kiváltsága ez, de kérdés, képes lesz-e feladatát kellőképen ellátni, hivatásos ápolónői csekély számával.

Fentebbiekben futólag sem érinthettük a fürdő, mentő, tornaügyet és sok mást. A kiállítás szervezőinek több kötetre tervezett, de csak évek múlva megjelenő beszámolója előreláthatóan a jelenkor egészségügyének összes eredményeit egybefoglalja majd.

De meg kell emlékezni az emberrel foglalkozó központgyűjteményről, melynek múzeumként való állandósítása közóhaji ként merült föl.

Mikroszkopok légiói négy sorban felállítva mutatják: mi a sejt, a szövet, a sejtoszlás; hogyan lesz egyetlen sejtből szervezet, melyek az elemi életjelenségeik. Még az orvos is új, határozottabb képet kap az emberi test chemismusáról, ha a víz, vér, zsír stb. tömegét üveghengerekbe gyűjtve látja. Tudományos tételeket is kép kapcsán legkönnyebb emlékezetbe vésni; pl. hogy a méz adja a csontoknak a szilárdságot, azt tetszés szerint görbített kulcs- és czombsontokon látjuk, csomóba kötött bordákon, melyek puhák és hajlékonyak, mert megfosztattak méz-tartalmuktól.

Villamos áram hajtotta fujtató segítségével kifeszített gummi-szöveten demonstrálható a normalis és hibás érverés minden faja. Spirometeren összehasonlíthatjuk, vajjon tudónk valóban annyi levegőt lehel-e ki, mint a mellette felakasztott táblázat állítja. Mialatt ezt próbáljuk, már megjegyeztük a tábla adatait. Az ideg-reflex bonyolult fogalom. A test-ábrára vetített színes pont útját követve, figyelemmel kísérhetjük, mint jut az érzés a központi

idegrendszerig, hol transformálódik mozgási impulsussá, melyet vissza az izomig kísérünk. Az életnagyságú anatómiai izomábrázolások sorban mutatják, a csontvázat hogyan fedik be az egyes izomrétegek, a míg végre a külső testformákat adják. Az állatszóvá tett emberi és állati készítmények megkönnyítik a fogalomalkotást a test felépítéséről, az egyes szervek helyzetéről, a melléjük helyezett Röntgenkép olvasására megtanítanak.

Csodálatraméltó a leleményesség, a melylyel Lingner és munkatársai megoldották azt a kérdést, hogyan kell érthetővé és könnyen megjegyezhetővé tenni az egészségtan tényeit.

A kiállítás rendezése culturtett volt. Bebizonyította, hogy fel lehet kelteni a nagyközönség érdeklődését egészségügyi kérdések iránt. Az egyes államok feladata ezt a megállapítást kiaknázni a népjólét érdekében.

Hampel Ferencz.

ÉRTESITŐ.

Gróf Andrássy Gyula könyve.

A magyar állam fönmaradásának és alkotmányos szabadságának okai. Írta: gróf Andrássy Gyula. Harmadik kötet. Budapest, Franklin-Társulat. 1911. 459 l.

Az individualis és politikai történetírást sokan szeretnék a régmúlt korok elavult divatjának feltüntetni. Sokan történetíróhoz szinte méltatlan feladatnak gondolják másutt kutatni az események okát és lényeges tartalmát, mint a gazdasági fejlődésben, a társadalmi történetben és a szellemi műveltség irányában. Ez igen hasznos, de mégis egyoldalú divat okát most nem kutathatjuk, az individualis és politikai történetírást azonban ez a divat sem fogja megölni, a minek elég bizonyossága az, hogy régi törzsén mindig új élet virul. Gróf Andrássy könyve is e viruló élet jelenségei közé tartozik.

Andrássy nem elbeszélő történetíró, inkább a magyar történetnek philosophiáját írja. Az a kérdés foglalkoztatja, hogy minő erőknek köszönheti a magyar alkotmány fönmaradását oly sok viszontagság közt. E végből a vezető emberek lelkébe mélyed, az európai viszonyokat, a magyar törvényhozás munkáját s a nemzet politikai sajátságait fejtegeti. Nem mindenütt megy vissza a forrásokra, többnyire megelégszik a magyar törvénykönyvvel és történetírásunk legújabb irodalmával, csak egyes, neki különösen érdekes problémák megoldására meríti az anyagot a forrásokból. Mégis le bírja kötni a forrásokban jártas olvasó érdeklődését. Mert bárhonnan veszi is, vérévé válik a történeti anyag és alakítása közben eredeti vonatkozásokkal gazdagítja. Kiválasztja a vezető embereket és azok pszichologiai rajzához köti az alkotmányos változások és események kifejtését. Igazi történetírói kiválóságát abban találjuk, a mit a német történetírás «Motivenforschung»-nak nevez. Itélőszéke elé idézi halot-

tainkat és ép annyi éleslátással, mint pártatlan méltányossággal számon kéri tőlök cselekvésök indokait. Nem moralizál könnyen alkalmazható kategoriák mértékével, hanem a történeti viszonyok bonyodalmainak mérlegelésével nehezíti meg ítélkezése munkáját. Így például Frater Györgyről nem találunk egész irodalmunkban oly kimerítő és igazságos jellemrajzot, mint a minő az Andrássyé, munkájának második kötetében. A pártok felett lebeg az igazságérzet oly emelkedettségével, melyet a heves hazaszeretet sem csábít egyoldalú szenvedélyességre. A felekezeti türelmetlenség felzaklatja nyugalmából; gonosz örületnek nevezi a felekezetek üldözését; semmi sem szól lelkében a vallási szenvedély kiméretlensége mellett, de mégsem lesz türelmetlen a türelmetlenség ellen, hanem sajnálkozik az emberi természetben, mely a legnemesebb érzésből is annyi rosszindulatot bír fakasztani.

Ily előkelő szellemtől sokat vártunk, mikor a magyar történetnek azt az erős férfiakban s nehéz összeütközésekben gazdag korát tekinti át, mely Bethlen első támadásától a szatmári békéig terjed.

Legelőször is II. Ferdinánd egyénisége foglalkoztatja. Különös ellentéteket lát pályájában; csekély tehetséget és nagy sikereket, jószívű becsületességet s mégis tömérdek vérengző munkát. Sikereinek és kegyetlenségének oka ugyanaz: «Következetesen, állandóan és teljesen egy eszménynek élt és érte kész volt odaadni koronáját, életét és föláldozni mások életét». Már pedig nagy erő van abban, ha valaki magát rendületlen fanatismussal egy czélnek szenteli. Ily morális és lélektani reflexiókkal teszi a szerző érdekesebbé II. Ferdinándnak komor alakját. Még behatóbban foglalkozik Bethlen pályájának történeti és erkölcsi értékelésével. Ítélete tulajdonképen nem kedvez Bethlennek, noha nagyra becsüli tehetségét s azt a tulajdonságát, hogy előmozdította a «vallásbeli türelmesség államfenntartó erejét.» Végső ítéletét Bethlenről e szavakban foglalja össze szerzőnk: «Többet használhatott volna, ha jobban megbecsüli a béke áldását. Két utolsó hadjáratának hasznát nem látta és az elsőnek eredményét valószínűleg vérontás nélkül is elérhette volna.» Itt kénytelen vagyunk eltérni a szerző felfogásától.

Bethlen Gábort támadásaira személyes ambíció és országos okok készítették. A két utolsó támadás megindításában a személyes ambíciónak, úgy látszik, nagyobb a tere, mint az országos oknak. A két támadás eredménytelen volt Bethlenre s az országra

nézve is. Ezt elismerjük, de az első támadás értékét nem bírjuk kicsinyelni. Nagy jelentősége volt annak, hogy egy magyar fejedelem fegyverrel őrizte a magyar önállóságot a fehérhegyi csata után. Különben aligha nem «csehül» járunk.

Az udvarnak kedve volt és hatalma is lett volna megismételni a cseh politikai rendezést magyar földön. Ha Bethlen fegyverének nincsen éle, a töröktől sem kellett volna tartania az udvarnak, hiszen megegyezhetett volna vele a magyarság elrontása végett, a mint alkut birt vele kötni e végből 1615-ben. Különben az 1620 évvel kezdődő évtizedben a török nem is merte volna bántani a német császárt.

E kérdés elintézése még nem meríti ki Bethlen jelentőségét. Jól tudja ezt szerzőnk is; magas szempontból fogja fel Bethlen nagyságát, midőn azt mondja róla, hogy «több századig, egészen Deák Ferenczig és Andrássy Gyuláig ő az egyetlen nagyobb szabású magyar államférfiú, a kinek pályája eredménynyel és sikerrel záródik le.»

Esterházy Miklóst, a nagy nádort, a kinek történetírásunk még nem állított méltó emléket, Andrássy sokfelé kiterjedő figyelemmel jellemzi. Esterházy bölcsességét, ragaszkodó hűségét királyához és nemzetéhez teljesebben és szerencsésebben rajzolja, mint történetíró elődjei. Pázmány pályája már nem érdekli annyira szerzőnket, de azért róla is figyelemreméltó megjegyzései vannak. Pázmánynak többször kétségbe vont hazafias érzésére érdekes világot vet szerzőnk egy ritkán idézett mondással, mely híven kifejezi a török korszak egész tragikumát. «A mi nyomorult nemzetünknek» — írja Pázmány — «szerencsétlensége, hogy az oltalomtól majd annyit kell félni, mint az ellenségtől.»

A forrásokból merített tájékozottsággal és lelkesedéssel ismereti szerzőnk Zrinyi, a költő pályáját és egyéniségét. Gyönyörködik Zrinyi őszinteségében, vallási türelmességében, dogmatikus érzésében és reformatori eszmekörében. Ez eszmekör kapcsolatát egyrészt Esterházy, másrészt Széchenyi István felfogásával tapintattal fejtegeti szerzőnk. De bármennyire szereti Zrinyit, nem akar igazságtalan lenni Montecuccoli iránt. «Nem Montecuccoli rosszakarata, nem is fogatkozásai okozták a legtöbb bajt», úgy mond. Úgy van, könnyen szoktuk venni Zrinyi és Montecuccoli ellentétének kérdését, midőn az utóbbinak rosszakaratára vetjük a súlyt. Ebben ugyan nem volt hiány, de alaposabban kellene vizsgálnunk az ellenséges oldalról kiadott történeti anyagot s magának Montecuccolinak iratait. Ez a vizsgálat bizonyára arra

ösztönözné a magyar történetírást, hogy a százados vitának néhány pontján módosítsa általánosan elfogadott nézeteit. Zrinyi nem veszítene e revisió által, de Montecuccolinak az a terve, hogy a fővárosba tegye át a hadműveletek középpontját, megérdemli a magyar történetírás méltánylatát.

Középszerűek forradalmának nevezi Andrássy a Wesselényi-féle összeesküvést. Kiváló férfiak méltatlan utódjai hihetetlen könnyelműséggel sodorták a nemzetet a forradalom terére oly időben, mikor a nemzetnek erre elég ereje nem volt. Az egész mozgalmat Andrássy a Pauler Gyulától mesterileg tisztázott adatok alapján ítéli meg. Nagyon becses megjegyzéseket fűz a Paulertől megállapított tényekhez. Azokat a nemzeti hibákat, melyek a «csunya bukást» előidézték, megmagyarázza a történeti fejlődés körülményeiből. A dynastia ellenséges érzetele és más okok miatt nem fejlődött ki nálunk a lovagias hűség érzése, ellenben a decentralisatio nagygyá növelte a particularis érzést, a szűkkörű és nyakas egoismust. «A gyakori választásnak» — úgymond — mindig corrumpáló a hatása; a török szomszédsága is rontotta erkölcsi érzésünket.» Azonban a csúfos bukás után következő mozgalmat szép szavakban igazolja szerzőnk. «A mikor a fekete föld mozdul meg» — úgymond — «a mikor a szegény ragad fegyvert és ezrek, mesterséges izgatás és felülről eredő biztatás nélkül, vezér nélkül és talán remény nélkül végső elkésredésükben a türhetetlen elnyomás alól szabadulni akarnak, akkor ítélkezésünkben félre kell tennünk a politikai latolgatás tekinteteit.» De már 1681 óta, a mikor a király vallásos és alkotmányos kérdésekben engedni hajlandó, a hiba «oroszlánrésze a mienk.» Igen bölcsen fejtegeti az ellenállási záradék értéktelenségét, midőn annak eltörléséről szól. «A forradalomnak» — úgymond — «nincs szüksége irott jogra; az az önvédelem természetes jogán alapul. Ethikáját mindig a nemzet létének az érdeke szabja meg és sohasem a szövegezett szabály.» Igen szabatosan jellemzi szerzőnk Kollonics rendszerét s beható fontos tanulmányok alapján foglalkozik II. Rákóczi Ferencz egyéniségével s felkelésével. Bármily melegen méltatja Rákóczi kötelességtudását, egyenességét, nagylelkűségét s előkelő műveltségét, elmondja mégis, hogy nem emelkedett túl a rendi állam fogalmán, hogy nem volt nagyobb szabású reformgondolata. Elítéli pénzügyi politikáját is, de másrészt hálásan elismeri, hogy Rákóczi szükséges munkát végzett. A végső veszedelemből mentette meg a nemzetet. Mindamellett hibáztatja az ónodi politikát, szerinte

az elszakadás gondolata jogtalan és inopportunos volt. Önállóan Lengyelország sorsára jutunk — úgymond — és még nemzeti létünk is elveszett volna. A nemzetközi garantiáért és Erdély önállóságáért, Rákóczi politikájának e két sarkpontjáért, nem volt érdemes áldozatokat hoznunk.

Rákóczi hibázott, mikor Oroszországra akart támaszkodni. A magyar-német szövetség sokkal természetesebb, századok tapasztalata igazolja értékét. Pálffy Jánosnak s Károlyi Sándornak érdemeit sem szabad felednünk, noha Károlyi eljárása nem teljesen kifogástalan az erkölcsi illendőség szempontjából. Egészen véve mégis Rákóczi történeti nagysága kétségtelen s egyénisége örökké buzdító példa gyanánt marad meg a viszonyok változásában.

Körülbelül így vegyít fényt és árnyékot a szerző a nagy mozgalom ismertetésében és megítélésében. Még határozottabb eredményekre jutott volna, ha történetírásunk már elvégzi azt a feladatot, mely szükséges előmunkálata a Rákóczi-kor történet-philosophiájának. Rákóczi önéletrajzának teljes kritikai méltatása még hiányzik történetírásunkban. Innen van, hogy Thököly és Rákóczi viszonyát még nem ítélni meg a kellő méltánysággal, hogy Rákóczi lengyel királyságának kérdéséről sincs eléggé szabatos fogalmunk. Sok más kérdésben is tisztábban látnánk, ha e kritikai munkát már elvégeztük volna. Károlyi elhatározása egyre tisztábbnak és igazotabbnak látszik, mennél jobban behatolunk a nagy kurucz felkelés történetébe.

Bármilyen lesz a jövőnek ítélete Rákóczi szerepéről, Andrassy példát mutatott arra, hogy miképp kell bátor kritikát kegyeletes érzéssel, sokoldalú vizsgálódással és a lényegre törő eszmék latolgatásával összekapcsolnunk.

Befejezése és igazi koronája a nagy kötetnek az a terjedelmes fejtegetés, mely visszaveri Teznernek és Turbának, a két centralista tudósnak támadását a magyar közjog ellen. Ezekkel a támadásokkal érdemes foglalkoznunk, mert ki tudja, messze van-e az idő, mikor az elméleti fejtegetésekből a hatalom levonja majd a gyakorlati következtetéseket. És az új centralista támadás már azért is veszélyesebb a réginél, mert Teznerék nagyobb történeti anyaggal és élesebb logikával küzdenek, mint Lustkandl. De Andrassyban oly ellenfélt találtak, ki súlyos csapásokat mér vértetükre, úgy hogy szégyennel kell majd elhagyniok a csatatért. Tezner azt fejtegeti, hogy Magyarország elvesztette a XVI. század óta nemzeti önálló souverainitását s

hogy a Habsburgokat megillető különféle fejedelmi jogok mind beléolvadtak a császári méltóságba.

Ennek ellenében Andrássy körülbelül a következőket fejtegeti.

Teljes egységgé a Habsburgoknak még a német birodalomhoz tartozó részei sem olvadtak össze. Magyarországot sem fűzte a Habsburgok többi országának egyikéhez sem a legkisebb jogi kötelék; Magyarország és a dynastia többi országai és tartományai között még a personal-unio is oly kevéssé volt jogilag biztosítva, hogy II. Mátyás megválasztása után néhány évig a magyar korona a császári és cseh koronától el is válik. A *pragmatica sanctio*ig sem a Habsburgok különféle fejedelmi jogai egybe nem olvadtak, sem állami uniót megszabó szövetség a rendek között létre nem jön. Tezner a zsitvatoroki szerződés egyes kifejezéseiből akarja következtetni, hogy a Habsburgok nem csupán római német császárok voltak, hanem a Magyarországot magában foglaló összbirodalom császárai. Ez a hivatkozás a zsitvatoroki szerződésre elég világosan bizonyítja, hogy Teznernek sejtelmek vannak ügyének gyengeségéről, különben nem használna ilyen silány fegyvereket is az erősebbek mellett. A zsitvatoroki béke pontatlan terminológiájából Tezner azt is kiolvashatta volna, hogy Rudolf ura volt az egész keresztyén világnak. Komolyabb érve az a centralistáknak, hogy az összállamot a fejedelemnek központosító kormányzata és a központi szervek útján kifejlődött szokásjog keltette életre. De felejtik ez urak azt — mondja Andrássy — hogy »jogi léttel bíró új állam, általában egymástól független országok valószínűsége összeolvadása csak abban az esetben keletkezhetik, ha az egyes országok legfelsőbb akarata önmagának szabadságát megszüntette, vagy legalább bizonyos vonatkozásokban korlátozta és más állam akaratával összeolvadt, vagy más államakaratnak magát alárendelte.

A míg azonban a közösség csak egyes kormányzati ágakra szorítkozik, a míg a törvényhozás önállóságát nem érinti és csak az egyes országok szabad akaratából keletkezik, a míg a közösséget az egyes országok egyoldalú akarata megszüntetheti, addig összállam nem alakulhatott meg. A magyar állam pedig saját akaratával szabadságát semmi más állam javára nem kötötte le.»

Tezner nagy tanulmánynyal kimutatja, hogy a régi magyar alkotmány rendi volt, s hogy a rendi szellem és jog szerint általában és a magyar rendi jog szerint különösen a király mindenható volt.

De itt Tezner felejt, hogy az alkotmányosságnak azt az alaptételét, mely szerint a törvény a leghatározottabb jog forrása s csak a király és a rendek közös akaratából fakadhat, a rendi állam is ismerte. Nem lehet azon kételkedni, hogy a magyar alkotmány azok közé tartozott, a melyeket Fortescue korlátolt monarchiabelinek nevez, a mely nem tisztán királyi és nem tisztán politikai, s hogy a királyok a rendek nélkül törvényeket nem hozhattak s hogy ennél fogva a királyok a rendek hozzájárulása nélkül nem korlátozhatták a törvényhozás önállóságát. Ha a királynak sikerült is saját kormányzati jogait a rendek befolyásától függetlenné tenni és az Európában divatozó felfogást a királyi hatalom patrimonialis jellegéről nálunk is néha érvényre juttatni, a törvényhozás kérdésében a hagyományos fölfogás érintetlen maradt. Tezner fölhozza, hogy több magyar törvény (1608—1807-ig) a királynak megadja azt a jogot, hogy szükség esetében a törvényben megállapított szabálytól eltérjen s nem veszi észre, hogy ezzel maga ellen érvel, mert ha létezett volna olyan általános jogtétel, a mely a királynak megadja a jogot, hogy szükség esetében a törvényektől eltérjen, akkor nem kellett volna e jogot minden egyes törvényben esetről-esetre megadni. Itt azután kitér Andrássy Tezner elvtársának, Turbának egy új keletű tanítására. Turba az 1687-ben megállapított királyi esküből kovácsol fogyvert a magyar közjog ellen. A királyi eskü és hitlevél ugyanis I. József óta azt a záradékot foglalja magában, hogy a király a törvényt úgy fogja tiszteletben tartani, mint a hogyan «értelmezése és használata felett» az országgyűléssel meg fog egyezni s hogy ennél fogva csak e megegyezés után köteles a király a magyar törvényeket megtartani. De ha a királynak kötelezettsége a törvény tisztelete iránt ennyire feltételes, miért vonakodott II. József és most uralkodó királyunk letenni a megszabott esküt, holott az eskü jogossá tehetné volna a kormányzási rendszert, mely a nélkül jogtalan volt?

Az eskünek 1687-iki záradéka csak a törvények revisióját akarta biztosítani, más visszaható, vagy korlátozó ereje nincs. Ma már elmúlt az ok, melyből eredt és csak a régi formához való ragaszkodás miatt maradt meg a törvényben, de jogi tartalma nincs.

Az új eskü a király helyzetét az alkotmányban nem változtatta és nem adott neki a törvények fölé emelkedő oly állást, hogy az országnak sok százados függetlenségét jogérvényesen eltörölhette volna.

Szóval a régi magyar törvényhozásban az államjogi két nagy

tétel, hogy törvényt hozni, módosítani, vagy eltörölni a király és a rendek együttes joga volt s hogy a törvény a királyt is kötelezte, minden kétségen felül áll. Andrassy végül nagy történeti apparatussal végig vizsgálja az összes kormányzati szerveket, a melyek a Habsburg-uralom első két századában magyar állami jellemüket elvesztették s a létrejött kormányzati kapcsolatok jogi természetéről mond véleményt. Megállapítja, hogy az udvar hatásköre nem szüntette meg a magyar állam önállóságát. A törvénytelen hatáskör nem változtatta meg az országnak törvényes függetlenségét.

Andrassy e fejtegetéseit majdnem mindenütt saját szavával ismertettük. Kivonatunk csak utalni akar az eredetinek logikai erejére, nagy történeti és jogi értékére.

Tezner történeti rabulistikájával azt a tételt kívánta elismertetni, hogy az 1867: XII. t.-cz.-ben fenntartott fejedelmi jogok nem magyar fejedelmi jogok, hanem az osztrák császár fejedelmi jogait jelentik. Ilyen nagy lélegzettel akarnak odaát hozzáfogni az 1867-iki alkotás elfúvásához. Ha mi ragaszkodunk Deáknak és Andrassynak egészen világos és többször hangoztatott conservatív felfogásához, ha mi nem faragsúljuk separatistikus irányzattal a mi nagy törvényhozóink alkotását, az osztrák centralisták el fognak némulni és könyveikbe rekesztik nagy fáradsággal gyűjtött fegyvereiket. De bármi történik is, Andrassy történeti és jogi fejtegetéseinek erejét hiába próbálná tagadni Teznerék hada. Ha főhadvezérük erőszakot próbál, ám lássa, hogy' boldogul, de igazoltnak az erőszakot most már a jogosság látszatával sem hirdetheti.

d.

Az angol regény újabb fejlődése.

H. Williams: *Two Centuries of the English Novel*. London, 1911. 8-r., 430 l.

E könyv célja, hogy megrajzolja az angol regény fejlődésének képét az utolsó kétszáz év alatt s bemutassa legkiválóbb képviselőit — Defoetól napjainkig — előzőikhez, saját korukhoz és követőikhez való viszonyukban. Ez főszempontja a műnek, de nem hanyagolja el annak vizsgálatát sem, hogyan tükrözik vissza az életet (hogy belőle mennyit ölelnek föl, az mellékes), milyen lélektani mélység, mennyi drámai erő nyilatkozik bennük s az

emberi életben a véletlen külső képe alatt rejlő láthatatlanból és változatlanból mennyit tárnak elénk.

Az angol prózának először a didacticismus jármát kellett leráznia. Azután lehetett a jellemzésre és az élet kifejezésére gondot fordítani. Williams fontos helyet jelöl ki a picaresque regényíró Nash-nek; Defoe-t egyenesen az ő irodalmi leszármazottjának tekinti. A minden iránt érdeklődő, journalista modorú Defoe-nál mutatkozik a természetes jellemzésmódnak, a modern regénynek első jele *Robinson Crusoe* mindnyájunkhoz közelálló alakjában. Defoe úttörő volt, bár csak az elbeszélő művészet mestere, semmi egyéb. A tömör Defoeval ellentétben a bőbeszédű Richardson a lélektani regény megalapítója, kinél a mese mellékes, fő az eszme, melynek illusztrálására szolgál a cselekmény. Fielding magát az életet tekinti; a morál mellékes nála, a jellemek a jónak és rossznak keverékéből állnak. Smollett nem volt teremtő, de kaland-regényeiben éles megfigyelő tehetségről tanuskodik és hatott Dickensre. Sterne-t kitérésnek nevezi Williams: előszónak könyv nélkül, magyarázatnak szöveg nélkül, kit jobban értettek meg másutt, mint hazájában, ki sentimentális, romantikus volt egy prózai korban s ki a modern impressionismus megalapítójának tekinthető. Goldsmith Angliának egyik legkiválóbb elbeszélő művét adta. Scott föléptével lesz uralkodóvá a regény a modern irodalomban. Már nem szolgáló, hanem nagyhatalom. Williams Scottot főleg mint mesemondót állítja elénk (Sainte-Beuve nyomán), kinek gyermeki látóképessége van, lát gondolkodás nélkül; nem psychologus, hanem költő, ki az élet rejtélyeinek vizsgálatát másokra hagyja.

Dickens a nagyváros életének és a gyermek életének első krónikása; maga a nép gyermeke volt; sympathiája az elnyomottakhoz fordult. Mint művészt, sokban kárhoztatja. Thackeray kiegészítője Dickensnek, a XIX. század legnagyobb írója; élete sötét volt, hírnevet nem nyert, sok csapás érte. A világot boldogabbnak szeretné látni. Charlotte Brontë érdeklődését kevés jellem köré csoportosítja, az életből kisebb területet dolgoz fel. Eliotban előtérbe lép a tudós és a gondolkodó is, ki a körülötte lezajló életet írja le. A nehezen érthető Meredith, a «regény Browningja», a jelen korhoz tartozik. E félreértett író mintája az «időn kívül született embernek» (a man born out of due time). Pessimismusát legyőzte a munka és erő hirdetésével s az emberi természetbe, az emberiségbe s a gondolkodásba vetett hitével. A romanticismus egyesül benne a realismussal.

A virágos kerthez hasonlítható derűs és színes Meredith-nek ellentéte a komor fensíkra emlékeztető, magányos és mélabús Hardy, mint Dickens-nek Thackeray. Meredith, Eliot és Hardy, a modern angol lélektani regény fő mesterei.

Ez élvezetesen megírt könyv sok újat és találót mond, bár többször nagyon is röviden; ott is érdekes, hol közismert tényeket ad elő. Különös gondot fordít a kapcsolatok kimutatására, melyek az egyes írók közt fennállanak. A külföldi irodalmi kölcsönhatásokat sem hagyja figyelmen kívül, de itt beéri egy utalással vagy névvel. Néha túlzásokba téved valamely mű dícséretében, vagy kicsinylésében (Dickens: *Nehéz idők*). Kiseb írókon egy összefoglaló, fejezetben fut végig s Disraeli, Bulwer, Reade és Trollope is csak néhány szónyi fölemlítésben részesülnek.

Rózsa Dezső.

Új magyar írói arcképek.

Farkas Zoltán: *Bajza József élete és művei*. Olesó Könyvtár, 1637—1640. Budapest, Franklin-Társulat, 1912. K. 8-r. 167 l. Ára 80 fill.
Gyöngyösy László: *Mikszáth Kálmán*. Budapest, Franklin-Társulat, 1911. 8-r. 105 l. Ára 2 kor. 40 fillér.

Úgy véljük, teljes joggal foglaltuk e két, könyvszámba menő füzetet az «írói arcképek» közös czíme alatt össze, bár a két szerző egyénisége és módszere ép annyira elüt egymástól, mint műveik külső alakja. A Bajzáról szóló kis alakú, takarékosan nyomtatott, egyszerű kiállítású füzet szerzője új névvel gazdagítja tudományunk munkásainak sorát, nem is czéhbeli ember, hanem tehetséges műkedvelő; a szinte szokatlan pazarlással, nehéz papíron nyomtatott, képekkel diszített Mikszáth-dolgozat irodalomtörténetünk egy régi munkásának műve, a kitől már sok minden kívül Aranyról régi, Gyöngyösi Istvánról új adatokban gazdag könyvet olvastunk. Közös azonban céljük: mindketten hőseik képét akarják bemutatni, s közös az a sajátságuk, hogy többet ígérnek, mint a mennyit adnak: Farkas Zoltán teljes életrajz helyett jóformán csak Bajza írói egyéniségének méltatását, tehát mintegy lelki arcképet, Gyöngyösy László életrajzi adatokat, vonásokat Mikszáth külső életének képéhez. S a föladatnak ez a korlátozása menti is a két dolgozat megjelenését, a mi valóban mentségre szorul, mert mind két író pályáját eddig is részlete-

sen ismertük Badics és Várdai munkáiból. Hézagot ily módon nem pótolnak; vizsgáljuk, tudnak-e mégis értékeset adni.

A két füzet közül Farkasé az érdekesebb. Badics Bajza-életrajza alapvető vázlat s főképp a szakembereknek szól; a keretet kitölteni lelki rajzzal s a nagy közönségtől ma már távolabb álló alakba életet öntve közel vinni hozzá: nem könnyű, de nem is hálátlan föladat. Biztos ítélő erő, a lényeges és jellemző iránti érzék, kiművelt ízlés, a styl nagyobb művészete azok az adományok, a melyek az e fajta vállalkozás sikerének elengedhetetlen föltételei. Ezek a fiatal, kezdő emberben ritkán egyesülő erények, ha nem is teljes tisztaságukban, megvannak Farkasban. Megérzi Bajza költészetében azt, a mi jelentős, a mi a maga korában újszerű és hatásos volt, s ügyesen, Péterfy tárgyalási módjára emlékeztetve, szedi szét elemeire az egyes verseket; maga is meglévén áldva kritikusi, analýsáló hajlammal, okosan fejtegeti a kritika hivatását s Bajza kritikai működését. Vannak találó megfigyelései s æsthetikai műveltségénél fogva valóban értékes megjegyzései. Az a pár sor p. o., a melyben a színszerűségnek sokat vitatott fogalmát meghatározza és jelentőségét megállapítja, olvasott és elmélkedő emberre vall, a ki tömören és mégis sajtászerűen — élesebben — megvilágítva tudja bemutatni a közkeletű igazságot.

De nem csak elemezni, hanem megjeleníteni is tud a szerző. Bajza pályája kezében nem hull szét alkotó elemeire, hanem az egyes elemek egységes, találó képpé olvadnak össze. A kép nem minden ízében hű a valósághoz, de jól van megszerkesztve, rajza biztos: a maga egészében érdekes. S a mi műkedvelő tudósnál — *contradictio in adiecto* — egészen szokatlan, igen helyes irodalomtörténeti szempontjai vannak, tudja, mi az irodalomtörténeti távlat, s hősét a kellő szögből tekintve nem válik igazságtalanná sem Bajza, sem a közönség iránt. Azonkívül könnyen, folyamatosan, sőt gyakran vonzón ír, menten a szak tudósoknak kissé száraz és nagyon nehéz stylizáló módjától.

Ez a kellemes előadó mód a könyvnek legnagyobb veszedelme. A laikus olvasó ugyanis átadva magát a szépszavú kalauznak, a tévedések egész tömegét veszi észrevétlenül magába. A szakembernek nem vész csudája, látva a pozitív ismereteknek azt a meglepőn csekély mennyiségét, a melyből Farkas mondani valóját merítette. Elolvasta Badics említett életrajzát, azután rábízta magát azokra a fogyatékos ismeretekre, melyeket a középiskolában szerzett s a melyek azóta még jobban elhalványultak.

S ennyi tudománynyal akarja megrajzolni nemcsak Bajza fejlődését, hanem a mi még érthetlenebb, kapcsolatát a korrallal, az írókkal és az irodalommal. Teljesen tájékozatlanul fog a legnehezebb kapcsolatok megállapításához, s így természetesen minden lépése egy egy botlás. Maga idézi Bajzának egy mondását: «Mert az még tűrhető baj, midőn nem tudunk: ott a veszély, midőn rosszul tudunk». Mintha Bajza megérezte volna, hogy élete rajzát Farkas Zoltán fogja adni! Nem ismervén eléggé a kor tudományos és irodalmi törekvéseit s épen nem a Bajza előtti irodalmi viszonyokat, egész légió azoknak a ténybeli tévedéseknek száma, a melyeket minden szakember fejből megigazíthat. A lényegesebbeket összeállította Badics Ferencz és Oroszi József,* de számukat igen könnyen meg lehetne kétszerezni. Plutarchos szeretett apró vonásokkal jellemezni, egy-egy kicsinyesnek látszó, külső jelenségből következtetni hőse jellemére. Őt követem, mikor a példák hosszú sora helyett arra utalok, hogy Farkas leírja vagy harminczszor Shakespeare nevét, s noha a névnek két elfogadott helyesírása is van, még véletlenül sem hibáz rá a helyesre, hanem Shakesperenek vagy Shakespernek írja. A ki még a legnagyobb modern költő nevét is következetesen elhibázza, annak a munkája a legjobb esetben is hihetetlenül fölületes.

A fölületességen, tájékozatlanságon kívül a másik hibája az, hogy szereti a nagyhangú phrasisokat; nem azokat az üres szóvirágokat, melyekkel régebben el volt árasztva a magyar stylus, hanem az előadás fölösleges megtüzelését mindenféle oda nem illő vagy semmit meg nem magyarázó philosophiai terminusokkal. Fiatalabb, külföldi kritikán nevelődött irodalomtörténetíróink közös vétke ez, s Farkasnál helyenként a modorosságig fokozódik. Csak egyet idézek: «Lessing, Herder, Goethe, Schiller . . . ez a négy író négy külön világot jelent, rationalismust, pantheista naturalismust, realista világsynthesist, idealista dualismust». Fogadjuk el igaznak, a mit a szerző mond, de akkor is mire jók ezek a mázsás szavak, ha utána ezt olvassuk: «E hatalmas impressiók között nehezen tudott néha Bajza eligazodni, mert hatásaik nagyon is egybefolytak és egyik a másikon épült fel». Semmivel sem tartalmasabb, mint apáinknak ma már lenézett styl-cziczomái.

Nemcsak ilyen külsőségekben nyilatkozik Farkas modorossága. Szereti az élet és irodalom köznapi jelenségeit is a philo-sophus szemével tekinteni s ennek megfelelően ítéleteit philo-

* L. Akadémiai Értesítő, 1911. 384. l. és Egy. Phil. Közl. 1912. 35. l.

sophikus mezbe öltöztetni. S mivel a nyers anyag nem simul kellőképen a XX. századi terminológiához és gondolkodásmódhoz, nem a tárgyhoz nem illő szempontot dobja el, hanem az anyagot idomítja hozzá. Abstrahál, általánosít, schematisál — s az eredmény: a fogalmaknak és ítéleteknek eltolódása, a kifejezés határozatlansága, bizonytalanság és tévedés a jelenségek beállításában és megfejtésében. Szóval az a philosophikus kód, a mely a kis munkán előmlik, szintén — bár valószínűleg akaratlanul — a szakismeretek hiányának elleplezésére szolgál.

Farkas Zoltánnak ez az első kísérlete nem jelent nyereséget az irodalomtörténet számára. Fog-e ezután az ő értékes egyénisége hasznosat nyújtani, attól függ, lesz-e elég kitartása megszerezni minden tudományos foglalkozás nélkülözhetetlen alapját, a kellő ismeretet.

Gyöngyösy könyvével rövidebben végezhetünk. A munka keletkezése magában rejti értékének megállapítását. A szerző a 80-as években a *Pesti Hirlap* szerkesztőségében együtt dolgozott Mikszáth-tal, s a mit akkor életéről és műveinek létrejöttéről a nagy írótól hallott, azt följegyezte, majd fölfűzte az életrajz fonalára, megtoldotta egy-két munkájának rövid, pár sornyi méltatásával s épen egy negyedszázadig hevertette. Anyagának elrendezése emlékeztet ugyan Várdai 1909-ben megjelent Mikszáthjának szerkezetére, ez azonban lehet véletlen is, oly természetes a kettejüktől követett csoportosítás.

Mit nyújt tehát az új könyv? Két dolgot. Egyfelől a 80-as évek Mikszáthjának írói képét, úgy a mint Gyöngyösy szemében annak idején tükröződött, másfelől egy csomó anekdotát, történetkét, többekévesbbé fontos eseményt, melyeknek hőse is, szerzője is Mikszáth.

Az első, a minek a szerző sem tulajdonít nagy fontosságot, nem motiválta volna a könyv megjelenését. A kortársak ítélete kétségkívül érdekes, de ilyen megkésett tolmácsolása csak akkor volna helyénvaló, ha a tolmács is méltó volna az érdeklődésünkre. Így mindössze a Jókaiival való összehasonlítást dicsérhetjük, a melyben rövid másfél lapon egy csomó életrevaló gondolatot pendít meg. Egyébként a tudományt 1911-ben meglehetősen hidegen hagyja, mit tartott Gyöngyösy 1886-ban Mikszáthról. Az értékelés időpontjának ez a visszafordítása a multba igen sajtászerű következményekkel jár. A szerző meggyőződött azóta, hogy a Mikszáth-család nem volt nemes,* a szövegben azonban —

* Bizonyítékai csak negatívek s a kérdést véglegesen nem döntik el.

hogy ne zavarja a följegyzés régies hangulatát — még a régi álláspontját hirdeti. Egy más alkalommal megjósolja, hogy Mikszáth fog még különb regényeket írni, mint a *Nemzetes uraimék* s a *Lohinai fű*. 1886-ban ez érdekes jóslás lehetett, ma azonban egészen úgy hat, mint valami vaticinium ex eventu.

Fontosabb és értékesebb eleme a könyvnek a második, s az értékelő Gyöngyösnél jobban leköti a figyelmet az adatközlő. Találunk a könyvben több eddig nem ismert adatot, így p. o. a családnak polgári származásán kívül azt, hogy Mikszáth nem Szklabonyán, hanem Pelsőczön született. Van azonban egy kis baj: Mikszáth, a kinek állításait Gyöngyösy saját kijelentése szerint pontosan jegyezte föl, nagyon rosszul emlékezett multjára. Nemcsak azt nem tudta, mikor született (1849-et mond 47 helyett), nemcsak három-négy évvel eltolja gimnáziumi pályáját (1857 helyett 1860-ban kezdi meg a könyv szerint), nemcsak érettségijének évére nem emlékszik, hanem — nagyon különös — a 80-as évek közepén az egy-két éve kötött házasságát (1883) tíz évvel korábbra 1873-ra helyezi. Nem kutatom, ki felelős ezekért a tévedésekért s a belőlük következő helytelen következtetésekért, de az kétségtelen, hogy nagyon megingatja a könyvbe vetett bizalmunkat.

Több a belső valószínűség azokban a rajzokban, a melyekkel Mikszáth vármegyei, első pesti és szegedi életére vet világot. Legnagyobb részük inkább érdekes, mint jellemző. Mikszáth jellemét nem mutatják be ismeretlen oldalról s az egyéniségéről tudatunkba rögződött képet sem változtatják meg. Közönségünk azonban, mely szereti nagy írónkat bizalmas környezetükben meglepni, hiszem, hogy érdeklődéssel fogja szemlélni ezeket a többé-kevésbé ügyesen alkotott pillanatnyi fényképeket. A tudomány embere is értékesítheti, mert Mikszáth életére vonatkozólag becses források.

Milyen kár, hogy nem maga Mikszáth vetette e képeket papírra! Gyöngyösy ugyanis nem Eckermann szerepére vállalkozott, hanem átvéve Mikszáth-tól a szót, több ízben elbeszélés alakjába önti a mesélgetést. Már pedig ő nem Mikszáth. Látszik a könyvén, hogy sebtiben papírra vetett, gyakran pongyolán fogalmazott jegyzetekből épült föl, de mégis a közvetlenség varázsa nélkül, mert nagyobb ambícióval, mint a mennyire anyaga föl jogosítaná, a közlés és méltatás kettős hivatását összevegyíti. Két nyulat üldözni nemcsak a francziáknál, hanem nálunk is veszedelmes! Az bizonyos, hogy Gyöngyösy könyve Mikszáthnak

sem élet- sem jellem-rajzát nem nyújtja, a mit az egyszerűségében is sokat mondó címe után joggal várhatnánk tőle. Könyve még sem volt fölösleges: megérdemli hálánkat, hogy írásba foglalta, a mit magától Mikszáth-tól hallott.

r. r.

James és Bergson.

1. W. James: *Philosophie de l'Expérience*. Paris, 1910. Flammarion.
(Az angol eredeti címe: *Pluralistic Universe*.)
2. A. Steenbergen: *Bergson's intuitive Philosophie*. Jena, Diederichs.
1910.

W. James utolsó könyvéről, a *Pluralistic Universe*ről szeretnék egyet-mást elmondani a magyar közönségnek. Philosophiai műről akarva számot adni, igen nehéz feladat vár az ismertetőre, még ha oly világosan író gondolkodóval kell is szemben állnia, a milyen James volt. A gondolatoknak legsajátosabb jelentése, egyéni színe, igazi értéke rendszerint ki szokott siklani a számadó tolla alól. A gondolatok az ember legbensőbb élményei, mindegyikük létrejöttéhez alkotójuk egész tapasztalata volt szükséges, és csak ez lehet igaz magyarázójuk. Tehát annak, a ki írni akar róluk, megalkotójuk egész gondolattörténetét mintegy összesűrítve, utána kell élni, gondolni, ha helyes értelmüket akarja megragadni.

Nem czélom e pár sorral ennek a könyvnek egész tartalmát elmondani, csak a főváz megrajzolása mellett föl akarnám tüntetni, mint mutat át James Bergsonra, s a pragmatismus lendülete mint vész el a bergsonismus erősebb hullámában. Egy hatvanon túli gondolkodó, a ki maga is vezér, hódolattal hajol meg itt a fiatalabb, tetterősebb, vezérnek termett bölcsész előtt: íme ez a könyvben a legérdekesebb, eléggé ritka emberi documentum.

James neve már régebben programmá vált. Nem hiába ő írta a legkitünőbb lélektant, a mely leghűbb képe ma ennek a kezdet nehézségeivel küzködő, nagyra hivatott tudománynak, de egész szellemi alkata a psychologusé. Faculté maitresse-e a lelki jelenségek bámulatos éles megfigyelésében és elemzésében rejlik. De nem maradt egy tudomány szűk keretében, hanem tovább nézett, s gondolkozni mert a világ és az ember örök problémáiról. Bölcséleti elméleteit szintén psychológiájára építette. A valósághoz ragaszkodó amerikai szellem is érzik sok gondolata megszületésén és a pragmatismus eredete James psychologusi képességeiben, valamint az amerikai közszellemben egyformán keresendő.

Ez a már nagyjelentőségűvé lett gondolatirány előkelő helyet

foglal el abban az élénk szellemi áramlatban, a melynek körülbelül húsz esztendő óta a philosophia föléledését köszönjük. Két nagy irány küzd itt egymással, az intellectuális és a sentimentalis. Amott az értelem logikai műveleteit hiszik czélravezető eszköznek, itt az igazságot a közvetlen lelki megérzésben, az intuitióban keresik. Amazok a szemlélődés, ezek a tett emberei; ott a Spinoza geometriai okoskodása járja, itt csupa mozgás, organikus látás. Általában úgy látszik, a XX. század philosophiáját inkább a módszerek, az igazsághoz vezető utak érdeklik, mint a rendszerek. Nietzsche útjelzése, a spenceri evolutio, a történelmi materialismus, pragmatismus, humanismus, bergsonismus, — mind-mind inkább módszerek, új utak az igazság felé, a melyek befejezett kerekiségre éppen nem törekeshetnek. A Descartes, Spinoza, Leibnitz, Fichte, Schelling, Hegel rendszeralkotó elméjének örökösei alig akadnak, s a kik vannak, vezetni nem tudnak. A «scientismus» csak a positiv tudományok tényei közt való kapcsoló magyarázatot akar nyerni a philosophiában, a tágabb értelemben gondolt «pragmatismus» pedig a lelki élet, a moralitás jogait hangsúlyozza.

Az intellectuális áramlat hazája Németország, a par excellence philosophusok classikus földje, míg a sentimentalis a francziák, angolok és amerikaiak közt hódít.

Közismert a német gondolkodás merev chablonja, esoterikus, occult volta, a mi a világos könyvet igen könnyen «oberflächliches Zeug»-nak és «ganz unwissenschaftlich»-nak hajlandó tartani. A világot egységnek szereti fölfogni (monismus) s a tapasztalat sokféleségét (pluralismus) látszatnak véli.

James a világ egysége tagadásával sokfélesége mellett tör lándzsát. Hangsúlyozza a bölcsészetnek egyéniséghez kötött voltát s eddigi sikertelenségének okát a Platon és Aristoteles nyomán haladó intellectualismus hibáiban keresi. Ez állította szembe a phänomenalist az absoluttal, mikor a fogalom és a valóság különfélesége miatt kibúvó magyarázatot keresett, s kénytelen volt az ismeret viszonylagosságát hirdetni, mert különben képtelen megérteni az érzéki tapasztalat discontinuitását a világ continuitásával szemben; holott a megoldás nem a tapasztalat megvetése, hanem nagyobb megbecsülése.

Hegel azt hiszi, hogy a fogalom kizárja a valóságból is mindazt, a mi nincs benne a fogalom meghatározásában. Ő úgy gondolkozott, mintha minden fogalomnak meglenne az æquivalens valósága és az ellenkezője. A fogalmak élő valóságokká

lettek lelkében, «philosophiai képzelete mozgókká tette az eszméket, dramatisálta az abstractiókat» — mint egyik nagy tanítványáról, Taineről mondotta Barrès.

Fechner a *Zend Avestá*-ban már az intuitióhoz fordult s a philosophiát, a mely már nagyon fogalmi költészetté lőn, igyekezett az élethez közelebb hozni. Különben bizonyítási analogiáin látható, hogy a philosophia nem tudomány, hanem a tapasztalatnak jelentést adó visio. Segítségével lehet a tudományokat fejleszteni, de maga teremtő látomás; a philosophusok nem tudósok, hanem művészek. A logika pedig arra jó, hogy a látomás föltétlen, közvetlen igazságát a lassan baktató észszel is elfogadtassa.

Az öntudat bonyolódott összetételét óriási fáradság árán sem volt képes James az intellectualismus segítségével megérteni. Magyarázataiból mindig hiányzott az élet, és bizonyos szellemi kétségbeesés fogta őt el. Ilyen hangulatban ismerkedett meg Bergson gondolkodásával, a mely egyszerre világossá tette előtte régi sejtelmét, hogy szakítani kell a lélektelen lélektannal és az absolutista logikával, mely az azonosság elvén nyugszik. Vissza kell térni a valósághoz, az élethez, a közvetlen tapasztalathoz, az abstracttól a concréthez. A természetben nem szabad a lelki jelenséget kivételnek tekinteni, hanem szabálynak. Bergson munkásságában különösen az intellectualismus kritikáját hiszi korszakalkotónak, s abban a meggyőződésben írta meg ezt a könyvét, hogy Bergson végképpen és visszatérhetetlenül megölte az intellectualismust.

Bergson Henri csakugyan nagy gondolkodó. Kant óta alig van hozzá mérhető. Sőt a königsbergi bölcsnek hitem szerint ő az igazi folytatója. Az bebizonyította a logikának a világ megismerésére való használhatatlanságát; utána Fichte, Schelling, Hegel a reactiot jelentik, míg a kritikai philosophia után az új útra térést Bergson képviseli.

Rokonai a gondolkodás módjában talán Descartes, Malebranche, Maine de Biran és Ravaisson. Nála mégis minden gondolat új és egyéni. Olvasása nem könnyű feladat, mert megértéséhez nem elégségesek a régi, megszokott formák. Minden lapján csupa új dolog s a mellett bámulatos stylistá, a ki eleven képekben szemlélteti a legmélyebb elvontságokat.

Kezében a metaphora hatalmas bizonyító eszközzé vált: Hasonlatai előbb meglepnek, azután szinte erőszakkal hatalmukba kerítik meggyőződésünket. Bergson érdeme, hogy a philosophiának új, tudományokkal szemben transcedens jelentést adott és a biológiát új cél felé terelte. A régi bölcsészet az élettelen jelen-

ségeken épült fel, Bergson az élet bölcséletét akarja megalapozni. Mindent az élet teremtő lendülete, az idő termékeny méhe hoz napvilágra, tehát az élettüneményeket teszi elsősorban vizsgálata tárgyává. Gondolkodásának egyik sarkköve az inorganikus és az organikus, a geometrikus és az élő közt való ellentét. Ez hatalmas és mély metaphysikai gondolat, de a tudomány mai ismeretei nem mindig igazolják, sőt — mint a szaktudósok mondják — nem egyszer ellene bizonyítanak. A másik alaptétele az élet transcendens volta, mit a mechanizmus és a czélszerűség nem képes megmagyarázni. Ha a czélt valami előre kész tervnek értjük, a mi felé halad az evolutio, akkor tévedünk; de ha a Kant értelmében vett magyarázó eszmét látunk a «czél» gondolatában, akkor a szerves fejlődés kielégítő magyarázatát leljük meg benne. Ilyen finalismustól maga Bergson sem tud teljesen menekülni, noha a czél szót szándékosan kerüli és a rôle, essence, fonction fogalmakkal helyettesíti. Az ő tanításában az élet «czélja»: minél több szabadságot vinni a determinált szervesetlen anyagba, az anyag energiájának a maga céljaira való fölhasználása. Hiszen az élet teremtő lendület, egységes valami, mely az anyag ellenében mozog s ennek az ellenállása miatt szakad különféle irányokba, mint a szétrobbanó gránát.

A test cselekvési központ; eszköz, a melynek célja más tárgyak megmozdítása s képzetalkotásra képtelen. A helyett, hogy az érzésből indulnánk ki (a miről mystikumnál egyebet alig mondhatunk), a cselekvésből kell kiindulnunk; abból a tevékenységünkben, hogy a dolgokban változásokat hozzunk létre, mert öntudatunk is ezt tartja az összes organismusok központi főjellemtvonásának. A materialismusból és idealismusból, realismusból és piritualismusból kivezető út a józan észhez való visszatérés. Az anyagnak nincs semmi rejtett tulajdonsága s lényegében a tiszta szrevétellel azonos.

Ismereteink két forrása az értelem és az ösztönből sarjadt intuitio. Ezek ellentétek és egymás kiegészítői. Az értelem jellemzője az anorganikus eszközök készítése (Homo faber), az ösztöné az organikus természeti eszközök felhasználása. Az értelem viszonyokat, azaz formákat ismer meg, az ösztön ismerete mindig a dolgokra vonatkozik. Az ösztön consubstantialis az étellel s ha a benne szunnyadó öntudatot megkérdezhetnők, az élet legrejtettebb titkaira kapnánk feleletet. Igazi sympathia, együttérzés ez, a szó eredeti jelentésében. Az intuitio pedig az grdektelenné vált ösztön, mely képes tárgyról elmélkedni. Phy-

sikánk megismerése teljesen gyakorlati, az értelmén nyugszik; kell lenni egy kiegészítő metaphysikának, a mely felölelje azt, a mit a physika elhagyott, s ámbár a gyakorlatban haszontalan, igazán elmélett legyen, fejlessze az intuitiot és tárja föl a valóság élő képét. A praëcisitást többre becsülheti valaki az életnél, a dogmát az intuitionál, de sohasem szabad akkor elfelednie, hogy ez csak úgy lehetséges, ha ismeretei gazdagságából és mélységéből elveszíti azt, a mit szabatosságban és pontos meghatározottságban nyer. Az intuitiot nem szeretik használni, de ez nem bizonyítja egyúttal terméketlenségét. Hogyan állíthatná valaki, hogy a műveletlen föld terméketlen? Lenézés helyett inkább a megértésre kell törekedni.

Ime egy piczinyke csöpp a bergsoni gondolkodás nagy tengeréből. Ezt sem lehet kagylóval kimerni, hanem az értelem útszétöiben elfáradt elmének beléje kell vetni magát és akkor olyan gyönyörűséget és lelkesültséget fog érezni, a milyen James könyvéből nevet vidáman felénk.

Bergson egyik nagy érdeme, hogy rámutatott a térbeli idOLOKRA: fölfedezte fogalmainkban a geometriai metaphorákat, gondolkodásunknak a térben való megtörését, mely szegénynyé és alaktalanná teszi a primitiv intuitiot. Vele kezdődik a metaphysika újjászületése. A rendszer nem célja; az ő philosophiája egy messze út kezdete, a melynek végére érni lehetetlen. Gazdag, mint az élet, s ezen az úton sem állapodik meg soha a fejlődés. Egész sereg gondolkodó fog még dolgozni a Bergson művén, a megkezdő nemes szellemében, mert ez a philosophia nem valami kész vélemény kerek egészbe foglalása (a mik rövid idő múlva egészben válnak a mult emlékeivé), hanem mozgó, haladó, fejlődő, élni akaró módszer. Nyomában jól látja James a panpsychismus és a pluralismus diadalmas előnyomulását, a mi a vallás és a bölcsészet új korszakát nyitja meg. Franciaországban jeles követők járnak ebben az irányban, nálunk Prohászka Ottokár csatlakozott Bergsonhoz akadémiai székfoglalójával. A vallásos renaissance itt jó nyomokon indul, mert az új gondolkodók istenfogalma nem a scholastikus theologia üres és irreális istene, sem a pantheismus értelmetlen szörnyszülöttje, hanem élő isteni valóság, az, a kiről a nagy Pascal ezt jegyezte föl emlékeztetőül az elragadtatás éjszakáján (1654 november 23):

«Dieu d'Abraham, Dieu d'Isaac, Dieu de Jacob, non des philosophes et des savants... Dieu de Jésus-Christ.»

A vármegyéről.

Rábel László: *A vármegyék multja és jövő hivatása*. Jogtörténeti és politikai tanulmány. A szerző kiadása, 352. l.

A mult század hetvenes éveinek elején a jobboldali ellenzék vezérétől, Sennyey Páltól eredt az a mondás, mely azóta szárnyas igévé vált, hogy a magyar közigazgatás terén ázsiai állapotok uralkodnak. A hetvenes évek óta kétségkívül nagyot haladt a közigazgatás. A modernebb állami administratio mellett ez az intézmény is mind jobban kivetkőzik patriarchalis hagyományából. De a tagadhatlan fejlődés ellenére is messze járunk még attól, hogy a nyugat-európai vagy akár csak az alkotmányos intézményeiben kevésbe vett osztrák közigazgatást alaposság, megbízhatóság és gyorsaság tekintetében utolérjük. A vármegyei igazgatás megjavítására célzó javaslatok a magyar publicistikai irodalomban a centralisták föllépése óta gyakran széles hullámokat vető és ideges vitákat idéztek elő. A municipalisták és az állami központosítás hívei közt lefolyt irodalmi küzdelmek azonban tisztázták a nézeteket s bizonyos megegyezést hoztak létre, hogy a tervezett reform egyrészt a parlamenti felelős kormány elvével összhangban legyen, másrészt fentartsa a vármegye alkotmánybiztosító szerepét.

A vármegyék reformja Magyarországon nemcsak egy sereg társadalmi, hivatali és állami feladat bonyolult tömege, hanem a nemzet fennmaradására nézve életbevágó nemzetiségi és különleges politikai kérdések megoldását jelenti. Ezért aláírhatjuk a szerző azon tételét, mely szerint a közigazgatásnál kell leginkább figyelembe venni azt az elvet, hogy idegen nemzetek intézményeinek átültetésével nem szabad kísérletezni, még akkor sem, ha azok otthonukban beváltak. A közigazgatás a nemzetek leg-sajátosabb alkotása s bizonyos állandó politikai körülményeknek leszűrődött eredménye (229. l.). E kiindulópont vezette a szerzőt arra, hogy megrajzolja a vármegyei intézmény multját s a tervezett közigazgatási reformot a multtal hozza szerves kapcsolatba. Tanulmánya két részre oszlik, egy történeti és egy inkább administratív szakkérdéseket tárgyaló részre.

A vármegyék történetének megírásánál régi, ismert forrásművekre hivatkozik. Érdemét itt abban látjuk, hogy könnyed és világos áttekintést nyújt a municipalis rendszer történeti fejlődéséről s az anyagot helyes beosztással és értelmesen kezeli. Nem mond újat, de megírta a vármegye történetének kéziköny-

vét. Előttünk áll az Árpádok meglehetősen népies szerkezetű vármegyéje, mely lassankint átalakul a nemesi társadalom leghatalmasabb tényezőjévé. A királyi vármegye, a melynek tisztviselőit az Árpádok idejében még a király nevezi ki, utóbb mintegy a főúri autokratia ellensúlyozója gyanánt a középbirtokos nemesség, a populus Werbóciusus önkormányzati szervezétévé válik. Nemzeti hivatásuk a török hódoltság korában kezdődik s a nemzetietlen korban érnek fejlődésük tetőpontjára. Életrealóságukat a viszonyokhoz való önkénytelen alkalmazkodásuk bizonyítja. 1711 után új változáson esnek át; az eddig honvédelmi alapokon álló vármegye polgári szervezetté válik. 1563-ban hívták meg utóljára fejenként az országgyűlésre a nemességet; a XVI. század utolsó évtizedétől fogva az országos politika irányát a vármegyéken döntenek el, akár volt országgyűlés, akár nem (159. l.). A XVIII. században a rendi társadalom egészen a vármegye üléstermeibe szorul. Az évnegyedes közgyűlések keveset foglalkoznak a helyhatósági közigazgatás ügyesbajos kérdéseivel (196. l.), az ország közállapota előbbrevaló, mint a helyi érdekek gondozása. A nemesi osztályszellem e vármegyei tanácskozásokon a jogrendnek csak azt a részét fejtette ki, mely szociális hatalmának biztosítására szolgált, a többit elhanyagolta. Azonban éppen az országos ügyekkel való foglalkozás kitűnő iskola volt az országgyűlésekre. A XIX. század reformkorszakának államférfiai jobbjára a vármegye ülésterméből kerültek ki.

Rábel művének második érdekesebb része a közigazgatás reformjával foglalkozik. Tervében ragaszkodik a régi, kipróbált alapokhoz. E reformnak szerinte első lépése a mai választási rendszer megváltoztatása, mely nem lényege, csak járuléka az önkormányzatnak. Sajátságos közjogi helyzetünkben azonban csak akkor fogadható el a kinevezési rendszer, ha ezzel együtt jár az önkormányzati jogkör kiépítése. E nélkül — úgymond — könnyelműség volna a vármegyék választójogát feláldozni, bármennyire ellenkezik is manapság a közérdek követelményeivel (323. l.). Szalay László szerint: van valami, a mi több a megyénél és e valami az ország. Az állandóságot, a megbízhatóságot, egységes szellemet jobban biztosítja a kinevezett tisztikar, mint az, a mely egymással politikai harcban álló, egymást legyűrní igyekvő társadalmi tényezők birkózásából vetődik össze. Különösen fontos ennek a kérdésnek megoldása az általános választójog megalkotásával kapcsolatban.

A kinevezés rendszerét Rábel azzal az óvszerrel fogadná el, ha törvénybe iktatják a közigazgatási tisztviselők elmozdíthatatlanságát, oly módon, mint a törvénykezésnél (287. l.). Ennek meg volna az az előnye, hogy a választással együttjáró pártpolitikai és felekezeti gyölködések nem dűlnék fel egy egy tisztújításon a vármegye nyugalmát. Magában a tisztikarban is nagyobb lenne az összetartás érzése, melyet a választási harcok csak gyöngítettek. A kisebbségben maradt tisztviselő úgy érzi magát, mintha «minden kutat megmérgeztek volna körülötte». A mesék világába való az az állítás, hogy a kinevezési rendszerben a megyei hivatalnokokat ide-oda fogják áthelyezni, az ország egyike végéről a másikra. Nincs olyan pálya, a hol a helyi viszonyok ismerete olyan elsőrendű feladat volna, mint a közigazgatásban. A kormány maga jutna a legnagyobb zavarba, ha idegen tisztviselőkkel kellene intéztetnie valamely vármegye közigazgatását. Szerző szerint véget kellene vetni valahára a merev centralisációnak, a mely a központi ministerialis hatóságokat sok fölösleges munkával terheli. A folytonos központosítás az oka, hogy a mai vármegye részben csupán emlék, illetőleg területi fogalom (299. l.). A természetes fejlődés kedvéért meg kellene hagyni a megyebizottsági választásoknál a censusos, noha a mainál szabadelvűbb rendszert az általános választói jog mellett is, de a virilismust el kellene ejteni (301. l.) A szerző részletes javaslatot készített a vármegyei közgyűlés hatáskörének megállapítására is. A tisztviselők kinevezése esetében fölöslegessé válnék a főispáni állás, mert az alispán első tisztviselője a törvényhatóságnak s egyuttal a kormány bizalmi embere. Néhány kisebb vármegyének egyesítése pénzbeli megtakarítást s gyorsabb ütemben mozgó közigazgatást eredményezne (306. l.). A vármegye reformja természetesen magával vonná a községek és járások igazgatásának reformját is, a melyre vonatkozólag szintén figyelemreméltó tervet találni e könyvben.

Utolsó fejezete a közigazgatás nemzeti feladatairól szól. Lendületes hangon, a régi magyar publicisták vezérczikkreire emlékeztető tónusban záródik ez a tanulmány, a mely figyelmet érdemel politikusainknál is s tanulsággal használható lesz, ha elérkezik a reform ideje.

Pethő Sándor.

GYULAI PÁL, A KÖLTŐ.*

Hegynek megýünk fölfelé, szőlők és gyümölcsösök között. A kánikulai kora délután el nem felhözött napja hatalmasan ontja ránk tüzes hevét. Leányfalván vagyunk. Sehol Európában nincs melegebb, mint itt, a repedezett agyagtalajú hegyoldalon. Akár előre nézek az ormokon sötétlő hűvös erdők felé, akár visszatekintek a mélyen mögöttünk folyó Duna ezüst vizére, tantalusi érzések epesztenek.

Fél lépésnyivel előttem az öreg Gyulai Pál. Fején levont peremű, puha fonású szalmakalap, szájában hosszúszerű selmeczi pipa, balkarján kis kézi kosár, jobbában erős kampós bot, melylyel szapora lépteit segítgeti. Lába körül eklendez piros nyelvű, lihegő kutyája, a korcs, de hűséges falusi fajzat, Pufi. Hátrább két hallgatag, meg egy beszédes parasztember, Gyulai Pál vadon viruló csekély szőlő- és gyümölcsfa-gazdaságának feles számú és a természet dolgaiba vajmi keveset avatkozó majorosai. Aztán, ezekkel egy csoportban, három kicsi kisasszonyka, meg egy pöttön ifurka, — az én gyermekeim. A kutyát s engem kivéve a vegyes társaság minden tagja visz egy-egy ép olyan kosárkát, mint maga a vezér.

A furcsa menet gyümölcs vadászatra indul.

A vadász-sportnak ezt a sajátságos ágát, úgy hiszem, sehol másutt nem üzték még soha. Egyedül az öreg Gyulai Pál találta ki, hogy kosárákkal fegyverezze fel magát, s a maga leányfalvai kis körét, s neki induljon velünk örült melegben az ő pagonyának. Hátha akad abban zsákmányul

* Emlékbeszéd a Kisfaludy-Társaság 1912 február 11-iki ünnepélyes közülésén.

valamely érett körte vagy alma!... S ha vajmi ritkán csakugyan akadt s egyik-másik kosárkában végül is pironkodott némi eredmény, a kedves öreg úr öröme volt ezen a legdiadalmasabb.

Mert az öreg Gyulai Pál meg volt róla győződve, hogy fái, melyekkel minden szakértés nélkül oly sokat vesződött, azért vannak, hogy gyümölcsöt teremjenek.

Holott valósággal azok csak azért voltak, hogy virágozzanak. Hogy virágzásuk mulékony, de évenként megújuló bűbájával öreg költő-gazdájukat ilyen finom, méla dalra ihlessék:

Szép tavaszi nap van,
Merengve magamban,
Kertemben sétálok.
Fáim virágszeggel
Néznek rám s víg kedvvel
Üdvözlik gazdájok.

«Mért búsulsz jó gazdánk?
Hátha felvidítnánk!
Vége már a télnek:
Kék ég, fénysugárzó,
Zöld fű, víg madárszó...
Örülnek, kik élnek.»

«Jó fák, nem busultam,
Csak arra gondoltam:
Ti hogy megifjodtok!
Bár tűnnek az évek,
A meddig csak éltek,
Újra virágoztok.

Tavaszat az ember
Éli csupán egyszer,
Tele sírba zárja.
Újabb tavasz zöldjét,
Újabb ős gyümölcsét.
Mindhiába várja.

És ah, épen ezeknek a megénekelt, tavasszal virágszemű kedves fáknak volt az a konok szokásuk, hogy ősszel nem gyümölcsöztek!... De mintha ez is a múzsa intézkedése lett volna. Mert íme, a rossz termés szintén sokat hallgató,

őszinte zengésű lantjához fordította a zajos kritikai küzdelmekben és tétlen álmodozásban egyaránt kedvét lelő öreg költőt. És megpendült a régi hangszerezen a legnemesebb gúnynak, az öngúnyolásnak szeretetreméltó hangja:

•Kedves fáim, azt kérdem én:
Mi dolog az, hogy az idén
Semmit sem termettetek?
Ha ez így tart, bizony Isten,
Bosszuságra én már itten
Többé fát nem ültetek.▪

Jó gazdánk, ne pörölj velünk,
Hát mi arról nem tehetünk,
Nálunk jobb te sem vagy ám!
Te is semmit sem termettél,
Még egy kis dalt sem költöttél:
Költs — s mi is termünk talán.

Az öngúnyolás e versben, meg a fáknak szóló szemrehányás csupa nemes humor, de mégsem igazság. Szigorú kötelességérzetből eredt, de nem a biróéból, hanem a vádlóéből. Az öreg költő nem vette igénybe a maga részére, tehát kedves fáit megmentésükért sem ismerte fel a kort. Abban élt, hogy a mult gyümölcsseire hivatkozva sem a költő, sem a fa termőerejének elpihenni nincs joga. Holott a természetnek csak kevés kivételt tűrő erőszakos törvénye, hogy az előbb-utóbb elpihenjen. Rendesen már előbb, mintsem a koros ember és koros fa maga is kidől. Az már csak Isten kegyelme, hogy némelyek galambösz fejjel is soká itt maradnak a földön, testükben sem annyira gyarlón, hogy keservnek érezzék az életet, lelkükben sem kietlenül. Élnek, üdén éreznek, élesen, sőt a nagy tapasztalástól mind bölcsebben gondolkoznak, s szinte észre sem veszik, hogy nem a maguk hibája, ha többé nem igen termenek. Valamint az öreg fák sem tehetnek róla, hogy bár dúsabb lombbal ékes koronájuk tör az égnek mint valaha, s a tavaszi sugártól és fuvaltól még mindig virágba borulnak: őszre már nem roskadozhatnak a gyümölcs édes terhe alatt.

Ha az öreg Gyulai Pál maga meg is feledkezett erről, én nem azt néztem, hogy ő immár mit nem terem, hanem

hálával és gyönyörűséggel mind csak arra gondoltam: minő virágpompában állt költészetének fája élte tavaszán, s mily nemes, ritka finom zamatú gyümölcsök értek be rajta szakadatlanul, valameddig el nem következett a télbe hajló hideg ősz.

Bizony mondom, annak a másoktól s önmagától is annyiszor terméketlennék gúnyolt Gyulai Pálnak költői virágzása és gyümölcsözése szépséges, gazdag és hosszú volt. Ez a magyar költő 1826 januárban született és 1909 novemberében temették el őt, közel 84 éves korában. Első verse 1842-ben jelent meg az *Athenaeumban*, az utolsó 1908-ban a *Budapesti Szemlében*. Tehát 16 éves korában már költő és 82 éves korában még költő volt. Hatvanhat álló esztendőn át szorította kebeléhez a lantot, nem tette le mindvégig, követve nagy barátjának, Arany Jánosnak költői tanácsát. Kebelére szorította azt még akkor is, mikor már jött a halál. Ez, csakis ez ragadta el tőle — előbb a lantot, s csak még másfélesztendei keserves tusa után az életet.

Tanuja voltam e tusának, s megrendüléssel gondolok reá. De legnagyobb megrendüléssel épen arra, hogy ebben a másfélesztendei végső tusában a halállal, az öreg költő majdnem az utolsó lehelletéig nem annyira az életéért, mint inkább kedves lantja visszacsikarásáért viaskodott. Ha volt titkolt kétségbeesése, miközben aggkórosan csoszogott íróasztala felé vagy fehéren pihegett betegágyán, azért volt, mert érezte, hogy immár verset írni képtelen. De még ekkor sem tudott belenyugodni e kérlelhetlen végzetbe. Mindig csak olyformán panaszkodott el, hogy most nem megy neki a versírás, mintha még derengene benne némi remény, hogy az egyszer megint menni fog. Még fel-felújított gárgazásait *Romhányi* befejezéséről, melyeket én a korábbi tiztizenöt év boldog leányfalvi nyarain annyiszor hallottam. Mert ő maga is hitte, a mit a véle évődő közvélemény, hogy *Romhányi* befejezetlen és befejezhető.

Nekem magamnak különvéleményem van a *Romhányi* kérdésben. Már Gyulai Pál életében kialakult az bennem, s azóta teljesen biztos meggyőződésemmé vált. *Romhányi* ma már nekem csak műfajra nézve töredék, — valójában

teljesen befejezett költői képe a fellengző magyar úri ábrándvilág fájdalmas átalakulásának szerényebb, de komolyabb, igazabb és igazságosabb való világgá. Szerintem, a költő a meglévő négy énekben mindent elmondott, a mi erről az átalakulásról érzésében és gondolatában, mint költői képzelet élt. Ezt még kigondolással csak megtoldania lehetett volna, de egészebbé tennie nem.

A halódó öreg költőnek nem mondtam meg ezt a különvéleményemet. Mert noha ez inkább megnyugtató és vigasztaló lehetett volna részére, ő bizonyára úgy vette volna, mint kételkedést abban, hogy ő egyszer még ismét kezébe ragadhatja lantját, s végig zengheti rajta, a mit valami-
kor — a közvéleménytől sugallt saját véleménye szerint — félben hagyott. De most, mikor már az ő, nekem oly kedves, oly szép, oly nagy költői emlékezetének kötök szerény koszorút, bátran kimondhatom, hogy Gyulai Pált, a ki mint ember és bíráló a közvéleménnyel annyiszor daczolt, mint költőt önmaga és művei felől a közvélemény némileg megtevesztette. Nem a nagyítás, a túlbecsülés irányában, hanem épen ellenkezőleg. Olyan túlszigorú önbírálatba vitte őt bele, mely tökéletlen csonkának mutatta neki magának is az ő kész töredék-remekét, s általában szűkös termékenységének egész költői pályáját.

A Gyulai Pál költészetét kisebbitő, keveslő közvélemény daczból és bosszúságból eredt, mely a költőn akarta megtorolni a kiméletlenségig szókimondó embernek, s a népszerű bálványok előtt nem hódoló bírálónak szigorúságát. Ámde Gyulai Pált magát oly határtalan igazságérzet vezette még leghevesebb kötekedéseiben és támadásaiban is, másfelől annyira megvetette a bármily kemény kritikától való irtózást, hogy a maga ellen irányuló kritikát is jóhiszeműnek hitte, a melyben lehet és bizonyára van is valami igazság. Ezen a réven lopózott a saját véleményébe is bizonyos örökké ott lappangó s ki-kitörő elégedetlenség a maga költői termékenységével. Táplálta ezt az a világos önbírálat is, melylyel észrevette, hogy neki szívébe és agyába több érzés és gondolat adatott, mint dallam és forma, melylyel azokat kivallhatja. Valamint a beszédben akadozott, míg

bölcs, elmés, szikrázó és érdekes mondanivalói dúsgazdag bőségben tolongtak küzködő nyelvére, úgy akadozott, küzködött versíró tolla is, mialatt költői vénája a képzelet és vágyak vérbőségétől lüktetett.

Én, a ki nem állok örök harcban a közvélemény-nyel mint Gyulai Pál, s tán épen ezért nem is veszem olyan komolyan, s a ki nem nézem, vajon a valóban értékes alkotások a költőnek könnyebb vagy nehezebb munkájába kerültek-e, — Gyulai Pált, mint költőt, szűk termékenységűnek épen nem tartom. Ő mindent eldalolt, a mi az ő életében, érzésében és gondolataiban költőileg lényeges volt, s csak azt mulasztotta el versbe szőni, a mi mellékes vagy felesleges.

Hány költő van a világirodalomban, a kinek lantja első megpendülésétől számítva hatvanhat esztendeig szólott? S hány, a ki ilyen hosszú időn át mindig úgy kifejezte lantján a maga egyéniségét, s úgy visszhangozta mindazt, a mi reája hatott, hogy végig olvasván összes költői műveit, megismertük azokból egy sajtószerű és érdekes ember egész belső élettörténetét, s ebben tükröződve egész sorsa hullámozását annak a világnak, annak a hazának s annak a kisebb emberi körnek is, melyben a költő élete lefolyt?

Vajon, ha Gyulai Pál verseiből teljesen kialakult számmunkra Gyulai Pál, a különös egyéni ember kemény jellemével, lágy érzéseivel, gúnyos bíráló elméjével és gyöngéd nemes szívével, ha mind megtudtuk verseiből, a mit hatvanhat év folyamán gondolt, fejlődött, szeretett, gyűlölt, nagyra tartott, kicsinylett és szenvedett, s ha megismertük verseiből korának minden eszméjét és hangulatát, s hazájának, családjának összes hányattatásait, úgy, a mint azok reája hatottak: számítgatjuk-e még, hogy hány verset írt összesen, s keveseljük-e azokat, mert mindössze két kötetben kényelmesen elférnek?

E két kötetbe 1842—45 közt írt zsöngéit Gyulai Pál — híven önmagára is kiterjedt bíráló szigorához — nem vette föl. Mint húsz éves dalnok, 1846-ban kelt szép, színes, szerelmes verssel kezdi meg a gyűjteményt:

Virágnak mondanálak,
 A rózsza, liliom,
 Mint egy tőnek virági
 Virulnak arczodon.
 De a virág nem érez,
 Ne légy virág nekem . . .
 Maradj kedves leánynak
 S légy hű szerelmesem!

Ez a régimódi, nem valami jelentékeny vers még ma, hatvanhat esztendő után sem halott. Még él, melegen, bájosan csendül meg sok merengő emlékezetben, mint egy kecsesen epedő menuette-dallam, melyre még, most már porladó atyáink és anyáink lejtettek, bókoltak és udvaroltak valaha. Ma már nem így lejtünk, nem így bókolunk, nem így udvarlunk, de a dallam még mindig oly édes fülbemászó, hogy nem tud elmulni. Még mindig visszhangot kelt fiatal szerelmesek szívében, s még mindig meghatja a leányt, ha az ifjú ez ódon szerelmes vers utolsó szakát idézi neki:

Vagy légy virág s virulj fel
 Itt híved kebelén;
 Légy csillag, fényt sugárzó,
 Balsorsom éjjelén;
 S hajnal, mely harmatot hoz,
 Örömkönyűt nekem;
 Oh légy a nagyvilágon
 Egyetlen mindenem!

És szintén mindjárt az 1846-iki versek közt találjuk a tartalmi igazságában s plastikus, biztos, gyors elmondásában egyaránt tökéletes fabulát a szélről és a napról, a kik arra fogadtak: melyik kapja le hamarabb a vándor köpenyét. A fogadást a mosolygó nap nyeri meg, s nem a dülő-fülő szél. A nyájas ész ereje, nem pedig az erőszak nyeresége. Az feledésbe mehet, tán már is feledésbe ment, hogy e bölcs kis fabulát valamikor Gyulai Pál vitte be a magyar köztudatba, de maga a vers él ma és élni fog beláthatatlan jövőidőig. Általánosságban ez a vers, mint egy örök igazság classikus kifejezése érdekes, de nekünk, a kik még számon tartjuk, hogy kitől ered, úgy is, mint Gyulai Pál

éles, világos eszének, s öntudatos tömör megíró művészetének első költői tanuságtétele.

Jönnek a történelmi esztendők, mikor a költő csupa hazafi lesz. A közügy elfoglalja egész lelkét, minden gondolatát, szeretetét. Szinte magánügyévé lesz a még alig ismert erdélyi ifjúnak, — alighanem inkább, mint sok híres nagy embernek, a ki e nagy idők főszereplői közé tartozott. Jön 1847, a vihar előjeleivel terhes. A fiatal erdélyi magyar költő riadoz rá. Kitör belőle a rajongó hazaszeretet, mint Erdélyország szeretete, — s a tüzes szabadságvágy, melynek kielégítését az erdélyi nép bátorságától várja. Még nincs meg az unió, még az erdélyi magyart a büszke hagyomány melegíti, hogy Erdély az egész magyarság bajnoka. És így zeng Gyulai Pál *Erdély* című énekében :

A várromok, az ősök sírhalma
Kérdik tőlem : hol Attila népe ?
Él-e még a székely s hol van Erdély
Szabadsága, neve dicsősége ?

E kérdés csal könnyeket szemembe,
Siratom én elhunyt szabadságod
S híred, melyet fényessé nem tészem
Nap- s holdfényben tündér csillogásod.

De mért sírjak ? Amott a sziklákon
Felrepülni sascsoportot látok . . .
Hah e bércz a sasoknak tanyája
S itt születnek mennydörgő villámok.

Tán e népnek majdan a sasokkal
A magasba szárnyal gondolatja, !
S a szabadság viharos érzése
Hideg keblét még egyszer áthatja.

S újra látjuk szárnya szabadjában
Napsugarhoz merész repülését,
És meghalljuk hosszú ébredése
Villámokkal terhes mennydörgését.

Még néhány csöndes, csinos dal, még egy kolozsvári monda a köemberről és — beront 1848, a viharos esztendő. Mintha szélvész fujta volna el a Királyhágót,

mely addig Magyarországot és Erdélyt egymástól elválasztotta, Gyulai Pál *Hazám* című dalából most már az egész egységes nagy magyar nemzet hazaszeretete harsog. Harsog keserűen, lázadva, harczra készen, elszántan, a «szabadság vagy halál» daczos feltételével.

Inkább halál, mint gyáva élet;
Igen, vesszünk, ha veszni kell,
De küzdjünk, míg csak egy magyar lesz
És vérezzünk dicsően el.
Lesz legalább a történetben
Rólunk egy nagy emlékezet:
Egy büszke nép élt meggyalázva,
De dicsőn halt, mint született.

Aztán itt a rettenetes év: 1849. Nagyobb és több dal zenghetett erről más, világraszóló lantokon, de legtökéletesebben, legigazabban Gyulai Pál lantja zengte el ennek egész dicsőségét és egész tragikumát.

Emeljük fel sziveinket, s legyünk igazságosak! A rettenetes évnek egész magyar dicsősége: katonai becsületünk. A magyar megmutatta, hogy tud hadat viselni és meghalni a hazáért. És hol van ez költői tollal megkapóbb módon és büszkébben följegyezve, mint a *Hadnagy uramban*? Ha minden nyelveken világgá mehetne e tizenkétsoros kis ballada, mindenütt csodája lenne a drámai versmondás művészetének. De nekünk magyaroknak ezenfelül egy kinyilatkoztatás: higyük magunkban, vannak itt igazi férfiak is!

Megy a honvéd, áll a hadnagy,
Mély sebében összeroskad.
•Hadnagy uram, hadnagy uram! . . .
•Csak előre, édes fiam!•

A nemzeti dicsőségre hamar következik a nemzeti tragikum. Gyulai Pál lantja ezt is híven zengi el. A hang majd fájdalmasan panaszos:

Világosnál, Világosnál
Huszárok könnyeznek,
Sírva sírnak veszedelmén
A magyar nemzetnek, —

majd szilajul elkeseredett. A költő maga is, mint a vén huszár, ki Világosnál leszáll a lóról s eltépi lobogóját:

«Hall és lát és föltekint, majd
Kétségbeesetten,
Mintha nézné, tudakozná:
Van-e Isten mennyben?

A rettenetes év nem fogy ki nemzetünkre sujtó retteneteiből. Hőseinket, a kik nem voltak oly szerencsések, hogy a csatatéren roskadtak volna össze, a bosszúálló zsarnokság bakói tizedelik. Gyulai Pál ekkor, a legnemesebb gyűlölet örvongésével, így végzi *Októberben* című versét:

Lanyha szellő, játszi szellő,
Merre röpkedsz szárnyaiddal?
Hova lettek kisérőid:
Enyhe harmat és madárdal?
A harmat könnyűé lett,
A dal hattyuének,
Társim vér, sohajtás
És átok levének.
És viharrá nővén
Járom a világot,
Szálljon a zsarnokra
Vér, sohajtás, átok!

Mily érthető, hogy a magyar költő, kit ilyen hangokra lázított 1849 októbere, évekkel utóbb Heine Henriknek ugyanezen szomorú dátummal címzett, egyszerre gúnyos es hősies versét felségesen fordította le:

Úgy megszökül német ruhám,
Nevét ha hallom a magyarnak,
Erzések tengerárja hány,
Lelkembe trombiták rivallnak.

És megcsendül az ősi dal,
Föléled hős mondánk varázsa:
Kemény, szilaj vad hangival
A Nibelungok pusztulása.

A mily kifogyhatatlan 1849 a nemzeti szerencsétlenségek-ből, oly kifogyhatatlan Gyulai Pál költészete ezek elzokogásából. Még ebben az esztendőben kelt *A székely fogoly*:

Jár lassu lován szétnézve a szürke vezér,
 Megperdül a dob, lobogó leng, pezsdül a vér.
 «Előre!» — kiált, nézd, nézd ama bösz rohamot, —
 Hah! reszket a német, reszket a muszka amott!
 Ég-föld tere füstfelhőbe vesz el,
 Csak trombita hallik s ágyudőrej.
 Jól ismered úgy-e ez ágyu-, e trombitaszót?
 S látod Bemet itt és ott tüzes Áron apót?
 Szeben falain riadozva kiáltják:
 Még él magyar és vele él a szabadság!
 Emlékszel-e, emlékszel-e?

Az Olt vize partján
 A fenyvesek alján,
 Oh ismered ott a messze vidéket?
 Oh ismered ott, mely lakja, a népet?
 Emlékszel-e még? Emlékszel-e még?

Ugyanennek a rettenetes évnek karácsony estéjén a hazafiui kétségbeesés őszinte nemes költője fájdalmas énekének végén még csak ebben keres szomorú vigasztalódást:

Mi az én bánatom a hazáé mellett? —
 Vihar zúgásában gyöngö halk lehellet.

De haj, nem egy esztendő következik még el a nélkül, hogy a költő-hazafi megtalálná a vigasztalódást, melyet keres! A rettenetes év véget ért ugyan, a véres válság kitombolta dühét, de Gyulai Pál önmaga az a Pál gazda, a kit versben korhol, hogy miért nem tud már a változhatlan szerencsétlenségbe s a hősök halálába belenyugodni.

— «Nyugodjanak! örvendjen, kit baj nem ért,
 Aztán mégis szép halni a hazáért.»
 — «Nem is azért vérzik szívem bujába' . . .
 Hejh hiába haltak meg, hejh hiába! . . .»

A betegágyon is a haza romja felett sír. *Sóhaj* című versében csak a honfibanat ápolását vallja költészetéhez és nemzetéhez méltónak. Erdély határán, szülőföldén, gyermekkori otthonában mindig újra meg újra felsajog az benne és ki-kicsendül dalából, mint az elfojtott zokogás utóhangja.

Már tud időnként mint ember is érezni, nemcsak mint magyar; lágyabban végig simított húrjain már egy-egy méla

dallamú szerelmes vers is kél, köztük a sentimentalis szere-
tőknek máiglan kedves «Emlékszel-e a pillanatra, jut-
eszedbe néha még? . . .» De ez még mind csak enyhületi
intermezzo, mely után megint felülkerekedik lelkének e kor-
szakban legfőbb és legszentebb érzése: a honfibanat, s kiárad
A *bujdosó* című gyönyörű zengésű versében:

«Szelek szárnyán járó
Édes lovam Ráró!
Előtted van az út,
Ne várd a sarkantyút,
Csak előre, sebesebben
S a világból vígy ki engem!»

«Ej ej, édes gazdám,
Ne haragudjál rám!
Azért megyek lassan,
Hogy itt megnyughassam,
Az út mellett a csárdánál
Hátha inni befordulnál!»

Nem felel a vitéz,
Mindig csak hátra néz,
Törülgeti képét,
Veritékét, vérét:
«Mint a vadat fűznek engem,
Csak előre, sebesebben.»

«Ne szólj édes gazdám
Ilyen búsan hozzám,
Ereszsz, hadd forduljak
Ennek a falunak,
A hol az a kis lány lakik,
Mulatoznánk ott hajnalig.»

Nem felel a vitéz,
Szomorún oda néz,
De semmit sem láthat,
Szeme könnybe lábad:
«Látlak-e még vagy sohasem . . .
Csak előre, sebesebben!»

«Jaj én édes gazdám
Visszafordulhatnám!
Éjtszaka van immár,
Édes anyád rég vár;
Nekem szénát, abrakot ad,
Neked jó szót, jó vacsorát.

Nem felel a vitéz,
 Föl a magasba néz,
 Nincs csillag az égen
 Csak fölleg, sötétén :
 «Édes anyám, ne várj engem . . .
 Csak előre sebesebben!»

Ekkor a hű állat
 Nekibusúl, vágdat,
 Veszett haragjába
 Szikrákat hány lába.
 A szélvész sem érte utól,
 Ki is ment tán a világból.

Azt hiszem, szívhezszólas és phantasia tekintetében ez Gyulai Pál legszépségesebb verse abból a költői korszakából, melyben őt elbukott nemzete szerencsétlenségének nagy-szerű átérzése tette nagy költővé. De, megint némi intermezzo után, melyben a pálcza-paripán lovagló *Géza úrfi*, ez a pompás gyermektréfa és a *Pókainé* című ballada nevezetes, még ugyanabban az évben, 1851-ben, mikor a *Bujdosót* írta, Gyulai Pál egy ennél monumentálisabb versben is megörökíti azt a gyászában fenséges hangulatot, mely akkor sötétén, súlyosan, minden reménysugárt elzárva borult az egész magyar nemzetre. A vers címe: *Szüretén*. Én ezt a magyar versköltészet legdrágább kincsei közé sorolom, de mint bús történeti korrajz akkor is örökbecsű maradna, ha költői értékét netán túlozná az én szeretetem.

Szüret-e ez, vagy talán tor?
 Hallgatunk, pedig fogy a bor,
 És sohajtunk, mint körülünk
 A süvöltő őszi szél;
 Jól illik, hogy ide ültünk,
 Hull reánk a falevél.

Hajdanában nem így volt ez,
 Hűn megmondja, bárkit kérdezz:
 Pezsgett a szív, szólott a hegy,
 Milyen vígan, mily nagyot!
 A hegy hallgat, a szív szenved,
 A lőpor meg elfogyott.

Komorán ül a vén gazda,
 Nincs már többé vidám napja.

Rajta még a régi mente,
 Régi kedve nincs sehol,
 Ajkán egy-egy teremtette,
 De sem tréfa, sem mosoly.

Rá-ráhuzzák a cigányok,
 De a tánczhoz senki sem fog.
 Elindulnak, tovább lépnek,
 Elhal a hang szomorán;
 Ifjusága a vidéknek —
 Hol és hol nem — oda van.

Fa alatt, a dombok alján,
 Ül, mereng egy fiatal lány.
 Szeméből könnyet törül ki,
 Már rég menyasszony szegény,
 De sírját sem tudja senki
 Hol nyugszik a vőlegény.

Az unalom egymáshoz űz,
 Leülünk, hol lobog a tűz,
 És beszélünk a multakról,
 A szó gyakran megreked . . .
 Lelkünk hosszan el-elgondol
 És felszítjuk a tüzet.

Köd a völgyben, éj a bérczen,
 Már a tűz is alvófélben.
 Halvány hold és sötét árnyak
 A felhők közt odafenn . . .
 A halottak fel-feljárnak,
 Sok a sír a völgyeken.

Im, így szól a nem terjedelemre, nem szólendületre nézve, hanem mélységeiben nagy szomorú ének arról a sötét korszakról, «hogy a Babilóni vizeknél ültünk, s ott mi nagy siralomban keseregtünk.» Gyulai Pál, e nagy szomorú igaz ének mondója áldassék érte, hogy a búnak s bánatnak miatta akkor sem akasztotta fűzfákra hegedűjét, hanem megörökítette a nemzet és a maga akkori boldogtalanságának költői hű képét, minden következő idők magyarjai fájdalmas gyönyörűségére és tanulságára.

Ő maga holtig sem feledte el azt a nagy, valódi nemzeti boldogtalanságot. S ha a vele egyivásu nemzedék kevésbé érző szívű és léhább elméjű sok magyarja, a ki akkor sem volt a haza sorsa miatt oly boldogtalan, mint ő, utóbb

már alig emlékezett arra, — vagy ha az újabb nemzedékek, melyek nem ültek ott a babilóni vizeknél, a jobbra fordult időkkel is mint nemzeti boldogtalansággal türelmetlenkedtek: Gyulai Pál szent haragra lobbant és kiméretlen gúnnyal adott annak bátor kifejezést. Így a haza sorsának jobbrafordulása tette őt lelkes, bús, komoly, hazafias lyrikusból conservatív látszatú, kemény hazafias satyraköltővé s ezzel a sekély közlelkek előtt népszerűtlenné. Irtóztatos volna elgondolni, ha az effélet Magyarországon az elfásulásig meg nem szokjuk vala, hogy az elkövetkezett jobb időkben, mikor már megint úgy duskálhattunk a visszanyert alkotmányban, hogy azt máiglan is tékozolhatja a telhetetlen elbizakodás, — még olyan nyeglék is akadhattak, kik a hazáért legmélyebben érző magyar költőt hazafiatlannak hirdették s meg-meglecczkéztették a maguk olcsó hűhós hazafiasságából.

Gyulai Pál kesergő és lázongó hazafias költészetének nagy korszaka 1851-ben éri el delelőjét, de egy-egy nemes utóhangja még azután is, egészen 1859-ig felhangzik. Az *Egy régi udvarház*, 1852-ben, a magyar köznemes úr hazafias áldozatkészségének magasztalása, a ki «mintha nem is ötvenéves volna», maga is hadba szállt s vérzett nemzetéért s legény fiát és vagyonát is odavetette a haza oltárára. *Oh, ha ki tudnám fejezni* című versében 1853-ban Memnon szobrához és Niobéhoz hasonlítja magát, mert nem képes kellően elmondani a bánatot, mit hazája szenvedésein érez. A *Honfibú* címűben, 1854-ben, teljes csüggedt kétségbeesés vesz rajta erőt:

Az ifjuság megvénül bennem,
 Ősz hervad éltem tavaszán;
 Hazámban nincs többé mit tennem
 És örülhetnem igazán.
 Mi multjában szép és dicső volt
 S jövőjében kétségbeejt,
 Mi van és lesz, mi él és megholt,
 Kiittam a méregkehelyt.

A *Száműzött*-ben 1855-ben megint a bosszúért lihegő hazafias harag erejére kap:

Zúgjak, zúgjak felbőszült viharok,
 Testvértékké lettünk bujdosó magyarok,
 Ránk is, mint reátok, kimondva az átok:
 Meg ne nyughassatok!

Vajha, mint tinéktek, erőnk is lehetne
 Csupán egy óráig, csak egy perczenetre,
 Hadd vesznék el aztán, mint bosszuló villám,
 Örökre, örökre!

Külföldön utazva 1856-ban valahol magyar nótát hall.
 Sirva fakad hallatán s versbe írja, hogy megint magáénak
 érzi mindazt, a mit szeretett, szenvedett és elvesztett.

Csak 1859-ben ér véget ez a nagy hazafias költői kor-
 szaka, a *Horatius olvasásakor* című, még mindig mélyen
 bánatos, de a legyőzött kétségbeesés után már megtisztult
 bölcseségű elmélkedő versben. Itt jut a hazafias költő arra
 a puritán erkölcsi és elvi meggyőződésre, mely azután
 holtáig rendíthetetlen lelki erőssége maradt. Felismeri, hogy
 a mi kis küzdő nemzetünknek életföltétele, hogy krisztusi
 türelemmel és komolysággal tudja elviselni szenvedéseit s
 hogy vigaszul a horatiusi magán-epikureismushoz menekülni
 magyar embernek soha sem szabad.

Oh édes hang, oh gyönyör nagy költője,
 Ne bájold el borongó lelkemet!
 Nekünk is ott áll Philippi mezője,
 Hol annyi sok, hol minden elveszett.
 Korunk talán hasonló a tiédhez,
 Ez új világ is már rohadni kezd,
 De fáj sebünk, de szívünk nagy bút érez,
 Hitünk jelképe: szenvedés, kereszt.

Szenvedve, küzdve és lemondva élni . . .
 Nem legnagyobb rossz börtön és halál.
 Az igazságban ne szünjünk remélni:
 Egy-egy nagy eszme még utat talál.
 A költészet, bár törve égi szárnya,
 Még fönne száll, még folyvást tenni hív;
 Ha ijeszt is a kétség rémes árnya,
 Szenvedj, remélj, higj, lelkesülj te szív!

Gyulai Pál gondolat- és érzés-világa már az Istentől
 úgy volt alkotva, hogy ő mindenekfelett a közélet embere
 legyen. S a sors, mintha öntudatosan rendelkezett volna,

mikor őt költői erejének ifjú erőteljével épen hazája legdicsőbb küzdelmének s leggyászosabb elnyomatásának fény- és árny-korszakába helyezte. Így törhetett ki szeretetben gazdag szívéből mindenekelőtt a hazafias érzés bőséges költői özőne, tüzesen, mint az olvasztott ércz. Csak a mint az eltiport haza sorsa lassan-lassan könnyebbedett, a mint újra fölemelkedésének reménye mindinkább pitymallani kezdett, enyhült a költő szívében is a hazafias énekre izgató gond és fájdalom.

Már élte harmadik évtizedét kezdi meg a költő, mikor, hogy úgy mondjam, megengedi magának a magánélet kedves, bájos érzéseit is. A haza sorsa felől némileg megnyugodva, lassanként nyájas, gyöngéd szerelmi és családi lyrikussá lesz. Hazafias lyrájában szenvedélyes volt. Tán nemcsak azért, mert az ifjú erejének első kitörése s mert hazájának tragikus sorsa lázította, hanem mert vele született, hogy csakis a közéletet, a forumot tartsa a férfias nagy izgalmak tomboló helyének, a magánéletben pedig csupán a mély, a szemérmesen rejtező csöndes érzéseket, örömeiben az idyllt, bánataiban az elégiát keresse.

Hazafias költészetének nagy korszakában volt néhány édes lány szerelmi intermezzója, viszont szerelmi lyrájában, melyet menyasszonyának és 1858-tól kezdve hitvesének, a bájoló Szendrey Marinak szentelt, fölcsendül még a hazafias motívum is. *Szeress édes Marim* című verse teljes vallomás arról: mi Gyulai Pál költői érzésének a haza és mi a szerelem.

Szeress édes Marim, mint eddig szerettéél,
A mint én szeretlek, híven, hön, igazán!
Mindent elvesztettem, mindenem te lettél:
Vigaszom, reményem, dicsőségem, hazám.

Oh mily reményekkel léptem a világba,
Mennyit nem reméltet megifjult nemzetem!
Szebb napok derültek a magyar hazára
Nagy jövő határán birkozott a jelen.

S minden összeomlott... Jaj meg kelle érnem!
Óriás küzdelmet sirhalmok takarnak.
Nincs többé reménység!... Jaj végig kell néznem
Lassu pusztulását haldokló magyarnak!

Szeress édes Marim és taníts feledni,
 Ha a honfíbút is elfeledni lehet ;
 Engem csak szerelmed tud boldoggá tenni,
 Ha boldog lehetne, ki hazát veszített.

Oh lásd, karjaid közt sem hagy el a bánat!
 Oh hát még nélküled mi volna életem ?
 Míg örök bánattal gyászolom hazámat,
 Enyhítsen szerelmed, édes egyetlenem !

Ezt a verset, mint Gyulai Pál elsősorban hazafias érzés-rendszerének jellemzőjét nézem s nem mint szerelmi költészete bájoló kertjének virágát. Mert e nyájas kertje, melyet 1858-tól szép és jó hitvesének haláláig boldog odaadással művelt, sok ennél színesebb, harmatosabb, illatosabb versvirágot termett. A mély, tiszta szerelem, mely annál gyöngédebb, minél erősebb a férfi, a ki azt kivallja, üdén s szüzen minden szomorú hazafias reflexiótól zeng e korbéli, egymást sűrűen követő költeményeiből. A boldog szerelem olyan dalbokrétájává' kötődnek ezek, a melyből az érzés hevében is előkelő ízlésű költő kihagyja a ríktó színeket és buja illatokat. Egy-egy dalából kiérzik a vágynak férfias parázsló tüze, de egyből sem csap ki erotikus láng. Hiszen menyasszonyáról, majd hitveséről dalol és nem szeretőiről. Ámbár én, ismervén őt, abban is bizonyos vagyok, hogy ha neki, sorsának valamely más alakulása folytán, szeretőkhöz érzett szerelmeket kell vala világgá dallania, ő akkor is irtózott volna attól, hogy a nő rejtett testi bájainak és önfelédtt perczeknek ingerét irodalmilag közkinccsé tegye.

Gyulai Pál nagyon jól tudta, hogy az ellenállhatatlan szerelmi szenvedélyből fakadt korlátozatlan szerelmi dal nem pedáns erkölcstani szabályok szerint ítélendő meg, s hogy a nagy szenvedély tüzeben még az erotikum is kápráztató művészi zománczot kaphat. De az ő szerelme nem volt ellenállhatatlanul kítőró szenvedély, hanem mély, hű, nemes vonzódás egyetlenegy tiszta nőhöz, kit úri lelkének lovagias ábrándjaival vett körül és szentnek tartott. Az ilyen érzés gazsága, őszintesége nem a szenvedélyes kítőrés, hanem a komoly, gyöngéd, férfias vallomás. A műveltség, a kifinomodás, az életviszonyok és a lelki előkelőség magasabb

fokán általában ilyen a férfi szerelme s ilyen szerelmet viszonzoz a büszke úri nő. S azért, mert az ilyen mély szerelem erkölcsileg értékesebb, mint a szertelenül szenvedélyes, költői szépsége és gazdagsága nem kisebb. Csak a zenéje cseng halkabban, finomabban, mintha a költő húrjaira sordinát tett volna a madonna-imádás. S ezért nem győznek a legnemesebb szerelmi dalok a szenvedély harsány szólamai felett a lyrikusok nagy nyilvános dalnokversenyén.

Gyulai Pál hitében és költészetében a nő, a kit szeret, egy földre tévedt angyal, kinek mosolygásában olyan bűbáj van, mely az idő múlásával sem veszít boldogító erejéből, «átsugárzik az éveken».

Óh e mosoly őrcsillagom,
 Áttör minden borúlaton
 Világít, biztat, int, vezet,
 Megszenteli küzdelmimet.
 Pályám nemtője, dicsőségem,
 Szerelmed fénye: mindenem!
 Nincs drágább a mit adhatsz nékem...
 Oh mosolyogj rám kedvesem!

A legmagasabb műveltségű, de még a hanyatlástól nem érintett cultur-nemzetek irodalmában gyakori a szeretett nőnek s a szerelemnek ilyen felfogása s ott kedveltebb, népszerűbb, mint nálunk. Emlékezzünk csak Dickens-Copperfield prózában irt hymnusára Ágnesről, a ki ott van munkába merült férje mellett s azt némán is folyton a magasabb eszmények felé irányítja:

«Óh Ágnes, óh én lelkem, bár így lenne vélem a te tekinteted akkor is, ha én befejezem az életemet! Ha majd a való is úgy oszlik előlem, mint ez árnyalakok, kikkel most végeztem, bár még mindig így találhatnálak mellettem: föl-felé mutatva!»

Gyulai Pál is erre vágyott, ő is azt dalolta a maga tiszta előkelő lelkéhez méltó női párjához: bár így lehetne!

De nem lehetett így. Az ő Marija, a földre tévedt angyal, hamar, már 1866-ban, gyönyörű boldogságuk nyolczadik esztendejében elszállt örökre. Itt sirt a három árva, itt maradt az elárvult özvegy költő-férj, s annak szívében a hűséges szerelem. Ez a halott hitves sirján túl is élő

örök szerelem sugallta a költő képzeletének az *Éji látogatást*, a sírból is visszajáró hű anyai gondról zengő világ-szép verset. S ez az örök szerelem sugallja, egy évvel utóbb *A budai Rózsahegy*en cziműt, melynek utolsó szaka a kétségbeeséssel küzdő költőnek megható imádsága hitvese árnyához.

Óh hitvesem árnya a csillagos égben,
 Oh gyermekim anyja, tekints le reám!
 Emelj fel a buba', ne hagyj el az éjben
 És áldj meg, erősíts a földi tusán!
 Hű, tiszta szerelmed örök sugarából.
 Ejtsd vissza szívembe a mennyei fényt!
 Vezess ki sötét közönyöm vadonából,
 S add vissza hitemnek a régi reményt!

Gyulai Pál imádsága meghallgattatott, mert ő nagyhitű költői lélek volt. Hitt a szent kötelességekben, melyek alól senki sem nyer fölmentést más halálával, még a legkedvesebbével sem, csak az önnön magáéval. A magáét az Isten még messze időre rendelte, de mások halálával egész életén át üldözte a végzet. A legkedvesebbje után maradt legkedvesebbet, azt a leányát, a kit mint anyja képemását énekelt meg, miután bájolóvá serdült fel és boldogan férjhez ment, szintén a halál ragadta el. Késő öregségében egyetlen fia halálát is meg kellett érnie. Idős barátai, kiket mind a haza legjobbjai és legnagyobbjai közül választott ki, egyre-másra dőltek ki mellőle; sőt a megkedvelt fiatalabbak közül is, igen nagy fájdalomra, jóval ő előtte haltak meg olyan kitünőségek, mint Arany László és Péterffy Jenő. De mindez az új meg új gyász sem törte meg nagy hitét és nemes szívét, mely az első és legnagyobb veszteség után már mintegy edzve volt mind a többinek elviselésére.

Költészete is csak egyre még distinguáltabb lett, a mint a kor, folyton emelkedő közpályája, egyre fejlődő kritikai izlése és a sok megért s becsülettel, bátran, szinte daczosan kiállott sorscsapás mind mélyebb járatúvá tette gondolatait s mind különlegesebbekké érzéseit. Mind kevesebbre becsülte az olyan költői eszmét és hevülést, a mi általános, a mi mindenkiével vagy legalább igen sokakéval közös. Így a népszerűségtől mint költő is egyre jobban távolodott, de

sohasem hideg, díszelgő akadémikus irányban, mert a nagyképűséget, tudakosságot, szabályoskodást senki e világon nála őszintebben még ki nem nevette. Az ő költészete az idővel nemhogy keresettebbé nem lett, hanem, ha valami keresettségéről ennél a feltétlenül őszinte költőnél egyáltalán szólni lehet, akkor inkább azt mondanám, hogy későbbi költészetében már szinte kereste a keresetlen egyszerűséget. Népszerűekké csakis azért nem lehettek későbbi versei, mert ő a legkeresetlenebb egyszerűséggel olyan érzéseinek és gondolatainak adott hangot, a minők csak a véle egyformán fejlett, finom érzésűekre és előkelő gondolkozásuakra hatnak igazán.

Csak ezzel tudom megmagyarázni, hogy egyik legszebb verse, mely az értékesebb részében népies magyar lyra-irodalomból úgy válik ki, mint egy előkelő, finom architekturájú kastély a vadvirágos paraszti tájképből, szélesebb körben máig is visszhangtalan, nem méltatott, szinte észre nem vett maradt. Ez az 1874-ben írt *Bálteremben*.

Mélázva állok a teremben,
Szép ifju párok serge lebben
Körülem, tánczot tánczra lejtve,
Az élet gondját nem is sejtve.
A víg zene s vidám kedv árja,
Mely szívöket úgy általjárja,
Reám is hat s játszik velem
Vesztett ifjúság, szerelem!

Örültem én is fényes éjnek,
Víg kedvű zajnak, víg zenének!
Csillárok reszkető világa,
Bokkréták illatos virága,
A nők mosolyja, hangja, arcza,
És szívem titkos, néma harcza
Mind elmúlt rég... játszik velem
Vesztett ifjúság, szerelem!

A kit oly hön s hiven szerettem,
Mi sokszor vártam, láttam itten,
Mi szép volt és mi bájjal lejtett,
De értem fényt és zajt felejtett.
Szerelme kincse, lelke éke
Szivem egyetlen szép emléke,

Boldog napok! . . . játszik velem
Vesztett ifjúság, szerelem!

Hány lányka itt e víg csoportban,
Ki úgy örül, a mint ő hajdan!
Az élet gondja, súlya, átka
Nem érinté még, boldog mátká,
Majd boldog nő s egy pár év múlva.
Mint ő, hervadva, sírba hullva . . .
Gyászfátylon át játszik velem
Vesztett ifjúság, szerelem!

Hány ifju itt e víg csoportban,
A ki oly boldog, mint én voltam
S majd egykor gyors napok letüntém
Oly mélabús lesz, a minő én,
És a jelenben nem talál mást,
Mint veszteséget és csalódást
S a multban él . . . játszik velem
Vesztett ifjúság, szerelem!

Mind elvesztjük, hiába sírunk,
Korább vagy később, a mit bírunk,
Oly hirtelen hervad virágunk,
Csak egy lehellet boldogságunk!
Mulassatok szép ifju párok,
Meg nem zavarlak, ha mélázok
S megenyhülök . . . játszik velem
Vesztett ifjúság, szerelem!

Ennek és az ilyen verseknek nem nagy a keletük olyan társadalomban, melynek még zajos, erős kiáltó hangokon folyik a társalgása, a közélete és az irodalma is. De a kiknek már kifinomodott a lelki hallásuk, lehetetlen, hogy ez az elfojtott, halk, szinte suttogó méla hang ne legyen nagyon kedves s ne találja meg az útát szívük közepéig.

Gyulai Pál költészetének e harmadik, úgy mondanám distinguált időszakában, mely azután következett, hogy szerelmi lyráját hitvese halála elhallgattatta, aránylag azok a versek keltettek nagyobb érdeklődést, melyekben a költőnek, anyátlan gyermekeiért való gondjai, aggódásai, küzdései tükröződnek: a *Margit szigetén*, a *Virrasztva* című,

melyben beteg leányát csodás gyöngédséggel dédelgeti s a másik, fiatalon elhalt leányát elsirató *Margit emléke* cyklus. Ezek is mind sokkal finomabb költői hangok, semhogy a köztetszést kizárólag a maguk kétségtelen becsének tulajdoníthatnám. Inkább azt gondolom, hogy az emberi részvét, a mely elvégre a beteg gyermekét féltő vagy elhunyt gyermekét gyászoló apáknak mindenütt mindenkor kijár, győzte le e versekkel szemben a figyelmetlenséget. De még ezeknél is jobban megkapta a közönséget a különben nem népszerű költőnek 1875-ben megjelent *Barátnőmhöz* című verse; alighanem azért, mert e vers ihletéül a jóakarató mendemonda a puritán özvegyember szívének valamely szerelmi másodvirágzását híresztelte el. A mendemondának ugyan nem volt igaza, de maga a vers oly szép s az érzés, melyből fakadt — ha nem is szerelem — oly előkelő és komoly volt, hogy minden külön reklam nélkül is örökre méltó a nemes költészetet kedvelők gyöngédségére.

Sebezte volna bárki szívem,
Nem fájna úgy, megszokta rég,
Oh csak te ne, egyetlen hívem,
Kit vígaszul küldött az ég.

Hű gondom őrzé gyermekséged,
Testvéred voltam és atyád,
Örültem látva, nézve téged,
Szerettelek, mint jó barát.

Szelid szemednek szende fénye
És vidám, játszi szellemed,
Kit megtiport a sorsnak kénye,
Hányszor vigasztalt, enyhített.

Most megsebzél, gúnynyal tetézve,
Oh rideg szív, óh dőre agy!
S oly éles tör ily gyöngéd kézbe!
De megbocsátom, ifju vagy.

Még nem csalódtál, ringat álom,
Nem érzél mélyebb bánatot,
S hű szívre lelni a világon
Hogy mily nehéz, nem tudhatod.

De megtanít rá majd az élet:
 Hűtlen barátság, szerelem...
 Csak úgy ne bánják senki véled,
 A mint te bántál én velem!

Nagyon szeretem ezt a verset, mert érzésben, gondolatban és egész hangjában csodálatosan egyéni. Kizárólag és különlegesen Gyulai Pál férfias, büszke és mégis mindent megértő és mindent megbocsátó szívét tükrözi, abban a tisztaságában, a melyben ismertem. Ez a támadó kedvű, harczos férfi az ő ellene vétettekkel szemben maga volt a felsőbbeséges, de szelid, minden gúnyos, hideg megvetéstől mentes türelem. Még ha férfitől érte is méltatlanság, ő maga keresett és talált mentséget megbántója részére. Ha nem talált komolyat, legalább humorosan ütötte el az egész dolgot és sem bosszúvágy nem ébredt, sem haragos emlék nem maradt benne soha. De ime, ha neki kedves nő bánt véle rosszul, akkor meg épen olyan fenkölt büszke alázottsággal szenvedte el fájdalmát, melyben nagyobb volt a nő megtisztelése és gyöngéd féltése az élet boszuló erejétől, mint a keserűség.

Hanem, ha ez a legigazabb ember és legigazabb költő, a ki valaha lehetett a világon, versben mond is valamit, az akkor is feltétlenül szószerint igaz. S ha az ő szívének özvegyi gyászát csakugyan új szerelmi fényre derítette volna valamikor valamely szép őszi napsugár, akkor ő az új érzést sem bátortalanságból, sem képmutatásból testvéri, atyai és jó baráti szeretetnek versben sem mondaná. De az valóság, — most már csak elmúlt szép valóság, mely még egészszebbé, még hivebbé s vonzóbbá teszi Gyulai Pál költői képmását, — hogy a női nem, a női szépség s mindenekfelett a női jóság bája holtáig mélyen hatott rá, s hogy finom lelkű, résztvevő, véle gondos és kedves asszonyok nyájas tiszta barátsága nélkül sivárnak érezte volna az életet s elvesztette volna költészetének harmóniáját. Hálás szívének egész melegével ragaszkodott ilyen, a jóság hervadhatatlan bájával ékes uriasszonyaihoz s a régi módi, de hozzá nagyon illő, szinte posthumus galantériának sok formaságával hódolt nekik. De már csak irántuk való határ-

talán tiszteletből is óvakodott attól, hogy a szent érzés, mely őt hozzájuk fűzte, soha szerelemmé ne tüzesedhessék. «Ne erőlködj ifju lenni, vén szerelmes rút alak» — ezzel az erőteljes mondással intette önmagát *Vigasztaló* című versében. S azután ezt az intést élete végéig számtalanszor idézte ama koros barátai fejére is, a kik nem voltak oly bölcssek mint ő, hanem ősz vagy kopasz fejjel újra magukra vették Ámor és Vénus igáját. Ő maga sirig hű maradt önmagához s első és egyetlen nagy szerelméhez. S a jó Istenen kívül is van rá tanu, a ki hallotta a csöndes éjszakában a már agg Gyulai Pált korán elvesztett hitvese után sóhajtozni.

Elérvén az öregség küszöbéhez, Gyulai Pál maga is költői számot ad addig írt dalairól. A számadás nemcsak mint vers jó, de mint önbírálat is egészen helyes.

Az ifjuság legszebb korát
Mély honfibúban éltem át;
Megtört vágy, széttépett remény
Uszott a kétség tengerén,
S kitört a rejtett fájdalom:
Azért oly bús, komor dalom.

A honra hogy szebb nap derült,
Hajh örömem búval vegyült;
Uj bús, új gyász szakadt reám,
Ott sírtam nőm ravatalán;
Elnyelt mindent egy sírhalom:
Azért oly bús, komor dalom.

Év gyorsan telt el év után,
Enyhültem lyányom mosolyán;
Az anyjáié volt az nekem,
S most árny vagy, kedves gyermekem,
Enyésző árny, én pusztá rom:
Azért oly bús, komor dalom.

Az élet ősze int felém:
Derül-e még rám enyhe fény,
Vagy új vihar tarolja szét
Reményim hulló levelét:
Uj honfibú, új fájdalom?
Azért oly bús, komor dalom.

A mit én, szerető gonddal nyomról-nyomra követve a költő dalait, folyton láttam, azt vallja ki e vers is: Gyulai Pál lyrája Gyulai Pál egész átküzdött s átszenvedett életének dalokba szőtt igaz története.

Az öregkor, az élet össze, melyet a költő e verse végén remény és kétség közt vár, aránylag sokáig derüesebb volt, mint életének tavasza és nyara. Hozott még dalokat is, melyek megint híven adnak hírt az őszinte költő életének folyásáról. Legkedvesebbek köztük, nekem legalább, az öreg költő leányfalvi szép-életének, jóízű idyll-játszásának, ártatlan pomologizálásának, némi melancholia mellett is vidám visszhangjai. Mennyire szerette Gyulai Pál azt a kis Dunamenti nyaralóhelyet s mily feledhetetlenül vonzóvá tudta azt tenni ama kicsiny, de annál finomabban harmonizált barátnői és baráti körnek, mely részben időnkint gyűlt oda köréje egy-egy mulatságos erdei symposionra, részben az ő kedvéért évek során át ott tanyázott az első cseresznye-érestől az utolsó dióverésig.

Gyönyörű leányfalvi idők! Akkor még hegynek mentünk felfelé pokolmelegben is, agyagos talajon, kosárákkal fegyverezve s a fürge kis öreg nagy költő volt a vezér. S ha gyümölcs vadászatunk nem volt is eredményes, hallottunk annyi szebbnél-szebb verset, a mennyit csak az öreg költő tudott. Már pedig ő könyv nélkül tudta a saját versein kívül jóformán az egész magyar versirodalom javát és hegynek fel is folyvást szavalt. Ő mindig győzte memoriával és lélekzettel, csak a pipájának jutott kevés az utóbbiból s ezért minduntalan kialudt. Egy percz megállás — s az öreg úr újra rágyújtott a pipára is, a versre is. És így tovább, hegynek felfelé!

Egyszer aztán kezdődött az út lefelé a völgynek. Azaz, nem is kezdődött az egyszerre, csak úgy lassan-lassan megilletődéssel kezdtem észrevenni, hogy már nem hegynek visz az öreg költő útja. De a sok szép régi vers még felfel csengett ajkán. Még az én gyermekeim is részesültek a szerencsében, melyet egyetlen büszkeségül megengedek nekik, hogy magának a költőnek ajkairól hallották, hogy «kis tű kezdi farkas végzi», s hogy «égszakadás, földindulás,

a fejemen egy koppanás, szaladj te is pajtás» — és még Gyulai Pál páratlan meseköltői tehetségének hány tökéletes remekét! Még nálunk a «csitt kicsi kedves csitt-csitt-csitt» meg az «egyszer egy időben, bakonyi erdőben» a nem alvó giliczéről szóló édes altató dal, szintén a kedves humorú öreg szerzőnek saját előadásában, sokszor bájolta át tündéri álomvilággá a leányfalvi gyermekszobát.

És még — de már egyre ritkábban — egy-egy szép új verset is mondott az öreg költő. Hanem ezeket már papirosról olvasta és ezek már megint szomorúak voltak. Mert közben megint nagy bánat érte: meghalt a fia. Ebből a bánatból fakadt a *Fiam fája* s az ennél még szebb *Estély előtt* című vers, mely az utolsó költeményeinek 1904-ben megjelent kétkötetes gyűjteményében.

De kedv, öröm madárként rebben
S virággént hervad el korán
A kandallót mind kevesebben
Üljük körül évek során.

Minden tíz év egy-egy új gyászom,
Lesujt a sors kegyetlenül,
Előbb nőm, azután leányom,
Fiam is végre sírba dül.

A mély seb is emlékké gyógyul,
Ám mégis mindig seb marad,
Koronként újra meg-megfájdul,
Míg csak sirunk nyugtot nem ad.

Míntha a lassú völgynek-menés közben egy darabkán megint fölfelé haladt volna az öreg költő útja. Míntha az új nagy bánat rövid időre visszahozta volna az ihletést, mely régen is mindig szívére szállt, ha annak közelében a halál szárnya megsuhant. De az aggastyánoknak nincs már hosszú bánatra idejük. Az út ismét völgynek visz, menni kell lefelé tovább.

Hanem még a további utat is jelöli néhány új vers, melyek már csak a *Budapesti Szemlé*ben láttak napvilágot. Azokkal is csak a kajánság csúfondárkodhatik. Azoknak is megvan még az a becsük, hogy teljesen igazak, hogy meghatóan tükrözik egy nagy elme, egy nagy szív, egy egészen

különleges, érdekes egyéniség lassú kiégésének, hamvba dőlésének kérlelhetetlen folyamatát.

Nyolczvanadik születése napján még nyájasan megállítják a völgynek ballagó költőt a magyar nők, hogy megkoszorúzzák a sírból is hazajáró anyai gond s a többi magasztos női erény dalos magasztalóját. Csöndesen örül neki s bizalmas körben boldogan mondogatja, hogy «másfelől» a nők az ő költészetét mindig megbecsülték. A «másfelől» előtt elhallgatott «egyfelől» itt az volna, hogy a férfiak nem mindig. Lefelé mentében nem veszi észre, hogy már titkon hiába fájlalja s nyíltan hiába büszke népszerűtlenségére. Hogy az már legfeljebb a vele egyivású irodalmi nemzedékben kisebbíti őt, melynek tusáin ő mint legkeményebb vivó és dalnokversenyein mint egyik legjobb énekes vett részt. Már alig látja s alig érzi meg, hogy mi, az utána következett nemzedék, kik pedig az ő bírálói vesszeje alatt nőttünk fel, megcsókoljuk kezét, melylyel rajtunk végig suhintott. S már nem tud s nem is akar tudni róla, hogy egy a mienknél is későbbi, legújabb irodalmi nemzedék, mely pedig — «juventus ventus!» — a nemzeti irodalmi hagyományok ellen irtó hadjaratot hirdet s az úgynevezett bálványok ledöntögetését próbálgatja, épen őt, Gyulai Pált illő tisztelettel kiveszi a ledöntendők közül.

Ő már nem gondolt rá, de én bizonyos vagyok benne, hogy a jövő, mely el fog mosni nyomtalanul nem egy tegnapi és mai nagy népszerűséget, Gyulai Pált — s nemcsak az embert s nemcsak a bírálót, hanem a költőt is — mind jobban meg fogja érteni és szeretni. Az erős tusázók, a veszedelmes versenytársak igaz méltatására sohasem azok képesek, a kik még vele szemtől-szembe érezték gyöngébb voltukat — és a legdistinguáltabb költői értékek teljes felismerésére kell a legtöbb idő.

Emlékének külső cultusa még máig is szenved bizonyos elhanyagolásokat. Nem baj! Gyulai Pálnak jövője dolga biztos, tehát nem sürgős.

Néhány botlogó lépés — és az agg költő völgynek vivő útja is véget ért. A mi még hátra volt a sírig, azt már az ember nem a maga lábán teszi meg.

Hanem addig még soká feküdt fehéren fehér ágyában Sándor-utca 13. szám alatt földszinti lakásán, az új nagy bérházban, mely ipának, Szendrey Ignácznak régi szerény félemeletes háza helyén épült. A szerény régi ház volt évtizedeken át Gyulai Pál budapesti otthona, neki, dacára a modern kényelem minden hiányának, sokkal kedvesebb, mint az új. Én délutánonkint sokszor ültem a holtbeteg fehér aggastyán fehér ágya mellett, hcl még az ő szavalni szerető ajkáról akkor is sokszor pergett a mindenféle szép régi vers, de már mind halkabban és töredezetten, mint egykoron, mikor Leányfalván még fölfelé mentünk a hegynek. Közben nagy elnémulások, nagy sóhajtások, majd vágyó fogadkozások:

— No már csak uram, majd írok én még verset, ha felkelek. De most nem tudok. Higyje el: nem tudok!

Hogy eltereljem figyelmét a keservről, mely efféle mondataiban rejtezett, elővettem az ő két költői kötetét s felolvastam neki a maga régi verseiből. Megilletődéssel figyelt rám s egyszer, olyan szinte szégyenkező ellágyulással, a minőhöz addig épen nem szoktatott, megfogta kezemet s így szólt:

— Ugy-e uram, majd mond rólam emlékbeszédet a Kisfaludy-Társaságban mint költőről és felolvassa ott is ezeket a verseket. Igérje meg!

Megígérttem. Megtettem.

KOZMA ANDOR.

NÉHÁNY ADAT VASUTI POLITIKÁNK KÉRDÉSEIHEZ.

A magyar közgazdasági politikának kétségtelenül egyik legfényesebb lapja a magyar államvasutak megteremtése. Korán érvényre jutott az a felfogás, hogy a vasut csak úgy teljesítheti nagy közgazdasági funkcióját zavartalanul, ha az állam veszi azt kezébe. Ennek a felfogásnak adtak kifejezést kiváló államférfiak mindjárt a vasuti közlekedés kérdésének első tárgyalásánál az országgyűlésen. Az 1867-ben megalakult magyar kormánynak első teendői közé tartozott nagyobb kölcsönrel biztosítani a magyar állam befolyását, illetőleg államvasutvonalak létesítését. Szaktestületek, így az 1869-ben tartott közgazdasági congressus sürgették a magánvasuti rendszer helyébe az államvasuti rendszer elfogadását. Korábban, mint a legtöbb állam, tért át Magyarország az államvasuti rendszerre, mely az önálló közgazdasági politikának egyik legfontosabb biztosítója. Hogy a közgazdasági fejlődés, mely hazánkban bekövetkezett, az államvasuti rendszerben hatalmas emeltyüre támaszkodik, azt kétségbevonni nem lehet.

És mégis évek óta ezen hatalmas szervezet is számos káros tünetet mutat fel. Pénzügyi, de főleg közgazdasági tekintetben sok jogos panasz merül fel, mely különösen a forgalmi igények hiányos kielégítésében találja okát. A közgazdasági funkcionak tökéletlensége okozza a pénzügyi eredmények soványságát, a pénzügyi bajok viszont előidézik a forgalom által követelt intézkedések hiányosságát. A főhiba pedig az, a mit már itt megjegyezhetünk, hogy a vasut szoros kapcsolatát a gazdasági élet alakulásaival figyelmen kívül hagyván, olyan mechanizmusnak tekin-

tették, mely minden ruganyosság nélkül, bizonyos intézményekben és berendezésekben megmerevedik, holott a forgalom természetes, sőt néha ugrásszerű fejlődésével a vasutnak is folytonos átalakulásban, folytonos növekedésben, folytonos alkalmazkodásban kell lennie. Valamint napjainkban még az annyira conservatív mezőgazdaságban is kereskedelmi szellemnek kell uralkodnia, folytonos alkalmazkodás szükséges az üzleti coniuncturákhoz, a piac kívánságaihoz, valamint ugyanez szükséges az ipar terén, ép úgy a vasutnál a technikai, az administratív szellem fölött kell lebegnie a kereskedelmi szellemnek, mely ettől a milliókaru apparátustól is alkalmazkodást követel. A vasutnak nem szabad magát célznak tekinteni, az csak eszköz, melynek természetét, terjedelmét, berendezését, alakulását a forgalom határozza meg. A forgalom legtökéletesebb kielégítése a vasuti közlekedés élettörvénye.

Ennek a szempontnak elhanyagolása az alapoka azoknak a forgalmi zavaroknak és általában azon válságos helyzetnek, melybe vasuti közlekedésünk került. Azt olvassuk, hogy a magyar államvasutak ellen milliókra menő kártérítési pörök indítottak. Pedig valóban a bajoknak legkisebb részét tárja ez szemünk elé, mert kiszámíthatlan a rossz közlekedésnek káros visszahatása. Hogy csak egy mozzanatot említsek; a millióknál is többre tesszük a kereskedelmi élet biztos lebonyolításának hiányából és az ebből eredő bizalmatlanságból, a kedvező coniuncturák elmulasztásából származó kárt. A magyar mezőgazdaságnak tudvalevőleg sok versenytársával szemben egyik nagy előnye, hogy terményeivel néhány héttel előbb jelenhet meg a világpiaczon. Ha ezen előnytől elesik, óriási veszteség éri. A magyar gazdaság újabban több romlékony áruval, így gyümölcsessel, keresi fel a világpiacot; a forgalmi zavarok ezt a forgalmat tönkreteszik. De tönkreteszik főleg a külföld bizalmát és elszakítanak összeköttetéseket, melyek a magyar gazdaság általános mérlegében és az ország fizetési mérlegében nagy tételeket alkotnak.

Fontos életérdekek kívánják ezért, hogy minden erővel törekedjünk arra, hogy a magyar államvasutak a magyar

gazdaság jogos igényeit kielégítsék. Minthogy ez első sorban nagy pénzügyi áldozatokat követel, mindenek előtt szükségesnek tartjuk, hogy a magyar államvasutak pénzügyi helyzetével foglalkozzunk.

A magyar államvasutak pénzügyi eredményei — az 1912. költségvetés szerint — következőkép alakultak, a tényleges eredményeket tartva szem előtt:

	Bevételek millió korona.	Kiadások korona.
1904	241·2	153·1
1905	257·4	166·0
1906	284·2	179·4
1907	306·7	217·7
1908	314·7	244·7
1909	334·9	270·0
1910	370·9	277·7

Látjuk e számokból, hogy a magyar államvasutaknál ezen években a bevételek és a kiadások egyaránt jelentékenyen emelkedtek. Azonban az emelkedés rhythmusa igen különböző volt; míg a bevételek ezen idő alatt 53·7%-al emelkedtek, addig a kiadásoknál az emelkedés 81·3%. Ennek szükségszerű következménye, hogy az üzleti fölösleg, melyből első sorban a befektetett tőke kamatozása teljesítendő, hasonló arányban csökkent. Tett ugyanis az üzleti fölösleg:

1904	88·1	millió koronát
1905	91·3	„
1906	104·7	„
1907	88·9	„
1908	69·9	„
1909	64·9	„
1910	93·2	„

Megdöböntő a süllyedés, mely az 1907—9-diki korszakot jellemzi. Minthogy az államvasutakba befektetett tőkének 4%-os kamatozása, a szerint, a mint a névleges vagy tényleges tőkét vesszük számításunk alapjául, 96·4 illetőleg 112·7 milliót vesz igénybe, az 1909-iki üzleti fölösleg felhasználása mellett még 31·5 illetőleg 47·8 millió hiánytátong. Az árak emelkedése, első sorban azonban a vasuti

alkalmazottak fizetésrendezése, mely magában véve mintegy 20 millióval szerepel, ezen kedvezőtlen pénzügyi eredmények főbb okai.

Teljesen jogosult az a törekvés, hogy a vasutak bevételei legalább az önköltségeket fedezzék, az önköltségekhez pedig a befektetett tőke kamatját is hozzá kell számítani. De a magyar államvasutak jövedelmezősége így sem mondható egészen kedvezőtlennek. A kereskedelmi ministerium költségvetésének indokolása szerint (131. l.) az 1911. év végével a magyar kir. államvasutak hálózatába befektetett tényleges tőke, mely kereken 2410·6 millió koronával vehető számba, 5 02°-ot, a névleges tőke pedig (kereken 2817·9 millió korona) 4·29°-al kamatozott. Ha már rendes körülmények között az 5°-nyi kamatozás — mert csak a tényleg befektetett tőkét szabad számítani — kielégítőnek mondható, itt még a következő mozzanatokat kell szem előtt tartani:

1. a tőkének jelentékeny részét már törleszteni kellett volna, mert a körülbelül negyven év alatt természetesen nagy értékcsökkenés következett be a leltárban, építményekben stb.;

2. vagy pedig a törlesztés helyett az üzleti bevételekből kellett volna a hálózatnak a természetes értékcsökkenés és elhasználás folytán szükséges új felszerelését, stb. eszközölni;

3. a befektetett tőke kamatozásánál tekintetbe kell venni továbbá, hogy egyes vasutaink túlságosan drágán épültek, mások helytelen irányt nyertek (családi vasutak); ezeknél és a stratégiai vasutaknál teljes kamatra számítani nem szabad;

4. mint minden nagy állami érdekért, közegészségügy, közművelődés javáért, joggal kívánhatni, hogy a közgazdasági érdekért is az állam áldozatot hozzon.

Ha ezeket a körülményeket szem előtt tartjuk, az 1911-dik évben elért 5°-ot* többé-kevésbé kielégítőnek tarthatjuk.

* A 70-es évek elején a *Pester Lloyd*-ban közölt cikkeimben kiszámítván, hogy mikor érik el majd a magyar vasutak a rendes kamatozást, a huszadik század elejét jelöltem meg ez időpontul.

Tett ugyanis a befektetett tőke kamatja vagyis a tőke-járadék (1908):

Poroszországban	— — — — —	5·11
Badenben	— — — — —	1·82
Bajorországban	— — — — —	3·38
Szászországban	— — — — —	3·84
Württembergben	— — — — —	2·26
Ausztriában (1909)	— — — — —	1·65

E számok mutatják, hogy a Magyarországon elért eredményt csak kevés országban érik el.

A kedvezőtlen pénzügyi eredmények különösen a kilométernyi bevételeknél jutnak kifejezésre. Egy üzleti kilométerre* esik bevétel:

Badenben	— — — — —	56·326	márka
Poroszországban	— — — — —	54·973	„
Szászországban	— — — — —	50·041	„
Svájcban	— — — — —	44·735	fr.
Olaszországban	— — — — —	33·846	lira
Franciaországban	— — — — —	42·540	fr.
Württembergában	— — — — —	37·863	márka
Ausztriában	— — — — —	34·479	kor.
Bajorországban	— — — — —	33·319	márka
Magyarországon	— — — — —	21·195	kor. (1910 : 22,696)

Ezen kedvezőtlen alakulásnak pedig főoka a forgalomnak még elég szerény kifejlődése, a mint ezt a következő számok illusztrálják:

Egy kilométerre esik :

	személy- forgalom	teher- forgalom
Magyarország	— — 7530**	4524 tonna
Ausztria	— — — 8380	5633 „
Poroszország	— — — 29107	8880 „
Belgium	— — — 37067	12522 „
Szászország	— — — 29846	10045 „

* A következőkben közölt nemzetközi adatok többnyire az 1909-iki évre, itt-ott 1908-ra vonatkoznak, az összehasonlíthatás okából azért nálunk is ez évek adatait használok, bár közlöm az 1910-iki adatokat is.

** 1910 : 8184 illetőleg 4684.

Forgalmunk fejletlenségét még jobban mutatják a következő számok: *Jut egy lakosra:*

	szállított	
	utas	teher
Magyarország	5·5	3·5 tonna
Ausztria	8·1	5·5 "
Belgium	23·2	7·7 "
Poroszország	30·2	10·4 "

A vasuti üzem pénzügyi eredményeinek magyarázatára e számok elég érthető nyelven szólnak.

A pénzügyi eredmények szempontjából igen fontos a személy- és áruforgalom viszonylagos alakulása. Gazdag országokban a személyforgalom által nyújtott bevétel nem marad el jelentékenyen az áruforgalom által nyújtott bevételtől. Így esik az összbevételből:

	személy- forgalom	teher- forgalom
Nagybritanniában	42·9 %	49·7 %
Franciaországban	44·8 "	53·4 "
Schweitzban	46·5 "	48·8 "
Württembergben	34·8 "	56·4 "
Belgiumban	33·6 "	65·3 "
Szászországban	31·6 "	59·9 "
Poroszországban	28·4 "	66·6 "

Ellenben:

Ausztria	23·4 "	70·0 "
Magyarország	24·9 "	71·3 "
Oroszország (1905)	14·2 "	85·1 "

Látjuk ez adatokból, hogy Magyarországon ma a személyforgalom a bevételekben ugyan nagyobb tétellel szerepel mint Ausztriában, mégis fejlődésének még alacsony pontján áll.

Fontos körülmény a pénzügyi helyzet jövőbeli alakulása szempontjából az a tény, hogy a forgalom óriási emelkedést tanúsít. Magában véve pedig a forgalom jelentékeny emelkedése elég biztató jelenség, mely újabb díjemelések nélkül is remélhetőleg a pénzügyi helyzet javításához vezet. Az emelkedést a következő számokból ítélni tudjuk meg, melyek az utolsó év alakulását tükröztetik vissza:

a) személyforgalom :

	Személy	Személy.klm	Átlag üzleti klm szerint
1905	43·8 millió	2·0 ezer millió	260.265
1909	60·7 „	2·7 „	341.685
1910	67·3 „	2·9 „	361.727

b) teherforgalom :

	tonna	tonna kil.	átlag km.-ként
1905	28·5 millió	4·8 ezer millió	608.369
1909	37·8 „	6·0 „	743.318
1910	38·9 „	6·6 „	795.175

Míg ez adatok szerint a személyforgalom ezen öt év alatt felével, a teherforgalom egy harmadával emelkedett, az üzleti coefficiens emelkedése 29^oo.

Rendkívül fontos jelensége a vasuti pénzügynek az úgynevezett üzleti coefficiens alakulása. Mennél magasabb az üzleti coefficiens, annál kevesebb jut a vasutakba befektetett óriási tőkék törlesztésére. Az üzleti coefficiens alakulására viszont egyik legfontosabb kiható tényező az alap-tőke helyes felhasználása, illetőleg aránya. Mennél kevesebb a befektetés, mennél hiányosabb a hálózat, annál nagyobb lesz az üzleti coefficiens. Mihelyt a pályatest által követelt befektetések megtétnek, az üzleti coefficiens azonnal csökken. Az üzleti coefficiens alakulását a következő számokból láthatjuk :

Schweitz	63·1
Olaszország	77·3
Poroszország	59·8
Nagybritannia	61·7
Franciaország	56·2
Belgium	67·7
Norvégia	73·9
Magyarország	73·8 (1910: 68·33)*

* A magyar államvasutak üzleti coefficiensét a kereskedelmi ministerium költségvetése és a statisztikai évkönyv eltérőleg mutatja ki. Így tesz e koefficiens 1910-ben

a költségvetés szerint	74·89
a statisztikai évkönyv szerint	68·33

Megjegyzendő különben, hogy minden fontossága mellett sem szabad az üzleti coefficiensre túlságos súlyt fektetni. Lehetséges, hogy az üzleti coefficiens emelkedik, azaz rosszabbodik, de a mellett a bevételek is jelentékenyen emelkednek és így a tőke által szolgáltatott kamatozás kedvező. Különben az üzleti coefficiens nagy hullámzásokat mutat és különösen az üzleti coniunkturák hatása alatt áll. Így volt pl. Poroszországban az üzleti coefficiens 1908 : 71·29, 1903 : 59·75, 1896 : 54·17 stb.* Badenben volt az üzleti coefficiens 1908 : 84·96, 1904 : 67·32, Württembergben volt az üzleti coefficiens 1908 : 77·37, 1895 : 58·3 stb. Nálunk is az üzleti coefficiens emelkedése részben az üzleti coniunkturával kapcsolatos, részben a fizetésrendezés, áremelkedés eredménye.

Az üzleti költségek felosztása tekintetében feltünőbb tüneteket nem találunk. Így az üzleti kiadások főbb tételei a magyar és az osztrák államvasuti hálózaton következőkép alakulnak :

	Magyarország	Ausztria
általános igazgatás	4·04	1·62
pályafentartás és felügyelet	19·65	20·82
forgalmi és vonatszolgálat	36·54	37·70
vonatmozgósítás	37·10	39·80

Nagyobb eltérés az első és utolsó tetelnél mutatkozik ; ez utóbbi azonban onnan származik, hogy a műhelyszolgálat Ausztriában ezen tételhez van számítva, Magyarországon pedig külön van elszámolva. Nagy különbség mutatkozik az általános igazgatás tételénél, mely nálunk igen magas.

Az államvasutak kedvezőtlen pénzügyi helyzetének egyik okaként szerepel az államvasutak kezelésében levő helyiérdekű vasutak üzletvitele körül felmerülő költségeknek hiányos visszatérítése. Míg ugyanis ezen költségek az 1912-iki költségvetésben 56·5 millió koronával szerepelnek, addig ebből csak 30·7 korona térül meg, tehát az államháztartás terhére marad 25·8, illetve 25·0 millió, a mennyi-

* Lásd Teklenburg: *Der Betriebskoeffizient der Eisenbahnen.* (Archiv f. Eisenbahnwesen 1911. 6. füzet 1408. l.)

ben még 800,000 korona járműhasználati díj fejében befolyik.

Azonban itt tekintetbe kell venni, hogy az államvasut az átmeneti forgalom révén jelentékeny jövedelemhez jut, melyet szakemberek 10 millió koronánál jóval többre becsülnék és hogy közgazdasági szempontból az üzem egyöntetű kezeléseért is indokolt némi áldozat. Ezért az államvasutak mindenesetre némi áldozatot hozhatnak, de a 25 millió teher egészen az államvasutakra át nem hárítható. Itt okvetlenül törekedni kell az államvasutak tehermentesítésére. A helyiérdekű vasutak üzemének költségeit csökkenteni kell gazdaságosabb eljárás által.

A kormány legújabb elhatározása tudvalevőleg a személyes teher-tarifa emelésével az államvasutak pénzügyi helyzetének javítása. Majd alább kifejtjük a tarifaemelés aggályos voltát forgalmi és különösen közgazdasági szempontból. E helyen csak arra akarok utalni, hogy pénzügyileg alig indokolt. A pénzügyminister 1911 október 12-ikén tartott beszédében kijelentette: arra kell törekedni, hogy az 1906-ki állapot éressék el (és ezenkívül arra, hogy az azóta történt befektetéseknek kamatai törlesztessenek); akkor az üzleti felesleg 104.7 millió koronát tett. Ha már most a tarifabizottság elé terjesztett pénzügyi tervezetet nézzük, azt látjuk, hogy ott a bevételek természetes fejlődéséből a személyszállításnál 11.6 millió többletbevételre lehet számítani, az áruforgalomnál 13.6 millió koronára, ez együttvéve tehát 25.2 millió koronát tesz. Ez hozzá adva az 1910-iki 93.2 milliót tevő üzleti felesleghez, 1912-ben tarifaemelés nélkül — bátran mondhatjuk; minimumkép — 118.4 millió koronát eredményez. Ez majdnem tizennégy millióval többet tesz ki, mint a pénzügyminister által contemplált 1906-iki állapot. A természetes növekedés magától vezet a kívánt eredményhez, tarifaemelés nélkül, különösen ha a hálózat megfelelő reorganisatiója bekövetkezik.

A magyar államvasutak pénzügyi helyzetét tulajdonképpen csak úgy lehet helyesen megítélni, ha a magyar államvasutakról tisztán üzleti mérleg állítatik fel és nagyon kívánatos, hogy az mielőbb megtörténjék. E mérlegben

ugyanis mindazon tételeket fel kellene a bevételek közé venni, melyekről az államvasutak magasabb állami érdekből lemondanak, illetve a mit ingyen teljesítenek. Ide tartozik elsősorban a postakincstár számára teljesített szolgálat, mely milliókat tesz ki. Ide tartozik a hadügyi kormányzat számára teljesített szolgálat, katonák olcsóbb szállítása stb. Ide tartozik az ipar fejlesztése érdekében teljesített szolgálat. Ide tartoznak végre a rengeteg számú mérsékelt áru és ingyen jegyek. Ha mind ezen tételeket beszámítjuk, a magyar államvasutak pénzügyi képe jelentékenyen javul. Sőt kérdés, vajon nem kellene-e Poroszország példáját követni és az állam különböző ágai számára teljesített munkákat ezen ügységaknál teherként, a vasutnál bevételként elszámoltatni?

Legyen szabad példakép csak arra utalni, hogy míg nálunk a díjmentes áruk az egész forgalomnak közel egy ötödét teszik — 19·82% 1902-ben, újabb adattal nem rendelkezünk, de 1894-ben: 39·38 (!) — addig a porosz államvasutakon a díjmentes áruk az egész teherforgalomnak csak 7·61 %-át teszik.

Pénzügyi tekintetben a magyar államvasutaknak legnagyobb hibáját abban találom, hogy a bevételeknek az üzem érdekében való felhasználására, — a vasutakba befektetett tőkének kamatozására és törlesztésére, a vasutak karbantartására, folytonos reconstructiójára, a szükségessé vált befektetések, építkezések megtételére — megfelelő berendezések, úgynevezett intézményes biztosítékok nincsenek. Sőt bizonyos mértékben a vasuti bevételeket amolyan Csáky-szalmájának nézték, a mennyiben ezeket nagyon kétes természetű szükségletek fedezésére igénybe lehet venni. Első sorban itt kell sürgősen segíteni. Elv legyen, hogy a vasut bevételei csak a vasuti üzemre fordíttassanak. Még pedig megállapítandó az is, mennyi fordítandó évenként tőketörlesztésre, mennyi befektetésekre, új objectumok létesítésére, a kocsipark kiépítésére stb.

Igen figyelemreméltó az olasz államvasutak költségvetési rendszere, mely a rendes kiadásokon kívül megkülönbözteti a kiegészítő, pótló és rendkívüli kiadásokat.*

* *Archiv für Eisenbahureform.* 1911., 6. füzet 1533. l.

A kiegészítő kiadásokhoz tartoznak: 1. rendkívüli pályaföntartás vis major következtében; évenként legalább 270 lira üzleti kilométer szerint; 2. a felépítmény fémrészeinek megújítására és újbóli előállítására; átlag évenként legalább 240 lira minden üzleti kilométer után, vagyis a forgalmi bevételek 0·8%-a; 3. a forgalmi eszközök kiegészítésére, 2·5%-a az összes forgalmi bevételeknek. A pótlókiadásokhoz (spese accessorie) tartoznak a törlesztésre és kamatozásra, forgalmi eszközök kibérlésére fordított kiadások stb. A rendkívüli kiadások: kiadások új építkezésekre, kettős vágányokra, új forgalmi pályákra stb. Ezen kiadások a forgalmi bevételek évi szaporodásának ötszörösével előirányoztatnak.

A kormány — mint említettem — újabb előterjesztésében és intézkedéseiben arra a lépésre határozta el magát, hogy be nem várva a vasuti bevételek emelkedését, mely már 1910-ben bekövetkezett, részint a forgalom természetes fejlődése, részint az 1910 január 1-én életbelépett tarifaemelés folytán, újabb tarifaemelést léptet életbe, még pedig a személy- és az áruforgalomnál egyként. A személyszállításnál elérendő bevétel, mely az 1911-iki költségvetés szerint 83 millió koronát tett, felemeltetik 106·0 millióra, a mi 27%-os emelkedésnek felel meg; ebből esik a forgalom természetes növekedésére 11·6, a tarifaemelésre 11·4 millió,* a tarifaemelés tehát 13·7%-kal szerepel. Az áruforgalomnál az előirányzott bevétel 25·5 millióval haladja meg az előbbi év előirányzatát, a mi 10·8%-nyi emelkedésnek felel meg. Ebből a tarifafelemelésére esik 11·9 millió korona. Ennek elérésére a gyorsárak díjtétele 7, a közönséges teheráraké 5%-kal felemeltetnék. A kormány pénzügyi tervezete 23·3 millió korona új terhet jelent. Ez az összeg körülbelül a fele annak, a mi 1910-ben az egész kereseti adóra elő volt irányozva. Ez tehát épen nem csekély megterhelése a forgalomnak.

A mi mindenekelőtt a személyviteldíjak felemelését

* Sőt tulajdonkép oly emelés terveztetik, mely 18 milliós többletet ad egész évre, hogy ekkép a tarifának május 1-én való életbeléptése a hátralevő $\frac{3}{4}$ -ed évre 11·4 milliót eredményezzen.

illeti, azt aggályosnak tartom azért, mert itt nagyobb eredményt csak nagyon gyökeres eljárással lehetne elérni, a mi viszont sok fontos közgazdasági érdeket sértene. Ha ugyanis személyforgalmunk tagosulását vizsgáljuk, a következőket találjuk (1910):

a szomszédos forgalom teszi az egész forgalomnak	—	—	52.06 % -át
az I—V. zóna	"	"	37.30 % -át
		együtt	89.36 %.

Ezen majdnem $\frac{9}{10}$ -ed része a forgalomnak azonban a bevételeknél csak 40.08 % -al szerepel. Ellenben a legtávolabbi négy zóna (XIII—XVI), mely az egész forgalomnak csak 4.76 % -ával szerepel, a bevételek 38.58 % -át szolgáltatja.

Ha az abszolút számokat vizsgáljuk, azt látjuk, hogy a szomszédos forgalom és az I—V. zóna utasainak száma 58.6 millió, az utánuk eső bevétel 40.4 millió korona; ellenben a XIII—XVI. zóna utasainak száma 3.1 millió, az utánuk befolyó bevétel 38.9. E számokból világosan látszik, hogy a viteldijak felemelése akkor vezetne nagyobb eredményre, ha a szomszédos forgalom és az olcsó zónák, melyek a forgalom túlnyomó részét adják, tetemesen megdrágulnak. Tényleg a tervezetben itt igen nagy, 100 %-ig felmenő emelkedéseket találunk, a mi azonban feltétlenül igen aggályos, mert egyfelől drágítja a városok fogyasztását és termelését, másfelől megnehezíti a városi lakosok kitelepítését, egészségügyi, kulturális, lakási szükségleteik teljesebb kielégítését. Tekintettel a szomszédos forgalomnak költségemelő és a forgalmat nagyon bonyolító, zavaró hatására, némi szerény felemelése a viteldijaknak ezen relatiókban, továbbá az I. és II. osztálynál, valamint általában a gyorsvonatoknál, elfogadható. Pénzügyi tekintetben különben már a zónatarifa hibáinak kiküszöbölése a díjak emelése nélkül is kilátást nyujtana a helyzet javítására, mint azt kiváló szakemberek is constatálják.*

* Lásd Szabó Jenő: *Baross műveinek és rendszerének utóhatásai.* (Budapesti Szemle, 1912. Január.)

Ha egészben véve a tarifa felemelését indokoltnak nem tartom, azzal nem akarnék elzárkózni a tapasztalat által javasolt reformok elől. A «végtelen» zóna felbontása indokolt, mert alig lehet sok érvet a mellett felhozni, hogy egy bizonyos távolságon túl száz meg száz kilométernyi út ingyen tétessék meg. A vasútnak a távolságot megszüntető czélzata ezt nem követeli, sem az utazási kedv fejlesztésének szempontja. Ellenben a szomszédos forgalom nagy közgazdasági és kulturális fontossága, főleg a városi élet folytonos drágulása mellett, teljes méltánylást követel és munkásvonatok beállítása nem nyújtana kárpótlást a tarifa felemeléseért. Az I. és II. osztály tarifája mérsékelt emelést engedne meg különösen a rövidebb vonalakon, a hol főleg az I. osztály használata igazán fényűzés, mely nálunk túlságosan elharapódzott.

A tervezett kilometrikus rendszernek a zóna-rendszer helyébe való elfogadása kérdésével ez alkalommal foglalkozni nem óhajtok. Bizonyos, hogy a zónarendszer mellett sok hibás alakulás fejlődött ki. Furcsa azonban a kormány által felhozott majdnem cynikus érv: a zónarendszer fejlesztette az utazási kedvet, most ezt szépen meg lehet adóztatni; a mór megtette kötelességét, a mór mehet. Nem kifogásolom azt, ha oly módosítások történnek, melyek a nagyobb fizetőképességű utast jobban terhelik, azonban nagy bajnak tartanám, ha kellő gond nem fordítatnék arra, hogy a kevésbé fizetőképes utasok tovább is kellő kíméletben részesüljenek, különösen pedig, hogy a munkások szállítása minden megengedhető kedvezményvel megkönnyíttessék. Itt a közgazdasági érdekeken kívül még fontos kulturális és társadalmi érdekek szabnak határt a fiscalitás törekvéseinek.

A zónatarifa ellen hivatalos oldalról felhozott kifogások nem mind helytállóak. Hogy a zónatarifa mellett megtörténik az, hogy 99 kilométer távolság mellett a díj egy marad, az tulajdonképp csak részleges következménye a vasutat létesítő és nagy hatását magyarázó elvnek, hogy a távolságokat mintegy eltünteti. Ha azt a körülményt, hogy az, a ki 101 kilométernyi utat tesz, úgyannyit fizet, mint

a ki 200 kilométernyi útat tesz, abszurdnak mondjuk, abból legfeljebb az következik, hogy még egy fokozatot kell közbe létesíteni. Mert hiszen a kilométer okvetlenül túlságosan kis egység és szigorúan keresztülvitt kilometrikus tarifa határozottan abszurdabb volna, mint a zónatarifa. Ha aztán a kormány arra hivatkozik, hogy a zónatarifa alól 2000 kivételt kellett tenni, akkor talán abban volt a hiba, hogy ezt a 2000-féle kivételt engedték. Mert hisz a zónatarifa rendszere épen azon alapszik, a min, mint mondom, a vasúti közlekedés egyáltalában alapszik, hogy a távolság határait lehetőleg reducáljuk és régi dolog, hogy minden rendszert hibáival együtt kell elfogadni. Persze a zónarendszernek is vannak határai, mint a kilometrikus rendszernek és ha a tapasztalatok arra vezetnek, hogy olyasvalamit kell létesíteni, a mi a két jogos elvet valahogy összeegyezteti, az ellen kifogást nem óhajtok tenni.

Arra nézve, hogy jogosult-e a tarifa felemelése, nem érdektelen vizsgálat tárgyává tenni a személy-kilométernyi bevételeket. E tekintetben a következő adatok érdemelnek figyelmet. Tesz a bevétel:

	személy-kilo- méter szerint
Schweitz, cent. _ _ _ _ _	4·28
Poroszország, fillér _ _ _ _ _	2·32
Franciaország, cent. _ _ _ _ _	3·57
Belgium, cent. _ _ _ _ _	2·33
Hollandia, cent. _ _ _ _ _	2·7
Ausztria, fillér _ _ _ _ _	2·79
Magyarország, fillér _ _ _ _ _	2·84
Oroszország (1905), kop. _ _ _ _ _	1·90
Baden, fillér _ _ _ _ _	2·52
Bajorország, fillér _ _ _ _ _	2·55
Szászország, „ _ _ _ _ _	2·65
Württemberg, „ _ _ _ _ _	2·20

Látni, hogy csak néhány államban haladja meg a személy-kilométerenként elért bevétel a magyarországi számokat.

A személyszállítás viteldíjának megállapításánál kétségkívül nagy fontosságú azon körülmény, vajon az illető ország sűrűn vagy gyéren van-e lakva? A gyérebben lakott országokban — a milyen Magyarország — nagyobb

utak tételnek meg, az utazás már ezen körülménynél fogva, éjjelezés folytán stb., nagyobb költséget okoz. Ilyen országokban rendszerint a népesség szegényebb is. A viteldíjaknak ez okoknál fogva egység szerint alacsonyabbnak kell lenni, mint gazdagabb és sűrűbben lakott országokban, hol aránylag rövidebb utak tételnek meg. E tekintetben a következőket találjuk. Az egy utas által átlagban megtett út:

	kilométer
Schweitzban _ _ _ _ _	19·86
Poroszországban _ _ _ _ _	23·19
Belgiumban _ _ _ _ _	23·75
Hollandiában _ _ _ _ _	28·8
Franciaországban _ _ _ _ _	32·2
Ausztriában _ _ _ _ _	44·54
Magyarországon _ _ _ _ _	45·25 (1910 : 44·23)

A legnagyobb utak tételnek Magyarországon, a hol a fontosabb gócpontok egymástól távolabb fekszenek, miért is az ilyen utazásokkal járó egyéb jelentékeny kiadások mellett a viteldíjak mérséklése az utazás érdekében szükséges.

Hogy nálunk az első osztály aránylag nagyobb arányban kerestetik fel, az kétségtelen és különösen itt némi emelése a tarifának jogosult, különösen a rövidebb utakon, mert hosszabb útra nem pusztá fényűzés ez osztály felkeresése. Míg Magyarországon az államvasutaknál az első osztályú utasok az összes utasok 1·21 (1910 : 1·24) %-át teszik, addig

	százalék
Szászországban _ _ _ _ _	0·14
Poroszországban _ _ _ _ _	0·24
Ausztriában _ _ _ _ _	0·30
Svájcban _ _ _ _ _	0·61
Belgiumban _ _ _ _ _	0·88
Angliában _ _ _ _ _	2·65
Franciaországban _ _ _ _ _	4·27

A harmadik osztályon utaznak :

	százalék
Schweitzban _ _ _ _ _	64·23
Belgiumban _ _ _ _ _	88·17
Szászországban (3. és 4.) _ _ _ _ _	93·35
Ausztriában _ _ _ _ _	93·85
Magyarországon _ _ _ _ _	79·62

Látszik e számokból, hogy Magyarországon csakugyan az első osztály igénybevétele igen nagy és az aránynak a viteldíjak mérsékelt felemelése által való lenyomása nem indokolatlan, különösen, ha szem előtt tartjuk, hogy főleg ez osztály okoz a vasútnak nagy kiadásokat és így erősen hozzájárul a személyforgalom passivitásához.

Áttérve az árútarifa emelésére, ezt még súlyosabbnak tartom. Nem tekintve azt, hogy az 1910-diki tarifaemelés alkalmával a kormány megígérte, hogy további emelések nem fognak bekövetkezni, hogy tehát itt a kereskedelmi, ipari és gazdasági körök nagy előzékenysége rútol viszonztatik, a mai nehéz versenyviszonyok között az árúszállítás megdrágítása súlyos nehézséget jelenthet számos üzletágra. Mert hiszen tudva van, hogy a gazdasági életben sokszor egy czikk versenyképessége az adott körülmények között még nagy nehezen fenntartható, de ha annak árát csak néhány fillérrel emelni kell, a versenyképességnek vége. Már most szem előtt kell tartani, hogy egy tarifaemelés sok árúnál többszörösen érvényesül, a nyersanyagnál, a segédanyagoknál, fűtő-világító szereknél, gépeknél stb., úgy hogy az az 5%-os emelkedés többször szerepel és lesz belőle 5—10—20%-os megdrágulása a szállítás költségeinek. Azonkívül olyan vállalatoknál, melyek nagy tömegek számára veszik igénybe a szállítást, a szállítási díjak összegének emelkedése is számottevő tényező, mely az egyes termelési ágak egymásközi viszonyát is megváltoztatja. Az egyforma 5%-nyi emelkedés tehát nem jelent egyenlőséget, hanem nagy egyenlőtlenséget idéz elő, különösen a kivitel érdekei könnyen sérelmet szenvedhetnek.

Ezeket szem előtt tartva, nagyon tudom méltányolni azon vasúti szakemberek álláspontját, kik elegendőnek tartanak a kezelési, be- és kirakási illetekek és podgyász díjtételek mérsékelt felemelését, mely körülbelül 7 millió korona többletbevételt nyújtana.

Tekintetbe veendő e kérdésnél az, hogy ép úgy, mint a személyforgalomnál, az árúforgalomnál is az a körülmény szerepel, hogy szállításaink átlag nagyobb utat tesznek meg, továbbá, hogy nagy része az árúknak kevesebb értékű is.

Ezt szem előtt tartva, forgalmunk máris eléggé meg van terhelve, a mint azt a következő számok mutatják. A vasút bevétele lesz egy tonnakilométer után :

Poroszországban	— — — —	3·54 fillér
Ausztriában	— — — —	3·89 „
Badenben	— — — —	3·98 „
Bajorországban	— — — —	3·79 „
Hollandiában	— — — —	2·1 cent.
Franciaországban	— — — —	4·37 „
Magyarországon	— — — —	4·20 fillér.

E számoknál még azonkívül tekintetbe kell venni, hogy a külföldi áruforgalom tatissztikája szerint túlnyomó nagy része a forgalomnak kivételes tarifák mellett bonyolítottatik le.

Nagyon kedvezőtlenül alakul nálunk a gyorsáruforgalom. Ezt a következő számokból látjuk. Az áruforgalomból származó bevételből esik a gyorsárú utáni bevételre :

	százalék
Magyarországon (1910)	— — — — 1·2
Ausztriában (1909)	— — — — 5·2
Poroszországban (1903)	— — — — 4·1

A magyar államvasutak forgalmi viszonyainak megítélésénél a hazai vasutak különleges jellegéről nem szabad megfeledkezni, mely különleges jelleg az ország sajátlagos gazdasági viszonyaiban rejlik. A magyar államvasutak az úgynevezett leadási vasutakhoz tartoznak, azaz a kivitel sokkal nagyobb, mint a behozatal. Ennek folyománya, hogy kocsijai erősen forognak idegen pályákon és nagy távolságokban, minek következtében a kocsik visszatérése nagyon lassú. Ehhez járul, hogy a gabonaszállítás erősen függ az árconiuneturáktól és így lökésszerű alakulást mutat, minek következménye, hogy a kocsipark bizonyos időpontokban erősen igénybevéttetik, már pedig a kocsiparkot még sem lehet ezen maximalis igénybevétel szerint be rendezni.

A forgalom nagy hátrányára szolgál természetesen a vízi utak versenyének hiánya. Ha megfelelő vízi úthálózatunk volna, akkor a teherforgalom terén helyes munka-

megoszlás érvényesülne, a mennyiben a kevésbé értékes, nagyobb súlyú és terjedelmű és ezért kevésbé forgalomképes árúk, valamint mindazon szállítmányok, melyek kevésbé gyors továbbítást is tűrnek, a vízi útakat keresnek fel, míg most ezen árúknak nagy része valóságos teherre válik a vasutakra nézve.

A közlekedési nehézségek megítélésénél nem szabad figyelmen kívül hagyni a forgalom nagy fejlődését. Milyen hatalmas arányokban fejlődött a magyar vasútforgalom, azt legjobban a következő számok mutatják:

a) Személyforgalom:

1850	—	—	—	—	—	—	—	—	—	210,103
1860	—	—	—	—	—	—	—	—	—	1.947,896
1870	—	—	—	—	—	—	—	—	—	4.941,650
1880	—	—	—	—	—	—	—	—	—	9.660,563
1890	—	—	—	—	—	—	—	—	—	29.161,272 *
1900	—	—	—	—	—	—	—	—	—	64.412,447
1910	—	—	—	—	—	—	—	—	—	140.002,000

b) Teherforgalom:

										tonna
1850	—	—	—	—	—	—	—	—	—	629,987
1860	—	—	—	—	—	—	—	—	—	1.799,339
1870	—	—	—	—	—	—	—	—	—	5.434,593
1880	—	—	—	—	—	—	—	—	—	10.981,453
1890	—	—	—	—	—	—	—	—	—	25.688,274
1900	—	—	—	—	—	—	—	—	—	37.512,109
1910	—	—	—	—	—	—	—	—	—	68.806,000

Kilométerenként tett a forgalom:

		személy	árú (tonna)
1850	—	—	—
1910	—	6783	3302

Különösen néhány év óta a gazdasági élet és ezzel a forgalom rendkívüli lendületet vett. A magyar vasutakon tett:

	személy-	teher
	forgalom	forgalom
1904	78·4 millió	52·6 millió tonnát
1909	124·2 „	66·8 „
1910	140·0 „	68·8 „

* A zónatarifa első teljes éve.

A személyforgalom tehát hat év alatt 78·5%-al emelkedett, a teherforgalom 30·8%-al emelkedett. Ugyanazt látjuk más államokban is. A porosz államvasutakon 1908-ról 1909-re a személyforgalom 84 millióval, vagyis 8·82%-al emelkedett, a személyforgalom 39 millió többletbevételt eredményezett. Az áruforgalomnál ugyanezen idő alatt, tehát egy év alatt, emelkedett a szállított mennyiség 21 millió tonnával, vagyis 6·98%-al, a bevétel 76·2 millió márkával. Ausztriában 1911 december 1-én az északi vasuton a rendszer átlagon felül 93 vonatot indítottak. Ilyen körülmények mellett nem csodálható, ha az óriásilag emelkedő forgalom lebonyolítása nagy nehézségeket okoz és csak bámulni és irigyelni tudunk oly országot, mint Poroszország, hol e hatalmasan növekedő forgalom minden zavar nélkül bonyolítottatik le.

Az 1911 végén bekövetkezett nagy zavarokat még fokozta mindenesetre az a körülmény, hogy a tarifaemlések közeledése folytán a szállítók még az alacsonyabb tarifákat akarták élvezni és így a szállítmányok mennyisége még emelkedett.

Ily állapotok mellett az, hogy a vasut a gyors szállítás eszköze, igazán csak mesebeszéd, főleg az évnek azon szakában, mikor nálunk a szállítások összetorlódnak. Ilyen viszonyok között a vasuti szállítás gyorsasága csak virtuális, de nem tényleges. Mit használ a kereskedőnek, a termelőnek az, hogy ha az áru berakatnék a vasuti kocsiba és az megindulna, akkor a szállítás gyorsan történnék, de nem rakják be és nem indítják a kocsikat. Eszünkbe jut Weber, a kiváló vasuti szakember mondása, a ki azt mondotta, hogy ott, hol öszvérek is elegendők a forgalom szállítására, ott a vasut felesleges. Nálunk néha még a vasuton a forgalom tényleg úgy bonyolítottatik le, mintha azt öszvérek hátán eszközölnék.

A teherforgalom lebonyolítása szempontjából kétségtelenül legnagyobb fontosságú a teherkocsik száma. E tekintetben a következő összehasonlítások nyújtanak némi felvilágosítást. A teherkocsik száma tesz:

		üzleti klm szerint
Irországbán	17,495	3·81
Olaszországbán	86,340	6·07
Ausztriában	83,057	5·33
Poroszországbán	405,900 ¹	10·9
Nagybritanniában	?	20·83
Franciaországban	303,950	7·5
Belgiumban	81,506	18·86
Magyarországbán	90,953 ²	4·46

Magyarország ellátása kocsikkal eléggé gyenge, különösen, ha szem előtt tartjuk, hogy Magyarország forgalmának nagy része hosszú utakat jár be és tulnyomóan nagy térfogatú árukból áll. Ausztria kocsikkal jobban el van látva és mégis ott is nagy kocsihiányról panaszkodnak. A fő baj azonban a kocsik csekélyebb kihasználása. Így jut átlagban egy kocsira:

Magyarországbán	54,000	tonna kilométer
Franciaországban	65,000	„ „
Ausztriában (államvasutak)	115,000 ³	„ „

Poroszországra nézve a megfelelő adatokat nem tudtam megszerezni. Azonban itt viszont igen fontos útmutatás rejlik abban a tényben, hogy az egész befektetési tőkének 25·69%-a a kocsiparkra esik.

A kocsihiány a többi kiadások fokozását idézi elő. A raktározó munkások a rendes munkaidőben esetleg nincsenek elfoglalva, ha aztán kocsi van, rendkívüli munkaerőt kell igénybe venni és megfelelően fizetni, nem számítva az óriási kártérítési összegeket.

Azonban természetes, hogy egyedül a kocsik szaporodása nem szüntetné meg a bajokat, sőt addig, míg a vasut tőkéletlen berendezései, kettős és rendező vágányok hiánya, szűk pályaudvarok és raktárak stb. megmaradnak, inkább még fokozhatja a bajokat. Az üres kocsik gyors felhasználása főleg helyes adminisztratív berendezésektől függ és a sze-

¹ Szolgálati és munkakocsival együtt.

² 1910: 93,080.

³ Itt a podgyászt elválasztani nem tudtam, de ez lényegesen nem változtatja az eredményt.

mélyzet jutalmazása által előmozdítható. Mozdonyok megfelelő száma is segíthet. E tekintetben sem állunk épen jól. Jut 100 üzleti kilométerre mozdony:

Belgiumban	— — — — —	83
Poroszországban	— — — — —	51
Olaszországban	— — — — —	38
Ausztriában	— — — — —	30
Magyarországon	— — — — —	19

Nincsen kizárva, hogy a vasuti szolgálat hiányos ellátása a személyzet kérdésével is kapcsolatos. Nem tartom lehetetlennek, hogy míg a központban a személyzet túlságosan nagy,* a mi általánosan elismert tény, addig a tulajdonképeni vasuti személyzet nem elegendő és így nincsen kizárva, hogy az alkalmazott személyzet túlterhelése a bajoknak egyik oka. Tényleg azt látjuk, hogy Magyarország jóformán a legkisebb személyzettel dolgozik. Így jut egy üzleti kilométerre személyzet:

Irország	— — — — —	8·8
Olaszország	— — — — —	9·9
Ausztria	— — — — —	11·4
Belgium	— — — — —	15·6
Magyarország	— — — — —	6·2
Poroszország	— — — — —	13·5
Baden	— — — — —	16·0
Bajorország	— — — — —	8·5
Szászország	— — — — —	13·9
Württemberg	— — — — —	10·5

A személyzet megfelelő száma mellett arra kell törekedni, hogy az feladataira kellően ki legyen képezve és hogy munkakedve fokoztassék; e tekintetben sok kívánni való van. Jutalmak kiválóbb munkáért, elért megtakarításokért mindenesetre helyesek. De ez csak egyik eszköz. Az államvasutaknál a munkássereg nagy elégtelenségének és azzal munkateljesítésének oka mélyebben fekszik. A pályafenn-

* Felötlő az 1912-iki költségvetésben (kereskedelmi tárcza 148. l.) egy új kiadási tételének azon indokolása, hogy 60,000-el több arczképes igazolványt kell kiállítani, továbbá más kedvezményes jegyeket nagyobb számban kiállítani. Az államvasutaknak tehát nemcsak bevételei csökkennek, hanem a mellett még kiadásai megnövekednek a kedvezmények kiterjesztése által.

tartásnál, a fűtőházakban és raktárakban alkalmazott munkások részben nehéz, részben felelősségteljes munkája megfelelő díjazást követel.

A vasuti forgalom gyors lebonyolítása szempontjából szemügyre kellene venni a pálya berendezésének minden fontosabb tárgyát. Itt csak a következőket akarjuk még megemlíteni. Kevésnek látszik a vasuti műhelyek száma, mely összesen 177 (közte tíz 300-nál több munkással). A porosz—hessen—badeni vasutak, melyeknek hossza a mellékvasutakkal együtt nem több mint 37,162·43 klm, 621 műhelylyel rendelkeznek, ezek között hetvenegy 300 és több munkással.

Szaporítani kell az állomások számát, megálló helyeket, továbbá a rendező vágányokat, különösen pedig a raktárakat. Nálunk egy állomás (a megállóhelyeket nem számítva) jut 9·1 kilométerre, Ausztriában 6·7 kilométerre, Poroszországban 5·7 kilométerre, az összes német államvasutaknál 5·9 kilométerre, a szász államvasutaknál 4·9 kilométerre, sőt a német magánvasutaknál 3·7 kilométerre.

Súlyosan érezni, főleg a nagy kiviteli vonalakon, a kettős vágányok hiányát. E tekintetben is vasuti hálózatunk nagy hátrányban van, mint azt a következő számok mutatják; kettős, illetve többes vágánnyal el volt látva a hálózatnak:

Nagybritanniában	— — — —	55·6	%-a
Belgiumban	— — — —	47·3	•
Hollandiában	— — — —	46·4	•
Poroszországban	— — — —	38·9	•
Ausztriában	— — — —	15·4	•
Magyarországban	— — — —	5·6	•

Összehasonlítás kedvéért végül még a következő adatokat említjük (1910):

	magyar államvasut	déli vasut	kassa-oderbergi vasut
Üzleti hányad	68·3	59·6	73·2
Kilométernyi bevétel	22,696	67,035	60,549
" személyforg.	6,783	15,519	9,431
" áruforg. t.	3,302	5,875	13,708
100 kil. mozdony	19	39·5	36·5
Egy kilom. teherkocsi	4·69	8·08	11·3

E számok szerint majdnem minden egyes mozzanat kedvezőtlenebb a magyar államvasutaknál, mint a két közös vasutnál.

Ha visszatekintünk az itt kifejtettekre, lehetetlen elzárkózni azon meggyőződés elől, hogy államvasutaink nem felelnek meg a mai forgalom igényeinek. A gazdasági élet intenzívebbé alakulásával a forgalom a vasuttól is intenzívebb szolgálatot követel; a forgalmi egységeknek, a forgalmi szolgáltatásoknak emelkedniök kell, ez azonban csak úgy lehetséges, ha a vasuti hálózat extensiv jellege megváltozik. Ennek az átalakulásnak igen sok feltétele van technikai, gazdasági szempontból. E dolgozatban csak néhány mozzanatra akartam utalni, a nélkül, hogy a kérdést egész complexumában felfejtsem. Kétségtelenül a vasuti forgalom és a vasuti administratio decentralisatiója, pályaudvarok, raktárak, rendező vágányok építése nagy fontosságnak; az egész kocsiaadministratio helyes berendezése, abból a célból, hogy a kocsik rakodóképessége lehetőleg kihasználtságos, hogy a rendelkezésre álló kocsiállomány gyorsan felhasználtassék. Igen fontos az, hogy a vasut a közönség, első sorban a nagyforgalom igényei iránt lehetőleg korán tájékozva legyen és hogy minden eszközzel oda hasson, hogy a vasutnak a termelők által való nagy igénybevétele idején, így különösen őszkor, más szállítványokra (kezelési javak, hadgyakorlatok stb.) a vasut lehetőleg igénybe ne vétessék. Mindezen okokból nagy fontosságú az egész üzemnek kereskedelmi alapra való helyezése. A bürokratikus szellem helyébe a kereskedelmi szellemnek kell bevonulnia. Mert habár ilyen nagyterjedelmű vállalatok, mint a milyen a vasut is, a bürokratikus jellegtől egészen szabadulni nem tudnak, mégis az intézkedés és vezetés főpontján a kereskedelmi szellemnek kell uralkodnia. Hogy ez lehetséges, mutatják a nagy részvénytársulati vállalatok, trösztök stb. A technikailag és kereskedelmileg megfelelő vasut képes lesz a közgazdasági élet igényeit kielégíteni, fontos tényezőjévé válik a gazdasági haladásnak, a nemzetnek életharczában erős fegyver lesz és pénzügyi tekintetben sem fog az államháztartás terhére lenni, sőt azt feleslegével táplálni fogja.

HUNFALVY PÁL EMLÉKEZETE.*

Második közlemény.*

De nemcsak saját nevének szerzett Hunfalvy tudományos munkásságával becsülést, hanem kiválasztott szakjának is, mely iránt a tudománykedvelő közönség körében annyira gyarapszik az érdeklődés, hogy Hunfalvyt 1856-ban egy külön szakfolyóiratnak, a *Magyar Nyelvészet*-nek megindítására bátorítja. Ennek feladatairól *Mit akar a magyar nyelvészet?* címen egy bevezető közlemény tájékoztat. Utal arra, hogy «országunk belviszonyai okvetlenül követelik, hogy nyelv- és történelmi tudományunk ezen országnak és az azt lakó népeknek nemcsak jelenét, hanem multját is lehető teljesen bírja; ennél fogva nyelvtudományunk köteles nemcsak a magyar nyelvről, hanem az oláhok, a kárpáti és a déli szlávok nyelveiről is tudományosan kimerítő munkákat bírni, a német nyelvnek Magyarországon és Erdélyben divó szakadékait nem is említve». «Hunnia, Pannonia, Dacia stb. varázsnevek, mind megannyi országok és külön nemzetek, melyeket nyelv- és történelmi tudományunknak el kell foglalnia és birnia» (I: 3.). De «ha mi valóban tiszteletre méltó helyet akarunk magunknak az európai művelt nemzetek sorában biztosítani, lehetetlen azon nem törekednünk, hogy a magyar irodalmat és tudományt is minél előbb és teljesebben meghassa a hellén tudomány»; ezért az új folyóirat lehetőség szerint igyekszik a classikus nyelvek tanulmányát is elősegíteni. Főgondja azonban a magyar nyelvtudományak művelése s ezen belül a rokon nyelvek és népek össze-

* Az előbbi közleményt lásd a *Budapesti Szemle* 1912. évi 422. számában.

hasonlító bűvárlata, mely «a magyar őstörténeteket kutató szemeinket is élesíteni fogja, miszerint a hajdankor szürkületében jobban vehessük ki a tárgyakat» (I: 18). Nem riasztja vissza e törekvésében, hogy «sok tudósunk és nem-tudósunk» iszonyattal telik arra a gondolatra, hogy nyelvünket az altaji «csöcselék népekével» merik egybevetni, kiknek rokonságával csak szégyent vallhat nemzetünk. «Hisz, úgy írja, egyes ember böcsületét is csak maga ügyekezete és derék mivolta teszi meg, nem más emberé, bármily közletről volna is rokona: hogyan szolgálhatna nekünk, mint nemzetnek, akár angol, akár parthus, akár szerecsen legkisebb böcsületünkre! Annyit érünk, mennyi becsünk van! Félre tehát a gyermekes, vagy parasztos hiüskodással, mely valóban inkább szégyenünkre van, mint a lapp rokonság, mert alkalmatlanná teszen a tudományra, miben legnagyobb szégyenvallásunk áll» (u. o.).

Ebben a folyóiratban, mely 1856-tól 1861-ig hat évfolyamot ért, sűrű sorozatban jelennek meg egymásután Hunfalvy értekezései és könyvismertetései. «Nemcsak szerkesztettem, hanem magam írtam, magam javitgattam s magam olvastam is a *Magyar Nyelvészetet*» — szokta későbbi visszaemlékezéseiben mondogatni, mint ezt róla Szily Kálmán írja. Kiválnak itt közölt magyar nyelvészeti tárgyú munkái közül *A magyar helyesírásról és igeidőkről* szólók. Az előbbire nézve az az álláspontja, hogy a «helyesírás nem önálló valami, hanem a nyelvtudomány eredménye, minélfogva az egyedüli alapja a helyesírásnak», melynek szabályai a szóisme (etymologia), hangsúly és széphangzat szerint állapítandók meg (I: 152–3.). Midőn ezzel szemben az akadémia-bizottmány «főhelyesírási elvnek az ejtést, másodrendű elvnek a takarékossgot» fogadja el, ő bírálatában kikelve ez ellen, arra az eredményre jut, hogy a «Révai- és Kazinczy-féle helyesírás, melyet az Akadémia eleinte magáévá tett, jobb, a nyelv tényeit inkább biztosító, s a majd haladni tudó nyelvtudománynak is megfelelőbb, mint a már törvénynyé lett új javaslat» (II: 104.). *A magyar igeidők használatáról* négy különálló közleményben értekezik (az I., II., III. és V. évfolyamokban), kimutatván szabályszerű alkalmazásukat s ere-

deti jelentésüket a régi írónál, kiknek követését a mai nyelvhasználatban is sürgeti, noha a nyelvérzék a rokon időalakok régi helyes megkülönböztetésére ma már nem képes. Fogarassy s utóbb Finály Henrik eltérő nézeteket valló munkái indítják e tárgyhoz való ismételt visszatérésre és a maga módszeres úton elért eredményeinek bő vitacikkeiben való védelmére.

A magyar összehasonlító nyelvészet köréből való tanulmányai közül a Magyar Nyelvészetben jelent meg: *A mordvin nyelvről* szóló (1857; II:290., 323.), melyben Conon von der Gabelentz nyomán, ki a *Zeitschrift für die Kunde des Morgenlandes* II. kötetében (1839.) egy erza tájszólású újtestamentom-fordítás alapján először ismertette e nyelvet Nyugat-Európában, ennek rövid vázlatát mutatja be, különös súlyt helyezvén a tárgyas igeragozásra, minthogy — úgy írja — «a mordvin hangosan dicsekszik, hogy ő úgy ragozza az igét, mint a magyar» (II:294., 345.). — *A szamojéd nyelvről, különösen annak tárgyi igeragozásáról* (1858; III:263.) írt értekezéshez Castrén szamojéd nyelvtana és szótára szolgál alapul. «Mult század közepéig, hangzik bevezetésében, az európai mívelt görög és tudatlanság azt állítgatja vala, hogy a szamojédek úgy sivitanak, mint a majmok», míg aztán Klaproth szógyűjteménye megmutatta a világnak, hogy «a szamojédek nyelve olyan rendes, milyen más embereké». Hunfalvy több finn-magyar és szamojéd szóegyezésből azt következteti, hogy «a szamojéd nyelv a magyarhoz rokon, még pedig a tulajdonkép finn nyelven inkább innen, hogysem azon túl levő rokon», mi a «szórokonságon kívül leginkább a szamojéd ige tárgyi ragozásából tűnik ki» (II:266.). Ennek igazolásában hivatkozik Hunfalvy először a vogul igeragozásra, melyet Reguly szóbeli közlései nyomán mutat be. A tárgyas igeragozás közös sajátága alapján a magyar, mordvin, vogul és osztják nyelvekben az altaji nyelvcsaládnak egy különálló ágát véli fölismerni, melyet a «magyar ágnak» nevez, szemben a finn, török-tatár és mongol-mandsu ágakkal (II:282.). — Egy harmadik rokon nyelvi tanulmánya a *Magyar Nyelvészetben az Osztják nyelv* (1859; IV:142, 204, 369.), melyben Castrén

után ismerteti az osztjások néphitét, hónapneveit, majd kis szógyűjteményt közöl a magyar és más nyelvű szókkal való egyezés s a szabályszerű hangváltozások bemutatására, végül újból tárgyalja a nyelvrokonságot. Ez utóbbi észrevételekre Ballagi állásfoglalása indítja, ki *A magyar nyelvészkedés köre* című 1859-ben tartott akadémiai székfoglaló értekezésében «kételkedését nyilatkoztatá ki azon, hogy az úgynevezett altaji nyelvek közt az árja nyelvekéhez hasonlóan föltetsző rokonság volna» (IV:369.), s «szinte lehetetlennek» mondotta «a hangváltozások törvényeinek kitalálását az altaji nyelvekben, mivel ezek nem irodalmi nyelvek, tehát hangjaik nincsenek megállapítva, hanem szüntelen folyásban vannak; a mi pedig még folyó állapotú, annak, úgy látszik neki, nincs is törvényszerű mivolta, legalább felette nehéz felfogni, ha volna is» (IV:388.). Helyesen mutatta ki e nézettel szemben Hunfalvy, hogy «az irodalmi nyelv, mint történeteket őrző tár, igen becses, amennyiben általa sokféléhez lehet férni; de a tájbeszédnek nem kevésbé jó történeti emlékek, sőt felülmúlják e tekintetben az irodalmi nyelvet» (u. o. 389.). Különben «van a magyar, finn, török és mongol nyelveknek irodalmuk... vannak finn mondai költemények, melyeket az árja nyelvek és irodalmak körében is nagyra becsülnének; vannak bibliafordítások... utazási és népnyelv-kutatási leírások; ezek közé tartozik Reguly hagyománya is, mely ha egymagában volna, tudatlanságunk miatt nem érne sokat: de annyi más mellett gyémántnak tűnik fel, ha tudunk hozzá» (u. o. 390.). Ballagi itt említett művének egyéb nyilatkozataival is vészes háborút izen az altaji nyelvtudománynak. «Én, úgymond többek közt, a sémi, altáji és indogermán nyelvcsaládok idomi és anyagi egyezését olyszerűnek látom, hogy az azok között húzott határvonaloknak több mint subjectiv érvényt tulajdonítani nem tudok, és nyelvészkedésem egyik feladata épen az, hogy a nevezett nyelvcsaládok közt újabb időben húzott válaszfalakat tehetségem szerint ledöntsem» (*Akad. Ért.* 1859:398). Általában azt hiszi, hogy midőn «valamely nyelvet bizonyos nyelvcsoporthoz körében elsánczolván azt követelik, hogy történelmi fejlődésének kutatásában a vont körön túl ne menjünk, bilincsre verik a tudományt

alaptalan abstractiók által» (401. l.). Miért is azt tanítja Ballagi, hogy «a magyar nyelvészkedésnek nem lehet, nem szabad az áltaji nyelvcsaládra szorítkoznia; mert . . . az azokkal való egybevetésből nyelvünk földéretésére tetemes eredményeket nem várhatunk; más részről a sémi és indogermán nyelvek, amint gyöknyomozásaiból kiderülend, nyelvünknek azon családokkal való oly szoros összeköttetésére mutatnak, hogy nyelvünk művelésében azoknak segítségét mellőznünk épenséggel nem lehet» (417. l.). Hunfalvy külön bö ismertetésben (1860; *Magy. Nyelvészet* V: 456.) foglalkozik e nézetekkel, kimutatja tarthatatlanságukat s hogy gyakorlati alkalmazásukban «Otrokocsi ösvényét» haladva minő tévelygésekhez vezetnek. Ugyancsak Ballagi ellen irányul Hunfalvynak *A magyar szóbeli hangsúly apologiája* című vitaműve is (*Akad. Ért.* 1859: 29. l.).

Kemény irodalmi harcrai voltak Hunfalvynak e korszakban másokkal is, mert áthatva tudományos tanainak igazságától, féltékenyen örködött ennek hitelén s nem habozott sikra szállni érte, a mikor csak ezt valamely tekintélyvel föllépő ellennézet szükségessé tette. Így jött összeütközésbe Lugossy Józseffel is, ki *Szócsalád-rendszer; nyelvészeti egymásután* című értekezésében (*Magy. Nyelvészet* 1856. II. évf.) a magyar nyelvtudományt «népies alapra» akarta helyezni olykép, hogy főkép a «nemzeti érzékkel» tetőzött s már «a magyar anyatejjel beszitt nyelvérzékre» támaszkodva, előbb a magyar nyelven belül kívánt nagyszabású «szócsaládosítást» végeztetni s csak azután szolgáltatna volna ki az így kitalált gyököket a rokon nyelvekkel való egybehasonlításnak (II: 193., 207.). Hunfalvy mélyen járó nyelvbölcseleti fejtegetések kapcsán mutatta ki ellenfele okoskodásának gyöngeit s arra utalt, hogy a szócsaládosítás helyességének épen a rokon nyelvek tanulmányában van előfeltétele s biztosítéka. «Ki professus nyelvész, ki tudós iskoláinkban a magyar nyelv tanára akar lenni — írja válaszának vége felé — azoktól nem én, de a kötelesség, s a magyar tudomány iránti tisztelet parancsolólag követeli, hogy tanulják a rokon nyelveket» (II: 219.). Szintígy vitázott Brassai Sámuellel, ki egy régibb munkájában azt írta a «theoretikus vizsgálók-

ról», hogy ezek a magyar nyelvet illetőleg «nem hogy oly típusra ismertek volna deli természetben, harmóniás arcvonásaiban, melyre a természet az eredetiség nemes bélyegét ütötte, hanem mintegy bitangnak, legalább árvának apát, anyát keresgéltek; megkínáltak vele zsidót, arabot, törököt, tatárt; mindenből akarták magyarázni, csak onnan, a hová jelleme kitörülhetlen betűkkel írva van — maga magából nem». «Nyilatkozás ez, jegyzi meg Hunfalvy, mely a nyelvek történetével merőben ellenkezik s csak úgy volt lehetséges, hogy a magyar teljesen mellőzte vala a tudásnak igen nagy terét, a nyelvek történeteit s a rokon nyelvek tanulását» (IV:126.). Mindezeknél azonban hevesebb volt Hunfalvy harca Mátyás Flóriánnal, ki nemzeti büszkeségtől vezérelve szólt ellene az altaji nyelvrokonitásnak, melylyel szemben legalább is oly szoros kapcsolatot vélt fölfedezhetőnek a magyar és árja nyelvek közt, s ennek bizonyítására egész sereg nyelvvidomi és szóhasonlatot sorol fel *Magyar-árja nyelvhasonlatok* (Pécs, 1857.) czimű kiadványában. Ha csupán utóragozásnál fogva származási egység igényeltek, írja egy helyt, elő kellene állni a perui nyelvvel, mely tisztán utóragozó, s «az Inkák népe, polgárzati tekintetben is, dicsőbb multtal bír, mint az annyiszor emlegetett finnek». Még szenvedélyesebb hangon támadja Hunfalvy irányát *A magyar nyelv finnítési törekvések ellenében* (Pécs, 1857.) czimű munkájában, melynek előszava szinte izgat kifakadásaival. «Azon következtetésre, mondja itt, hogy ősi nyelvünk jelenleg csak finn, fájdalmasan felsóhajtunk! Méltó büntetése ez a hanyagságnak, mely a magyar-finnítést elnézte s a nemtudommisségnek, mely azt folyton pártolja» (VII. l.). «A finnezés honunkban is divatossá, sőt általánossá kezd válni, egyetlen nyelvészeti intézetünkön uralg; segélyeztetik. Fölösleges gondoskodás! Megjutalmazná azt a sokkal gazdagabb orosz kormány is; hisz e törekvés az ő alattvalóit közelebből érdekli» (XIV. l.). «Tehetősb honfiainkat, valamint a magyar akadémia magyar irányú nyelvész tagjait édes anyanyelvünk becsületére kérem, legyenek segédkezésemre, ezen nemzeti, sőt európai ügyben s fordítsanak kis részt anyagi, vagy nyelvismereti kincsökből,

a felőle terjengő balvélemények megszüntetésére!» (66. l.). Még személyi alkalmatosságát is kétségbe vonja Hunfalvynak a magyar nyelv rokonságának kutatására, midőn a finn-magyar nyelvészkedés «tévedéséről» azt írja, hogy ezt «csak az szüntetheti meg, ki az ügy melletti lelkesedésen kívül a magyar nyelvet anyatejével szopta». Hunfalvy *Mátyás Flórián hasonlító nyelvtudományi működései* című bírálatában tüzetesen válaszol ellenfelének támadásaira s rámutat arra, hogy ezekben hiányzik a tudománykodás két alapföltétele «az alanyi önzetlenség», vagyis elfogulatlanság s a «tárgyi tájékozottság». Megfelelt a személyi célzásra is: «Ha már, írja, az „ügy melletti lelkesedés“ rosszul köszö-rült üveg lehet, mely inkább ferdíti, hogyses épen mutatja a tárgyat: mennyit ront az anyatejjel szopott előítélet! Hogy magyar nyelvész az anyatejjel szopott képességet követelheti: az legdöntőbb bizonyága tudományos alanyi kép-telenségének. . . Föltéve, hogy a magyar nyelvről nem íté-lhet senki, a ki azt anyatejével nem szopta: ugyanezt min-den más nyelvről is föl kell tenni. Mikor szopott M. Fl. szanszkrit anyát? Volt-e annyiféle anyja, vagy szoptatója, ahányféle nyelvről itélni akar, s kénytelen itélni, ha egybe-hasonlító nyelvészkedést üz? Vagy ő mer olyan nyelvről itélni, melyet anyatejével nem szopott: de mástul megtagadja ezt a magyar nyelvre nézve? Miért? Avvagy van-e a ma-gyarnak valami sajátsága, minél fogva neki nem kell tanulni, csak szopni!» (III:69.). Kiemelem itt is, a mit e tudomá-nyos harc ismertetésében más helyütt (Árja és kauk. elemek I:33.) írtam, hogy noha «Hunfalvynak igazsága kétségbe-vonhatatlan» csaknem mindamaz észrevételekben, melyek-vel Mátyás munkáit bírálja, mégis «egy lényeges pontban hibáztatható az ő eljárása is, abban t. i., hogy valamint ellenfele a finn-magyar, viszont ő az árja-magyar hasonla-tokkal szemben esik az elfogultság vétségébe. Ő Mátyás műveiben csak hibákat lát s nem hajlandó észrevenni, hogy bizony van azokban sok becses anyag is, melynek bővítése s további kutatása inkább buzdítást érdemelt volna, mint gúnyt és visszariasztást. Joggal mondhatjuk, hogy nyelv-tudományunk nagyérdemű úttörőjének ez az egyoldalúsága

sokkal súlyosabb volt következményeiben, mint Mátyásnak finn-gyűlölete; mert útját szegte a kutatás egy irányának, melytől — mint ezt ma van módunkban látni — nemcsak a mi nyelvünk és népünk, hanem az összes altaji, különösen pedig a finn-magyar népek őstörténete sok becses útbaigazítást várhat».

Azonban Hunfalvynak kíméletlen buzgalmát, melylyel Mátyás nyelvészeti törekvéseit úgyszólván eltiporta, megérthetjük, ha az ötvenes évek tudományos viszonyait tartjuk szem előtt. Ő ez esetben ellenfelének szenvedelmes hevében s izgató írásmódjában veszedelmes tüzet látott, melynek terjedésétől és pusztításától munkásságának annyi küzdelemmel kivívott eredményeit féltette. Maga írja Mátyás egy harmadik vitaművének, melynek *Észrevételek finnező véleményre a magyar ősvallásról, nyelvészeti viták* stb. a czíme (Pécs, 1858.), bírálatában, hogy a szerző «tudományának lelke pathologikus természetű, mi miatt veszedelmessé válik; mert nálunk e fajta betegség ragadós: hazafiságot, nemzetünk dicsőséges multját emlegeti, tökéletesen elferdítvén e két szónak értelmét» (IV: 234.). Előtte állott a történet tanulsága, hogy Révai után Horvát István következett, ki «fegyezetlen tudománykodása által eltaposá ösvényt, határt, s rettentő történeti fölfedezései közben a nyelvtudománynyal úgy bánik vala, hogy a magyar ember méltán azt gondolta, hogy magyar anyát szopván nem kell egyéb a nyelvészködésre, mint a képzelődés kerekeinek megoldása... Ezen Horvát-tudomány természetesen úgy hatott, mint az árvíz, mely a folyók ágyait megtölti, a dülők és szántóföldek mesgyéit elhordja, s mindenütt a zavar egyenlőségét hozza vissza, mely a mivelődés kora előtt volt meg... Hogy hasonló eset ne forduljon megint elő, vigyázunk míg élünk. A magyar nyelvtudomány nincs többé a tapogatózás napjaiban; az már tudva levő úton jár és világos eszméllettel jár» (III: 70—71.).

Több belátással és engedékenységgel foglalkozott Hunfalvy a magyar s vele rokon nyelvekben föltetsző árja, illetve perzsa elemekkel *Az új perzsa nyelv, s annak netaláni viszonya az áltaji nyelvekhez* című 1859 ben írt értekezé-

sében, melynek megírására az adott alkalmat, hogy «történeti nyomozások, melyek nálunk kellő nyelvtudomány nélkül folytak, azon véleményt támasztják vala, hogy a magyar nyelv valami különösebb rokonságban áll az új perzsa nyelvvel; s ezen véleményt olykor-olykor nyilatkozó nyelvészek, mint Podhorszky Lajos és Fogarassy János is táplálják» (IV:43.). Itt, miután előadta érzszrevételét a perzsa személyragok vélt egyezésére s arra a föltünő jelenségre, hogy ez árja nyelvben a személyragok altaji és sémi nyelvek módjára névszókhoz és viszonyítókhöz is járulnak, néhány szó közösségét mutatja ki a perzsában s a finn-magyar nyelvekben. Fölemlíti pl. a perzsa *nān* «kenyér» szót, mely *nañ* alakban megvan a zürjén-votják, vogulosztják és szamojéd nyelvekben is. «Föltéve, írja erről, hogy árja szó, felette csodálatos, hogy ez az ural-altaji nyelvű népekhez egész a Jegestengerig jutott el... s tán bizonyítékául szolgálhat annak, hogy ezen népek és a déliebben lakó perzsák közt nagy kereskedelmi forgalom divatozott hajdan»; egészen úgy gondolkozott tehát e dologról, mint a hogy azt ma felfogjuk. Szintigy vette észre Hunfalvy a perzsa *merd* (régii *mard*) «ember» szó összefüggését a zürjén *mort*, votják *murt* «ember» s a mordvin *mirdä* «férj» szóval, valamint a finn *rejo* «róka» szóét a perzsa *rübāh*-val. E szóegyeztetései sorában mutatja ki hasonmásait a magyar *kincs*, *ezer*, *vásár*, *levente*, *orgovány*, *sátor* és *tönk* szavaknak is.

Hunvalvynak munkásságát a töle kiadott első folyóiratban több indogermán tárgyú nyelvészeti s néhány östörténeti tanulmány egészíti ki. Az előbbiek közé tartozik *A latin hangsúlyozásról* szóló értekezése, melyet Henri Weil és Louis Benloew *Théorie générale de l'accentuation latine* (Paris, 1855.) műve nyomán írt (II: 11, 105); továbbá a *Tájékozás a szanszkrit, görög és latin nyelvtudományban* című, melyben Bopp, Kuhn Adalbert és Schleicher műveit követve ismerteti az indogermán nyelv s östörténeti kutatások föbb eredményeit, állandó tekintettel az altaji nyelvhasznításra háramló tanulságokra. Kettős okunk van, úgymond itt a bevezetésben, e tárggyal «lehetőleg megismer-

kedni: részint hogy tájékozottak legyünk az árja nyelvek körül, melyek az emberiség mivelődésének legislegkitünőbb hordozói; részint hogy magának a nyelvtudománynak útját, eszközeit, s a módot ismerjük meg, melylyel, járván azon úton, használja emez eszközöket. Ama tájékozottság, szintűgy mint eme nyelvtudománybeli okulás felette elkel nekünk, kik az áltaji nyelveket tanuljuk s azok tudományának építgetésén dolgozunk» 1858. (III: 167.). Egy harmadik nagyobb közleménye e szakban: *A latin nyelv viszonya a görög-höz* (1859; IV: 1.), mely Imre Sándornak egy gymnasiumi értesítőben kiadott ugyanily című s a magyar hangsúlylyal is foglalkozó értekezéséhez fűz észrevételeket.

Az östörténeti tanulmányok sorából kiemelhetjük a következőket: *Mint értsük Bibor Koszta tudósítását a kétjele magyar nyelvről?* (1856; I: 226.), mely kérdés fölvetésével Constantinus Porphyrogenitusnak a turkok, vagyis magyarok kétnyelvűségére vonatkozó tudósítását magyarázza Toldy Ferencz ellenében, ki szerint «alig kételkedhetünk többé, hogy itt a khazar nyelv alatt egyenesen a palócz nyelvjárást kell érteni.» Hunfalvy kimutatja, hogy e felfogás téves, mert «a mit most palócz nyelvnek mondunk, az a közönséges magyar nyelv, melynek régibb mivoltát a palócz nyelvjárás őrzötte meg némileg. Bibor Koszta előadásából, úgymond, nem lehet két magyar nyelvjárást kihozni, hanem csak azt, hogy az ő idejében a magyar nyelv mellett a khazar is divatozott, legalább némely részeinél az egyesült turk-kabaroknak» (I: 228.). Hivatkozik itt a külföldi tudósoknak arra a nézetére is, mely szerint a magyar nyelv rokonságát a törökkel abból a viszonyból lehetne megfejtteni, melyben a Biborbanszülött császár szerint a magyarok a khazar-sággal állottak. Hunfalvy nem tagadja, hogy a khazarok török nyelvűek lehettek, de azt állítja, hogy azt a lényeges sajátságot, melynél fogva a magyar nyelvet a finn és török nyelvek között helyet foglalónak találja, nem lehet ama külső viszonyból származtatni (u. o.) Mivel pedig a nyelvjárások gyakran jelzik egyes «rokon népfoltok egybeforradását», nemcsak nyelvészeti, hanem történeti szempontból is sürgeti a magyar nyelvjárások és tájszólások kinyomo-

zását, mely tudományos feladatnak eddigi irodalmát is összeállítja (I: 229.).

Az itt hangoztatott kíváncsolomnak felel meg Vass Józsefnek a *Dunántúli nyelvjárásról* írt tanulmánya (1860; V: 63.), mely történeti bevezetésében azt állítja, hogy «a göcsejiek hun-avarok ivadécai», s azzal bizonyítja ezt, hogy a «székely és göcseji népnyelvek egymással közel rokonok», már pedig a hagyomány szerint a székely nép hun maradék. Hunfalvy *Utójegyzetek a dunántúli nyelvjáráshoz* címen közli e nézetre vonatkozó észrevételeit (1860; V: 164) annak kiemelésével, hogy csak «a még található régiségek egybehozatala és szorgos megfejtése után, segítségül vevén a rokon nyelvek tudását is, lehet majd tudományos kísérletet tenni... a hunok és avarok nyelvének meghatározására; mindaddig egyéb bizonyágunk nincsen a magyar hagyománynál, melly azonban igen zavaros forrás, mint valamennyi szóhagyomány a világon» (V: 167.). Itt nyilvánítja Hunfalvy először kétségét a hun-magyar kapcsolatra s a székelyek hun eredetére vonatkozó hagyomány történeti megbízhatósága iránt.

Egy másik e tárgykörbe tartozó értekezésben, melynek címe *A nyelvtudomány többet bizonyít, mint a krónikák*, Hunfalvy azt igazolja, hogy «a népek őskorára nézve általában csak másodrendű források a krónikák, a nyelvek egymáshoz viszonyaira nézve pedig nem is lehetnek azok» s hogy, «mindkét tekintetből a nyelvtudomány a legbővebben folyó s legbiztosabban utasító forrás» (III: 229.). E fejtegetéshez kis gyűjtemény csatlakozik «az ember és természet, foglalatosságok, első társadalmi viszonyok és első műveltség» fogalmi csoportjai szerint rendezett finn-magyar szóegyezésekből, mely a maga nemében az első mutatvány irodalmunkban. Az ősi magyar vallási képzetek és szokások több fontos nyelvi adatát magyarázza Hunfalvynak *Szófejtések* című czikke (1858; III: 114.), mely először mutatja ki az *áldás* és *átok*, valamint a régi *id-nep* (e h. *id-nap*, alakból fejlett *ünnep* és *ilvez*, *üd-vöz*, úgyszintén az «(ünnepet) *ülni*» (rég *illeni*, *idleni*) szók később sokszor tárgyalt összetartozását. A régi és népies magyar versalkatnak egyik

jellemző tulajdonságára, a gondolatrhythmusra és betűrímre vet világot tudósunknak Arany Jánosnak *Magyar nemzeti versidom* című értekezését tárgyaló ismertetése, melyben ugyancsak első említését találjuk annak az utóbb sokszor és bővebben kifejtett jelenségnek, hogy «a gondolatok bokros kifejezése és a bötűrim a finn népköltészetnek is saját-sága», mit egy kis mutatvány a Kalevalából világosan igazol (1857; II: 73.).

Bár mindezekkel sem meritettük ki teljes sorozatát annak a gazdag, még számos ismertetést és kisebb közleményt magában foglaló munkásságnak, melynek termékeit Hunfalvy a *Magyar Nyelvészetben* mutatta be,* az ő rendkívüli szorgalma és munkabírása lehetővé tette, hogy más folyóiratokba is helyezzen el értékes munkálatokat. Az *Akadémiai Értesítő* 1857-ik évfolyamában jelent meg *Az eszt, vagy viro irodalomról* szóló értekezése, melyet Ahlquistnak a Finn Irodalmi Társaság *Suomi* folyóirata 1855-ik évfolyamában közöltetett dolgozata alapján ismertet. «Úgy hiszem, írja a bevezetésben, azon elszigeteltség, melyben tudományos eszméletünk rokonainkra nézve tartatik, el fog enyészni; addig pedig legyen nekem szabad egyszer, másszor regélni valamit azokról, kiket nyelvi rokonság leginkább közelít mi hozzánk.» A befejezésben idézi Ahlquist szavait: «Azon testi és szellemi szorongatások, melyeken átment ezen nép, nem törhették meg annak csudálatosan szívós nemzetiségét. Úgy látszik, a szorongatások ideje, hála istennek, elmúlt, s a viro nép szemlátomást kiragadja magát a hosszú álomból, melyben a nehéz, irtózatosszerű szerencsétlenség hétszáz évig tartotta.» «Lehet, füzi ehhez Hunfalvy, hogy a magyar nemzetiség is most esik szorongatások közé, milyeneket még nem ismert; vajjon lesz-e bennünk is elég kitartás? Nem árt tehát szegény rokonink példáját szemünk előtt forgatni.»

* Hunfalvy Pál irodalmi munkásságának időrendben elősorolt jegyzékét Hellebrant Árpád állította össze a *Hunfalvy-albumban* (Budapest, 1891.). Az itt kimutatott 284 dolgozathoz (önálló munka, értekezés, ismertetés, kisebb közlés, hírlapi cikkek) Szily Kálmán még néhány föl nem említett közlemény címével járul (MNY. VI: 9.), de a sorozat ezekkel sem teljes.

Ugyanez évfolyamban közli *A magyar bötük (Czuczor taná-
nak kiegyészítésére)* czimen észrevételeit Czuczornak *A ma-
gyar bötük, illetőleg hangok fejtegetése* című értekezésére
(445. l.), melyeknek során néhány nyelvészeti műszót is
ajánl. úgy hogy a vocalist ezentúl szólónak, a consonant
szóvivőnek nevezzék. Érdekes, hogy már itt hangoztatja
Hunfalvy azt a fontos hangtani észleletét, hogy «a mely
hosszú szók a törzökben fordulnak elő, azokat vagy a
hangpótlás, vagy a hangsúly eredőzteti.» (457. l.).

A *Budapesti Szemlében* jelenik meg ugyanez évben
Bábel tornya című akadémiai felolvasása, melyben Jules
Oppertnek a *Journal Asiatique* 1857-iki évfolyamában meg-
jelent *Etudes Assyriennes* művét ismerteti s a sumir nyelv
altaji jellegét hirdető tanításra célozva ekkép ír: «Oppert
nagy munkáját, melyet a borzipai felirat fejtegetésiben is
emleget, várva rájuk; s ha legnagyobb óvakodással nézünk
is eleibe, lehetetlen mindazonáltal tagadni a megragadó
érdeket, mellyel reánk tekint. Az áltaji nyelvtudomány sokkal
nevezetesebb helyet készül foglalni az európai tudományban,
mint magunk mertünk neki kitűzni. Mióta szerencsém van
ezen nagy tárgyról értekezni az Akadémia üléseiben, e kép
lebeg vala elmém előtt: Az egybehasonlító magyar nyelv-
vészet igen is áltaji nyelvészet lesz. mely az áltaji nyelvek
tudományát ki fogja sütni, s azt az árja és sémi nyelv-
tudományok mellé harmadik tagul sorozni . . . Ez vala azon
eszménykép, melyből erőt és kitartást nyertem a nem hálá-
datos munkára.» Ugyane folyóirat 1858-ik évfolyamában
közli Hunfalvy *A nyelvtudomány jelen állása* című érte-
kezését, melyben az ázsiai és európai főbb nyelvcsaládok
ismertetése kapcsán szól a nyelvtudomány feladatairól, tör-
téneti és nyelvtani eredményeiről, valamint bölcselmi törek-
véseiről. Ezekre utalva buzdít a magyar összehasonlító
nyelvtudomány művelésére, mely már eddig is sok becses
eredményhez vezetett. «Nyelvünk, úgymond, s a vele rokon
nyelvek a tudományos kutatást mitőlünk várják leginkább;
tartozunk vele magunknak, történeteinknek, s az emberiség
tudományának! Bár lehetne mentől hamarabb és teljesebben
lerónunk ezen tartozásunkat!» (III: 134. l.)

Következő nagyobb nyelvészeti munkája az *Akadémiai Értesítőben* (1858. évf.): *A lapp nyelv, vagy az igazolt és megigazított Sajnovics*. Hivatkozik itt a «külföldi előítéletre», mely «azt hirdeti, hogy az áltaji nyelvek tökéletlen nyelvek, az emberi szellem nem teljes korú szülöttei, tehát az illető népek vagy nemzetek alábbvalóságát jelentők». Ezzel szemben áll a «belföldi elfogultság», mely «neki bősül erre s azt vitatja: én nem is vagyok áltaji nyelv, én undorodom a gagyogó lapptól, megvetem a piszkos finnet, én árjai vagyok, Nimród az őszám, Perzsiában laktam» stb. «E két ellennek, így hangzik Hunfalvy öntudatos szava, a külföldi előítélet s a belföldi elfogultság háborgásai közben a magyar nyelvtudomány ingathatlan meggyőződéssel keresi a valóságot» (4. l.). Kérde a faji büszkeség, «vajjon szilárdítjuk-e a nemzetiséget a finnezéssel?» «Erre, felel Hunfalvy, nékem egyszerű válaszoló kérdésem van: vesszük-e a nemzetiséget igazsággal és valósággal? A mi való és igaz van a nyelvtudományban, azt keressük mi» (9. l.). «A mi nyelvészkedésünk, mondja más helyütt, alapos akar lenni; azért halad lassan, mert mélyre ás . . . Semmitől se óvakodjunk annyira, mint a nyelvtudomány könnyelműségétől; így munkálkodva remélünk megfelelni az Akadémia rendeltetésének s közvetve szilárdíthatni nemzetiségünket is, mert a valóság soha sem árthat az igazságnak: úgyde nemzetiségünk csak az igazságban bízhatik» (11. l.).

Szorosabb tárgyra térve szerzőnk Rask és Friis lapp nyelvtanai, Leem *Nomenclator lapponicus*-a, Stockfleth norvég-lapp szókönyve, Lindahl és Öhrling *Lexicon Lapponicum*-a s egyéb művek alapján ismerteti a lapp hangtant, aztán 104 cikkben sorra veszi s az újabb források alapján helyesbíti Sajnovics adatait. Tárgyalva a Sajnovics műve felől mondott ítéleteket, megállapítja, hogy helytelenül fejezte ki észrevételét, midőn azt hirdette, hogy «a lapp nyelv azonos a magyar nyelvvel». «Azonosságrul szó sem lehet rokonok közt», mondja Hunfalvy. «A mi közönségünk a rokonságot az eredettől nem akarja megkülönböztetni. A lapp nyelv rokona a magyarnak, mint a finn, észt, mint a keleti finnek, mint a török-tatár, mongol, mandsu; ezen

rokonságnál gondolni sem lehet olyatén eredetrül, mintha a magyar nyelv előbb a lapptul, aztán a mandsutól stb. származott volna» (16. l.). «Mi nem is kérdezzük, melyik nyelvtül eredt a rokonok közül a magyar nyelv? Ilyen kérdésnek nincs okos értelme, arra okos feleletet sem lehetne találni» (17. l.).

Nem ok nélkül fejtegette Hunfalvy akadémikus társai előtt ezeket a ma oly természetesnek tetsző, elemi igazságokat. Szinte meglepő, hogy mily tájékozatlanság uralkodott e korban a nyelvrokonság fogalmára nézve tudós körökben is s hogy különösen mennyire irtóztak a finn-lapp rokonság eszméjétől. Ezek számára, minthogy már nem volt semmi menekvés az altaji nép- és nyelvcsaládhoz való tartozástól, nagy lelki könnyebbülés volt, hogy Reguly felfogása és Hunfalvy tanítása értelmében a magyar legalább különálló ága volt az altaji népcsaládnak s így nem kellett szerintük eredetét valamely finn, lapp vagy más csiribiri néptől származtatni. A finn rokonságtól — írja Szontagh Gusztáv *A magyarok eredete* című értekezésében — valahára szerencsésen megszabadított Reguly Antal», mert szerinte «sem a magyar nyelv nem származik a finntől, sem a finn a magyartól, hanem mindkettő önálló ága egy közös törzsöknek, az ural-altainak, melyhez a mandzsu, mongol, török-tatár, szamojéd és finn nyelveken kívül a magyart is kell számítanunk» (*Új. Magy. Múz.* I: 90; 91.) Wenzel Gusztáv is megnyugvással jelenti ki *Eszmetöredékek a magyarok eredetéről* című művében, hogy «a magyar népet és nyelvet a nagy scytha néposztály és nyelvrendszer egyik önálló tagjának tekinthetjük... Az ural-altái, helyesben scytha nyelvcsalád bensőleg összefüggő tagjai a mongol, török-tatár, a mandzsu, a szamojéd, a finn és magyar nyelvek; legközelebb ezek közt a magyarhoz csakugyan a finn nyelvek állnak, s ezek sorából különösen az urali finneké» (u. o. 309. l.). De még 1859-ben is mennyire örül Lugossy József ennek a már akkor avulni kezdő gondolatnak. «Teljesülnie kell, írja *Nyelvészeti iránynézetek* című értekezésében, Hunfalvy sejtelmének abban, hogy magyar nyelvünk nem gyenge sarj

az osztyák és vogul mellett harmadikul, mint ezt, ha nem hibázok, Klaproth nyomán fogadta el tanául a külföldi tudomány, hanem erőteljes sudar, mely középnövést vett az urali és altaji nagy sudarok közt; zöldelő levél, mely harmadikul egészíti ki az ural-altajiak lóherjét. Együvé, nem pedig alárendelt viszonyban áll ama két nagy osztályhoz. Nem finn, sem török-tatár, hanem egymaga rokona egyfelől a sok népű s nyelvű csúdnak, másfelől a sok népű s nyelvű ujjurnak» (*Akad. Ért.* 1859: 15—6. l.). Nemsokára eloszlatta ez ábrándot Reguly gyűjtéseinek előtérbe nyomuló búvárlata.

Regulyval Hunfalvy mindjárt a magyar nyelvtudomány terén való föllépésének kezdetén, 1851-ben ismerkedett meg. Említi már *Nyelvészeti nagy tennivalóinkról* írt értekezésében, hogy Reguly «szívessége és útmutatása» nélkül nem volna képes nagy feladataiba kezdeni, azonban tényleg évek hosszú során át semmi nyomát sem találjuk annak munkásságában, hogy Reguly gyűjtéseiből és megfigyeléseiből neki valamit elmondott, vagy megmutatott volna. 1854-ben pedig ezt írja Hunfalvy: «Nem eléggé fájlaható vesztesség az is, mellyet tudományunk érez az által, hogy Regulynk eddigelé hallgatott, s félő, sokáig fog még hallgatni» (*Új. Magy. Múz.* 1854. évf. I: 337.). «Igen gyakran — mondja Hunfalvy *Vogul föld és nép* művének bevezetésében Regulyról — ösztönzém utazásainak leírására s gyűjteményeinek kidolgozására; de teste kifáradva s szelleme meg lévén törve, arrul néha szinte hallani sem akart: másszor meg szívesen elbeszélle tapasztalásaibul egyet-mást, a minék érdekessége még inkább fokozza vala az óhajtatást, bár Reguly leírná utazásait. Még nálam is jobban ösztönzé folyvást Toldy Ferencz, sajnálkozással látván, hogy idő multával mind bajosabbá válik majd a munka a betegeskedőnek.» Teltek az évek s míg az Akadémiában egész irodalom termett a nyelvtudományi kérdések iránt való érdeklődésből, Reguly visszavonulva féltékenyen őrizte kincseit. Végre az 1857-ik év őszén sikerült Toldynak hosszas unszolással őt rábírní, hogy feldolgozás és közlés czéljából engedjen át egy kis részt gyűjtéseiből Hunfalvynak. Toldy nagy örömmel

hozta az átadott iratesomót Hunfalvyhoz, de mint az utóbbtól egy ízben hallottam, csalódást okozott, hogy Reguly nem vogul-osztják, hanem Volga-vidéki gyűjtéseiből küldött némi anyagot, holott Hunfalvyt kevésbé a mordvin, cseremisiz és csuvas, mint inkább a vogul és osztják nyelvek érdekelték, nemcsak mivel ezekről volt a tudományos világnak legkevesebb tájékozottsága, hanem mivel a magyar kutatás szempontjából is innen volt legtöbb okulás várható. Meg kellett tehát Toldynak ismételnie közbenjárását Regulynál, mely ezúttal arra irányult, hogy Hunfalvy segítségével legelsőben vogul gyűjtéseinek rendezéséhez fogjon. Reguly bele is egyezett e kívánságba s ettől fogva az 1857-ik év téli s az 1858-ik tavaszi hónapjaiban hetenként többször ellátogatott Hunfalvyhoz, hogy a vogul nyelv ismeretébe bevezesse. Legközelebbi céljuk az volt, hogy kiadnak egy éjszakai vogul nyelvtant néhány mondai szöveggel, ezután a déli vogulságra tértek volna át s így lassanként a többi gyűjtések anyagára, miközben maga Reguly nép- és földirati munkáját akarta készíttetni (*Magy. Nyelvészet* IV: 142.). Mind e szép szándékot megghiúsította Regulynak 1858 augusztus 23-án bekövetkezett elhunya. Itt maradtak örökbecsű gyűjtései a nélkül, hogy ő maga azokból valamit is kiadhatott volna.

Az első emlékoszlopot a magyar tudományosság e dicső mátyrjának Hunfalvy állította *Egy vogul monda* című értekezésével, melyet az Akadémia 1859 márczius 31-iki ülésén székfoglaló gyanánt mutatott be, miután t. i. őt az 1858-iki december 15-iken tartott nagygyűlés Arany Jánossal, Ballagival és Lugossyval együtt az Akadémia rendes tagjává választotta. Itt közli a világ teremtésének azt a vogul mondáját, melyet Reguly a Szigva mellekén jegyzett föl fordítás, rövid nyelvtani vázlat s egy összehasonlító adatokkal bővelkedő szójegyzék kíséretében, A «Toldalékban» ismerteti Ahlquistnak előleges tudósítását a lozvai vogulok név- s igeragozásáról, valamint hónapneveiről. E munkával kezdi meg Reguly hagyatékának feldolgozását, tudatában annak, hogy itt oly kincs tárul fel előtte, melylyel «tán kérkedni fog a magyar tudomány». Valóságos örömmel viszi első meg-

fejtett s tartalmilag is kiválóan becses vogul szövegét az Akadémia elé, ezzel akarván kifejezni köszönetét az iránta tanúsított megtisztelő bizalomért. «Örvendek magamnak, úgymond, hogy csak ennyire is bírtam már menni; hisz ezzel sem vesz el többé Reguly fáradsága s ezzel is tetemes tanulságot nyujtok a magyar nyelvtudománynak» (*Akad. Ért.* 1859:286. l.).

Világos és határozott körvonalakban állapítja meg ezuttal jövő munkásságának kettős irányát. «Mit ígér az én egybehasonlító nyelvészetem?» — hangzik kérdése az Akadémia előtt, s felel: «Kettőt ígér, szorosan nyelvtudományit és történelmit. Szorosan vett nyelvtudományi ígérete a rokon nyelvtények egybegyűjtését és leírását foglalja magában, s az ebből kihozandó grammatikai felvilágosítást . . . Igéretének másik része történelmi, melynél fogva kötelezi magát, mennyiben tőle kitelik, világosságra hozni azon tények tanuságát, melyek a szókban rejlenek s melyek a rokon nyelveken beszélő népek ősi lakhelyeit és külső történeteit annyira mennyire földérik» (u. o. 287. l.). Ez az utóbbi a magyar nyelvészeti palæontologia, vagyis a nyelvészeti alapra helyezett ethnologiai és műveltségtörténeti kutatások programja, mely Hunfalvy munkásságának ezentúl következő, immár harmadik korszakában egyre bővebb arányban érvényesül s végül a szorosan vett nyelvészeti tevékenységet teljesen kiszorítja.

Erre a nevezetes fordulatra, mely lehetővé teszi, hogy Hunfalvy új kincses bányák föltárásával gyarapítsa nemzeti tudományosságunkat, jelentékeny hatással volt Budenz József föllépte, kinek személyében Hunfalvy oly kiválóan képzett és lelkes munkaerőt nyert a szorosan vett nyelvészeti feladatokra, hogy ezentúl lassanként egészen neki engedheti át ezt a tért, sőt jó lélekkel bízhatja rá Reguly hagyatékának feldolgozását is. Valóban gondviselészerű kedvezése a sorsnak, hogy ugyanazon évben, melyben Regulyt elvesztettük, magajándékozott bennünket Budenzzel, a híres Benfey tanítványával, ki az indogermán nyelvek terén rendszeres és bő kutatások folyamán kifejlődött kritikai módszert átvitte s alkalmazta az altaji, első sorban a finn-

magyar nyelvekre s itt nemcsak hogy nagyszerű műveket alkotott, melyek dísz és becsületet szereztek tudományosságunknak az egész művelt világ előtt, hanem belecsepegettette egyúttal lelkesedését tanítványainak szívébe, kik nem ernyedő szorgalommal munkálkodnak s haladnak előre a tőle tört ösvényeken, sőt új sarjakat is nevelve átadják a mester dicső szellemi örökét egy harmadik nemzedéknek. Hunfalvy szerezte meg nekünk Budenzet, ő gondoskodott a hazánkba érkezett ifjú tudós megélhetésének első eszközeiről, később ő nevezte ki maga mellé könyvtárságának, ő buzdította munkásságra s így ha Budenz életét a magyar nyelv tudományának szentelhette, ez fő-főképen Hunfalvynak elévülhetetlen, nagy érdeme. Budenz lesz Hunfalvynak legbuzgóbb munkatársa a *Magyar Nyelvészetben* is, az ötödik évfolyamot kevés megszakítással ketten írják, Budenz maga kilenc közleménynyel szerepel benne. Boldogan írja róla Hunfalvy *A magyar meg és rokonsága* című értekezéséhez fűzött észrevételekben: «Budenz úr cikkében meg kell szeretni azon szorgalmat, mellyet mi csak a görög és római nyelvek tárgyalásában szoktunk várni és csodálni. Ha így tárgyalandjuk a magyar nyelv tényeit, nemcsak az önlegességet fogjuk kerülni, mely gyakran megjåtssza nyelvtudományunkat, hanem nyelvünk történeteit is szabatosan fogjuk világosságra hozni, mely nélkül annak jelenjét nem lehet jól tudnunk» (*Magy. Nyelvészet* V:240.).

Nemsokára megváltozik Hunfalvy munkásságának irodalmi tere is, a mennyiben a M. T. Akadémia 1856-ban alakult Nyelvtudományi Bizottságának 1861-ben harmincz ívnyi külön szakfolyóiratot engedélyez s az így meginduló *Nyelvtudományi Közleményeknek* Hunfalvy lesz, mint bizottsági előadó, a szerkesztője. Megszünhetett most már a *Magyar Nyelvészet*, melynek terjedelme különben sem lett volna elégséges ama nagyszabásu munkálatok befogadására, melyekben Budenz különösen Regulynak csuvas, cseremisiz és mordvin gyűjtéseit feldolgozta; másrészt az Hunfalvynak magánvállalata volt, melyre anyagi erejét túlhaladó arányban áldozott. Az új folyóiratnak első közleménye Fogarasi-nak *Szabatosság az igeidőkben* című értekezése volt,

melyben újból kétségbe vonja, hogy a nyelvemlékek az ige-idők alkalmazásának kérdéseit illetőleg «már kifejtett és kifejtendő irányunkban általános előképül szolgálhatnak» (2. l.). Hunfalvy erre *A régi magyar írók mire nézve lehetnek igazító mintáink?* czímen bő fejtegetéssel válaszol s itt ismét igazolja, hogy a régi magyaros írók nem találomra, hanem szabályos következetességgel alkalmazzák a különböző igeidő-alakokat. «Ha igaz, úgymond, hogy a régi szavahihető magyar nyelv döntötte el az ikesség kérdését, ... úgy az fogja az időalakok jelentésének kérdését is eldönteni» (I. 44.). Fogarasinak egy másik műve ad alkalmat Hunfalvynak, hogy ugyane kötetben a mordvin és vogul név- és igeragozást az eddiginél teljesebb képből mutassa be. — A II. kötetben (1863) Hunfalvy bőven ismerteti Müller Miksának *Vorlesungen über die Wissenschaft der Sprache* (1863) czimű angolból fordított művét, megvilágítva egyes részeket a magyarból s rokon nyelvekből vett adatokkal. Itt találjuk első említését, hogy «a magyar nyelv az úgynevezett ugor nyelvágtól vált el» (II. 88.). Egy másik terjedelmes ismertetése Charles Bunsennek *Az egyetemes történelem bölcséletének körvonalai, alkalmazva a nyelvre és vallásra* (1854) czimű művével s ebben különösen Müller Miksának a nem-iráni és nem-sémi (tőle jobb szó híján «turáninak» nevezett) nyelvekre vonatkozó levelével foglalkozik s arra az eredményre jut, hogy «azok a nyelvek, melyeket Müller a turánság alá foglal, nem tartoznak úgy össze, hogy egy nyelvemzetségnek lehetne mondani: sőt látjuk, hogy azok többféle nyelvemzetségeket tesznek» (II. 460.).

Hunfalvynak ezen korszakbeli munkásságához tartozik a M. T. Akadémia kiadásában megjelent *Finn olvasókönyv* is (1861), mely ép úgy, mint Fábrián Istvánnak szintén akadémiai kiadásban megjelent *Finn nyelvtana* (1859), azzal a gyakorlati czéllal készült, hogy ennek segítségével különösen a magyar nyelv tanárai könnyebben megismerkedhessenek a finn nyelvvel és irodalommal. Eredetileg három kötetre volt tervezve, melyek közül a második az itt közölt irodalmi és népköltési mutatványok fordítását, a harmadik a finn nyelv

szótárát nyújtotta volna; de ez utóbbi kötetek kiadása, úgy látszik, a remélt érdeklődés híjánál fogva elmaradt.

* * *

Hunfalvy tudományos tevékenységének a hatvanas években legkiválóbb alkotása s egyszersmind új irányának bemutatója *A vogul föld és nép* műve, mely hosszas előkészület után 1864-ben jelent meg mint Reguly hagyományainak első kötete. Ez már kevésbé nyelvészeti, mint inkább nyelvészeti eredményeken épülő néprajzi s magyar őstörténeti munka, melynek derékresztét Reguly éjszakai vogul gyűjtései — öt mythikai rege, néhány istenidéző ige-téredék, egy mese s öt medveének — alkotják fordítással, nyelvi magyarázatokkal és bevezető mythologiai tárgyalásokkal; előrészt a vogul népre és nyelvre vonatkozó régibb tudósítások, Reguly utazásának s vogul-osztják nyelvi gyűjtéseinek leírása, továbbá a vogul földnek s természeti világának, úgyszintén a vogul népeletnek nyelvi adatokkal vázolt rajzai; végül utórészt bő fejtegetések a vogul-magyar nyelvi és ethnikai kapcsolatáról, illetve a magyar nyelv és nép eredetéről. Bámulattal tölt el bennünket e mű tanulmányánál az a rendkívüli gondosság és szorgalom, melylyel Hunfalvy a vogulokra vonatkozó minden előmunkálatot felhasznált s minden adatot a maga helyén értékesített; főkép pedig, hogy azzal a kevés készületséggel, melyet a Regulyval való együttmunkálkodás révén szerezhetett, képes volt aránylag nem sok tévedéssel az éjszakai vogul szövegeket megfejteni, noha ezek, egy kis részt kivéve, úgy mint az osztják énekek, sorközi jegyzetek nélkül vannak fölírva, s így megértésükhöz nem volt Hunfalvynak egyéb segítsége, mint Regulynak nem betűsorban, hanem fogalmi csoportok szerint rendezett szójegyzéke. Meglepő a történeti bizonyságok ama nagy tömege is, melyeket e műben Hunfalvy összehordott s melyeknek végeredményét a következő szavakban foglalja össze:

«A nyelvek, a népek eredetének kérdésében legbizonyosabb tanúk és legrészrehajlatlanabb bírák: a történelmi emlékezések, a krónikai előadások, csak amazok tanúságai

által érthetők meg. S a nyelvek megczáfolhatatlan tanúságai szerint a magyar nyelv az altáji nyelvfajhoz, ennek pedig ugor nyelvcsoportjához tartozik, a mely a középső helyet foglalja el a finn és török nyelvcsoportok közt. A magyar nép tehát, nyelvének bizonyításánál fogva, az altáji népfajhoz, s ennek ugor nyelvű csoportjához tartozik, a mely a középső helyet foglalja el a finn és török nyelvű népek közt. Továbbá a magyar nyelv, mint különösen ugor nyelv, a vogul és osztják nyelvekhez áll legközelebb, érintkezvén a török nyelvvel is, jelesen a csuvassal: a magyar népnek ősi hazáját tehát ott kell keresni, a hol egyfelől a mai vogulok és osztjákok elődjei neki szomszédjai lehetnek, s a hol másfelől a kazár néppel is érintkezhetik vala. Ez az ősi haza az alsó Irtis és a Tobol mellékein vala, a hova a magyar krónikák is teszik. Ott azonban a magyarok nem származtak volt a voguloktól, annál kevésbbé a finnektől, hanem mindkettejükkel együtt közös törzsből származtak ki, mint egység a többi egységek közt. Viszontagságaik nyomait a nyelvökön hordozzák, milyenek a török szók és alakok, a temérdek sok szláv szók, végre a német szók, melyek mind megannyi hiteles bizonyosságai azon történeteknek, a melyeket a magyar nemzet tapasztalt» (353-4. l.).

Két fontos alapgondolatban mutatkozik itt haladás az eredet kérdésének előbbi felfogásához képest. Az egyik, hogy a magyar nyelv egymagában nem különálló ága többé az altáji nyelvfajnak, a mely kiválóságát még néhány évvel ezelőtt Lugossy magasztalta; hanem a vogul és osztják nyelvekkel együtt alkot egy szorosabb rokonsági egységet, az ú. n. «ugor» csoportot s ez áll középhelyzetben a finn és török nyelvcsoportok közt. A másik, hogy a magyar nyelvben található török egyezések tetemes része hangtani alkatában csuvas jellegű, mi arra vall, hogy a magyar egykor az e nyelvet beszélő népnek őseivel — mint Hunfalvy pontosan kifejezi — «érintkezett». Ez az ethnologiai és nyelvészeti szempontból egyaránt nagyjelentőségű észrevétel Hunfalvynak ebben a művében merül föl először, bár bizonyítékai között ezuttal még csak az iker, tenger, karó, gyűrű (= török ikiz, teniz, kazuk, jüzük) stb. szavakban

mutatkozó z~r hang-megfelelés s a szél szóban föltetsző csuvasos j—s változás (= török jil, csuvas síl) van fölemlítve (297—8. l.). Világosan megmondja Hunfalvy e helyt azt is, hogy a török-magyar szóegyezések sorában sok van olyan, melyeket «inkább a töröktől kölcsönvett szónak, mintsem közösöknek lehet tartani, mert úgyszólván semmi hangváltozást nem mutatnak».

Kiváló jelentőségű s minden időre irányadó Hunfalvynak itt először kifejezett ítélete a magyarok hún eredetének kérdésében is: «Századok óta, úgymond, él az a vélemény, hogy a magyarok háromszor jövének ki, először a húnok, azután az avarok, s végre saját nevök, vagy a nyugati külföldiek szerint, ugorok (ugor, uger, ungar, hungar) neve alatt». A nyelvészeti és történeti nyomok csak az ú. n. harmadik kijövetelig érnek, hol megszakad a nyelvészet «ariadnei fonala» mert a húnok és avarok nyelvéről semmi tudomásunk nincsen. Vajon igazán, hangzik Hunfalvy kérdése, nemzeti hagyományokból írták-e a Névtelen és Kézai, a mit a magyarok s különösen a székelyek hún eredetéről írnak? «Ebben nincsen lehetetlenség», mondja, azonban «magokra nem bizonyítanak sokat a régi hagyományok, a mellyek nem mindenkor a nép ajkáról jutnak az irodalomba, hanem vajmi sokszor az irodalomból kerülnek a nép ajkára». A nyugati krónikák az avarokat sokszor húnoknak nevezik, mivel Attila országában, Hunniában laktak; ellenben a magyarokat ugyanazon krónikák mindenkor ungri, ungari, nem pedig hunni néven említik. Azt véli tehát Hunfalvy, hogy a húnokkal való kapcsolat eszméje csak a XII. században keletkezhetett, valószínűleg a Magyarországon keresztül vonuló keresztes hadak s a Nibelungen-ének emlékezetei révén, a mennyiben e korszak külföldi írói, midőn Magyarországról írnak, e földet régi módra Hunniának nevezik, miből egész természetesen fejlődött a gondolat, hogy Hunniának lakói húnok, tehát a magyarok húnok. Bizonyára ez az alaptalan következtetés hathatott legrégibb krónikásainknak arra a felfogására, hogy a magyarok története kapcsolatos a húnokéval, illetve hogy a magyarok a húnok utódai s a krónikákból az egyházi férfiak által köny-

nyen átszarmazhatott ez a multat dicsőítő képzelet a néphez is.

Reguly hagyományainak ez első kötete után Hunfalvy másodikul a déli vogul énekek kiadását vette szándékba; azonban, noha ezeknek a szövegeknek eredeti kézíratai túlnyomó részben el vannak látva sorközi magyarázatokkal, Hunfalvy azokat megfejteni nem bírta. Nem csodálkozom ezen, ha meggondolom, hogy magam is, midőn már folyékonyan társaloghattam ott a helyszínén, a Lozva vidékén a vogulokkal, négy-öt ízben szedegettem elő Reguly déli vogul gyűjtéseinek magammal vitt másolatait, hogy átírásukat és értelmezésüket vogul tanítóim segítségével megkísértem; azonban mindannyiszor abba kellett hagynom a munkát, mert eredményhez nem juthattam. Csak miután végig jártam az Alsó-Lozva, Tavda, Konda, Jevra és Pelym folyók vidékeit s átkutattam az egész déli vogulság nyelvét, kezdtem rájönni a Reguly-féle déli vogul szövegek tökéletlen írásmódjának nyitjára s nyomról-nyomra, ismert részekről ismeretlenekhez haladva tárultak föl lassanként előttem az előbb érthetetlen népköltési szövegek rejtelmek. De maradt így is utánam jövőben megfejtendő homályos részlet elég.

Hogy Hunfalvy Reguly vogul-osztják hagyatékának kiadását sikerrel folytathassa vala, e nyelvekre vonatkozólag új ismeretforrásokra lett volna szüksége; erre azonban akkortájt alig lehetett remény, miért is Hunfalvy egyelőre megszakítván e munkát, éveken át kisebb feladatokkal foglalkozik, későbbi nagy ethnographiai műveinek előmunkálataival. Ezek közé tartozik a *Budapesti Szemle* 1864-ik évfolyamában *A magyarok eredete* czímen megjelent értekezése, melyben a művelt közönség számára népszerűen adja elő e tárgyra vonatkozó kutatásait, kivonatszerűen követve s helyenként kiegészítve *A vogul föld és nép* műve utórészének fejtegetéseit. Egyéb idevágó tanulmányai a hatvanas években a *Nyelvtudományi Közleményekben* látnak napvilágot. Így *A finn nemzet történetírásáról* irt műve (1865, IV. köt.), melyben különösen becses Koskinen György *A szuomi faj régiségéről való ismeretek* czímű finn értekezésének részletes vázolata, mely az altaji faj történetét

a délázsiai ékiratokban talált legrégebb nyomoktól kezdve Európa őslakóin, Herodotos szkytháin, Pytheas Thuléjén. Tacitus Fenni népén, a húnokon s a középkori népvándorlás többi népein át egész a magyarokra vonatkozó legrégebb tudósításokig tárgyalja. *Némely újabb nyelvtudományi jelenség* czímen (1866, VI.) Hunfalvy ugyancsak Koskinennek *Sur l'antiquité des Lives en Livonie* (1866) művét ismerteti, mely az angol és skandináv régészeknek azzal a nézetével foglalkozik, hogy Európa éjszaki részén a kőkorszakban finnek és lappok éltek s a Balti-tenger vidékén is ugyanazok a népek az őslakók, melyeknek utódai ma is bírják a balti tartományok tetemes részét, t. i. az esztek, livek és kurok. Elmésen jegyzi meg Hunfalvy, hogy «eme régészetben sok regészet is van». Másik tárgya ez értekezésnek Szabó Károly érdemes műve *A régi hún-székely írásról*, mely hitelesnek fogadva el a régi krónikák «nemzeti hagyományát» a székelyek hún eredetéről, arra az eredményre jut, hogy ez a székelység «századok hosszú során ápolta s fenntartotta kebelében fajunk ősi honából magával hozott saját írásmódját, hajdani ázsiai műveltségünk legvilágosabb bizonyosságát». «Azonban — kérde Hunfalvy — krónikáink mire nézve bizonyító erejűek? A Névtelen Magógtól, Jáfet fiától származtatja Attilát és Ugeket, Álmos vezér apját, ki meg Árpád apja; ennél fogva Árpád igenes utódja Attilának, tehát hunosabb a székelyeknél is, kik csak Attila hadaiból valók... A valószínűséggel harcol az a föltevés, hogy a székelyeknél megmaradt, Árpádeknál pedig elveszett volna a hún írás, mert az uralkodó nemzetség a maga hasznára fordítja népének műveltségi eszközeit, avagy megszűnik uralkodó lenni.» Abból a tényből, hogy a krónikák a magyaroknál nem említenek hún írást, «inkább azt kell következtetni, hogy a székelyeknél találtott írás, akármiféle legyen is az, aligha hún lehet... Hogy írást lehet szerezni, vagy koholni, azt épen Szabó mutatta meg; mi lehetetlen volna abban, ha az úgynevezett ősi székelyírást is valahogyan szerzettnek, vagy koholtnak is gondolnók?» (NyK. VI. : 13.). Az előbbi tanulmányok köréhez tartozó Hunfalvynak *Europaeus a finn-magyar hely-*

nevekről című értekezése is (1869; NyK. VII:198.), mely a nevezett finn tudósnek a *Suomi* folyóirat 1868-iki évfolyamában *Tudósítás a finn-magyar népek régi lakóhelyeiről* czimen közölt művét mutatja be. Szó van itt «a Finn- és Oroszországban előforduló ama helynevekről, melyek nem finn (annál kevésbé szláv), hanem ugor nyelvűek volnának s azt tanusítanak, hogy azokban a tartományokban hajdan ugor népek tanyáztak». Hunfalvy Europæus munkáját olyannak találja, «mely méltán igényli a magyar tudomány figyelmét; mert lehet, hogy elősegíti az ugor népek régiségének földérintését, melyek 'éji homályban' vannak elrejtve» (VII:205.). Szintén régészeti tartalmú Hunfalvynak *Az európai ősmíveltség képe* című közleménye, (1873; NyK. X:423.), melyben J. J. A. Worsaae híres dán tudósnek *Oroszország s északi Skandinávia népesedéséről s legrégebb műveltségi viszonyairól* szóló művét (1872) finn fajú népekre vonatkozó észrevételekkel ismerteti. Ez ismertetés felolvasása az Akadémia egyik osztályülésén Pulszky Ferencz elnöknek éles hangú megjegyzésére adott alkalmat (l. u. o. 461—2. l.) s talán ez a körülmény is hozzájárult ahhoz, hogy Hunfalvy irodalmi munkásságában az ethnologiai szempontú régészeti tanulmányok sorozata e munkával befejeződik.

A későbbi nagyszabású oláh ethnologiai tanulmányok előhírnökei Hunfalvynak a *Nyelvtudományi Közlemények* VI. kötetében (1867) megjelent *A rumun nyelv és nép, A 'Siebenbürgen' országnévről s az erdélyi helynevekről* és *Az oláh fejedelemség kezdetei* című értekezései, melyek mindannyian Roesler Róbert munkái (*Dacier u. Romänen. Eine geschichtliche Studie* 1866, *Die Anfänge des walachischen Fürstentums* 1867) nyomán készültek. Nyilván az költötte föl Hunfalvyban az érdeklődést Roesler művei iránt, hogy emez, ép úgy mint ő maga a hún-székely kérdésben, megbizhatatlanoknak találta Anonymus közléseit a honfoglalás eseményeire vonatkozólag. Anonymus ugyanis főalapja a román történetírók amaz állításának, hogy a románok egyenes utódai azoknak a római gyarmatosoknak, kiket a II. század elején Trajanus császár telepített Dáciaiba, a mai Erdélybe

a kik itt éltek azóta szakadatlan történeti folytonosságban ssját fejedelmeik alatt, míg a IX. században betörő magyarok Gelou fejedelmet («ducem Blacorum») le nem győzték s országát igazságtalanul el nem vették. Tudvalevőleg ez az alapja a dáko-román politikai ábrándoknak is s így Hunfalvynak kettős, t. i. tudományos és honfíúi érdeke volt, hogy Roesler nézeteit itthonn kellő tüzetességgel ismertesse és terjessze. Ezek szerint az oláhok nem a Trajanus Dáciájába telepített római gyarmatosok utódai, hanem azoké, a kik innen Aurelianus Dáciájába települtek, hol a görög birodalmon átzajlott népvándorlás folytán egymástól két főágban elszakadva, a Balkán-félsziget keleti és közép részeiben, Macedonia, Thessalia s Bolgárország területein szóródtak szét s e helyeken erősen vegyültek részben szláv, részben görög népelemekkel. Erdély s a Duna-fejedelemségek eredetileg nem oláh, hanem később részben eloláhosodott tartományok; a román nyelvű lakosság folytonossága e vidéken egy ezredév által van megszakítva. A Dunától délre eső régibb területükről az oláhok lassanként mint nomád pásztorok húzódnak a dunáninnyi éjszaki vidékekre, hol létük nyoma csak a XIII. századtól kezdve mutatkozik. «Nomád állapotuk s észrevétlen terjedésük már mívelt és államilag rendezett tartományokban fejt meg jognélküli voltukat Erdélyországban» (VI: 147—8.). Anonymus elbeszélése a honfoglalás korabeli oláhokról azon alapulhat, hogy a maga korának viszonyait helyezi a IX. századba» (u. o. 143.). Ez Hunfalvy. első fentemlített értekezésének lényege. A másodikban Roeslert követve azt mutatja ki, hogy «Erdélyország mai topographiája nem támogatja, sőt megczáfolja azt a közfelfogást, mely szerint az oláhok a rómaiak ideje óta szakadatlanul és feles számmal lakták Erdélyt» (u. o. 220.). Hiába változtatta meg az új-román irodalom Nagy-Szebennek régi és a nép ajkán ma is hangzó oláh Sibiu (Sibi) nevét Sabiiu-ra, hogy ezen alapon a nevezett város környékén római Sabinum-telep létezését hihetővé tegye, s ráfogja, hogy a román nép ajkán ennek emléke maradt volna fenn: nincs semmi nyoma a régi forrásokban egy Sabinum nevű helységnek e tájon, az oláh

nyelv hangfejlődési törvénye szerint nem is felel meg Sabiu a vélt latin ősalaknak s tudjuk határozottan azt is, hogy a Szeben helynév az ottani Sibin (Cibin) patak nevéből eredt, mely visszatükröződik a városnak középkori latin Cibinium s német Sibinbure nevében is. Ez utóbbinak szász-német ejtésű változata, Siebenbürgen, lett egyszersmind Erdély neve, melynek értelme korántsem «Septem castra», mint a népetymologia nyomán már Kézai fordította, hanem az egyesszámú Bürgen szóval összetéve «Castrum Sibin» (u. o. 214—6.). A fent idézett harmadik közlemény is azt igazolja, hogy a román történetírás a homályos régi korokra vonatkozólag tele van ábrándos képzetekkel s hamisításokkal, melyeket becsempésznek a naiv népköltés közléseibe és magyarázataiba is, azt állítván pl., hogy a mondának Dókie nevű nőalakja, mely után márczius első kilencz napját a nép «Dókie napjainak» nevezi, nem más, mint Dácia személyesítése, holott ez a név csak az Eudokiának változata s a legenda az ily nevű görög mártírnőre vonatkozik, kinek emlékét márczius elsején ünnepli a keleti egyház (u. o. 221—2.).

Az összehasonlító nyelvészet körébe vágó munkálatok Hunfalvy tudományos működésének e harmadik korszakában: Ahlquist egyik svéd nyelvű közleményének ismertetése, melynek tárgya a magyar nyelv rokonsága a finn nyelvvel (1864; NyK. III: 19.); *A lapp nyelv* leírása (1866; u. o. V: 286.), mely a nyelvtani alakokat a finn nyelvre való különös tekintettel tárgyalja; fejtegetések a Halotti Beszédbeli feze (fészek) (1865, IV: 443.; 1867, VI: 238.) és jochtat (1869, VII. 234.) szóról, továbbá *Régi magyar szók* czímen (u. o. V: 246.) a réül, révedez, kégy (stadium), sarchas, ewr, wsbek, jocerydech szavakról, valamint a Halotti Beszédbeli odutta, tiluvt stb. igevégzetekről. *Régi Hegyaljai oklevelek* közlése nyomán jut Hunfalvy a későbbi dolgozataiban is gyakran emlegetett *Ukkon pohárra*, melynél meglepi a föltűnő hangbeli összecsengés a szintén «áldomás-poharat» jelentő finn *Ukko malja* «Ukko (Öreg Isten) pohara» kifejezéssel; de megjegyzi, hogy a két kifejezés egyeztetése nehézségekbe ütközik (u. o. VI: 340.)

A *Földirati és helynevek* című közleményben felujtja és kiegészíti Sándor Istvánnak a *Sokfélében* már 1801-ben és 1808-ban közölt ama nézetét, hogy a Sajó, Héjő, Berettyó, Tápió és Sijó folyónevek utórészében egy jó alakú és «folyó» jelentésű elavult magyar szó lappang, mely a vogul *jā*, zürjén *ju* s finn *joki* «folyó» szó rokonságához tartozik (u. o. VI:350.). Kevésbé sikerült kísérlet ugyanitt a Szinva, Zagyva, Boldva stb. folyónevek végzetének magyarázása, a zürjén *va* «viz» szóval, mely mint hangfejemény a magyar *víz*, finn *vede-* stb. alakokhoz képest csakis a zürjén, s nem egyszersmind magyar, nyelvtörténet alapján érthető.

A Czuczor-Fogarasi-féle szótár etymologiai szörnyűségei indítják Hunfalvyt arra, hogy megírja bírálatát *A Magyar Nyelv Szótára elveiről és azok miképi alkalmazásáról* (1870, VIII:302.). Emlékeztet arra, hogy már 1852-ben, midőn első nyelvtudományi értekezéseit kezdte olvasgatni az Akadémiában, figyelmeztette a szerkesztőket a nyelvhasonlítás terén való óvatosságra, erre vonatkozó tanácsait azonban ők nem követték, sőt tudva indultak az ellenkező irányba. «Ök mindent, de mindent elemeznek; mintha hurkák volnának a szók, úgy szabják, szelik hátul, elől, középett... Minden szót meg birnak magyarázni, s a magyarázhatás nem ismer határt, korlátot. Magyaráznak héberből, szanszkritből, sinai nyelvből; a nyelvek rengetegében nem találnak egyet sem, a mely akár rokon, akár idegen volna a magyarhoz; mind egy vonalon áll vele, egy közelségben vagy távolságban áll hozzá, némileg a sinai nyelv látszik néha legközelebbi rokonnak, de nem állandóan, sokszor másnak, teszem a mongolnak is enged. De nemcsak mindent, hanem mindennel is és mindenképen magyaráznak (VIII:304.). S ezt nevezik felsőbb nyelvészettudománynak!» «Beh nagyon meg vagyunk verve a felsőbb nyelvészettudománnyal!» írja Hunfalvy befejező szavaiban. Müller Miksa híres nyelvtudományi felolvasásainak készülő magyar fordítása vezeti tudósunkat az Elő-India déli félszigetén s Ceylon éjszaki részén élő dravida nyelvek tanulmányához, melyekről t. i. Müller Miksa azt állítja, hogy az altaji

nyelvsalád rokonságához tartoznak s ezekkel, valamint több más nyelvsoporttal együtt az ú. n. «turáni nyelvostályt» alkotják. *Dravida nyelvek, különösen a tamil nyelv* czímen közli Hunfalvy e tárgyra vonatkozó kutatásának eredményeit (1873, X: 345.), miután Caldwell összehasonlító dravida nyelvtana s Graul *Bibliotheca Tamulica* műve nyomán ismertette e nyelvek főbb alaktani sajátosságait. Szerinte nyilvánvaló, hogy van morfológiai hasonlatosság a dravida és altaji nyelvcsaládok között, amennyiben a dravida nyelvek is ragozók; ámdé ez magában véve «nem rokonság, a mely csak közös származásból keletkezik», mert nyelv-idiomi hasonlatosság «lehet olyan nyelvfajok között is, melyeknek nagyon különböző eredetök van» (X: 358.).

E munkásság közben lassanként jelentékeny újabb anyag gyűl egybe a vogul és osztják nyelvekre nézve is s fölesillan a remény, hátha folytatható lesz ezek segítségével Reguly vogul-osztják hagyatékának földerítése és kiadása. Az 1869-ik évben egy Lipsceből jött kis küldemény lepte meg Hunfalvyt, a Máté-evangelium 10 első fejezetének Vologodszkijtól eredő éjszaki-osztják fordítása, melyet Bonaparte Lucián herczeg 1868-ban adott ki Londonban. «Kedvesebb ajándék nem juthatott nekem», írja e kiadványról Hunfalvy, kinek eddigelé Schiefner-Castrén osztják nyelvtana és szótára nyomán csak a déli osztjákról lehetett némi tudomása; ellenben teljesen ismeretlen nyelvterület volt előtte az éjszaki osztják, holott Reguly hagyatéka szempontjából éppen ennek alapos ismeretére lett volna nagyobb szüksége, minthogy Reguly minden magyarázat nélkül följegyzett 116 sűrűn írott ivre terjedő osztják énekei éjszaki osztják nyelvűek. Örömmel sietett Hunfalvy jelentést tenni az Akadémiának e becses nyelvkincséről *Osztják evangelium s az éjszaki osztják nyelv* czím alatt megjelent értekezésében (1869, VII. 403.) s fölhívni a figyelmet a tárgyas- és birtokos-ragozásnak néhány itt található adatrára, melyek magyar vonatkozásukban is igen tanulságosak. Szándékában volt azonnal hozzáfogni ez osztják evangeliumtöredék nyelvtani és szótári feldolgozásához, de rövid idő múlva ugyancsak az 1869-ik évben «szerencsés vélet-

len» folytán egy öt még inkább érdeklő nyelvanyag jutott birtokába: a Máté-evangeliumnak Popov Gergely és György testvérektől származó kondai vogul fordítása, melyet ugyancsak Bonaparte Lucián adott ki 1868-ban Londonban. Ez évnek nyarán ugyanis Hunfalvy megvalósíthatta régi tervét, hogy meglátogatja Finn- és Észt-országot s megismerkedik azokkal a tudósokkal, kiknek munkásságát két évtized óta oly meleg érdeklődéssel tanulmányozza és ismerteti. Ez útja alatt történt, hogy Dorpatban, az észt irodalmi társaság könyvtárát nézegetvén, itt egész véletlenül rábukkant a kondai vogul evangeliumra, hova ez vagy Wiedemann, vagy közvetlenül a kiadó révén kerülhetett, ki t. i. a költségén kevés példányszámban megjelenő bibliafordításokat rendszeresen maga szokta volt szétosztogatni, úgy hogy azokat nem könyvárúsi úton, hanem csak szivességből lehetett megszerezni. Hunfalvy természetesen égett a vágytól, hogy ezt a szöveget is a lehető legalaposabban átbüvárolhassa s miután annak kiadványát a dorpáti észt irodalmi társaság engedelméből hosszabb ideig való használatra haza hozhatta, teljes buzgalommal látott hozzá minden irányú feldolgozásához. Így jött létre *A kondai vogul nyelv* című műve, mely, mint a *Nyelvtudományi Közlemények* IX. kötete, 1872-ben jelent meg s Hunfalvy nyelvtudományi munkásságának egyik legértékesebb terméke. Minden szóra s minden nyelvtani alakra nagy súlyt helyezve tüzetesen tárgyalja itt a kondai vogul nyelv alaktanát, kiegészítve hang- és mondattani észrevételekkel, közli az alapul szolgáló szöveget s ennek teljes szójegyzékét, bőven idézve minden adatnál igazoló példamondatokat s kitéve mindenütt a megfelelő éjszaki vogul alakokat is. Függelékben mellékli Szatiginnak, az utolsó kondai vogul fejedelem tanár fiának három vallási tárgyú fordítmányát szintén szójegyzékkel. «A magyar nyelvstudomány kedvelőjinek, úgymond az előszóban, örömmel adom át e jelen munkát, a melly a déli vogul nyelvet egy evangéliumi fordítás szerint tárgyalja. A vogul (és osztják) nyelvnek lehető teljes tudását bizonyosan inkább, mint más rokonét fogja megkivánni az, a ki a magyar nyelvet úgy óhajtja megismerni,

a mint vérokonaival együtt az idők homályában megalakult, a melybe minden történelmileg lett dolognak gyökerei belemélyednek. Minden nyelv, tehát a magyar is, kész és önálló egység ugyan magában: de mivolta, sőt tulajdonságai egy nyelvnek sem világosak, ha rokonainak tanúsága által nem lesznek azokká.» «A vogul (osztják) nyelv, folytatja utóbb, olyannak tűnik elő, mely legközelebb áll a mienkhez; annak ismerete tehát legszükségesebb eszköze a magyar nyelvtudománynak.»

Megküldvén ezt a munkát Schiefnernek és Wiedemannnak Pétervárra. Hunfalvy ezektől azt az értesülést nyerte, hogy megvan az ottani akadémiai könyvtárban Márk evangéliumának vogul fordítása is, melyet Sjögrén András, Wiedemannnak akadémiai elődje, másolt volt le a Szent Zsinat könyvtárában őrzött eredetiről. Fel is ajánlották e tudósok, hogy megszerzik Hunfalvy számára az óhajtott vogul szöveget s midőn utóbb eljöttek Budapestre, Schiefner magával hozta a sajátkezüleg másolt vogul evangéliumot, Wiedemann pedig vogul gyűjteményét, melyet a Máté- és Márk-evangéliumok alapján a maga használatára készített. Hunfalvy átvevén e kéziratokat, *A kondai nyelv (Márk evangéliuma)* czímen kiadta nyelvtani bevezetéssel a második vogul evangéliumfordítást is (1873, X: 173.), mivel, mint írja, «a nyelvisméret, a melyet ebből meríthetünk, oly tetemes, hogy annak valóban örvendhetünk». Szójegyzéket is csatolt e munkához, melyben egyes adatokat a Máté-evangélium megfelelőivel igazol. Ezek után fog Hunfalvy *Az éjszaki osztják nyelv* feldolgozásához «Vologodszkij fordításainak és orosz szótárának alapján, tekintettel mind Castrén déli osztják grammatikájára, mind a Reguly hozta szójegyzékre s eredeti osztják énekekre», mely műve 1875 ben jelent meg, szintén a *Nyelvtudományi Közlemények* külön kötete (XI.) gyanánt. Mai napig is, harmadfél évtized után, ez az egyetlen rendszeres éjszaki osztják nyelvtanunk, mely kimerítő alapossággal sorolja elő s tárgyalja főleg a forrásaiban található alaktani jelenségeket, melyeknek adatai azonban — mivel a szöveganyag csak kevés aprósággal terjed többre a Máté-evangélium tíz első feje-

zeténél — sajnos, összevéve sem elégségesek ahhoz, hogy belőlük akár az ige-, akár a névragozásnak teljes és világos képét nyerhetnők. A nyelvtani részt bevezetésül tájékoztatás előzi meg az osztjások történetéről, földéről, jelen állapotairól, néphitéről és a nyelvük tanulmányára vonatkozó forrásokról. Az osztják szótár a pétervári akadémia birtokában levő Vologodszki-féle orosz-osztják szógyűjteményen alapszik, melyet Wiedemann lefordított németre s ezt használat, illetve kiadás céljára átengedte Hunfalvynak. Kiegészítik ennek anyagát az evangeliumfordításnak példamondatokkal közölt szóadatai s Reguly-nak kevés lexikális följegyzése; továbbá, a hol csak lehetett, az egyes adatok mellett összehasonlításkép mellékelte Castrén-féle déli osztják s vogul megfelelők. E főrészekon kívül Hunfalvy jelen művének egy csonkán maradt különálló szakaszában Reguly osztják énekeinek kiadásához is készül bevezető észrevételekkel. «Jobban-jobban, írja ezekre vonatkozólag az előszóban, megismerkedvén a nyelvvel és annak elérhető szókincsével, a Reguly hozta osztják énekeket is elővevém, ámbar nem igen bíztam, hogy valamelyiknek megértése sikerüljön. Mert azt tudom vala, akár mythicus, akár történeti, akár lakadalmi énekek azok, nyelvek bizonyosan különbözik attul a nyelvtül, a melyet Vologodszki által lehet tanulnunk... Mennél többet forгатám az eredeti énekeket is, annál több-több remény csillamlék fel előttem, hogy talán mégis közölhetek legalább nagyobb töredéket azokbul.» A munka egyik tisztán hagyott lapján, a szótári rész előtt hirdeti is Hunfalvy azt az «utóiratot», hogy «az eredeti énekek, a mennyit közölni szándékozott, e kötetből kiszorulván, a következőben jelennek meg»; de nagyon meggyöngíti e biztatást az előszónak következő nyilatkozata: «Ha meggondoljuk, hogy ,szegény ember szándokát boldog Isten bírja', úgy hiszem, az olvasó nem fogja talán nehezeltelni, hogy már itt találja az Eredetiekhez (t. i. a Reguly-féle osztják énekekhez) való bevezetést. Ha el is kellene maradnia, a mit most ígérek, a közlöttnek hasznát veheti majd, a ki munkámat folytatja.» El is maradt az teljesen, ép úgy, mint a vogul nyelv grammatikája és szótára, me-

lyet Hunfalvy *A kondai vogul nyelv* művének előszavában helyezett kilátásba. Sőt befejeződik jelen könyvével Hunfalvynak egész munkássága a magyar összehasonlító nyelvészet terén, melyen eddig éppen egy negyedszázadon át annyi dicsőséggel s oly dús eredménynyel dolgozott. Úgy érezhette Hunfalvy, hogy midőn Budenz már egyetemi tanszéket nyert, midőn megindult *Magyar-Ugor Szótára* s fölléptek az irodalom terén első tanítványai is: itt az ideje, hogy immár teljesen átengedje ezeknek a magyar összehasonlító nyelvtudomány feladatkörét, hogy így hátralevő életidejét — mert Hunfalvy 1875-ben már 65 éves volt — szellemének egész egyesített erejével szentelhesse nemzeti tudományosságunk ama másik ágának, a magyar ethnológiának, mely voltaképp kiinduló pontja és végcélja volt összehasonlító nyelvészeti munkásságának is s melynek terén még sok szép és nagy feladatot látott maga előtt.

Ezzel ismét új szakasza kezdődik Hunfalvy tudományos tevékenységének, de még az előbbihez tartozik az ő *Utazás a Balttenger vidékein* című kétkötetes, kiválóan becses műve, mely 1871-ben, majd szabad német fordításban *Reise in den Ostseeprovinzen Russlands* címmel 1874-ben jelent meg. Itt is, mint egykor, ifjú korában, a *Drezdai levelekben*, könnyed, vonzó, csaknem tárczaszerű előadásban írja le fent érintett utazásának megfigyeléseit és élményeit, helyenként bővebben kiterjeszkedve a vázolt vidékek történeteire, politikai és gazdasági viszonyaira, tudományos és művészeti intézményeire, néprajzára és vallási életére. Egyes fejezetek a tárgy egész köréről tájékoztató, igen tanulságos monographiák, mint különösen *Az eszt irodalom*, *Az esztek régi állapota*, *Finnország politikai léte*, *Helsingforsi ismeretségek*, *irodalmi társaságok* s a *Lönnrot és a Kalevala* címűek. Hunfalvy ez utazása alatt, mely Danzig, Riga, Reval, Dorpat városokon át Szt.-Pétervárra, majd innen Viborg érintésével Helsingforsba s utóbb Abon át Stockholmba és Kopenhágába vezetett, egész sereg eszt, finn és orosz tudóssal ismerkedett meg személyesen, kik közül itt csak Lönnrot, Ahlquist, Koskinen, Krohn, Cygnæus, Aspelin, Jannsen, Mayer Leo,

Schiefner és Kunik neveit említjük. Az ezekkel való társalgás nemcsak ismereteit és látkörét gyarapította nagy arányban, hanem nagyon hatott lelki érzésére is. Bámulattal töltötte el különösen az a törhetetlen hűség, melylyel a finn és észtt még az orosz zsarnokság oly súlyos nyomása közepett is nemzetiségéhez ragaszkodik s érte áldoz, nemkülönben az a kitartó szorgalom, melylyel anyagi és szellemi téren munkálkodik s boldogul. Nagy tanúlságot von le ezekből saját nemzetére nézve is s ezt fejezi ki, midőn előszavában a következőket írja: «Úgy látszik nekem, nem jó, hogy a magyar csak a nagy és hatalmasan kifejlett nemzetekre függeszti sóvárgó tekintetét, mert könnyebb ám az uralkodási szint utánozni, mintsem azt eltanulni, a mi azokat hatalmassá tette; hasznos néha a kisebb és szegényebb nemzetek példája is, a melyeknél a lelkiös-méretes munkálkodást és az okos alkalmazkodást a döntő viszonyokhoz szemlélhetjük... Látván, hogy az éjszaki világot megrázó változások között mint maradtak fenn a finnek, s mint működnek azon, hogy helyesen kitöltsék a nekik szánt helyet az emberiség történelmében, szinte neki bátorodhatunk, mikor aggódó pillantást vetünk a titkos jövőre, a melyben az éjszaki nagy háborúnál még különös es rendítőbb eseményeket sejtünk, melyek hatásától pedig sokan vesztünket is várják.»

Öt év múlva ismét alkalma nyílt Hunfalvynak egy nagyobb külföldi utazásra, midőn a M. T. Akadémia képviseletében megjelenhetett az orientalistáknak 1874-ben, Londonban tartott második nemzetközi gyűlésén. Itt ő, mint jelentésében (1875) leírja, a «turáni osztályban» — *On the study of the Turanian languages* czímmel — a turáni nyelvek tanulmányának módszeréről értekezett, kiemelvén, hogy nem szabad a turán nyelveket mintegy Csáky szalmájának tekinteni, a melylyel a nekünk tetsző teoriát kitömhethetjük, hanem hogy minden külön csoportot magában a szoros geneologikus methodussal kell megvizsgálni, félre hagyván azon kapcsolatnak meghatározását, mely talán lehet p. o. dravida és a finn-ugor nyelvek között, de a melynek meghatározására eddigi tudományunk elégtelen még»

(12. l.). Élénken tiltakozott Hunfalvy az angol tudósok előtt főkép amaz elmélet ellen, mely «a nomád élet viszonyai-
ból fejt ki némely jellemeket s különösen hangsúlyozza,
hogy a turán nyelvekben nincs traditio, nincs örökség;
hogy minden ember nyom más-más nyelvet csinál magának». Rámutatott e szempontból arra, hogy pl. a magyar, vogul és finn nyelvek rokonsága sok ezer éven át fenmaradt nyelvtörténeti folytonosságról tanúskodik; továbbá hogy ép úgy, mint az ú. n. turáni nyelvekben, van agglutinatio a classikus és angol nyelvekben is, végül, hogy vannak nomádok a sémi és indogermán népfajban is, mint az arabok és cigányok, a nélkül, hogy e tényből valami különös ethnikai vagy nyelvjellemet lehetne kimagyarázni az illető nép- vagy nyelvfajokra vonatkozólag (11. l.).

MUNKÁCSI BERNÁT.

A FÖLDTAN ÉS ÖSLÉNYTAN MAI ÁLLÁSA.

Tudományok színvonalon álló sikeres műveléséhez első sorban szükséges az, hogy minden pillanatban tisztában legyünk az illető tudományág céljával s a tárggyal, melylyel foglalkozik. Sohasem tévesztve szem elől a célt, az annak leginkább megfelelő eszközökkel kell dolgoznunk. Különösen hangoztatnunk kell ezt azoknál a tudományoknál, melyek rövid idő alatt aránytalanul gyors fejlődést értek el s ezzel kapcsolatban módszereiket, irányzatukat többszörösen változtatták vagy fejlődésük során több melléktudomány kiágazására vezettek. Ez utóbbiak azonban nem követik szülő-tudományuk járt utjait, hanem külön utakat taposva maguknak, amavval párvonalosan fejlődnek. Az ilyen, idők folyamán elkülönült tudományágak tehát nem tévesztendőek össze többé azzal a tudománnyal, melyből kiágaztak. Az ilyen elkülönülések a gyorsan fejlődő tudományok főjellegei. A gyorsan fejlődött és ismételt szétkülönülésekre vezető tudományok valódi állását, irányát csakis fejlődésük történetének ismeretével lehet megállapítani.

Talán egyik tudományágban sem érezhető ez annyira, mint a földtanban és a ma még vele kapcsolatos öslénytánban, melyek alig egy évszázad alatt fejlődtek és számos tudomány kikülönülését eredményezték. A földtan tárgyát tudvalevőleg földünk szilárd kérgének leíró és történeti vizsgálata teszi. A tulajdonképeni tudományos földtan kezdetét arra az időre kell tennünk, melyben a földkéreg közvetlen vizsgálata már megindult. Ez az időszak pedig Werner vagy legföljebb Lehmann idejére tehető, mert az előző idevonatkozó vizsgálatok csak céltalan tapogatódzások voltak. Ha a földtan fejlődésének rendszerét keressük s meg akarjuk

állapítani azokat az irányzatokat, melyek fejlődésének egyes szakaszait jellemzik, akkor e tudománynak fejlődésében három irányzat érvényesülését látjuk: átmeneti, megfigyelő-leíró (geognostikus) és földfejlődési (geogenetikuss) irányzatot. Egészen röviden vázoljuk ezeket sorban.

A régi elmélkedő irány, melynek legkiválóbb képviselője kétségtelenül Buffon volt, a XVIII. században helyet adott annak a mai földtant megalapozó irányzatnak, mely a föld keletkezésének és fejlődésének kérdését tapasztalati tények alapján kezdi a megoldás felé vinni: Werner és Buch ennek az irányzatnak előharczosai. Tanítványaiknak serege a közvetlen, természetben való megfigyelés fontosságát hangsúlyozva szembehelyezkedik a régebbi elméletekkel és megdönti azokat. Bár megfigyelési módjuk nem volt teljesen hibanélküli és sok esetben előítéletek vagy föltevések alapján állott és így az elmélkedéstől sem volt egészen mentes, mégis ez az átmeneti időszak megindítója annak a nagy megfigyelő-leíró iránynak, mely a megadott alapokon tovább fejlődve, mai napig is érvényben van.

Az egyre-másra fölállított földtani intézetek, egyetemek gyors lendületet adtak a föld felépítését közvetlenül tanulmányozó irányzatnak. Első sorban is a földet felépítő képződmények, ásványok és kőzetek megismerése, majd a földrétegekben eltemetett szerves maradványok s ezek kapcsán a rétegek egymásutánjának vizsgálata volt a cél. Csak később vették számításba a rétegek települését is mint olyan jelleget, melynek alapján — kövületek hiányában is — sokszor el tudjuk különíteni az egyes képződményeket. Ez a leíró irány több különböző irányban különíti szét a föld fölépítésének vizsgálatát. Kialakulnak az ásványtan, kőzettan, őslénytan, rétegtan, hegyszerkezettan vizsgálati módszerei. A megfigyelési adatok mennyiségben való növekedése maga után vonta ezeknek az irányoknak további szétkülönülését, a mi a mindinkább fölgyűlő adatok rendszerbe foglalása révén be is következett. Az ásványtan és kőzettan csakhamar teljesen elszakadt a földtantól, melynek eltérő módszereikkel és más eszközeikkel társtudományává lettek és segédeszközéül használatosak. A rétegtan és hegyszerkezettan megmaradtak

tiszta földtani disciplináknak, míg az őslénytan, mint alább látni fogjuk, egészen eltérő irányt vett. Minthogy a földtan fejlődésének itt vázolt leíró irányzatában a földtani kérdések zömét földrétegek anyaga, szerves maradványai és kora adták, azért a földtani vizsgálatok során egészen a közelmúlt időkig túlnyomólag ezek állanak előtérben s az általános irányú kérdések, a földtani erők működésének vizsgálata aránytalanul visszaszorult. Ebben a tényben rejlik a később kialakult természettudományi földrajz keletkezésének egyik oka.

A föld fölépítésének illetén vizsgálata, a fölépítő közetek mifélesége, egymásutánja, szerves zárványai, települése adják együttesen a leíró földtani módszereket és irányzatot. Csak, mikor már a leíró irányzat összehordta anyag elegendő volt arra, hogy magasabb szempontokból ítélve vizsgáljuk adatainkat s a különböző helyeken nyert megfigyelési adatokat összehasonlítva, az összetartozókat együvé sorolhassuk, akkor jutottak a földtani vizsgálatok az összehasonlító és földtörténeti munkálatokhoz. Közettani sajátságukban, vezérvölövekben, településükben ismeretes képződményeknek történetét vizsgáljuk most tehát, nem vesszük azokat önállóan, környezetük és hasonlókorú képződményektől függetlenül, hanem azokhoz való viszonyukban vizsgálva állapítjuk meg azokat a jelenségeket, melyek a megfelelő korban földünk különböző részein uralkodtak. A földtani vizsgálatoknak legmagasabbrendű teendője ez a Suess, Neumayr, Lapparent, Walther és mások által kijelölt legújabb irányzat, mely az egykori szárazulatok, tengerek, növény- és állatvilág elterjedésének, elmúlt éghajlati viszonyok megállapításának vizsgálatával foglalkozva, földünk történetével ismeret meg bennünket.

Ezek volnának azok a főbb irányzatok, melyeken a földtan keresztülment s melyek a mai vizsgálatokban is fölismerhetők. A dolog természetéből következik ugyanis, hogy a földtani vizsgálatok kivételében ugyanazt a sorrendet követjük, mely a tudomány fejlődésének történetében végig követhető. Vizsgáljuk valamely terület fölépítő képződményeinek közettani összetételét, szerves maradványait,

korbeli helyzetét, települési viszonyait és keletkezési körülményeit. Vizsgálatainkban — a földtan mai színvonalán — egyesítjük a leíró és történeti irányokat. A vizsgálati irányok különbözősége szerint különböző módokat és más-más segédtudományokat alkalmazunk. A földrétegek közettani összetételét a közettan segítségével, a szerves maradványokat az őszállattan (palæozoologia) vagy ősnövénytan (palæobotanika) módszereivel, korát, rétegtani helyét a szerves maradványokkal, hegyszerkezeti viszonyait rétegtani helyzetükkel világosítjuk meg, a keletkezési körülményeket pedig a mai viszonyok, a most működő erők alapos ismeretével tisztázzuk. Rögtön kitűnik ebből, hogy a mai földtani vizsgálatok súlypontja hova esik és hogy a szerteágazó földtani vizsgálatok között, melyek a legkifejezettebben földtani vonatkozásúak. Kétségtelenül azok, melyek már kutatásuk közben is tisztán földtani segédeszközökre támaszkodnak, tehát az itt említettek közül a hegyszerkezettan, mely rétegtani tényeken, és a földtörténet (geogenia), mely a földtani erőknek mai működésén alapszik. Az előbbi kétségbenvonhatatlan és mindenki által elfogadott tény, az utóbbi azonban talán különösen hangzik azok előtt, kik a mai működő erők vizsgálatát — egy nem régi irányzat alapján — a földrajz keretébe sorolják. Mielőtt azonban ezzel a fölfogással szemben föntebbi kitételem indokolásába fognék, lássuk előbb a földtannal együtt, illetve azzal párhuzamban fejlődött őslénytan, helyesebben őszállattan vagy ősnövénytan fejlődési irányzatait is. Tehetjük ezt nemcsak a két tudomány között mindenkor fönnállott szoros kapcsolat miatt, de főként azért is, mivel az őszállattani vizsgálati módok és irányzatok ugyanolyan kívánalmakat állítanak a ma élő állatok ismeretével szemben, mint a földtan a mai jelenségekkel szemben. Rövidség okáért az alábbiakban csak az őszállattanról szólok, mert az állati maradványok gyakoribbak és biztosabban tanulmányozhatók lévén, az ezekkel foglalkozó őszállattan gyorsabban fejlődött. Az erre vonatkoztatott általános tételek azonban vonatkoznak az ősnövénytanra is.

Elhagyjuk azoknak a történeti tényeknek ismertetését,

melyek a kihalt állatokra vonatkozó scholastikus elmé-
kedésekkel kapcsolatosak. Mellőzzük a kövületeket, «*lusus-
naturæ*»-nak tartó vagy «*vis vitalis*», «*vis plastica*»-val
magyarázó irányzatot is s az ősellattan fejlődését attól az
időtől fogva kezdjük követni, midőn a kövületeket már
egykor élt szervezetek maradványai gyanánt tekintették. Ha
a fejlődésben nyilvánuló főbb irányzatokat tartjuk szem
előtt, akkor itt is, mint a földtanban — Dollo alapján —
három főidőszakot különböztethetünk meg: a meseszerű
vagy tapasztalati, az alaktani vagy észszerű és a fejlődés-
tani időszakokat, melyekhez negyedikül még a ma érvény-
ben levő élettudományi (biológiai) irányzatot csatolhatjuk.

A milyen üdvös hatású volt a földtani vizsgálatok során
a tapasztalati módszer, olyan lebetetlen eredményeket szol-
gáltatott az őslénytan terén. Csak a legszembeötlőbbet
ragadjuk itt ki, ennek az irányynak betetőzőjét, Scheuchzer-t,
ki a manapság Andrias Scheuchzeri néven ismert miocén-
beli szalamandra-félét régi idők elátkozott emberének —
«*homo diluvii tristic testis*» — tartotta. Ilyen eredményekre
vezetett az összehasonlítást nélkülöző vizsgálat! Ez a ki-
ragadott példa ugyanis nem véletlen, magában álló, hanem
a módszerben rejlő hiba következménye. Cuvier volt az,
ki az összehasonlító boncztanban megveti az őslénytan
helyes alapjait és a régi irányzatnak ezzel véget vet. Ez az
őslénytan fejlődésében beálló második irányzat, melyen a
további fejlődés halad s melynek egyedüli hátránya csakis
Cuviernek a fajuk állandóságát fölvevő véleményében rejlik.

Jelentős fejlődést vesz az őslénytan Darwin *Fajok
eredete* című munkájának megjelenésével. Az őslénytani
vizsgálatok ennek szellemében történnek, megadva a törzs-
fejlődés tan alaktani alapjához az időbeli bizonyítékokat is.
Az őslénytan fejlődésének a fajok átalakulásának jegyében
haladó irányzata, mely, mindinkább tökéletesedve, mai napig
érvényben van, lassanként egészen elkülönítik az őslény-
tant a földtantól, mely szülőtudománya volt s kialakítják a
földtantól teljesen eltérő módszerekkel és eszközökkel dol-

gozó őszállattant és ősnövénytant. A főntebb élettudományinak nevezett negyedik — mai — fejlődési időszak tulajdonképpen nem egyéb, mint az előbbinek módszeres része, a mennyiben ez az állatok átalakulását környezetükhöz való alkalmazkodásukból magyarázva, valamennyi kihalt állat természetes létkörülményeit vizsgálja. Míg az előbbi, az őslénytân törzsfejlődéstani irányzata az örökölhető jellegeket vizsgálja, addig az utóbbi az őszállatok örökölt jellegeiből azok életmódjára következtet vissza, hogy ezen a réven megállapíthassa az átalakulás okát és körülményeit.

A földtan és őslénytán régebbi és mostani kölcsönös viszonyának megállapítása céljából lássuk közelebről is, hogy az őslénytán milyen eszközökkel törekszik a főntebbi célok elérésére s vizsgálatai közben milyen sorrendet követ és mily tudományokkal jut legközelebbi vonatkozásba?

Az a nagy átalakulás, melyet Darwin tanai az élettudományokban előidéztek, az őslénytánban sem maradhatott nyomtalanul. Kiváló szaktudósok, Neumayr, Zittel, Waagen, Steinmann, jelölték ki azt az utat, melyen az őszállattani vizsgálatoknak haladniok kell s melyen máig a buvároknak egész sora buzgólkodott a göröngyök eltávolításán s az út egyengetésén. Mindennek ellenére az őszállattán még most van fejlődőben, fejlődésének a virágzáshoz vezető szakán.

Hogy mindeddig nem haladhatott az őszállattán mai helyes útján, hogy még az idevonatkozó vizsgálatok jó része ma is nem ezt az ősvényt tapossa, annak oka az, hogy az őszállattant mindeddig csak a földtan segédtudománya gyanánt tekintették és legnagyobbbrészt olyanok művelték, a kik első sorban geologusoknak vallották magukat. A földrétegek korának megállapításánál egyedüli biztos útmutatást csak a kövületek adnak, azért a rétegtan főfeladata, hogy minél több, minél jobban és könnyebben fölismerhető kövületek alapján, mennél biztosabban és közelebről, megállapíthassa valamely réteg korát. Ez a rétegtani irány, mely a kövületekben nem az egykor élt szervezeteket tekinti, hanem az élettelen «kövületet», melynek jellegeit fölismerve egy-egy újabb adat birtokába juthat a

rétegek korának fölismerésében. Ebben a gyakorlati irányban fejlődött az őslénytan a legújabb időkig s az idevágó vizsgálódások nagyobb része ma is ezen az úton halad. Csak elvétve akadunk ebben az irányzatban egy-egy, az őszállattan igazi céljait szem előtt tartó munkára, míg a legtöbb a tulajdonképeni őszállattant legföljebb csak alapos kritikával fölhasználható nyers adatokkal gazdagítja és gyarapította.

Az igazi őszállattannak más céljai vannak. Vizsgálatainak tárgyát nem azok a kövületek teszik, melyeket a föld rétegeiben eltemetve kapunk, hanem azok az állatok, melyek földünkön egykor éltek. Tehát a paläozoologus nem azt a vázrészt tekinti, mely kövesedni szokott, hanem az élő állatot, melytől az a vázrész származott. Ez a tulajdonképeni mai őszállattan, élettudományi alapon, melynek céljai messze esnek a rétegtani irányéitól. Az élettudományi irány a kihalt állatokat abban a fokozatos fejlődési egymásutánban és kapcsolatban tekinti, melyben azok egymásután fölléptek és minden egyes kövületet iparkodik ebbe a folytonos lánczolatba beleilleszteni. A biológiai irány a kihalt állatok legaprólékosabb jellegeinek tüzetes vizsgálatára törekedik s nem tekinti azokat egyes egyének gyanánt, hanem a genetikussal összetartozást keresi köztük. Ezzel szemben a rétegtani vagy földtani irány úgynevezett «vezérlőkövületeket» különböztet meg s iparkodik azok mindegyikén olyan jellegeket megállapítani, melyek alapján egy bizonyos kövület könnyen fölismerhető. Vagyis, mint Abel mondja,* a földtani irány vizsgálataiban szétkülönítő, a biológiai ellenben összekötő.

Az élettudományi őszállattannak vizsgálati módjai nem lehetnek mások, mint a melyek az állattanban is használatosak. Csakhogy míg az állattani vizsgálatok anyaga, a ma élő állatok, minden jellegükben tanulmányozhatók, addig a kihalt állatok megmaradó részei az egykor élt állatnak legtöbbször csak nagyon kis töredékét adják. Azért az őszállattani vizsgálatok alapját az összehasonlító boncztan adja. A kihalt állatok tanulmányozása a ma élők ismerete

* *Die Aufgaben u. Zielen d. Paläozoologie.* 1906.

nélkül lehetetlen vagy meddő dolog. A biológiai irány a kihalt állatok anatómiájával is foglalkozik, s ezt csakis az összehasonlító boncztan segélyével teheti, míg a rétegtani irány főként a «kövületek» alakjának vizsgálatára helyezi a súlyt.

Az anatómiai és morphologiai vizsgálatok után meg kell állapítani a kihalt állatok rendszertani helyét, leszármazását vagy fejlődéstani helyét. A rendszertani behelyezés kihalt állatoknál nem a legegyszerűbb. Akárhányszor előfordul, hogy fejlődésükben kiforratlan alakokkal van dolgunk, melyek több csoportban is megállják helyüket. Nemcsak az úgynevezett gyűjtő (collectivus) típusoknál van ez, hanem igen gyakran a kicsiny alakoknál. Ilyen esetekben mindenkor a fejlődés irányzata ad útbaigazítást. Kikeressük az illető alaknak legközelebbi rokonait, vizsgáljuk azoknak fejlődését, azt a fejlődési irányzatot, mely alakunkhoz vezet. Ezzel egyszersmind kijelöltük a törzsfejlődés menetét és a leszármazást is. Természetes, hogy különösen a régebbi őselláttani vizsgálatoknak csak kis százaléka ad ebben az irányban teljesen elfogadható s kétségtelenül igazolható eredményeket, főként a magasabb állattörzseken belül. Nagy vonásokban ismerjük már az egész állatországban és annak nagyobb csoportjain belül a leszármazást, s ha hiányok vagy kívánni valók maradnak is fenn, azért nem szabad, s csakis szűk látókörűség mellett lehet az őselláttan idevágó vizsgálatait lekicsinyelni.

Ugyancsak a jelen viszonyok alapján meg kell állapítanunk a kihalt állatok életmódját, s ha egész faunáról van szó, akkor azt biológiai szempontból elemeznünk, élettájékok szerint csoportosítanunk kell. Ezzel kapcsolatban tekintettel kell lennünk a földrajzi elterjedésre is, kutatnunk kell az okokat, melyek a kihalt állatok elterjedését befolyásolták. Észrevétlenül jutottunk át ezzel arra a területre, mely az őslénytani vizsgálatoktól a földtanhoz vezet. Közös terület ez, s a határ élesen meg nem vonható. A megállapított tények földünk történetének tényezői, tehát már a földtan körébe tartoznak, s a tények kikutatása, megállapítása azonban csakis őslénytani eszközökkel vihető keresztül.

Látjuk tehát azt a közeli vonatkozást, melyben őszállattan és földtan egymással vannak, érthető ebből, hogy fejlődésük is közös. A két tudományág többé-kevésbé egymásra van utalva. Minél jobban előhaladnak a kihalt állatokra vonatkozó ismereteink, annál biztosabban megállapíthatók valamely földréteg kora és keletkezési körülményei. A rétegek korának s egymásra következésének biztos megállapításán alapszik a hegyszerkezettan. Mig kővületeket nem ismerünk, addig utóbbiról szó sem lehetett, sőt a tulajdonképeni hegyszerkezettan csak most van fejlődőben. Eddig a földtan fejlődésének csak «őslénytani időszakát» élte, s csak mióta az őslénytan mindinkább függetleníti magát a földtantól, azóta jutott bele az utóbbi — hogy úgy mondjuk — «hegszerkezettani időszakába».

A földtannak és a geologusnak azonban ma már nem lehet más célja, mint hogy az őslénytan megállapított eredményeit alkalmazza, valamint a matematikát alkalmazza a természetben, vagy utóbbit a vegytan. Őszállattant kell tehát tudnia minden geologusnak, de nem okvetlen kell azt művelnie is, ha csak helyes irányban nem műveli azt. Ezzel szemben a palaeozoológusnak nincsen szüksége földtanra, kivéve, hogyha a kihalt állatok fejlődéstörténetét is meg akarja állapítani. Ennek oka abban rejlik, hogy bármilyen szoros legyen is a földtan és őszállattan között lévő viszony, utóbbinak tárgya, iránya, módszerei és eredményei egészen az állattan felé hajlanak s a kettő között tulajdonképen semmi különbség sincs. Az újabb őszállattani vizsgálatok már egészen az állattan csapásán haladnak. Az őslénytan fejlődésében tehát az a végezől állapítható meg, hogy a mai viszonyok ismeretére támaszkodva, a földtantól elkülönüljön, s az állattan felé közeledjék, hogy hovatovább azzal egyesüljön is.*

Az állattan és őszállattan között levő illetén viszonyt, sőt azonosságot ma már senki kétségbe nem vonhatja, feltéve, hogy tisztában van az utóbbi tudomány itt vázolt céljaival. De ugyanígy nem lehet kétségbevonni a földtani

* Angol és amerikai egyetemeken már több helyen egy tanszék látja el a két tárgyat.

vizsgálatok és a ma működésben levő erők vizsgálatának azonosságát sem. A geologus épügy nem nélkülözheti a mai erők munkájának ismeretét, mint a hogyan a palæozoologus nem lehet el állattani ismeretek nélkül. Ennek a kétségtelen ténynek ellenére azonban a földtan fejlődésében a legutóbbi időszak irányzata volt az, mely a ma működő erők vizsgálatát a földtantól elkülönítette és a földrajz körébe sorolta. Ennek a lehetetlen helyzetnek gyökere abban a lekötöttségben rejlett, mely a földtani vizsgálatokat a földrétegek összetételének, főként azonban azok szerves maradványainak megismertetésére foglalta le, s így a legutóbbi időkhig nem jutott elegendő idő a földtani erők általános irányú vizsgálatára. Ezt a pangási időszakot használták ki a geographusok a földtani erők vizsgálatának kisajátítására.

Nem kellene felemlítenünk ezt a tényt addig, míg ezt a «földrajzi» irányzatot földtanilag alaposan iskolázott szakemberek művelik. A tudományra végeredményben mindegy, akármilyen czímen jutunk is helyes eredményekre, mert utólag nem kutatjuk a módot, melylyel hozzájutottunk. Csakhogy a geologus Richthofen által megindított irányzat rövid idő alatt odafajult már, — főként nálunk — hogy földtani alapismeretek nélkül kezdenek ilyen irányban vizsgálni, s nemcsak a mai viszonyokat tanulmányozzák fejlődéstörténeti szempontból, hanem még az elmúlt időszakok természeti viszonyait is így tárgyalják. Ez a helytelen irány szükségszerű következménye a működő erők tevékenységének vizsgálatát a földtantól elkülönítő áramlatnak. Mert ennek az iránynak helytelenségét épen az bizonyítja legfényesebben, hogy a mi hasznos és értékes ezen a téren történt vagy történik, az kivétel nélkül geologusok által történt s történik. A ma működő erők vizsgálata tehát a földtan keretébe tartozik, s attól el nem különíthető. Felmerül ennek kapcsán már most az a kérdés is, vajon a mai térszíni viszonyok vizsgálata melyik tudomány keretébe tartozik? A felelet erre szintén egyszerű. A mai arczulat, tengerek és szárazföldek eloszlása, folyóhálózatok stb. fejlődéstörténeti kialakulásának vizsgálata kétségtelenül a földtani teendők közé sorolandó tehát a mai térszín, folyóhálózat stb. az elmúlt földtani idő-

szakok folyománya, következménye lévén, csakis földtani módszerekkel vizsgálható. Földünkön észlelhető mai viszonyok csak okozat gyanánt tekinthetők, melynek okát csak a földtan és nem a földrajz van hivatva kutatni. Valamint senkinek sem juthat eszébe az új-kor történelmét az ó- és közép-koréval szemben külön tudomány gyanánt fölfogni, azonképen a ma működő erőket sem lehet a régebben működöttektől elkülöníteni, annál kevésbbé, mert kétségtelen, hogy működésük módjában azonosak, legfeljebb méreteikben különböznek.

Kétségtelen, hogy ezen az alapon a földtan és természet-tudományi földrajz elkülönítése felettébb nehéz, de a tudomány művelése szempontjából szükségtelen is addig, míg az hivatottak kezében van. A «földtan a múlt földrajza, a földrajz a jelen földtana», s ez eléggé kifejezi a két tudomány között levő szoros viszonyt. Míg a földtan leíró és történeti, addig a földrajz tisztán csak leíró tudomány, mely csak a jelen viszonyok egyszerű megismertetésére szorítkozva, az oknyomozásban csakis a történeti időközön belül maradhat. A történet-előtti viszonyok nyomozásához azonban csak képzett geologus nyulhat!

Ezek alapján a tudomány mai állásának megfelelőleg a földtan és őslénytan mibenlétét a következőkben foglalhatjuk össze. A földtan önálló tudomány, mely a mai természeti erők ismeretével (dynamikai földtan) földünk szilárd kérgének összetételét, szerves zárványait és keletkezési viszonyait tárgyalja leíró és történeti alapon. Tekintve, hogy földünk szilárd kérgének csakis tengerrel nem borított részét tanulmányozhatjuk, ezek pedig a tengerhez képest magaslatok, hegyek gyanánt tekinthetők, azért röviden a földtan a hegyek tudománya.

Ezzel szemben az őslénytan növénytan vagy állattani módszerek segítségével tanulmányozza a kihalt növényeket vagy állatokat, miért is nem önálló tudomány, hanem az őslénytan egyszerűen növénytan vagy állattan.

VADÁSZ M. ELEMÉR.

TOMPA SZELLEME, *

Ha a Kisfaludy-Társaság egy ülésre helyébe jön legrégibb tagjának, s ez a hely Miskolcz, akkor a látogatás a vidék geniusának is szól.

Az egyetemes, a közös nemzeti szellemet ennek a vidéknek a szelleme nagy arányú hozzájárulással támogatta. Közéletünk, tudományosságunk, művészetünk és irodalmunk egyaránt hatalmas gyarapodást vett e vidék szellemi erőforrásaiból. És ha idejövünk, az országos történet és az irodalomtörténet lapjairól ismert nagy szellemekkel esik találkozásunk, a kik képzeletünkben mint e város, e megye, ez ország rész házi szellemei fogadnak bennünket, fogadják tiszteletünket.

Költészetünk nagyjai közül kettő az, a kinek csillaga itt ragyog e vidék felett. Költészetünk fénykorának kiemelkedő alakja mind a kettő, a kiket nemcsak közös pálya és kor, hanem személyes barátság is összefűzött. A két költőbarát: Tompa és Lévay.

A magyar költészet országos összhangjában e vidék szelleme első sorban ő általuk jut szóhoz. Költészetük föltétlenül általános és maradandó jelentőségű, de benne félre nem ismerhető része van a vidék lelkének. Az anyatermészet, az emberi emlékek és az élő népesség szellemének. Költészetök tüzeiben, zamatjában, színében benne van a talaj sajátossága, a táj hangulata, az emberi érzések, emlékek és gondolatkörök eszményi eredője.

Az egyiket ünnepeelve, legyen szabad a másiknak szellemét is köszöntenünk.

* Felolvasta a szerző a miskolczi Lévay-ünnepen.

Mert Tompát is bizvást ehhez a vidékhez számíthatjuk, ha a szomszéd megye székvárosában született is. Zsenge gyermekéveit egy borsodi községben töltötte, a hol valaha igricek, a királyi várnép énekmondói lakhattak. A genius loci a hétszáz éve elhangzott költészet ihletét ott sugallta lelkébe. Szeme ott nyílt meg először a természet és a táj szépségei iránt. De egész életét is csekély kivétellel Miskolcz földrajzi körzetében töltötte, a föld szelleme nem is bocsátotta távolba lakni, ide lánczolta a Bükk déli és északi környékéhez, a Sajó völgyéhez. Költészetének képzetvilága, sőt együttes képe is tükrözi e vidék jellegét és ellentéteit. Olyan, mint maga e megye: fele alföld, fele lombos, erdős hegyvidék, amott szántóföldek, messzenyúló rónaság, állóvizek és nádasok, emitt regényes bérczek, dús növényzet, nefelejcseszel szegélyezett csörgő patakok, repkénynyel befont várromok, tovább lankás hegyoldal, széles völgyek, sok helyen igéző táj, bár égbemeredő sziklaóriások nélkül.

Valóban alig lehet nézeteltérés arra nézve, hogy Tompa szellemének egyik fő sajátossága volt rendkívüli fogékony-sága az anyatermészet jelenségei, mondhatnám: a szelleme, lelke iránt.

Anyjától korán megfosztotta a végzet, világos emlékezete sem maradt róla. Fejlődő érzésvilágában mintegy a természet foglalta el az édesanya helyét, s ő arra árasztotta gyermeki szeretetét. Maga mondja egyik költeményében:

Szent természet, dajkálkodó anyám!
Szeretlek én kimondhatatlan!

Más költő is szerette és rajzolta a természetet, hol mint tájkép részletét, hol mint æsthetikai gyönyörök forrását, hol rococo-szerű humoros megszemélyesítéssel, hol a Rousseau érzelmességével, hol a Petőfi meglelkesítő képzeletével vagy a Vajda Péter rajongásával, de talán senki sem azzal a családias érzéssel, mint Tompa. Az ő lénye mintegy átolvad a természet jelenségeibe. Az ő szellemében az egész természet él, minden tárgya, minden lénye beszél vele s ő bele nem fárad tolmácsolni azt, a mit tőlök hall. Sympathiája, együttérzése áthatja az egész növény- és állat-

világot, a köveket, a vizeket, a levegőt és a föld mélyét. A kosmikus életérzés szokatlanul erős rhythmusával érzi át a természetet. Főleg a növényvilágnak minden egyede mintha csak testvére volna. Szeretete megélesíti szemét, s rendkívül sok részletét meg tudja figyelni a jelenségeknek. És a részletekbe sokszor szinte belesülyed. De nem a megfigyelés az első, hanem a szeretet; annak a kedvéért történik a megfigyelés is. Épen azért nem is pusztán valami költői divatnak a szertelenségbe hajtása az ő természet-cultusa, és nem is a nagyvárosi culturemberek természet-óhajtása, hanem eredetileg fejlődött és leküzdhetetlen hajlam. Szemléleti készletének legnagyobb részét, melylyel képzelete dolgozik, a természet benyomásai alkotják. Valósággal a természet képeiben gondolkodik. Azokból szövögeti a maga reflexióit, melyeknek összefonódott indáiba sokszor szinte belebonyolódik a gondolat, de az eltévedés is legtöbbször kellemes. A természet nála, ha a túlzásokat elhagyjuk is, élő hit és benső áhitat tárgya.

Úgy gondolom, Tompa költészetének egyik nagy eredménye, hogy a természetet sokak szívéhez oly közel hozta és a természetnek mintegy a lelkét oly bensőséggel érezette.

De ha nagy szerepet játszik Tompánál az együttérzés a természettel, épen olyan fontos az együttérzés az emberi környezettel: a néppel, a művelt osztálylyal, a korrallal, az irodalommal, legfőképp a szorosabb környezettel, barátaival, családjával. Ezeknek a közösségeknek a szellemét is képviseli.

Különösen kiemelendő volna itt rendkívül erős családi érzése, továbbá hazaszeretete, ha ezt egyáltalán ki kellene emelni.

De talán nem fölösleges hangsúlyozni azt, hogy együttérzése első sorban és mindenképp a hagyománykészletre irányul, s nem annyira a kor törekvéseire.

Míg nagy érdeklődést és szeretetet tanusít a nép költői hagyományai: regéi, meséi, dalai iránt, melyeknek motívumait költészetében értékesítette, épen úgy a művelt osztály emlékei, történeti tudata iránt: a kor demokratikus eszméi, mint eszmék, nem izgatják. Ezeket elfogadja, de nem küzd értök tollával.

Különleges fontosságú az ő szellemében egy tényező a nép és az emberiség szellemi hagyományából: a biblia, abban a szövegben, melyben a hazai református felekezet századok óta ismeri és használja. Ennek a történeti jellegű tényezőnek, e szellemi hagyománytökének éppen oly mély és formáló hatása van egész szellemi világára, mint a természetnek.

Nagy szeretetet tanúsít azon erkölcsi alapnézetek és életbölcseesség iránt is, melyeket a magyarság szelleme részint magából, részint a biblia és a vallási tanítás hatása alatt is, megérlelt és leszűrt.

Általán a természeti világrend benső átérzésével párhuzamos nála az erkölcsi világrend átérzése, sőt amazzal szorosan összetartozik. Magát a természetet olyan vallásos érzéssel és erkölcsi szempontból tekinti, hogy az erkölcsi világrendről való egységes felfogása teljesen összhangban áll vele.

Íme röviden érintve a körök és rétegek, a melyek által megnyilatkozik benne az emberi és a természeti környezetnek, vidékének, korának, hazájának szelleme. Hát az ő egyénisége mivel járul ehhez?

De hiszen már a közvetítés e módjában és az elemek kiválasztásában is erősen nyilvánultak egyéni sajátosságok. Azonban érintsük a maga egyéniségének pár legfőbb vonását is.

Azt hiszem, nem csalódom, ha úgy fejezem ki magamat, hogy Tompa mindennek előtt a szív költője volt. Minden költő az többé-kevésbé, de a szó sajátos jelentésében talán egy költőnk sem inkább, mint ő. Szinte csodálatos ez egy anya nélkül felnőtt embernél, de talán mindenki ezt a hatást nyeri az ő költészetéből. Nagyobb költőink közül senki sem él annyira érzelmi életet, egyikén sem uralkodik annyira az érzés. Ezt talán mindenki érzi, a ki költeményeinek sorozatára és együttes hatására gondol.

Ezt a hatást még jobban kiemeli az akarati élet visszamaradottsága. Inkább szemlélkezik és érez, mint akar. És hiányzanak az akarati energiához kötött érzelmi állapotok is, legalább erős alakjukban. Vannak mély érzései, de nincsenek hatalmas iniciatív érzései. Egészben véve inkább passzív

természet. Korának is inkább érzelmi hatásait veszi át, mint az akaratiakat, vagy az eszmeieket. Nem hiányzik fogékony-sága a jövő csirákat rejtő eszmék iránt, de ez nem annyira meglátásként jelentkezik nála, mint inkább homályos föltetszéseként. Magában a költészetben is az új utakat kortársai, Petőfi és Arany nyitották meg. Kizárólag lyrikus, de mint lyrikus sem activ. Inkább szemléletek és emlékképek tolulnak szellemébe, mint phantasiaképek. Nem érez magában vezéri, vagy prófétai küldetést s nem lobbannak föl lelkében új megnyilatkozások, se politikaiak, se költészetiek.

A szív, a magányban élő és érző szív költője. Ez a szív fogékony volt az érzések nagy változatára. Nem hiányzott benne a vidámság sem; de ez hovatovább háttérbe szorult vagy humorrá erjedt át. Talán öröklött dispositiók is, mindenesetre azonban életkörülményei a melancholiát tették uralkodó hangulatává és Tompa a panasz, a gyöt-rődés, a vívódás, az elegikus érzések költőjévé vált. A szív költőjének beteg volt a szíve s egyre betegobb lett.

De mikor eljött a nemzetre a szenvedés ideje, akkor a szenvedés, a fájdalom ama cultusa, mely az ő lelkében annyira elő volt készítve, együttérző tolmácsa lett a nemzet érzelmeinek. Akkor az ő szenvedése és panasza erélyt fejezett ki, hatalmas erélyt, a passivitas energiáját, egy elnyomott, egy még imént diadalmámban égett, egy jobbra méltó és képes nemzet keserűségének, a megtámadott nemzeti szervezet ellenhatást jelző szenvedésének energiáját. Akkor a Tompa természetérzése, erkölcsi érzése és hazafias érzése egy hatalmas összhangba folyt össze.

Akkor a Tompa költészete adta meg a magyar lyra alaphangját, ő benne szólalt meg legjellemzőbben nemcsak ennek a vidéknek, hanem az egész magyarságnak a geniususa. Akkor a Tompa költészete történeti tényezővé magasodott.

Tisztelet, hála és dicsőség Tompa geniusának, ma és mindenkor!

NÉGYESY LÁSZLÓ.

ÉLET ÉS ÁBRÁND.

Harmadik közlemény.*

IV.

Luis egyedül maradt.

Körötte egy vidék, a természet kezéből szép s emberi szorgalom által rendezett.

A lég hő és hallgatag, fűszeres és ideglágyító.

A narancsligetekben semmi szellőnesz, semmi madárzörej.

Fönn a mennyboltozat sötétké ércze.

Utóbb egy vándor a dombok párkányán, vagy a nap-számos szőlőtökeje körül ; az és ez kis czállal, kevés fáradság mellett.

Még a daru sem vitorlázék a magas láthatáron, jelképéül a nyugalmatlan szenvedélynek, mely idegen felé vágyik, messzire tör ; az égalj elnyomná ösztönét, adván neki mindent : hő nyarat és enyhe telet.

A kikötő, a zajos, hol nagy sorsjáték üzetik, s a változó szelektől a part portékát, a hullám martalékot igényel, hol a civilisatio, mint Athenæ Cretának, frigyül emberáldozatot jelel ki, hogy kényelmeket birhasson : a kikötő is oly távol fekvék, hogy a kötelek recsegése, a habcsapkodás, a menők és érkezők fájdalma s öröme ide nem hathatának, befolyjni a kedély ár- s apályára.

Ellenben a magas csúcs fölött, mint a márványtalapon az oltár, áll a mafrai kolostor, messze, de kivehető

* Az előbbi közleményeket lásd a *Budapesti Szemle* 1912. évi 421., 422. számaiban.

idomzatban, a helyesen számított éleletterként: tömör homlokán kettős kúp, mint a megnyugvás fölött remény és hit. Mekkora ellentét Luis keble s e tájkép közt!

* * *

Az ifjú sebesen ment, nem választva irányt és ösvényt; megállott és körültekinte, nem észlelve tárgyat, nem hatva meg szépség által. Érzékei és a külbenyomások közé torlaszként alaktalan élelettervek emelkedtek, elzárva minden viszonyt. És benn, az eszme- s érzeményvilágban, hol gondolat és szenvedély összefolytak, táplálni a szív oltárlángját, csend és zaj volt; a lélek minden háborgásai küzdének s azok fölött egy ingatlan kép állott — a kedves, az elérhetetlen lányé. Ilyen a szirt, melyre merész kéz feszületet tön s körötte örvényt vont a tenger.

Luisnak Catharinát kelle birni, s érte dicsőséget vívni ki, melynek pusztá említése a nagy családneveket elhomályosítsa. És ezen óiás hóditmányra készült tervnek még körrajzai sem valának biztosan vonva. Merészség és veszély volt belőlük látható, minden egyébnek sötét vagy semmi színezete.

Ő vitézül harczolhatott; de hány lovag nem teszi ezt? Sorsa fölfedezésekre vezethető; de a fő fidalgok ősei nem érének-e el többet e nemben, mint a mennyit ezentulra józanul remélni lehetett? S hol a könyörülő tündér, mely szánván az ifjut, varázsvesszőivel Plutus aknáira mutasson? Bajnokhír, fölfedezés és kincs: e háromra vezethete a kalandorvállalat. Oly tökélyek, miket Luisnak éveken át kelle szerezni, s mikkel Catharina minden udvarlóí már birtak. S mi csekély hihetőség, mily szűk kilátás ezekre is!

Hol valami negyedik tulajdon, mely oly sajátzerű fényvel ragyogjon, hogy esztendők mulva — mert a leány hűn fog várni, hiszen ebben semmi kétség — a tolakodó imádók — s mik volnának ők egyebek? — pirulva vonuljanak vissza a túlsúlyú igények előtt?

Ezen eszmevillányok lobogának föl Luis szenvedélyei közt és kedélye sötétebbre borult.

Már néhány órát gyaloglott; fáradtság lankasztá izmait,

nap égette, veríték mosta arczát. A test visszahatott a lélekre; ennek is gyérülni kezdettek rendetlen mozgalmi. Szenvedélycsönd állott be és eltompulás. S ha körültekintett és rónán s hegyen tévedtek szemei, úgy rémlék, mintha egy nagy átok kezdené visszavonni az egész természettől az Isten leheletét.

Az idő is akart változni.

Felhők vitorláztak a mennyboltozaton, lassan és szélcsend közt. Széles árnyaik lombán nyugvának a földön, emelve a nedvesebb pázsit lefesthetetlen mély zöldét. Hová sugar tört, domb és völgy éles ellentétben ragyogának.

Azon elfojtott s kétes küzdés állott be, midőn eső és derű fölött bizonytalankodik a láthatár.

Ha egy dördület ingatná meg a borus eget, zápor omlának; ha a szellő továbbra is észrevétlen illeti a párázatot, csöndes rengéssel fognak azok más tájakra vonulni.

Ezen pillanatok leírhatatlan élvvagyat oltanak az ember keblébe. Fösvény kapkodással ragad meg a szem minden szépséget. Könnyebbnek érezzük testünket. A tudó hosszabbban vonja lélekzetét, míg abba bizonyos határozatlan szag vegyül, mely nem külön tárgyról jó, nem fűszeres, mint virágillat, hanem mintha a fűé, a friss hanté, az összes zöldelété volna.

Luis kimerülten pihent a platánok árnyaiban.

Körötte dombsorok, juhnyájak legelői, hol a magas füvekben vándor merinofaj tévedezett. Alant a távol rónán narancsligetek. Fönn néhány szirtes csúcs s egyiknek szélesebb lapjain a mafrai kolostor.

Egyszerre ének hangzék, borus, rejtélyes és ábrándos.

V.

Lenn a föllegek csatáznak.

Fönn a rom.

Tört falán derű sugárzik,

A harasztal szellő játszik;

Benn az ős regék honolnak

És egy gnom.

Hol vezet feléje nyom?

Ott talán

Létez egy kő büvirattal,
És alatta kincs vagyion.

Halmazán

Ül a törpe mohszakállal;

Egy szavára kénköárral

Láng rohan.

Ércszívét meglágyitom.

Hol vezet feléje nyom?

Lenn a föllegek csatáznak.

Fönn egy tó.

Tükrén arany sugár dereng;

Partján sáté s liljom sem reng.

Arcza ég a hableánynak,

Keble hó.

Volna bár ut járható!

Ott talán

Létez egy szirt védfalakkal

És alatta lak vagyion.

S pitvarán

Áll a tündér tárt karokkal,

Hő kebellet, csába szókkal

Ajakán.

Szive oly hódítható.

Volna bár ut járható!

Lenn a föllegek csatáznak.

Fönn vadon.

Csúcsain nap arcza lángol;

Nesz se kél a nyárfaágról.

Rá varázst egy borzalomnak

Titka von.

Hol az ut a szirtokon?

Ott talán

A mesés fa létezhet még.

S a ki holdas éjben alvék

Árnyokán,

Szenderén a hír s dicsőség
 — Melyre oly hön szíve vágyék —
 Föltünik,
 S álma betelt más napon.
 Hol az ut a szirtokon ?

Lenn a föllegek csatáznak.
 Fönn zárda.

Falán derű nem sugárzik,
 Kúpján szelvitorla játszik,
 Benn kihal a por fiának
 Szívhada.

Nyitva van az ut oda.
 Itt talán

All az oltár ; egy kereszt,
 Olvasó és Szentírás
 Márványán.

S ha megzendül a kar dala,
 Rá köszoborként borul a
 Lemondás.

Vérem föl mért lázada ?
 Nyitva van az út oda.

— Signore Fernando! Önnek bal fogalmai vannak az életről. Mint látszik, az örök város és a rossz tapasztalások iskolaporát még nem rázhatta magáról le. Provence, hol én tanultam fölvonni a lant hurjait, másképp tekinti a világot.

— S mi hibát talált Don João azon bölcelet körül, mely szerint a valóságban és költészetnél az utolsó rím e szóban «lemondás» adatik meg s az események és dal szövege a végén és sok fonódás után erre vezet?

— Kicsoda állitaná, hogy az életben és borban fő rész azon seprő, mely hosszas forrás után a fenékre szállt? Ki állitaná, hogy az érzemény oly hernyó, mely mindig maga rágja szét selyemházát, és hogy az eszmélet azon sirásó, ki koporsót készít minden törekvésnek..?

— Az, ki kinyitotta szemeit, hogy olvasson a sors köny-

véből, hová minden talányok följegyezve vannak, s a megfejtés az utolsó lapra iraték.

— Provenceban ezen sibyllakönyvnek más kiadása van s pedig hiteles, mert a végén ez áll: «A tapasztalás keresztül-nézte és kiigazította».

— S mikép foglalná dalba az életet oly költő, ki Avignon népes völgyeiből a mafrai kolostor magányába vándorolt?

— Tudhatja ön, hogy inkább kényelemből, mint életundorból ölték szörruhát; egyébiránt a követelt ének régóta készen hever szekrényemben. Címe: «Don Rodrigo és a guadalquiviri lány.» Akarja-e, hogy elszavaljam? Benne a bor, szerelem, dal és álom jó testvérekként osztják fel a tartalmat és rímeket.

VI.*

E párbeszéd közt a két barát a mafrai kolostor felé tartva, Luis mellett ment el s könnyű fővegemelintéssel köszönték őt. Kit társa signore Fernandónak nevezett — noha, mint látszék, öltözetében az úr névre, vonalmaiban az idegenre kevés jogot igényelhet — közép magasságú és testalkatú férfi volt. Kisded fakó szemének kutató mozdulatai több vonzalmat árulának el a világi csekélységek meglelése iránt, mint kifáradást és életunalmat. Fürtei szabályosan gördültek vállaira, arról tanusítván, hogy a lemondás nagy gondolata kegyeskedik naponkint néhány óra-negyedet számukra átengedni. Arcza pedig korántsem volt színtelen, talán annak jeléül, hogy az egészség is bír az unott ismerősök rossz szokásaival, kik, midőn legkevésbbé óhajtjuk, rendszeren akkor tesznek leghosszabb látogatást.

Don João, kinek világosabb színben tűnt fel az élet, novitiusi mezbe vala öltözve. Magas, fiatal természetén erő, összhang és kellem ömlék el; de az antinoui fő a legszebb gesztenyeárnyú hajjal epedőn csügge alá, és a férfiasan szelíd arczon szomorú leélt mult szenvedélye s ábránya

* A VI. szakaszt, mely a kéziratból hiányzik, a *Honderű* szolgáltatta, még pedig az 1844-ik évi folyam első felének 740., 741. és 742-ik lapja.

borongának, nemével a nyugodtságnak és egy őréberség kifejezésével, hasonlatosan azon jelhez, melyet tapasztaltak állítanak vadonregényes tájakra figyelmeztetésül, hogy itt az út szédelgős s alatta mélységek tátonganak.

Nem azon vihar, melynek előszele átfuvamlott a hegyek gerinczén és a völgyek fölött, de a szenvedély új mozdulatai s föllegein vakító eszmevillámok vonulának el Luis láthatárán. Szíve összeszorult, mint soká nem látott ismerősök érkezésekor történik, s a nemrég élő érzeményeknek gyermekévekben elzengett rímei a mult idők távol vidékeiről visszhangozni kezdettek. Mily varázsszal voná még egyszer magához a kedves és feledett kor, midőn ő is, mint hajdan a gyermekemberiség, csak a szépnek hangmértékével vizsgálta a való és igazság súlyát; midőn minden törvényei az erénynek számára is, mint a jósok korában Delios temploma körül, versekbe foglaltatának; midőn nála is rengeni indult a kebel csöndes tengere, s ingatag hullámaiból kiemelkedék Aphrodite, a kellem eszménye, hogy ragadja lelkét földön s embereken fölül, mert a gondolatnak és az égnek, hol az ideál lakik, magassága végtelen! — Minő képek valának ezek, melyek egykor fölragyogtak, hogy a fáradalmas élet törpe jelenetei között feledtessenek!

— Miért kelle nekem — sóhajta Luis — megtagadni, esztendőkön keresztül tagadni meg a költészetet, mely minden órában egy élet kékjét ontá? És Catharinát egy dal sem üdvözlötte s vádlón nem dobbant meg a szív, hogy intse a feledkezőt, mikép benne a szerelemnek méltó trónja csak úgy emelkedhetik, ha zsámolya körül a képzelődés tündérlányai udvarolnak. S elhíhetém én, az éretlen tömeg, a pórias vélemény ajkairól híhetém el, hogy a költészet henye hajlam, izetlen játék üres szavakkal, melyet kinevet az élet s elkerül a szerencse? És mi csodálatos az ember sorsa? Azon szándékot, mely életének mestere, útja elhatározója, többnyire a véletlentől kölcsönzi. Ha az, kitől néhány csekély becsü rimet hallék, egy órával előbb vonult volna a kolostor czellájába, minden törekvésem mellett kopárnak maradna jövődöm.

Elsötétült az ifjú arca, de szemei égtek, mint egykor

a túskebokor, hol az örök parancsok táblái fölött a kijelentés gyuladott meg.

Hosszú sorban vonulának előtte el Gáma harcziás árnya s a vállalkozó daliák. India fűszerei átlengének; Ganges partja kékellett, s közben végetlen tenger, melyből lassan emelkedék ki a büvölt sziget, hol ismeretlen fák árnyai alatt és halandó lábak által nem tapodott növények pamlagán lányok pihenének a tündérek még soha nem említett osztályából, félékenyek, mint a nymphák, szerelmesek, mint a hurik és szelíd kedélyűek a könyörgő periként. — De e látmány rövid vala; a habkönnyű alakokat szétrezzenté egy rémületes árny, szemfödelet lebegtetve, s vérfagyúlón tünt elő a castrum doloris és rajta fekvék egy sápadt ara, a legyilkolt Inez. Trónján mereven ült Pedro és az irtózatot jeladásra körbe állának a sápadt udvariak, a véritélet bírái, és a polgárlány, a halála után királyné viaszujjaira reszketve nyomták a hódolati csókot.

A hő képzelődés ezen képei közt ismeretlen kín és kéj dagasztá Luis kebelét. És emberfölötti erőben állá ő, az új Deukalion; lábai alól elsőpré a feledés özöne a kisszerű föld töredékeny műveit s míg halántékaira az elborulás jós fátyola gördült, szórá el azon köveket — a történezzet hideg adatait — melyekből élő és küzdő alakok születének s megnepesült egy új világ. — A teremtő erő hatalmával állá ott Camoens Luis s előtte lebegett istenihletként *Lusiad* nagy eszméje.

— Kalandorvállalat, hadi emlékek, a nemesnek gúnyolt érez silány csilláma tegyen egyenlő igényűvé az ős családós kérőkkel! Te, költészet, fogsz válni Ulixes ijává, melyet csak egy birand fölvonni.

Ekkor már be vala borulva az egész ég és zivatara megérkezett.

VII.

— — — — — *
 hogy a szomszédok és viszonyokban motozó némberek nyelvének pár napra a legizletesebb lelki élményt adja.

Luis szemei is még egyszer vonultak a partra és — Don Pedro Giron nyugodt arczával találkoznak.

VIII.

A lány, a hő szerelmű Catharina, kamrájában kesergett. Neki oly becse-veszített, polyva-könnyű vala a világ s oly terűs a szív.

Igy történt hónapokon keresztül.

De ki beszélne évekről?

«Corrumpere et corrumpi sæculum vocatur.» Ez idegen nyelven és pergamenre vala írva — akkor még a papiros nem találtatott föl — de a szívre is és olvasható vonásokkal.

Az Atayde-család Lissabonba költözék.

Senki se állítsa, hogy oly alkalmas ábrándozásra a főváros, mint egy kerti lak árnya!

A fájdalom tengerének fövenyéig is alászáll a mérőón és csak a mondákban s költőknél létezik azon feneketlen tó, melyen az alvilágig is leszállhatnál a nélkül, hogy álásra találj.

A királyi udvar szokatlan ragyogást fejte ki. Tornák hirdettetének, hol a lovagok avattattak és bálók, hol az úrhölgyek számára derült ünnep, hódolat szerzeték. Társalgási körök nyíltak meg. Az uralkodó neje kézcsókjára ren-

* A zárjelek közé foglalt félbeszakító jel a regény hiányzó részeit jelzi.

A hatodik és hetedik szakasz a kéziratban körülbelül egy íven helyezkedett el. Minthogy ez az ív elkallódott, a hetedik szakasznak csak befejezését ismerjük, mely a kézirat következő ívének elejére került. A szakasz hiányzó részei azokat a hangulatokat vázolhatták, melyekkel Camoens a Kelet-Indiába induló hajóra szállott.

delt nap ritkán gerjeszte oly közfigyelmet, mint ez évben. Aztán egy híres auto-da-fé tartaték szertelen pompával.

Egek, minő mulatságok! Mennyi ok a szórakozásra!
És nem szép-e e világ?

IX.

Kétségkívül. «Szép e világ!»

S ki tagadni merne ily állítást, az ellen én fegyvert fognék, még pedig nem szablyát vagy tört, oh ezeknél szeledebb élüt, mint hozzánk illik, mely testet nem sebezne — ez vétek volna s polgári büntetés alá tartoznék — hanem a lélekről döfné le azon részt, mit erkölcsi érzésnek, erkölcsi iránynak nevezünk.

Szépen ragyog a nap, érelve jó s rossz növény magvait. Hidegen andalog a hold kín és öröm fölött.

S minthogy a szellem-élet jelenségei iránt is ezen közönyösség elve mutatkozik, okosan mondhatá el az első sycophant, hogy a bűn és erény együtt festik a tökéletesség képének színét s árnyalatait.

És azóta híven törekszik az emberiség szokásai és intézkedései által közelíteni az eszményhez, tartva műveiben magát az iskola azon szabályához is, hogy a merész és sötét vonalak különösen emelik a rajz jellemét.

Korlátokkal szorítjuk magunkhoz a rangot, hivatást, kényelmet és szerencsét. Ki e sorompókon kívül marad, az — pórtömeg; ki belőlük elvágjuk, az — rajongó.

Testvérmintára építünk üvegházat és iskolát. Bennök a termény is hasonló: érdekes, parányi, fűszerdús, tetszik a szemnek, kábítja az érzéseket. Egy marad el mindkettőből és száradna ki korán, ha figyelemre is méltatnók: a cser és lángész. Mert gyökerök sok helyet igényel, leveleik szabad légre vágnak, koronájok terjedékeny.

És midőn kiindulánk, nem a rengetegbe, hanem a társaságba, utainkon mindenfelől Procrustes-ágyat készített az illedelem; következőleg, ha néha elvonulnánk is csigázva, oly egyenlő termetünk.

Az anya, a testesült önáldozás, ki gyermekében él,

általa lélekzik, aggódva gondos leánya jövődjéről s tőle csak annyit kíván, hogy feledkezzék meg. Őt a tapasztalás tanítá, hogy miként a plántának gyökere mindig a földben van, a mi dicsőségünk is elődeink porából nő ki, és a szellem finom alkotásánál fogva súlylyal nem bírván, mely alávontassa, ez okból mérlegre sem jöhet. De mivel a fiatal kor ily józan életnézetre eleve nem figyelmeztet, többnyire beáll a szülék iránti kötelesség magasztos próbája, midőn a szerelmet s az arra tett esküt az oltár örökre elválasztja. És e tény szerzi meg viszonyainknak a legélénkebb színezetet s társalgásunk kéjeit. Mert a kiváltságok által nyilvános helyeken lealázott igény titkon elégtételért a bou-doirba vonul; és nem a követválasztás vagy képviselőlet mezején, hanem a paloták belső termeiben foly le a természettől nyert és ősökől szerzett jogok közti fő harc s maitresse-ek és bon ami-k dicsőségére; oly kalandorok, mint Casanova, végetlenül mulattatják a részvevény közönseget életök s irataik által.

Szóval: szép e világ, s — ki tudná, mióta? — mindig az volt. Kedélyt emelő még sírkerteiben is, hol a századoknak márvány hirdeti az elhalt gazdag rokon éltében gyűlölt nevét, míg a szegény özvegy és árva gyermekek minden halottak éjjelén a megsiratott hamvak fölé olesó immortale-t* aggatnak, t. i. az első évben.

Kár, örök kár, hogy a rómaiak lacrimatoriuma kiment divatból! Már ki ítélheti meg, mekkora dijt követeljünk könnyeinkért?

Ezen szerény észrevételeket vegyék olvasóim kárpótlásul mulasztásomért, melynél fogva húsz egész évet említetlen hagyok az egyszerű történetből, melyet — Isten tudná, minő szeszély után — *Élet és ábránd*-nak czimeztem.

B. KEMÉNY ZSIGMOND *kéziratából közli*

PAPP FERENCZ.

* A lap alján Kemény az «immortale» szóhoz a következő jegyzetet fűzte: «Immortale: szalmavirág. Külföldön, főleg Franciaországban sírfüzéreket kötnek belőle, mert színét és fényét évekig nem változtatja.»

GYULAI PÁL EMLÉKEZETE.

Ősz volt, midőn szép csöndesen lehajtád
Örök nyugvásra fáradt ősz fejed.
A válás könnyü volt, meg sem sohajtád;
Hideg szél fútt tarlott mezők felett,
Siratva tán az örömek kihaltát.
Csupán az emlék játszott még veled;
Az is föl-fölsirt, mint bús siri ének,
Letűnni jó letűnt kor gyermekének.

Oh, hogy' ne vágynánk messze, ki a korbul,
Melyet nem értünk, mely minket nem ért,
Midőn lassanként mind fonákra fordul,
Mit nemzetünk birt, álmódott, remélt;
Ha telve a pohár, sőt már kicsordul,
Ürömből a sors mit számunkra mért,
És sok botor megédesíteni vágyva,
Mérget kever a keserű pohárba.

Sötét boróban tölt el s honfigyászbán
Ifjúkorodnak sok szép ideje;
De a tavaszban éltető varázs van,
Az ifjú szív reménynyel van tele;
Hittél te is a nagy feltámadásban,
Lelked' a gyász nem görnyesztette le,
Magasra nőtt, mint súly alatt a pálma,
S körülsusogta jobb jövőnek álma.

S a szent romok közt megzendült az ének,
Soha, soha olyan dalos berek;
Annál bűvösb dala a fülmilének,

Minél fájdalmasabban kesereg;
 S bármily sötét, oszolni kell az éjnek,
 Ha hajnalt hirdet a madársereg.
 A költők fájó sirató dalában
 Hajnal derengett s élet a halálban.

És a mikor hajnallott a hazának.
 Szép napod éjbe ép akkor veszett,
 Örömeid hamar leáldozának,
 Hajh, sirba szállt szép ifju hitvesed.
 Azóta rajtad ott ködlött a bánat,
 Szivedben folyvást ott sajgott a seb.
 S hogy teljes légyen örömid enyészte,
 Új gyász a régit kétszer is tetézte.

De férfi voltál, könnyedet letörled
 S munkában keresél nyihet, vigaszt;
 S hirdetted, a mint látta fényes elméd,
 Az örök eszményt, a szépet s igazt,
 S nemzeti bélyegünk becsét, szerelmét,
 — Oh, ifju nemzedék, ne vesd meg azt,
 Álgöngyein ne kapj az idegennek,
 Gyöngyök nekünk minkeblünkben teremnek. —

A mit te jónak tartottál s igaznak,
 Abban megálltál és nem alkuvál.
 Nem csalt a népkegy, ez a drága maszlag,
 Mosolygni szembe' csalfán nem tudál.
 Neked mindegy volt, ha szegény, ha gazdag,
 S bár csapkodott a gúny, mint szennyes ár,
 Bátran megálltál, tiszta öntudattal,
 Másokkal harczban, békében magaddal.

És Pest zajából el-elmenekültél,
 Ápolni kertet, ültetgetni fát;
 A hűvös árnyba álmodozni ültél,
 Hallgatva a morajló vén Dunát,
 S az álom, emlék, e két méla tündér
 Lantod nyíló virággal fonta át.

Jobb, mint dús pamlagon a drága szőnyeg,
Az agg diófák alja pihenőnek.

Pihenőnek, sírnak is azt kívántad,
Hogy az legyen fejed hű vánkosa;
De ily kegyes nem volt a sors irántad;
Rejt a holtak hivalgó városa . . .
Mindegy . . . csak az emésztő honfibánat
Ne háborítsa álmodat soha.
S melyért ti egykor annyit áldozátok,
Nagy és dicső s boldog legyen hazátok.

VARGHA GYULA.

ANYÁM EMLÉKE.

Hervadást nem ismert tova röppent élte,
Ifjú ábránd-csapat idáig kísérte.
Átszellemült arczczal szenderg ravatalán,
Fehér rózsák között égi fehér rózsa,
Halál szüz arája : mystikus szent talány.

«Boldog házasságban» három tavaszt ére.
«Vigasztalhatlanul» siratja őt férje.
Ő tudja, hogy lesz majd özvegy szívre balzsam,
Nem zavarja nyugtát az érte hulló köny:
Ő tudja, hogy más az, kinek pótolhatlan.

Midőn viszi végleg tova a gyászhintó,
Álomképe : bölcső, anyadaltól ringó.
Hogy pedig a rögök már mind rá hullának,
Perczre félig eszmél örök szenderéből
S ajka végső csókot küld a kis árvának.

FRANCISQUE DE LA VIGNE után, *francziából*

SZÁLASY LAJOS.

AZ 1867: XII. T.-CZ. JOGI TERMÉSZETE.*

Mi mindig azon a nézeten voltunk, hogy ez a kérdés már régen el van intézve Deák Ferencz és gróf Andrássy Gyula, a kiegyezés megalkotóinak beszédeiben. Az ő felfogásuk szerint tanította Concha Győző Szilágyi Dezsővel ellentétben *Politikájában*, hogy a kiegyezési törvény nem egyszerű törvény, hanem ott, a hol a közös ügyek intézésére nézve határoz, szerződés, «mert az állam (Wlassics után idézzük Conchát) törvényt csak akkor hoz, fegőbb akaratát csak akkor fejezi ki, ha annak hatályossá válására számíthat, ha azonban e hatály egy másik állam egyező akaratától, törvényétől függ, úgy szerződés jött létre, a mely kötelez mindaddig, a míg a két fél közös akarral meg nem változtatja».

Conchával egyetért e kérdésre nézve több magyar jogtudós és államférfiú; alapjában Wlassics is e tételt hirdeti igen alapos tanulmányában Wlassics a maga elméletét «korlátolt szerződési elméletnek» nevezi, erősebben óhajtván e szavakkal kiemelni azt, hogy a törvénycikknek csak bizonyos részét tartja szerződésnek. Közeledik némikép az «önálló alkotás» elméletének híveihez, a nélkül, hogy feladná a szerződéses elméletet, mert reméli, hogy így a magyar jogi és politikai közvélemény könnyebben juthat közös megállapodásra e kérdésben, a mi valóban óhajtandó volna, tekintve azt, hogy az osztrák tudomány egyre támadja a magyar közjogot és gúnyosan hivatkozik arra, hogy a magyar tudósok és államférfiak még magok közt sem bírnak megegyezni arra nézve, vajon szerződés-e az 1867: XII. t.-cz., vagy pedig egyszerű törvény?

* Wlassics Gyula: *Az 1867. XII. t.-cz. jogi természete*. Budapest, 1911. Franklin-Társulat. Ára K 150. (Először a *Budapesti Szemle* 1911. decemberi számában.) Gróf Tisza István válasza e tanulmányra és Wlassics válasza gróf Tisza István cikkére *Magyar Figyelő* 1912. 1., 2. sz.

Gróf Tisza István azonban megmarad előbbi álláspontján és nem von vissza semmit abból a kijelentéséből, hogy «dobjuk el a szerződéselméletet magunktól» (*Magyar Figyelő* 1912. 1. sz. 16. l.). Csodálatos, hogy ezt gróf Tisza István mondja. Csodálatos, hogy ezt ugyanaz az államférfiú mondja, ki oly egyszerű, természetes s mégis annyira meggyőző ékesszólással, oly erős okokkal s nemes elszántsággal küzdött a balúl vezetett közvéleménynek hatalmas áradata ellen, mely már-már eltemette Deák és Andrássy hagyományait.

De így van írva, el kell hinnünk. Gróf Tisza István el akarja dobni a szerződéselméletet jogi szempontból, sőt még politikaiból is, mert szerinte Deák politikájának támfalait gyöngíti, a magyar közjogi ellenzéknek és a magyarfaló centralista vagy föderalista irányzatnak malmára hajtja a vizet, a ki — a szerződési elmélettel — a magyar állam jogi megkötöttségét igyekszik az 1867: XII. t.-czikkbe belemagyarázni.

Mi nem akarunk Wlassics és Tisza jogi érveinek részletes mérlegelésébe bocsátkozni, de kiemeljük Tisza czikkéből azt a tételt, hogy «ha többféle felfogás nyilvánul a törvény tartalma, a szöveg értelme körül, akkor a törvényt alkotó egyének nyilatkozatai gyújthatnak szövétneket». «A helyes közjogi álláspont» — úgymond Tisza — teljes jogászi precisitással jut érvényre a Deákpárt vezető tagjainak összes nyilatkozataiban az 1867-iki kiegyezési actio alatt és az azt közvetlenül követő időkben». E tételekben feltétlenül egyetértünk gróf Tisza Istvánnal. Valóban, az itt a döntő, hogy Deák és Andrássy mikép ítelték meg a kérdést. Minden magyarázat, mely az övékkel ellentétbe jut, bárki gondolta ki és bárki hirdeti, helytelen.

Wlassics már idézte Andrássynak egy igen lényeges és határozott nyilatkozatát, de azt hiszszük, hogy nemcsak a szóbanforgó polemianak megítélése szempontjából, hanem általában szükséges összefoglalnunk mindazt, a mit Deák és Andrássy e pontról mondtak, mert úgy látjuk, hogy nyilatkozataik, melyekben annyi bölcsesség egyesül a legélénkebb érzékkel a közjogi függetlenség iránt, már el vannak felejtve.

I.

Deák már 1861-ben, midőn még a tiszta personalis unio alapján áll, a második felirati javaslatban ezt mondja: «És a mennyiben a két egymástól független kormányzatnak

egymással érintkezése, különösen a törvényhozás elé tartozó tárgyakra nézve, netalán elegendő nem volna, készek vagyunk mi. a mint első feliratunkban is kijelentettük, az örökös tartományok alkotmányos népeivel, mint önálló szabad ország, függetlenségünk megóvása mellett, esetenként szabadon és nyílt őszinteséggel érintkezni. Ily módon minden egyes esetben sokkal könnyebb leendő tisztába hozni a közös viszonyokat» . . .¹ Tehát már 1861-ben kijelenti Deák azt a hajlandóságát, hogy a közös viszonyokra nézve érintkezésbe kíván lépni az örökös tartományok alkotmányos népeivel. De nagyon természetes, hogy ekkor e hajlandóságát csak igen általános szavakban fejezi ki. Már a husvéti cikkben ezt írja: «Arra kell törekedni, hogy mind a birodalom biztossága teljesen eléressék, mind a magyar alkotmány alaptörvényei a lehetőségig fenntartassanak, mind a lajtántúli országok alkotmányos szabadsága kifejtessék és biztosítsassék.»² A Lajtán-túli népek szabadságát bizonyára nem hangoztatta volna ekkor Deák ily nyomatékkel, ha oly törvényekre akarja alapítani a kiegyezést, melyek minden jogi nehézség nélkül egyszerűen alkotmányos és fel is bonthatók. Az 1866-iki válaszfelirati bizottság első ülésén Deák meg is mondja, hogy miért helyez súlyt a Lajtán-túli alkotmányra, mert — úgymond — «a másik rész alkotmányosságát garantiának tekintjük magunkra nézve is.»³ Nem akar beleavatkozni a Lajtán-túli alkotmány formájába, de azzal tisztában van, hogy a kiegyezést a Lajtán túli népekkel is meg kell kötnünk. Erre nézve mondja a válaszfelirati bizottság második ülésén (1866 február 4.): «A mi tisztán a mi dolgunk, azt elvégezzük a felséggel, az őket is minket is illetőket velők s a felséggel.»⁴ Annyira lényegesnek tartja Deák a Lajtán-túli népek alkotmányos szabadságát, hogy az 1866 február 8-án előterjesztett válaszfelirati javaslatban az ország nevében kívánja kimondatni, hogy «Mi Felséged minden országainak alkotmányos szabadságát saját szabadságunk támaszának tekintjük. Figyelembe veendjük tehát, hogy Felséged a magyar koronához nem tartozó országait is alkotmányos jogokkal ruházta fel.»⁵ Bizonyos, hogy e nyilatkozatokat az örökös tartományokkal kötendő egyezmény előkészítésének kell tekintenünk. Egyik válasz-

¹ Kónyi Manó: *Deák Ferencz beszédei*, III. 243. l.

² U. o. 406. l.

³ U. o. 510. l.

⁴ U. o. 528. l.

⁵ U. o. 549. l.

felirati beszédében (1866 február 22 én) még határozottabban utal arra, hogy a két állam egyezményével kell szabályoznunk valamikép a közös viszonyokat. «Nézetem szerint — így szólt ekkor — az ő autonómiájok (a lajtántúliaké) és a mi autonómiánk annyiban, de csak annyiban lesz korlátozandó, a mennyiben azt a közös cél megkívánja, mely közös célt mi sem fogjuk szem elől téveszteni.»¹ Tehát a mi autonómiánk korlátozandó lesz! Lehetséges e elképzelnünk, hogy Deák egyszerű törvénnyel hitte autonómiánkat jogilag korlátozhatónak? Nem mutatja e már csak ez az egy kifejezés is, hogy a Lajtán-túli népekkel kötendő szerződésre gondolt, hiszen csak ilyen formában kötheti le a souverain törvényhozás a maga autonómiájának egy részét. Ki is fejt világosan ugyanebben a beszédében, hogy mire nézve kell «önálló törvényt» alkotnunk, azaz hogy mit kell a fejedelemmel elintéznünk s mire nézve kell a Lajtán-túli népekkel megalkudnunk. «Egymástól függetlenek vagyunk, s ők is, mi is függünk a közös uralkodótól, — úgy mond. — Rendezze tehát mindenik magát egymástól függetlenül, saját fejedelmének hozzájárulásával, s a miben ezen egyébként különálló országoknak a közös cél, a közös érdekek tekintetéből egymással érintkezniök kell: az képezi a valósággal közös viszonyokat, vagy, mint nevezni szokták, a közös ügyeket, melyeknek meghatározása és kezelésök módjának megállapítása teendi a közöttünk és közöttük szükséges kiegyenlítésnek tárgyát.» Itt az utolsó mellékmondatban a kezelésök módjának megállapítására kell a súlyt helyezni. A mondat tulajdonképi értelme az, hogy a két állam a közös fejedelemmel külön rendezi el alkotmánya ügyét, de különösen a közös ügyek kezelési módjára nézve egymással alkuba kell bocsátkozniok. Ily értelemben beszél Deák a tizenötös bizottság ülésén «tractatus-ról», midőn a közösügyi törvények fogalmazásáról van szó.²

De ne hogy azt higyük, hogy oly tractatusra gondol, mely kizárólag a felség és a nemzet közt megy végbe. Az albizottság 1866. június 4-ikén tartott ülésén Deák így nyilatkozik az alapelvekre nézve: «1. Felelős legyen, mind itt, mind L. t. a kormány; legyen alkotmány. 2. A paritás elve. A sanctio pragmatica lévén a kiinduló pont, két szerződő fél lévén, paritásnak kell lenni. Kiterjedés, népesség nem decidál.»³ Világos itt, hogy a két szer-

¹ U. o. 594. l.

² U. o. 692. l.

³ U. o. 711. l.

zódó fél nem csupán a nemzet és a király, hanem a nemzet és a Lajtán-túli alkotmányos népek. Deák felfogása szerint azt az alkut, melyet a nemzet királyával ekkor kötni remélt, a két ország szerződése volt hivatva megszilárdítani. Tisza Kálmán és Ghyczy kételyeivel szemben Deák az albizottság június 26-iki ülésén ismétli, hogy «ha a paritás elvét el nem fogadják, megszűnik a javaslat; mi contraháló felek vagyunk». ¹ Deák elvtársai is a szerződés előkészítését látták az albizottság munkálataiban. Midőn a hatvanhetes bizottság 1867 január 28-án az albizottsági javaslat részletes tárgyalásához fogott, báró Kemény Gábor ezt mondotta: «Ha Magyarország az újabb viszonyokhoz képest szerződést köt Ő Felsege többi országaival, ezzel nem játszsza el önállóságát, s azért igen helyes az albizottság értelmezése a *pragmatica sancti*óról.» ² Deák 1867 december 14-iki beszédében az országgyűlés előtt kifejti, hogy «Ausztria szabad népeivel szövetségben állunk». ³

Az 1869-iki válaszfelirati vitában június 1-én a kiegyezési törvényt «*pactum*nak» nevezi s kijelenti, hogy ugyanazon tényezők, melyek azt alkották, meg is változtathatják. ⁴ Természetes, hogy nem ajánlja a változtatást. De figyelemre méltó, hogy midőn a törvény megváltoztatása eshetőségéről szól, «*pactum*nak» nevezi azt, mintha mondani akarná, hogy a változtatás jogilag nem olyan könnyű, mintha más «egyszerű» törvényről volna szó. Bővebben és határozottabban kifejti ezt 1871 január 17-én tartott országgyűlési beszédében, midőn az 1871-iki ujoncz- és póttartaléki jutalékokról szóló törvényjavaslatot tárgyalták. Győrffy Gyula ekkor azt indítványozta, hogy a czímben a «magyar sorhadi csapatok» helyett tétessék: «a magyar hadsereg». Ha Deák kezdettől fogva az «önálló alkotás» álláspontján van, Győrffy indítványát csupán czélszerűségi okokból ostromolta volna. De nevezetes beszédében legpathetikusabb érveit a szerződési elméletből meríti. «Ha különálló hadsereg céloztatik» — így szolt — «akkor nem lehet tagadni, hogy ez a szerződésileg megállapított törvényezikkel merőben ellenkeznék; mert azon törvényezikk nem különálló magyar hadsereget említ, hanem említ olyat, mely a közös hadseregnek kiegészítő része . . . nézzük meg az 1867-iki

¹ U. o. 725. l.

² Kónyi: *Deák beszédei*, IV. 227. l.

³ U. o. 323. l.

⁴ Kónyi: *Deák beszédei*, V. 186.

alapszerződésnek idevágó szakaszát . . . míg a Magyarország és az örökös tartományok közt kötött kiegyenlítési egyezmény fönáll, addig mind azt, a mi az egyezmény értelmétől, szellemétől, szavaitól elüt, úgy tekintem, mint megsértését a kiegyenlítési egyezménynek. Igaz, hogy Európában divattá kezd válni a szerződések semmibe vétele. Ezt a politikát én részemről soha sem tudnám követni. Én kivénültem az ily újításból . . . Én épen a tényekkel vettem számot és e számvetés vezetett arra, hogy megkössük a kiegyenlítési szerződést, mint a melyet a tények számbavétele mellett tartottunk szükségesnek, s melyet föl is fogunk, legalább szavazatunkkal, tartani; mert megnyirbálása, aláírása sem a nemzet jelleméhez nem fér, sem czélszerű nem volna. Azon emberrel, a ki alkalmat keres a megkötött szerződés alól kibujni, a ki még olyankor is, ha alkalma nem nyílik, kijelenti azon óhaját, hogy ama szerződést meg akarja szegni, semmi elővigyázó ember szövetséget többé nem köt . . . Én azt hiszem, tőlünk, kik ezen szerződésnek létrehozását szavazatunkkal elősegítettük, a bona fides megkívánja, hogy ezen szerződés minden betűjét megtartsuk.»¹ Nincsenek-e márványtáblák a magyar országgyűlés palotájában, melyekre Deák beszédét arany betűkkel lehetne kivésni? Mennyi időt és erőt pazarló beszédétől kímélhetek volna meg bennünket ezek a táblák.

Figyelemre méltó, hogy Deák e beszédében alapszerződésnek nevezi az 1867-iki törvényt, a mint hogy annak nevezte a *pragmatica sanctio*t is. A *pragmatica sanctio*ról mondotta 1861-ben, hogy az «nem egyszerű törvény, nem egyszerű diploma. nem octroyirozott adomány vagy ígélet, hanem kölcsönös egyezkedés folytán kötött alapszerződés.»² A *pragmatica sanctio* és az 1867-iki törvény közt a különbség az, hogy a régibb alapszerződést a nemzet királyával kötötte, de az 1867-iki alapszerződést nem csupán a királylyal kötötte, hanem az alkotmánynyal megajándékozott Lajtán-túli népek törvényhozó testületével is.

A két alapszerződés közt szoros a kapcsolat. A második, az 1867-iki, jelentékeny részében következménye, értelmezése a *pragmatica sanctio*nak. Deák Ferencz az albizottság 1866 május 14-iki gyűlésén így szólt: «A mi a *pragmatica sanctio*ból következik, azon keresztül mentünk: kül- és had; a többi, adósság és kereskedelem, nem innen jön.»³ Gondosan vigyázott arra, hogy az

¹ Kónyi: *Deák beszédei*, VI. 307—311. ll.

² Kónyi: *Deák beszédei*, III. 40. l.

³ Kónyi: *Deák beszédei*, III. 704 l.

1867-iki törvény első részébe, mely a kül- és a hadügy kezelése módját határozza meg, vagyis abba, mely a két állam közt a III. Károly korában megállapított «correlata obligatio, viszonyos kötelezettség» végrehajtását szabályozza, ne kerüljön olyan fogalom, mely ellenkezik a *pragmatica sanctio*val.¹

II.

Andrássy nyilatkozatai megerősítik s néhol bővebben is magyarázzák Deák felfogását. Tisza Kálmán a kiegyezési albizottságnak 1866 június 20-ikán tartott ülésén megjegyezte, hogy a midőn a közös ügyek kezelési módját megállapítjuk, rezerválnunk kell azt, «hogy időről-időre meg lehet változtatni. Tehát nem örökös szerződés! Ezt akarja kimondatni». Tisza ugyanis jól látta, hogy Deák, Andrássy és elvtársaik nem könnyen és egyszerűen felbontható szerződés kötésére gondolnak. De Andrássy erre azt jegyezte meg, «nem akar lepkét, a melyből hernyó lesz».² Gróf Andrássy Gyula az 1866 augusztus 25-iki bécsi közös értekezleten azt vallotta, hogy a «tervezett módosítások kivitelére csak akkor vállalkozik, ha a monarchia másik felében is alkotmányos leendő kormányzat».³ Tehát ő is a Lajtán-túli népek alkotmányos képviselőjével kívánta megkötni a szerződést. Ezt a gondolatot a kiegyezés megalkotói közt tudtunkkal csak gróf Apponyi György ellenezte, ki a kiegyezési albizottság 1866 május 15-iki ülésén a «szabad nemzet szabad nemzettel» szavakat ki akarta hagyni a javaslatból. «Mert — úgymond — Ő felségével könnyebben végzünk, mint azzal a bábel tornyával, a birodalmi képviselővel.» Erre jegyezte meg Deák, «Először Ő felségével tractálunk, aztán velök».⁴ Gróf Andrássy, Eötvös, Trefort és mások is egyetértettek ebben Deákkal. Lónyay Menyhért barátjainak megbízásából találkozott ez idő tájt Grácban az osztrák «alkotmányos férfakkal». Örömmel jelenti e találkozásról Deáknak: «Annyit mondhatok, hogy a kikkel szóltam, elfogadják a tizenötös bizottság programját».⁵ Ez a találkozás eléggé meg-

¹ Az idézett kifejezéseket l. Kónyi: *Deák beszédei*. IV. 238, 259, 293 ll.

² Kónyi: *Deák beszédei*. III. 725 l.

³ Lónyay naplója Kónyi id. m. IV. 32 l.

⁴ Kónyi id. m. III. 707.

⁵ Lónyay levele, Kónyi id. m. IV. 37.

világítja a szerződés-kötésnek akaratát mind a két fél részéről. Gróf Andrassy a tervezett szerződést a birodalom országai közt kötendő «Freie Vereinbarungnak» nevezi az 1866 szeptember elsején tartott bécsi közös értekezleten.¹ Andrassy Gyula figyelmeztette a bécsi kormányférfiakat az 1867 február elején tartott ministeri tanácskozásokon, hogy fogadtassák el az osztrákokkal «a hatvanhetes bizottság módosításait saját alkotmányukra nézve» alkotmányos úton.² E figyelmeztetésben az a kívánság van kifejezve, hogy mind a két szerződő fél önállóan s mégis egyező akarral fogadja el a hatvanhetes bizottság munkálatát. Gróf Andrassy óhajta teljesült is. A magyar képviselőháznak 1867 december 5-iki ülésén így nyilatkozott Andrassy a kiegyezési törvénynek az osztrák törvényhozás által való elfogadásáról: «A szerződési pontok nagy részét el is fogadták s Ő Felsége szentesítése alá bocsátották».³ Megmagyarázza e beszédben, hogy mi az, a mihez a másik fél hozzájárulása is szükséges. «Csak a kezelési módra van a másik rész hozzájárulása fenntartva, nem arra, mik legyenek a közös ügyek.»⁴ Ő Felsége 1867 december 24-iki leiratában értesítette a magyar miniszterelnököt, hogy december 21-én szentesítette «a birodalmi tanácsban képviselt királyságok és országok alkotmánytörvényeit» és így «a magyar korona országaivali kiegyezkedés is megtörtént». Gróf Andrassy e leiratot felolvastatta a képviselőház december 28-iki ülésén és ez alkalommal kijelenti, hogy «e szerint mindazon föltételek teljesítvők, melyekhez e törvények értelmében azoknak életbe léptetése kötve volt».⁵ Különös jelenség mind ez, ha az «egyszerű törvényalkotás» álláspontjára helyezkedünk. Miért kellene a magyar országgyűlésen kihirdetni egy osztrák törvény szentesítését? S miért kell annak szentesítéséhez kötni a magyar törvény életbeléptetését? E formák s a kikötés is mutatják, hogy itt szerződésről van szó. Az ellenkező föltevés csorbát ejt a magyar törvényhozás önállóságán. A formák talán nem a szerződés-kötésnek megszokott formái, de a viszonyok is különösek s megmagyarázzák az eltérést. A különbség az osztrák s a magyar törvények közt nem lényeges, mert különben Andrassy nem elégedett volna meg az egyszerű bejelentéssel.

¹ U. o. 47. l.

² U. o. 308. l.

³ Léderer Béla: *Andrassy beszédei*, I. 270. l.

⁴ U. o. 272. l.

⁵ U. o. 292. l.

Andrássy 1869 január 14-iki sátoraljaujhelyi beszédében a delegatiót «nemzetközi bizottságnak» nevezi, elfogadná azt «bármely más országgal szemben is, melynek velünk közös védelmi és kereskedelmi érdekei vannak».¹ Internationalis intézmény csak internationalis egyezményen alapulhat, a minőt Andrássy hajlandó volna nem csupán Ausztriával, de más országokkal is megkötni. Az 1871-iki ujonczozási törvényjavaslat tárgyalása alkalmából gróf Andrássy Gyula a már fentebb említett Györffy-féle indítványnyal szemben ezt mondja: «A kormány és a többség nem igyekezett a fennálló törvénynek más magyarázatot adni, mint a milyet annak adni lehet; és azt én véghetetlen lényeges dolognak tartom, még akkor is, ha csak egyszerű törvényről van szó, de még inkább akkor, ha oly törvényről van szó, mely egyszersmind egyezmény és pedig egyezmény ugyanazon monarchiának egymásra utalt és egymással szövetkezett két állama közt.»² Gyakorlati példán magyarázza meg Andrássy az 1871 február 24-iki ülésen, hogy mi a különbség egyszerű törvény és a két állam egyezménye közt. A honvéd-tüzérségről volt szó. Ezt nem közjogi szempontból ellenzi. Mert «ez nem egyezmény kérdése a két fél között, hanem oly kérdés, mely a törvénynek egyszerű változtatásával megoldható».³ Természetes, hogy nem ily egyszerűen változtatható az 1867: XII. t.-cz., mely nem egyszerű törvény, hanem «szerződési erővel bír», mint Andrássy azt a Hohenwart-válság alkalmából kifejtette abban a beszédben, melyet már Wlassics is idézett e folyóiratban. Ebben a beszédben Andrássy megmagyarázta, hogy a kiegyezési törvény csak úgy bontható fel, a hogyan létre jött. «Szükséges volna tehát, hogy előbb a két ministerium az új alap felől megegyezék, azt a két rész törvényhozása elé terjeszsze, az ott elfogadtassék és azután a korona szentesítését megnyerje.» Beszéde végén a legnagyobb hévvel ajánlja a rendületlen ragaszkodást a kiegyezéshez, «a monarchia alaptörvényeihez». Mind ez nagyon messze esik az önálló alkotás, az egyszerű törvény elméletétől. A változtatásnak módja, melyet Andrássy az idézett sorokban leírt, csakis oly törvényre illik, melyet kétoldalú szerződésnek kell tekintenünk. Még egyszer és utoljára nyilatkozott Andrássy a kiegyezésről 1889-ben a következő felejthetetlen szavakban».⁴

¹ Léderer: *Andrássy beszédei*. II. 8. l.

² U. o. 397. l.

³ U. o. 447. l.

⁴ *Olcsó Könyvtár*. Szerk. Gyulai Pál. 261. sz. 29. l.

«Lelkiismeretesen merem állítani, hogy azoknak, kik az 1867-iki kiegyezési tárgyalásokat kezdetben nagyrészt saját felelősségükre, később a parlamenti többség megbízásából vezették, a történet tanuságán okulva, nem volt szándékuk a Magyarország, a korona és a monarchia másik állama közti elintézetlen kérdéseket ideiglenesen rendezni: hanem céljuk volt, egyszer-mindekorra úgy intézni azokat, hogy az egyszer megállapított közjogi viszony kiszámíthatlan nemzedékeken keresztül se kérdés, se alku tárgya ne legyen. Ezért nem vétetett föl abba egy fél szabály sem, másrészt azonban egy olyan intézkedés sem, mely a viszálykodás magvát hordotta volna magában.» Ezek a szavak is azokra a márványtáblákra valók, a hová a Deák 1871-iki beszédéből vett részeket kellene kivésni. Beszélt volna-e Andrássy így egy törvényről, mely egyszerűen s bármikor tetszés szerint változtatható? Nemcsak a törvény súlyos tartalmát tekinti, hanem jogi természetére is utal. Oly törvénynek nevezi az 1867: XII. t.-cikket, mely a nemzet, a korona és a szövetséges állam közt kiszámíthatatlan nemzedékekre teljesen és tökéletesen rendezte a közjogi viszonyt. Így csak egy kétoldalú szerződésről lehet beszélni, arról, melyet Deák alapszerződésnek nevezett, mint akár a *pragmatica sanctiót*.

Összefoglalva tehát a mondottakat, a következő eredményekre jutunk. Deák és Andrássy az 1867: XII. t.-cikket alapvető szerződésnek tekintették. Kötöttet pedig szerintük e szerződés egyrészt a magyar király s a magyar törvényhozás, másrészt a magyar és az osztrák törvényhozás közt. Az a része a magyar törvénynek, mely a közös viszonyokat meghatározza, nem tárgya az osztrákokkal kötött egyezménynek; ezt a magyar törvényhozás külön intézte el a koronával. De a közös viszonyok meghatározása is kétoldalú szerződésen alapszik, mert a *pragmatica sanctióból* van véve. A törvénynek az a másik része, mely a közös ügyek elintézésének módját határozza meg, nem egyéb, mint törvény formájába foglalt szerződés a magyar állam és az alkotmányos osztrák monarchia közt. Mindebből az következik, hogy az 1867: XII. t.-cz. nemcsak tényleg, hanem jogilag is nehezen változtatható, mert változtatása csak azon tényezők hozzájárulásával történhetik, a melyek a törvényt megalkották.

Deák és Andrássy így fogták fel az 1867: XII. t.-cz. jogi természetét. Ők alkották a törvényt és nincs oly tekintély, mely az ő felfogásuk döntő erejét kisebbsíthetné. Tévedés azt hinnünk, hogy Szilágyi Dezső «önálló alkotási» elmélete továbbfejlesztése

volna Deák és Andrassy felfogásának. Ellenkezőleg, Szilágyi tulajdonkép visszafejlesztett; elmélete nem új, már az 1867: XII. t.-cz. megalkotása idején is fölmerült. Már a hatvanhetes bizottság kisebbségének különvéleménye állást foglalt az Ausztriával kötendő szerződés gondolata ellen, midőn kimondotta, hogy «A magyar korona országait Ő Felsége többi országaival közösen érdeklő viszonyok és azok kezelésének módja csak a törvényesen egybegyűlt magyar országgyűlésnek s a törvényesen koronázott magyar királynak közös megegyezésével alkotandó törvény által állapíttathatnak meg».* Vegyük még hozzá, hogy az osztrák Reichsratban 1867-ben a morvaországi Szabel lovag is irtózott a szerződés gondolatától. «A feltevés így szólt a november 13-iki ülésen, hogy ugyanazon birodalom egyes országai között nemzetközi viszony állapíttassék meg, megszegyenítő. Mikor először értesültem róla, az érzésnél fogva, melylyel az összállam iránt hevülök, nem szabadulhattam a szégyenpírtól». Szabel Ekvártársai bizonyára jobban szerették volna, ha az osztrák császár törvényhozásával együtt önálló alkotással saját tetszésük szerint intézkednek a magyaroktól megállapított közös ügyekben.

A szerződés gondolata tehát a magyar közjogi ellenzéket és a magyar állam ausztriai ellenségeit egyaránt bántotta 1867-ben. És azt hiszszük, hogy azóta is bántotta. Az újabb magyar politikának gyakran csodálatos útjait most mellőznünk kell, de annyit talán szabad megjegyeznünk, hogy az a politika, mely Deák és Andrassy közjogi tételeit szűk és kényelmetlen kereteknek érzi, bizonyára nem jó magyar politika. Ha pedig ausztriai ellenfeleinket nézzük, ezekkel szemben már a szerződés elmélete valódi sikerre hivatkozhatik. 1871 őszén gróf Andrassy annál a jognál fogva, melyet a magyar miniszterelnöknek a szerződés erejével bíró 1867-iki törvények adtak, megghiúsította Hohenwart föderalistikus kísérletét. Az önálló alkotás elmélete még nincs ennyire kipróbálva. Sőt, attól tartunk, hogy a trialisták biztatásnak veszik majd azt a jogi felhatalmazást, hogy az osztrák parlamentben bármikor tetszésük szerint eltörölhetik a kiegyezési törvényt. Ellenben az «egyszer és mindenkorra» kötött szerződés elmélete hatalmas gát a dualismus támadóival szemben.

A—d.

* Kónyi id. m. IV. 395.

S Z E M L E.

Gyulai Párról.

Elnöki megnyitó beszéd a Kisfaludy-Társaság 1912 február 11-diki ünnepélyes közülésén.

Tisztelt társaság, tisztelt közönség! Emlékünnepre gyűltünk össze, a magyar szellem egy hősenek emlékünnepére, kinek pályája irodalmunknak immár drága emlékévé, hagyatéka marandóságra szánt birtokává, mindegyik útbaigazító, termékenyítő, éltető hagyományává lett. De Gyulai Pál neve fényes emléke annak az elnöki széknél is, melybe egy véletlen alakulás engem ültetett, talán csak azért, hogy egykori fénye az ellentét által minél tündöklőbbnek tűnjék fel szemeink előtt. Társaságunk Gyulait 1879 február 19-ikén ültette elnöki székébe, melyet előtte báró Jósika Miklós, báró Eötvös József, báró Kemény Zsigmond, Toldy Ferencz és Lukács Móricz foglaltak el. Sokszor emlegette tréfálkozva, hogy ezt a kitüntetést semmi másnak nem köszönhette, mint annak a buzgóságnak, mely a társaság körében, ennek feladatai és munkája iránt az Akadémiába távozott Arany Jánosról szállott reá, hogy minden ülésén megjelent, minden dolgából részt kért, tagtársai mindig ott látták: tehát szeretetének és munkás kezének.

Bizonyára nemcsak ezeknek köszönhette. Nemcsak annak, hogy irodalmunk oltárának hívebb és hívőbb áldozópapja, mezejének buzgóbb és fáradhatlanabb munkása, zászlajának bátrabb és elszántabb katonája nála sohasem volt. De nem is csak annak, hogy a Kisfaludy-Társaság működésének kettős iránya: a költői és a kritikai, együtt teljesebb összhangban sohasem jelentkezett nálunk, mint az ő pályájában. Költő volt, versben és prózában, a legjobbak közül; értekező, történeti és különösen polemikus stílistáink között az első, kinek stylje a szemléletes-séggel, elevenséggel és hangzatossággal a kifejező erőnek azt a mértékét is egyesíti, melyet a classikus világ a *quam multa*,

quam paucis! szólamával csodált meg; kritikusaink között a legkiválóbb, mióta csak irodalmunk öntudatra ébredve eszmélkedni kezdett mivoltáról, értékeiről és feladatairól. De, mondom, nem is csak ezek, tehetségének ez a mértéke, szellemének ezek a tulajdonai adják okát, hogy az irodalmi közvélemény, majdnem ellenmondás nélkül, évtizedeken át őt tekintette irodalmi életünk vezető alakjának s ez a közvélemény a Kisfaludy-Társaság harminczhárom év előtti választásában is kifejezést talált.

Volt Gyulai emberi és írói egyéniségének egy vonása, mely egyenesen praedestinálta őt erre a feladatra. Röviden szólva: elnöki székén, talán az egy Toldy Ferenczet kivéve, nem ült előtte senki, a ki a korabeli magyar irodalom szellemének teljesebb, jellegzetesebb, tipikusabb kifejezője lett volna, mint Gyulai.

Ez a szellem mindig a múlt hagyomány szálaiból, a nemzeti lélek közös és örök sugallataiból és az új koreszmék áramlataiból alakul meg, a mint mindezek kiváló szellemek, egyéniségek lelkének teremtő, alkotó, alakító kohójában alakot találnak. Gyulai egyénisége, a maga sajátosságában, épen olyan volt, mely ezeket az erőket teljes készséggel fogadta magába és érvényesítette úgy költői, mint kritikai munkáiban. Az egyéniséget, külön voltában és erejében, látszólagos ellentéteknek szokatlan találkozása és kiegyenlítődése teszi legtöbbször szembetűnővé. Így Gyulaira, az emberre, költőre, kritikusra mi jellemzőbb, mint az éles, mindig a dolgok lényegét kereső ész és vele együtt vonzalma a naivhoz, melynek elméletével és gyakorlatával a népköltészetbe mélyed s költészetének néhány kitűnő alkotásával a gyermeklélekhez talán legközelebb jut költőink között. Azután heves, kemény és fáradatlan tettvágya, mely költői pihenőjét a melancholiában, az édesbús ábrándban keresi és találja. Mintha teljes érdeklődésével, minden gondolatával a jelenben és a jövőnek élne s magányos óráiban, költői sugallataiban csupa emlékezés. Szinte nyugtalanul keresi a politika, az irodalom, az élet új meg új benyomásait, szívesen reagál rájuk s csak ezekben és ezeknek látszik élni, és a mellett hűségben, a múlt hatások hű megőrzésében sem haladta meg senki. Szerelméhez és barátaihoz, irodalmi és politikai eszményeihez az ifjúkori benyomások szívós erejével ragaszkodott és hű volt mind halálig.

Azt hiszem, nem igényel hosszabb magyarázatot, hogy Gyulai szelleme már ezeknél a vonásainál fogva is milyen alkalmas, sőt hivatott volt mindazoknak az erőknek befogadására és képviselésére, a melyek az irodalom szellemét korában táplálták. A nem-

zeti lélekben, melynek erejét a sorsfordulatok talán soha mélyebbről és jobban föl nem verték, mint az ő ifjúságának napjaiban, ebben a lélekben való részességéről felesleges sokat beszélnem. Lelkesedésében, bánatában és aggodalmában érzelmi mozzanatai lüktetnek, eszejárásának ritka világosságában, egyenességében, eleven, konkrét felfogásában az értelmiek tündöklenek, őszinteségében, bátorságában, hűségében pedig az erkölcsiek. Midőn ép e helyt, ebből a székből a nemzeti nyelvek jogát védelmezte a tudományban Müller Miksa ellen, midőn más alkalommal ugyanitt irodalmunk befolyását fejtegette nemzeti fejlődésünkre: maga tárta fel legszebben és legvilágosabban nemcsak érző, hanem gondolkodó lelkének azokat a legmélyebb motívumait, melyek magyarságából, nemzeti lelkünkkel való közösségből fakadtak. Ez a hűsége fonja át, borítja élő repkénynyel nemzeti szellemünk nagy hagyományait, melyeknek lelkét, történeti életét, ránk való jelentőségét minden elődjénél mélyebben vizsgálta és élesebben fejtegette a nélkül, hogy velök a szellemi fejlődést, haladást megkötni akarta volna.

Mert nemcsak a nemzeti lélek, nemcsak a hagyományok lelke, hanem korának lelke is élt benne. Azé a koré, a nemzeti liberalismus koráé, mely a nemzetbe fogadott néppel az új Magyarországot megteremtette. Ez a politikai korszellem lett Petőfi-vel és Arannyal irodalmi szellemmé. Nem népies költészet az övék, hanem a néppel megteljesedett, az egész magyar nemzet költészete. E költészetnek Gyulai nemcsak eredetiségét, erejét, szépségeit, művészi értékét magyarázta, hanem fejlődésének szükségzerűségét és fejlődő képességét is. A nemzet szívét meghódította a maga erejével, de hogy elméjén is úrrá lett a gondolat, hogy ez a költészet nemcsak legteljesebb és legigazabb, hanem egyszersmind eleddig legművészebb revelációja a magyar költői géniusznak s így a jövő fejlődésnek is ez az alapja: ebben Gyulainak van a legnagyobb része. Az új költészet vezérkarának, kritikában és irodalomtörténetben, ő volt a feje s zászlaját ő vitte diadalra. Legerősebb, legtekintélyesebb ellenfele, Toldy Ferencz, bár lángoló honfi-tüze s az Aurora-kör a romantikával megbarátkoztatták, voltakép a classicismus emlején növekedett; a classicismus ünnepélyes chórusaiba pedig, akár római, akár francia, akár német, akár magyar, mindig belezeng az *Odi profanum vulgus*. Mikor Gyulai a népiből kiinduló új magyar költészet diadalát vele szemben kivívta: ez a korszellem győzelme volt, de egyszersmind a legősibb magyar hagyományé, népköl-

tésünk hagyományaé, s a nemzeti léleké is, mely általa jutott teljes jogához a költészetben.

A mint a francia classicismus szelleme talán legtisztábban Boileauból sugárzik felénk: a mi irodalmunk legfényesebb korának lelke, minden vonatkozásában, egész teljességében Gyulai Pálból, a kritikusból, a költőből és a tudósból szól hozzánk. Ennek méltó képviselőjeül ült ezen a helyen; így él és így fog élni emlékezetünkben. Midőn ma emlékét ünnepeljük, nemcsak kegyeletes kötelességnek tesszük eleget, nemcsak a hagyományt szolgáljuk, hanem alakjának és pályájának felidézésével tanulságot is hirdetünk a fejlődés, a haladás érdekében. Ez a tanulság arra int, hogy a multat nem szabad megtagadnunk a jövő nevében, hanem felhasználnunk kivívására; a jövőt pedig nem szabad megkötnünk a multtal, hanem ennek alapján küzdenünk érte. Ő maga mondotta legelső elnöki beszédében: «Társaságunk nem meghaladott szempont s nemcsak a múlt emléke, hanem a jelen és jövő képviselője is. Részt veszünk nemzeti fejlődésünk újabb küzdelmeiben is, a mint részt vettünk a régiekben, ha kevesebb dicsóséggel is, de épen oly hő vágygyal és buzgó lelkesedéssel».

Azzal az óhajtással, hogy ezek a szavak, melyek e teremben három évtized előtt hangzottak el, szíveinkben és utódaink szívében soha el ne hangozzanak: megnyitom a Kisfaludy-Társaság mai ünnepélyes közülését.

Beöthy Zsolt.

Gyulai Pál emlékére.

A Kisfaludy-Társaság közülését követő lakomán a Gyulai-serleggel tartott beszéd.

Tisztelt Társaság!

Még csak két éve múlt, hogy ezt a serleget, melyet a Gyulai Pál tisztelői és barátai az ő írói arany-ünnepe alkalmából tiszteletére készítetttek, immár nem az ő «egészségére», hanem — néhány hónappal halála után — az ő «emlékére» emelte társaságunk lakomáján arra legméltóbb társunk, Gyulai utódja az elnöki székben.

Ha most, elnökünk megtisztelő megbízását teljesítve, ismét azért veszem kezembe e billikomot, hogy azt a Gyulai emlékére ürtsem, kettős okkal vélem ezt igazolhatni. Az egyik az, hogy a mai napon, mikor egy ünnepélyes közülést tartottunk, mely

kezdetétől végeig a Gyulairól való megemlékezésnek volt szentelve, talán nem is volna illendő, hogy az ő tiszteletére alapított serleget más, bár még oly jeles és nagy halottunk emlékére emeljük. Hogy pedig én vállalkozzam e kitüntető megbízásra, arra az bátorított, hogy nagygyűlésünkön főképp költőink ünnepelték egykori vezérünket; legyen megengedve, hogy e lakomán oly valaki rójja le a Gyulai iránti kegyelet adóját, a ki nem költői, de írói szerény munkássága alapján ezelőtt 13 évvel mint az ő *Szemléjének* dolgozótársa, az ő kívánságára is lépett be társaságunk soraiba.

A sors sajátos végzése úgy akarta, hogy egy hét leforgása alatt két különböző körben, két különböző emlékszerleg fölött mondjak beszédet: egyet a Széchenyi István s egyet a Gyulai Pál posthumus ünneplésére.

Nem tudok ellentállani a kisértésnek, hogy e véletlen találkozás fonalán keressem a nem véletlen, de mélyen rejló és állandó vonatkozást e két, ma már történetünkhöz tartozó alak között.

Nem téveszthet meg a különbség és távolság szembetűnő nagysága, mely a született nagy urat, a hazánk politikai, közgazdasági, társadalmi alakulására korszakos befolyást gyakorló államférfiút a mindvégig csupán írói tollának hatalmával, csakis szellemi életünkre hatást gyakorló, szerény költőtől és kritikustól elválasztja. Azért mély lelki rokonság van közöttük, mely a munkásságukat indító és vezető hajlamok és tulajdonságok szilárdsága, erélye és csillogó tisztasága szempontjából összehasonlíthatókká teszi őket, a nélkül, hogy ezzel az összehasonlítással bármelyikök igazságos értékelése ellen vétenénk.

A mi Széchenyit oly drámailag fordulatos politikai pályáján kezdettől végig vezérelte: az igazság hajthatatlan keresése, hirdetése, követése; a fölismert kötelesség melletti kitartás a közvélemény minden csábításaival és ostromaival szemben; az a szinte fanatikus lelkiismeretesség, mely inkább mindennel szembeszáll, inkább mindent eltűr, inkább mindenről lemond, mintsem hogy meggyőződéséből csak egy szemernyit is megtagadna, kötelességéből csak egy szemernyit is elengedne magának: ez oly lelki tulajdon, a melyet teljes mértékben és teljes értékében találunk föl Gyulainál is.

Az írói lelkiismeretesség az a legnagyobb, legfényesebb erénye Gyulai Pálnak, mely talán leginkább tette tövisessé pályáját, mely talán legnagyobb akadálya volt zajosabb, jutalmazóbb

írói és költői sikerek aratásában, de a melyért — épen ezért — talán legtöbb hálával és kegyelettel tartozunk neki s a mely legmagasabbra helyezi őt mai irodalmi életünk megfigyelőjének szemében.

Ő az írói hivatásról való fölfogását annak a kornak a szelleméből merítette, a melybe fiatalsága esett s a melyben az irodalom nálunk, úgy, mint több más európai államban, a nemzeti öntudat fölébresztésének s az elnyomatás alatti ébrentartásának legerősebb eszköze volt. Abban az időben az író magát joggal tekinthette egy nagy nemzeti küldetés birtokosának, a nemzeti jövő kincsei egyik letéteményesének s főképp ebből a tudatból eredt az a nemesebb ethikai megítélése az írói tevékenységnek, mely azt magasan fölébe emelte az egyszerű kenyérkereseti, üzleti vagy közszolgálati pályáknak.

A régi iskolának ebben, az írói s különösen a költői hivatásról is táplált fölfogásában volt egyébiránt valami az ó-világ eszméjéből, mely a Vates nevével egykép jelölte meg a népe jövődjébe látó s e látásával népe sorsát irányító jóst, prófétát és a lantost, a dalnokot. Mindkettő isteni ihletnek tulajdonította megnyilatkozásait s magasabb küldetésnek, áhítatos komolyságot, magábaszállást igénylő, nagy felelősséggel, szent kötelemekkel járó hivatásnak tekintette a maga tisztjét.

A classicismus eszmeköre és a romantikai irány nemzeti lelkesedése tehát egykép járultak hozzá az írói hivatás ama nemese, de szigorú fölfogásának kialakulásához, melyet Gyulaiban még megtestesülve láttunk s melyet ő híven őrzött meg a kor minden változásai közepett pályája legvégéig s érvényesített írói működése minden terén.

Ez a fölfogás, a mily mértékben teszi gyakran rabbá az író, oly mértékben teszi a szó nemesebb értelmében szabaddá és tüngtlenné.

Rabbá teszi, saját lelkiismerete, meggyőződése rabjává, mert az így gondolkozó író hebe-hurgya, fölszínes munkával nem szaporíthatja írói termelését; nem áldozhatja föl egy tetszetős, a közönségnek kedves hazugságért a gyakran keserű és kellemetlen igazságot; nem áldozhatja föl egy szellemes ötlettel aratható hatásnak a maga lelke hitvallását. A szigorúan lelkiismeretes író nem tud kétféle igazságot hirdetni, csakhogy dialektikája fényét ragyogtassa; inkább küzd a maga eszméjéért és irányáért s bukik el vele, mintsem hogy kényelmes megalkuvással a közönség alacsony hajlamai, gyarlóságai legyezésével, a »zajongó földszint»

tetszésének hajhászásával emelkedjék. Inkább halad egyedül ösvényén, vagy éri be kevés hű követővel, várva a maga igaza idejének beköszöntét, mintsemhogy a szolgálatkész hízelgés és számító pajtáskodás szekerére kapaszkodnék föl.

Gyulai írói jellemének kifejlődési korában az írói függetlenséget főleg a hatalom nyomásával szemben kellett megvédelmezni: ma, mikor a szabadságnak hál' Istennek nem vagyunk híján, a Horác-z-féle «vultus instantis tyranni» kevésbbé teszi próbára az író jellemét, mint inkább a «civium ardor prava jubentium»; kivált ha a rosszat követelő tömeg előtti meghajlást nem csak a politikai térre, hanem az irodalmi közízlésre is vonatkoztatjuk. Ma az író lelkiismeretességének s egyúttal igazi függetlenségének, szabadságának főleg abban kell nyilvánulnia, hogy az igazság s a nemes erkölcsi és nemzeti ideálok cultusa mellett helyt áll és kitart a nagyobb külső siker és dúsabb anyagi haszon csábításaival szemben is.

Erre adott nekünk Gyulai tündöklő példát, s ha mi hagyományainkhoz hívek és a nemzet elismerésére, bizalmára méltók akarunk maradni, nemcsak tisztelnünk kell az ő emlékét, hanem igyekeznünk kell példáját is követni.

A Gyulai Pál emlékére emelem e serleget!

Berzeviczy Albert.

Téli tárlatok.

Az Országos Magyar Képzőművészeti Társulat tavaly ülte meg fennállásának ötvenéves jubileumát. Ez ünnepi alkalomból rendezett kiállításon, a társulat eredményekben gazdag multjához méltóan, a szokottnál nagyobb számmal vettek részt festőink és szobrászaink. Érthető is, ha az ünnepi évfordulót igyekeztek művészeti ünneppé emelni. Ez azonban nem sikerült teljesen. Igaz, részt vesz e tárlaton a hazatért László Fülöp s egész csoport képpel Benczúr Gyula, s művészeink java része. Sokan azonban távol maradtak. Szinyei Merse Pál sem jelent meg, a mit nem lehet eléggé sajnálni, annál is inkább, mert megjelenésével megczáfolta volna azt az alaptalan, de elterjedt nézetet, mintha a Múcsarnok miatt nem tudott volna nálunk — egy emberöltőn át — érvényesülni. Távol maradtak továbbá a jubileumi kiállításról festőink közül Boruth Andor, Fényes Adolf, Margitay Tihamér, báró Mednyánszky László, Perlmutter Izsák, Strobentz Frigyes, Thorma János, Vágó Pál, Vaszary János és Veress Zoltán, szobrászaink közül Zala György, Simay Imre

és mások. Távolaradásukat szintén sajnálhatjuk, mert értékes munkáik alighanem sok rossz képet szorítottak volna ki a Múcsarnokból, mely jubiláris tárlatának színvonalát leszállítja, holott ezúttal két bíráló bizottság rostálta meg a beküldött festmények, rajzok és szobrok tömegét. Azonban így is 918 műtárgy pályázott a téli kiállításon a közönség érdeklődésére.

A festményeknek és szobroknak ebben a nagy tömegében a legellentétebb irányok kerültek egymással szembe. A modernség czímén azonban a szokottnál is több volt a művészi eltévelygés. S így a jubiláris téli tárlaton is néhány elsőrangú, jellegzetes egyéniséggel kiváló mesterünk uralkodott és a jóra való tehetségeknek az az érdemes gárdája, a melynek képviselői többnyire már húsharmincz év óta szerepelnek hűségesen a Múcsarnok kiállításain, zajosabb sikert nem igen aratnak, de megtalálták a maguk közönségét s ez kitartó érdeklődésével az egymás nyomában felmerülő új és újabb irányok ellenére is biztosítja érvényesülésüket. És ez alighanem jól van így. Irányokkal művészetünk talán kelletténél is nagyobb számmal van megáldva, a nélkül, hogy ezekből olyasvalami kerekednék, a mit sajátunknak mondhatnánk s a mivel a nemzetek művészi versenyében maradandóbb sikert aratva, az eddiginél nagyobb eredménnyel vehetnénk részt. A legtöbb fiatal festőnk külföldi tanulmányútjáról visszatérve, egy-egy ott ellesett új irány meghonosításával keres feltűnést. Másoktól ellesett fogásaihoz a magáéból alig ad valamit, de talán nem is törekszik erre, mert kritikusaiknak ép a lehangosabb része, mely mindig csakis a legujabb iránt érdeklődik, naivitásában gyakran ott is genialitást fedez föl, a hol legfeljebb élelmességről lehet szó, a mely néha művészi járatlanságból teremt magának stylust. A míg izlésében fegyelmezett, a művészet iránt nemcsak divatból érdeklődő közönségünk nincs, művészetünk fejlődése sem kerül ki abból a circulus vitiosusból, a mely miatt a maga egészében más, culturalis téren is fejlettebb nemzetek művészetével nem tud versenyezni, bármily sok is a jeles festőnk és szobrászunk. Kritikánk nagyrészt túlságosan impressionista ahhoz, hogy művészetünknek közönséget nevelhessen. Így ez a feladat nálunk szintén művészeinkre hárul. Első sorban azokra, a kik nem hódolnak meg föltétlenül minden divatos áramlatnak, hanem művészetük kipróbált eszközeihez ragaszkodnak, felfogásukban azonban, korukkal haladva, mindig modernnek maradnak. Így Benczur Gyula, a ki a Múcsarnok jubiláris tárlatán egész sorozat nagy gondal részletezett, erőből duzzadó festménnyel szerepelt.

Humoros felfogással festett két önarcképe, egy történelmi, egy mythologiai genre-alakja s három férfi-portraitja mind lebilincsel a művészetét jellemző sajátosságokkal. A legsikerültebb azonban ezek sorában bizonyára gróf Tisza István képmása volt. Mesterünk ezen gondos szeretettel részletezett minden vonást, a mely a kiváló államférfiú arczán figyelmét lebilincselte s ezt komoly lelke felvillanásának közvetlen hatású visszatükröztetésével olvasztotta össze jellegzetes, harmonikus egészzé. A Múcsarnok különböző termeiben szétszórva Benczuron kívül szép számmal szerepelt a régi gárda, a melynek tagjai ugyan nagyrészt most vannak javakorukban, de sajátos viszonyainknak megfelelően legalább kritikuskaink túlnyomó részének tükrében a fiatalokkal szemben mindinkább a háttérbe szorulnak. Id. Vastagh György női arcképe lendületes, friss felfogásával lepott meg. Deák Ébner Lajos gondosan részletezett életképén balatoni halászokat örökített meg. Roskovics Ignác, a kit szembaja tartott vissza sokáig a festéstől, csak néhány régibb tanulmányával szerepelt a jubiláris kiállításon. Skutetzky Döme beszterczebányai hármorképein kívül itáliai emlékeiből is kiállított néhányat. Baditz Ottó sajátos színezésű, néha humoros élű, de mindig festői hatású képeiből ezúttal egész sorozatot küldött be. Paczka Ferencz, a Berlinben élő jeles mester most is tolnaszántói tárgyú genre-képeket festett. Tölgyessy Arthur és K. Spányi Béla sajátos felfogású tájképekkel szerepeltek, Jendrássik és Spányik Kornél életképekkel. A tengernek fáradhatatlan festője Mendlik Oszkár, felvidéki interieur-képeivel remekel Bruck Miksa. A téli tárlat művészi képmásokban ezúttal a szokottnál is gazdagabb volt. Stettka Gyula a repräsentatív portrait mestere, László Fülöp és Halmi Arthur külföldön működik nagy sikerrel ezen a téren. Lászlónak Londonban festett két női arcképén az előadás biztonsága, leheletszerűen finom, előkelő felfogással párosult. Balló Ede arcképein egyszerűbb s az intensivebb jellemzést hangsúlyozza. A fiatalabb festők közül is többen szerepelnek ezúttal eleven felfogású s a jellemzés szempontjából is kiváló képmásokkal. Önarcképét küldte be a jubiláris kiállításra Madarász Victor, a kit tüneményesnek ígérkező művészi pályájának kezdetén áldatlan viszonyaink akasztottak meg fejlődésében, a ki azonban most, hajlott korában, ha nem is a régi erővel, de szinte fiatalos buzgósággal fest és állít ki évről-évre a Múcsarnokban.

A Múcsarnok első termének festményei a téli kiállításon, ha véletlenül is, úgy voltak összeválogatva, hogy képirásunk mai állásáról,

törekvéseiről és irányairól ez az egy terem is elég hű képet nyújtott. Benczur műveivel szemben függött Dudits Andor szinte monumentalis hatású festménye, mely erdős völgy előterében ünnepélyesen tovavonuló fiatal nőt ábrázolt s az alakos hangulatképek azon fajába sorozható, a melynek első művelője Giorgione volt. Dudits Andor legutóbb Breznóbánya templomát díszítette eleven historiai érzékre valló falképekkel s a téli kiállításon bemutatott műve a városka mellett elterülő Jersova-völgyet ábrázolja, innen a festmény címe. Az angol prærafaeliták hatása alatt áll Körösfői Kriesch Aladár, a kinek Gorgophonéja alig egyéb, mint finoman jellemzett, de a rajta ábrázolt fiatal nő alakjával csak laza kapcsolatba hozott emblémás arckép. Igen szép volt fali kárpitja, a melyet terve nyomán Belmonte Leó szőtt a gödöllői művésztelepen s a mely a megbabonázott Argyrus királyfit és Tündér Ilonát ábrázolta. Ennek compositiója tele van közvetlen hatású naiv bájjal s színezése is igen szerencsésen juttatja érvényre meseszerű hangulatát. Monumentalis faldíszítésnek készült Révész Imre hármas festménye, a melynek középső része Mária kép előtt ájtatoskodó búcsúsokat ábrázolt sok érzéssel. Szintén a nép életéből merített baloldali szárnyképevel azonban a jobb oldalt, mely arcképi felfogással ábrázolt főúri alakokkal valami hivatalos eljárást örökít meg, nem sikerült összhangba olvasztania. Színezésükben friss pleinair tájképekkel szerepeltek az első teremben Nyilasy Sándor és Bosznay István s a nagybányai Mikola András. Bosznay képei közül különösen *A kertben* című bilincsel le festői kvalitásaival. Mesteri távlattal megfestett vedutát állított ki Hány Gyula. Merőben festői eszközökkel ábrázolt veduta kép volt, tele közvetlen hatású költészettel, Glatz Oszkár festménye, a Pillantás a kastély terrase-áról. A szélsőségek felé hajló impressionista felfogást az első teremben Csók István fiatal asszonyt ábrázoló festménye képviselte, a kinek különösen tétova mozdulatában nyilatkozott meg sok közvetlen hatású báj. Valamivel több szín azonban erre a képére, ép úgy, mint több rajz *A séta* címűre, ráfért volna. Ez utóbbi friss hatású színvázlatnál nem volt egyéb. Csók férfiarcképén, mely dr. Wlassics Tibort ábrázolja, a rajznak jutott főszerep s a jellemzés erejénél fogva a téli tárlatnak ez volt egyik legsikerültebb portraitja. Hideg előkelőség és éles jellemzés nyilvánult Ziegler Károly és Kunwald Cézár női arcképein, a melyek még szintén az első terembe kerültek s növelték ennek tartalmas voltát. Azt a harmoniát, a mely itt a tárgyak és fel-

fogás változatossága ellenére is szembetűnő volt, a Múcsarnok többi termeiben a jó képek közé keveredő gyöngébb munkák sok helyen zavarták meg. A figyelemre méltó arczképek közül még Karlovsky Bertalan művét emeljük ki, a ki Kléh Istvánt, a nemrégiben elhunyt emberbarátot örökítette meg aprólékos részletezéssel, mely különösen az arcz anatómiai élességgel ábrázolt felületén csapott keresett túlzásba.

Bármily sokfelé húznak is festőink, újabb kiállításainkon, legalább vidékek szerint bizonyos csoportosulás elvitázhatatlan. Ezt bizvást kísérhetjük rokonszenven. A művészet virágzó korszakait külföldön is nem egyszer ilyen localis iskolák készítették elő. Festőink közül sokan még ma is csak külföldön tudnak izlésüknek megfelelő tárgyakra szert tenni. Ennek oka azonban a legtöbbször az, hogy egy-egy külföldi mester modorát elsajátítva, csak azt tudják jól megfesteni, a mit előttük már mintaképük is meglátott. Vidéki iskoláink közül eddig a nagybányai érte el a legtöbb eredményt. Annái nagyobb kár, hogy ezt a személyi ellentétek már jórészt széjjelrobbantották. Ferenczy Károly, a ki ennek az iskolának az élén állott, most a fővárosban dolgozik; de itt is lázasan keresi tovább a szinte absolut festőiség problémáit. A sajátos modor keresése közben azonban nem egyszer rövidül meg alkotásain a művészet. Így a téli tárlaton bemutatott hármas arczképén is. Azokkal a művészi eszközökkel, a melyeket nyilván tőle sajátított el, jóval több eredményt mutat föl Ferenczy Valér, a ki néhány üde hatású tájképen kívül Ferenczy Ferenczet festette meg nagy sikerrel. Az impressionismus szélsőségeinek erőltetésével érte el Rippl Rónai József, hogy neve, különösen a fiatalabb festők körében, szinte jelszóvá lett. Most kiállított képei közül néhány decoratív szempontból véve igen hatásos. Falképroiectumai azonban inkább színes könyomatú sokszorosításra volnának alkalmasak s egy részük mintha csak azt akarná demonstrálni, mint lehet nagy apparátussal jelentéktelen eredményre szert tenni. Erős stylisáló hajlamánál fogva Rippl iparművészetünk terén lenne nagyszabású feladatokra hivatott, különösen akkor, ha túlláradó temperamentumát valami nagystylú, határozott izlésű mæcenás mérsékelné. Sajnos, sajátos viszonyaink közepett vajmi kevés talentum számára nyílik egyéniségének megfelelő működési tér. Ez is egyik súlyos oka culturalis és művészi fejlődésünk lassúságának.

A nagybányaiak társaságából vált ki Iványi Grünwald Béla, a ki újabban Kecskeméten alapított iskolát, hol is a kecskeméti

casino számára festett falkép-cartonjaival ugyanarról a nagyfokú eltévelyedésről tanuskodik, a melybe talán szintén a túlzott ambitio Kernstock Károlyt is sodorta. Az utóbbi a Művészházban rendezett külön kiállításán mint Iványi lelki rokona mutatkozott be s néhány szertelenkedő külföldi festőből kiindulva, szintén a klinikák nyomorékjai sorában keresi szépségideáljait. Szinte akadémikusnak tűnik fel ezekhez képest Katona Nándor, a ki báró Mednyánszky László hatása alatt lett impressionista s most is vonzó Tátra-képekkel szerepelt. Ismét mintha az ő hatását mutatná Szepesi Kuszka Jenő hasonló tárgyú festményein. A legszebb szepességi tárgyú képekkel azonban, néhány ódon hatású, minden ízében festői felfogású és modern színezésű kisvárosi részlettel Dobai Székely Andor szerepelt a Múcsarnokban. Architektónkus staffage-zsal, darabos kezelésükben igen hatásos napfényes tájképeket festett Kosztolányi-Kann Gyula, a ki mintha most zökkenne csak igazán fejlődése helyes irányába. A szolnokiakat ezúttal jóformán csak Szlányi Lajos képviselte mindig művészi színvonalon álló nyugodt hangulatú tájképeivel. Egyre határozottabb irányú és számottevőbb csoportban jelennek meg a Múcsarnok kiállításain erdélyi szász festőink, a kik közül Ziegler Károlyt és Kunwald Cézárt már fölemlítettük. Valamennyiük alapos technikai készütségről, komoly törekvésről tanuskodik, mely nem követ semmiféle modern hóbortot. Inkább a régi mesterektől, különösen a XVI. századbéli németektől tanulnak, de ha kissé józan felfogással is, modern szemmel lesik el a körülöttük lüktető élet festői mozzanatait s úgy látszik, van kitartó közönségük is, mely őket törekvéseikben lankadatlan érdeklődéssel kíséri. Wellmann Róbert a budai Sashegy aljáról festett éles levegőjű képet, a melynek pleinair világába a hegyoldalban ábrázolt gőzekezesántás vet hatásos contrastot. Coulin Arthur évek sora óta Subiaco környékén fest s most is onnan merítette legsikerültebb képeinek motivumait. Kollár Gusztáv friss felfogású tájképekkel szerepelt. A legtöbb finomság érzésben és felfogásban egyaránt Miesz Frigyes tájképeit és alakos tanulmányait jellemezte.

Erdélyben keresi témáit s bivalyokat kőfejtőben ábrázoló képén a nyári nap fényhatásait tükröztette vissza sok erővel és ügyesen a fiatal Csánki Dénes. A Quarnero vidékéről merítette Zemplényi Tivadar széles, merész ecsettel festett téjképei tárgyát. Ez a jóra való mesterünk a képírás minden fajára való rátermettségének már nem egy fényes jelét adta; a közönséggel való köz-

vetlen kapcsolatot azonban nem igen találja meg s így izmos talentumának megfelelő nagyobb szabású feladatokhoz is alig jut. Pentelei Molnár János a legutóbbi években szintén sok erkölcsi sikert aratott bibliai compositióival. Most uborkásüvegeket és egyéb csöndéletképet fest s maholnap szintén tájképfestőink sorába lép. A főpapi és főúri mæcenások száma nálunk egyre fogy. Az előbbiekből ma jóformán csak Fraknói Vilmos püspök jóvoltából jutnak művészeink közvetlen megbizáshoz. Smigelschi Octáv most a római Fraknói-intézetben dolgozik s a téli tárlaton egy hasznavehetőnek ígérkező találmánnyal szerepelt, a melyet cementmárvány incrustálásnak nevezett el. Fraknói püspök megbizásából ezzel a technikával ábrázolta Szent Imre látogatását a pannonhalmi monostorban. Ez a compositiójában ügyes s a technika korlátaihoz mértén kifejező kép a budai Rákóczi-collegium temploma számára készült.

Ha újabbat nem mondhatunk is róluk, nagy igazságtalanság lenne, ha terünk korlátaihoz képest legalább névszerint nem sorolnánk föl még néhány festőt, a ki a Múcsarnok jubilaris tárlatának sikeréhez nagy mértékben járult hozzá. Ilyenek: Edvi Illés Aladár, Tolnay Ákos, Magyar Manheimer Gusztáv Gyügyei Nagy Zsiga, a temperamentumos és sokoldalú Komáromi Kacz Endre, Mérő István, Knopp Imre, Papp Sándor, Udvary Géza és Klammer Mariska. A graphikai osztályban többek közt Undi S. Mariska, Paczka Cornélia és caricaturáival Szmrecsányi Pajtás Ödön, vízfestményekkel és pastellekkel Kollár Gusztáv és Páldy Zoltán keltettek figyelmet. A graphikusok közül festőink között szerepelt Vadász Miklós és Feiks Jenő. Vadász vízfestésű caricaturái most is bravourosak s satirája különösen *A páholy* című nagyvárosi életképén volt maró és igen találó.

Szokatlanul gazdag volt a Múcsarnok jubilaris tárlatán a szobrok gyűjteménye. Strobl Alajos inkább decorativ hatású, de szép Szent Ferencz domborművével szerepelt s a Mechwart-szobor egyik mellékesoportozatával, ifj. Vastagh György szegedi Rákóczi szobrának nagy mintáját küldte be. A kisebb plastikában is sok volt a tartalmas munka. Művészi készülség dolgában fiatalabb szobrászaink általában felülmulják a velük egykorú festőket. Érzés is sok van nem egy munkájukban. Ebben a tekintetben különösen Szentgyörgyi István, Sámuel Kornél, az újabban feltűnt Csikász Imre és Lux Elek váltak ki. Az utóbbi *Idyll* című csoportozatával szép reményekre jogosít. Most is ügyes állatszobraival szerepelt Markup Béla. A már megszo-

kott művészi színvonalon állottak Holló Barnabás, Körmenői Frim Jenő, Kiss József, Istók János, Kisfaludi Stróbl Zsigmond, Gémes Péter. Figyelmet keltett Hübös László, Csiszér János, Pongrácz Szigfrid is. Az apró domborműví képmásokat közönségünk, úgy látszik, egyre nagyobb mértékben karolja föl. A haladás azonban ezzel az érdeklődéssel szemben mintha retrogád irányba tévedne. Sok az elnagyolt, az erőtlenül ellaposodó munka plaketteink sorában.

A Nemzeti Szalon is jubilált ezen a télen. Kétszázadik kiállításának rendezése azonban kissé hanyag volt. A kiállítás zöme Góth Móricz festő és Jobbágy Miklós szobrász munkáinak gyűjteményéből került ki. Mind a kettő ügyes fiatal mester. Az előbbi impressionista s még egészen külföldi benyomásainak hatása alatt áll. Jobbágy Miklós mellszobrai sorában különösen a gyermek képmások mutattak jellemzés dolgában sok finomságot. Kívülük Zemplényi Tivadar, Csók István, Pentelei Molnár János s még néhány festőnk és szobrászunk szerepelt itt, a kivel a Múcsarnokban is találkoztunk. A kevésbbé ismert nevek sorából Englert Emilt, Barkász Lajost és Ferenczy Józsefet emeljük ki.

A Művészház kiállításai, a melyek közül Kernstockéról már megemlékeztünk, jóformán csak negatív tanulságokkal szolgáltak.

D.

ÉRTESITŐ.

Magyar biztosítottak halandósága.

A vizsgálatokban résztvett társaságok megbízásából kiadja a magyar halandósági táblákat szerkesztő központi hivatal. 4 kötet (összesen CXVIII + 2160 lap). Budapest, 1912.

Közgazdasági irodalmunk tudományos és gyakorlati szempontból egyaránt értékes új termékét óhajtjuk a következőkben vázlatosan megismertetni. Nagy csendben folyt, közel hét évi munkásság eredményét mutatja be az a négy vaskos kötet, melyet a hazánkban működő 18 nagyobb biztosító társaság közös vállalkozásából alakított központi hivatal kiadott. E kötetek a társaságok matematikai hivatalainak körén kívül alig számíthatnak a mélyebb érdeklődésre; így érdemesnek tartjuk, hogy legalább nagy vonásokban utaljunk arra, hogy magyar részről minő arányokban járultak a közelmúltban ahhoz, hogy egy nemzetközi nagy kérdést a saját tapasztalataink összegyűjtésével és feldolgozásával fejleszünk.

A halandósági statisztika mai nap önálló, nagy tudománykört jelent. Módszereinek pontos megállapítása a «matematikai statisztika» nevével összefoglalható fejezeteket alkotta, melyek exact alapra helyezve az utolsó ötven esztendőben nagy tökéletességet értek el. Ennek az új szakkörnek megvannak már a folyóiratai, tankönyvei (Czuber, Blaschke) és a specialis kérdésekkel foglalkozó értekezések bőségével igazolhatjuk, hogy e munkálatok már a gyakorlati téren is számottevő eredményekhez vezettek. Minderről összefoglaló képet nyújtott például a két utolsó nemzetközi biztosítástudományi congressus. A főfeladat ugyanis az életbiztosítási matematika alapjainak megszilárdításával van kapcsolatban és így az üzleti biztonság fokozására kiváló fontossággal van. A számítások egyik lényeges elemét az «elhalálózások rendjei» alkotják, alapvető feladat tehát, hogy a

kor követelményeinek megfelelően folyton tökéletesbedő módszerekkel gondoskodjunk ezeknek megbízható megszerkesztéséről. A külföldi nagy életbiztosító társaságok már a múlt században törekedtek arra, hogy vagy országok szerint egyesülve (az első ilyen munkálat 1843-ból való: 17 angol társaság táblázata) vagy egy nagyobb intézet kebelében (pl. góthai) összegyűjtsék és helyes elvek szerint feldolgozzák a szükséges megfigyelési anyagot és így az életbiztosító számvetések alapjául lehetőleg nagy, homogén és saját viszonyaikból levezetett halandósági táblázatokat használhattak. A magyar munkálatok főczélja is az volt, hogy hazai társaságaink a jövőben a mi sajátos viszonyaink tanulmányozásával szerkesztett önálló táblázatok alapján végezhessek számításait, ezekhez mérjék tapasztalataikat.

A statisztika terén észlelhető fejlődés napjainkban egyes ágak különválásában jutott kifejezésre. A mint az elméleti nemzetgazdaságtan matematikai fejezetei már különálló tudományos kört alkotnak, aképen tapasztalhatjuk, hogy egyrészt a collectiv tömegjelenségek (Lexis, Bortkewitsch, Bruns) és specialisan a biometrika (Fechner, Galton, Pearson) fejezeteiből kialakult «elméleti statisztika», másrészt a halandósági vizsgálatok alapján különvált «matematikai statisztika» önálló fejlődéssel külön disciplinákat jelentenek.* Czuber nagyszabású valószínűség-számítási tankönyvében (II. kiadás) arra vállalkozott, hogy a közös alapon álló kétféle irány eddigi eredményeit és gyakorlati alkalmazásait összegezze és egymás mellé állítsa. A teljes összeforrás azonban csak akkor lesz lehetséges, ha az elsőnek említett kör pontos kidolgozásában utóléri a matematikai statisztika mai nap már tisztázott módszertanát. A collectiv tömegjelenségek elmélete az általánosabb és érthető, hogy a specialis kérdésekkel foglalkozó halandósági statisztika előbb érte el a tökéletesség magaslatát. Újabban több érdekes kísérlet történt már arra nézve, hogy az általános kiindulással rendelkező elméleteket a néphalandósági statisztika körében is alkalmazzák.

A magyar biztosítottakra vonatkozó halandósági táblázatok szerkesztésének eszméje legelőször a m. kir. központi statisztikai hivatalnak 1900 július 17-én kelt és az országunkban működő életbiztosító társaságokhoz intézett körlevelében fejeződött ki.

* Nincs is még távol az az idő, midőn a halandósági statisztika mint a biztosítási matematika bevezetője csak aránylag kis részét tette a *Politikai Számtannak*.

A körlevél kiemeli az önálló magyar vizsgálatok megejtésének szükségét és időszerűségét. A kérdés megoldását nagy fokban elősegítette az a körülmény, hogy a hivatalos körök ugyanebben az időben Ausztriában ugyanazzal a tervvel foglalkoztak. 1901 márczius 14-én a magánbiztosító társaságok osztrák-magyar kötelékének kezdeményezésére nagyobb társaságaink elhatározták, hogy a munkálatot külön Ausztriában és külön Magyarországon saját hatáskörben fogják elintézni; külön végrehajtó bizottságok alakultak, melyek a Bécsben és majd 1904 májusában Budapesten szervezendő központi hivatalok berendezéséről gondoskodtak. A munkálatok ilyen módon teljes párhuzamban folytak, közösen megállapított részletes munkaterv és utasítások alapján. A célszerűen tervezett számlálólapok kitöltésére a társaságok maguk vállalkoztak (összesen 423,637 lap érkezett be nálunk). A magyar és az osztrák társaságok egyesülésének sok gyakorlati előnye mellett az volt a főeredménye, hogy a két külön-külön is tekintélyes anyagnak egyesítésével olyan nagy anyag állott rendelkezésre, melyből igen megbízható közös halandósági táblázatok voltak levezethetők. (Ezen közös táblázatok már 1909-ben a bécsi nemzetközi biztosítás-tudományi congressus alkalmával megjelentek. Altenburger Gyula szerkesztésében, összesen 942,921 darab számlálólap került végleges feldolgozásra.) Ez az egyesítés azért volt könnyen keresztülvihető, mivel a kétféle anyagot előzetesen külön-külön ugyanazon szempontok szerint dolgozták fel. Az osztrák hivatal korábban kezdte meg működését és így halandósági táblázatai már 1910-ben közkézen forogtak. A címben jelzett négy kötet csak a magyar munkálatot tartalmazza.

A táblázatok alapjául szolgáló anyag homogen voltának egyik biztosítéka, hogy a megfigyelések mind orvosilag megvizsgált biztosítottakra vonatkoznak és csak a Magyarországon kötött üzletekből eredtek. A homogen jelleget növelhették volna, ha az egyes táblázatok egy intézet anyagát tartalmaznák csak. Az ilyen, társaságok szerinti egyes táblázatokat tényleg el is készítették, de nem vették fel a kiadványba, mivel az anyag csekélyisége miatt inkább csak kísérleti és összehasonlító czélokra szolgálhattak. Ezeket az egyes táblázatokat azonban a hivatal az érdekelt társaságok rendelkezésére bocsátotta, hogy a jövőben folytatott specialis halandósági vizsgálataik alapjául szolgálhassanak. Igen fontos, hogy általános szokás szerint nemcsak a már feldolgozott adatok vannak közölve, hanem az eredeti nyers anyag is össze van állítva, még pedig az összefoglaló lapokkal és a még fel nem dolgozott

számrovatlapokkal együtt. Ennek a körülménynek kiemelése azért lényeges, mivel a kiadvány ilyen alakban alkalmas lesz további tudományos vizsgálatok kezdeményezésére.

A feldolgozott anyag nagyságát gyakorlatilag az átélt megfigyelési évek és a halálesetek számával kell jellemeznünk; ezek az elemek határozzák meg ugyanis az egyes argumentum-csoportokban a halálozási valószínűségek mértékét. E számok tekintetében a magyar vizsgálatok az eddigi vizsgálatok legnagyobb sorában foglalnak helyet. Az anyag nagysága mellett is ügyelni kellett azonban, hogy a feldolgozás különféle szempontjai szerint ne aprózódjék fel túlságosan. Igaz, hogy a különböző, gyakorlatilag is fontos szempontok szerint való csoportosítással az egyes csoportok homogen volta fokozódik, de nagy óvatossággal ügyelni kellett arra, hogy a nyert csoportok magukban is elég nagy számú adatot tartalmazzanak. A magyar vizsgálatok 25 esztendei időszakra (1876 január 1.—1900 december 31.) vonatkoznak és csak az orvosilag megvizsgált normális egyénekre terjednek ki. Egyik fő szempont volt a régi állománynak (1876 előtt kötött biztosítások) különválasztása, hogy a halandóság megjavulását megállapító vizsgálatok elvégezhetőek legyenek.

Az anyagmegosztásnak alapjául többféle gyakorlati követelmény szolgál. Már régi tapasztalat, hogy a férfiakra és a nőkre vonatkozó vizsgálatokat külön kell elvégezni, mivel a két nem halandósági viszonyai jellemző eltéréseket mutatnak. A megosztás további momentumát a különböző biztosítási formák szolgáltatják; a magyar vizsgálatok e tekintetben csak két nagy csoportot különböztettek meg: a haláleseti biztosításokat egyrésztől és a vegyes biztosításokat (beleértvén a rövid tartamú díjfizetéssel egybekötött biztosításokat) másrésztől. Elkészültek természetesen az egyesített összanyagra vonatkozó táblázatok is. Ezen szétosztásokon belül azután az egyes táblázatok megszerkesztésénél a legfontosabb két argumentum az életkor és az orvosi vizsgálat (*selectio*) óta lefolyt biztosítási idő (a megfigyelések időtartamának egységül egy évet szokás választani). E két független változó közül csak az elsőt (belépési kor + megfigyelési tartam) választották régebben és az így szerkesztett egyszerűen tagolt táblázatokat aggregat-táblázatoknak szokás nevezni. Fontos gyakorlati körülmény azonban, hogy az orvosi kiválasztást követő első években a halandóság jobb az átlagosnál és így szükségesnek mutatkozik, hogy legalább az első öt-tíz biztosítási évre mindkét változó szerint tagolt úgynevezett *select*-táblázatokról is gondoskodjunk.

A legelső ilyen táblázatok az újabb angol vizsgálatok során jelentek meg. A magyar munkálatok folyamán a főbb alcsoportokban mindkét nemű táblázatot elkészítették, a select-táblázatoknál az első tíz biztosítási évet kétszer tagolt alakban. Ezek mellett megszerkesztették továbbá az egyszer tagolt úgynevezett csonka (truncated) táblázatokot is, melyeknél az első öt, illetve tíz biztosítási évet egészen elhagyják. -

A jövő idők halandósági táblázatai jóval nagyobb anyagokat fognak felölelni és így egyéb szükségesnek mutatkozó fontosabb szempont-szerint is meg lehet majd az anyagot osztani. A magyar vizsgálatoknak e tekintetben a régebbi állásponton kellett maradniok, a mennyiben a megosztásnál lehetőleg a legszükségesebbre szorítkoztak. Egyéb fontos szempontok a következők: a biztosított összeg, a többi biztosítási forma, a biztosított tartam, a biztosítottak testi állapota, a biztosítottak foglalkozása és socialis helyzete (mely különösen a járadékbiztosítások különválasztásánál van befolyással), testi fogyatkozások szerinti kockázat-osztályok, stb. A legújabb amerikai és különösen a most készülő német halandósági táblázatok új korszakot fognak e téren megnyitni; a német számlálólapokon például 50 kérdés közül legalább 23-ra kell felelni és egyedül foglalkozások szerint 90 osztályt különböztetnek meg.

Mind a magyar, mind az osztrák vizsgálatoknak sajátos jelentőséget biztosít az a körülmény, hogy a számlálás egységének vitás kérdését nagy fáradsággal ugyan, de a jövőre nézve annál nagyobb haszonnal tisztázták. Az elméletileg helyes számlálási egység a kockázat alatti összeg; gyakorlatilag azonban az adott viszonyok tekintetbe vételével a megfigyelések súlyának megállapítására más megegyezésekhez kell folyamodnunk. Az első angol vizsgálatok a biztosított kötvényeket vették alapul; e számolási mód hibáit hamarosan belátva, a későbbi angol, német és francia munkálatoknál a biztosított személyek számának alapján (a többszörös biztosítások egybefoglalásával) dolgoztak; az amerikai táblázatok egységeül a biztosított összeget választották. Az osztrák és a magyar vizsgálatoknál lép fel először egy új szempont: az orvosi kiválasztásoknak egységül választása. A vitás kérdés már most különösen az volt, hogy a személyek alapján végzett személyszámlálás vagy a kiválasztások alapján végzett selectio-számlálás felel-e meg jobban a gyakorlat szempontjainak? E kérdés eldöntése elsősorban az anyag manipulativ feldolgozására van fontossággal; az úgy is nagyon hosszadalmas és nehéz

kezelés a személyszámlálásnál egy sok esetben bizonytalan és csak nehéz munka árán végezhető megállapítással bővül: a többszörösen biztosítottak személyazonosságának felderítésével (a magyar anyagban a főnehézség a közben történt névmagyarosításokból eredt). Munkálataink fontossága abban van, hogy úgy Ausztriában, mint nálunk mind a kétféle számlálást elvégezték (minden csoportban külön közölve is vannak a megfelelő adatok és eredmények) és mindkét anyagnál arra a meggyőződésre jutottak, hogy a nyert kétféle eredmények között a nagyszámú többszörös biztosítások ellenére alig észlelhető különbségek vannak mind a valószínűségek, mind a kiszámítható netto-díjak és díjtartalékok tekintetében. A nagy munka elvégzésével tehát a halandósági statisztika egyik fontos gyakorlati problémáját intézték el, a mennyiben a jövőben nagy megnyugvással csak a könnyebb, selectiós alapon kell majd a megszámlálás munkáját elvégezni.

Az osztrák és a magyar vizsgálatok nemcsak az anyagmegosztás, hanem a kiegyenlítés inkább elméleti kérdésében is megmaradtak a régebbi állásponton. A számrovtalpok közvetlen feldolgozása valószínűségi alapon tovább tárgyalható, véletlen hibáktól nem ment sorozatokra vezet. Mivel a végleges táblázatok az életbiztosítási üzlet számadásainak céljait szolgálják, szükséges, hogy ezen nyers sorozatokat kiegyenlítő művelettel tovább feldolgozzuk. A kiegyenlítés tisztán matematikai jellegű munka ugyan, de alkalmazkodnia kell egyrészt az üzleti szempontokhoz, másrészt pedig a sorozatokban nyilvánuló tipikus biológiai jelenségeket a kiegyenlítés után is lehetőleg fel kell ismerni. Alapjában háromféle módszer áll rendelkezésre: a halandóság empirikus törvényszerűségeit határozott képletben kifejező és így csak nagyjában követő analitikus módszerek, a sorozatok sajátlagosságaihoz jobban alkalmazható mechanikus módszerek és végül a legszabadabban kezelhető graphikus módszer. Az említett szempontok szerint mindegyiknek megvannak az előnyei; a régebbi vizsgálatokban váltakoznak is előfordulásukban, de hosszú időközön át a főszerep a Gompertz-Makeham-féle biológiai feltevések alapján szerkesztett analitikus módszeré volt. A magyar hivatal vezetői e matematikai kérdéseket alaposan tanulmányozták és a munkálatok során megállapítottak egy kriteriumot, mely a Gompertz-Makeham-féle módszer alkalmazhatóságára vonatkozik.*

* L. szerzőnek *A halandósági tábla kiegyenlítése* (Budapest, 1905) című iratát.

Első sorban Altenburger Gyulanak azóta széles körben elterjedt dolgozatai említendők, melyek a mechanikus módszerek egységes és kimerítő új tárgyalását adták. (Érdekesnek véljük annak megemlítését, hogy a porosz állami statisztikai hivatal egyik legújabb néphalandsági táblázatát már Altenburger egyik formulája alapján egyenlítették ki.) E vizsgálatokat azonban az osztrák és magyar táblázatok kiegyenlítésénél még nem értékesíthették; ezeket a Gompertz-Makeham-féle módszerrel dolgozták fel, az állandók meghatározásánál, a legkisebb négyzetek elméletét alkalmazó új eljárást véve alapul, melyet Rosmanith, a bécsi hivatal vezetője állapított meg. A módszer részletei a *Versicherungswissenschaftliche Mitteilungen* II. kötetében (1906) jelentek meg; Czélszerű lett volna, ha a magyar kiadás bevezető részében e módszert közelebbről is ismertetik.

Meg kell emlékeznünk arról, hogy a magyar munka I. kötetének nagyobb bevezetése során közölve vannak az összes utasítások, melyek alapján a lapok kitöltése és megszámlálása történt; e részben továbbá az elért legfontosabb eredmények és a tekintetbe veendő elméleti szempontok áttekinthetően össze vannak állítva Altenburger becses értekezésében. (E bevezető rész magyar és német nyelven, továbbá angol és francia nyelvű kivonatban készült; a táblázatok megnevezései a munkában mind a négy nyelven közöltettek.) Altenburger értekezésének legfontosabb része a select- és az aggregat-táblázatok használhatóságának gyakorlati tekintetben jelentős elemzésére vonatkozik. Külföldön mindjobban tért hódítanak a select-táblázatok és az alapjaikon végzett új számítási eljárások; hazai viszonyaink megfigyelésével ez idő szerint az aggregat-táblázatok a fontosabbak. Az értekezés alapos szembeállítás és elemzés folyamán arra a végeredményre jut, hogy e táblázatok a magyar életbiztosító üzlet minden ágában gyakorlatilag teljes megnyugvással használhatók.

A biztosítottak halandóságának megvizsgálása azért történik elkülönítve az általános néphalandsági vizsgálatoktól, mivel egyrészt sajátlagos üzleti céloknak kell szolgálnia és mivel másrészt homogenebb összetétele miatt külön összességet alkot, mely az orvosi- és az önkéntes jelentkezésben nyilvánuló ön-kiválasztás következtében kedvezőbb eredményeket mutat. A kétféle halandóság közötti kapcsolatok és különbözőségek közelebbi felkutatása fontos statisztikai probléma, mely a magyar viszonyokra vonatkozólag az új munkálat megjelenésével meg-

oldható volna (az osztrák viszonyokra ezt a munkát újabban Blaschke kísérelte meg). E problémán kívül még több, mai nap érdeklődésre számítható vizsgálatot lehetne elvégezni, részben az együtt maradt számlálólap-anyag, részben a közölt nyersanyagok alapján. Megemlítjük, hogy társaságaink közül többen egymásik ilyen kérdéssel saját anyaguk alapján már foglalkoztak és hogy Altenburger az összanyagot is már némely még felsorolandó tekintetben megvizsgálta (eredményeinek egyrészét a *Versicherungswissenschaftliche Mitteilungen*ben és a bécsi congressus kiadványaiban közölte). A legfontosabb kérdés a magyar eredményeknek alapos összehasonlítása azokkal a táblázatokkal, melyeket társaságaink ezideig leginkább használtak. Így például a legelterjedtebb 17 angol táblázattal szemben a magas korokban jóval nagyobb a nálunk észlelt halandóság és fontos feladat az ilyen eltérések okait felkutatni és befolyásukat megállapítani a számító alapok szükséges megváltoztatásának szempontjából. Egyéb fontos problémák volnának továbbá: a nem normalis egyének halandósága, az önkéntes időelőtti kiválások (storno) száma, a biztosított összeg szerinti feldolgozás, az orvosi vizsgálat befolyása a biztosítás tartama alatt (a select-táblák alapján), a halál-okok szerinti statisztika, halandósági viszonyaink fokozatos javulásának közelebbi tanulmányozása stb. Végül megemlítjük, hogy a járadékbiztosítások külön történő feldolgozása és a socialis biztosítás legfontosabb alakjainak magyar viszonyokból levezetendő táblázatai új munkaprogramokat jelölnek meg, melyeket a közel jövőben el kell intézni; a megfelelő anyagok hivatalos összegyűjtése az utóbb említett esetekben nagyfontosságú feladatot jelent.

Nagy örömmel kell üdvözlönnünk a magyar életbiztosító társaságok nagy anyagi áldozattal készült munkáját. A résztvevő intézetek olyan standard work-ot adtak kezünkbe, mely hazai biztosítási ügyünk megszilárdítását nagy fokban elősegítheti és melylyel nekünk, magyaroknak is előkelő helyet juttattak a nagyobb halandósági vizsgálatok sorában.

Goldziher Károly.

A troubadourok.

Gagyhy Dénes: *A troubadourok*. Irodalmi tanulmány. Budapest, Lampel—Wodianer. (1912.) 8-r. 96 l. Ára 2 korona.

Ez a kis könyv az irodalomtörténetnek olyan köréből veszi tárgyát, melyet nálunk eddig alig tanulmányoztak mások, mint Hernádi Mór és ... felolvasásaiban — Pekár Gyula. Már ezért megérdemli tehát, hogy foglalkozunk vele.

Tulajdonképen nemcsak a troubadourokról, de Mistralékról is szól: egyáltalán annak a feladatnak újból elvégzésére vállalkozott, melylyel imént említett, korán elhunyt tudósunk próbálkozott meg, a Heinrich-féle *Egytetemes Irodalomtörténet*ben. Mi csak terjedelmesebbik felével foglalkozunk itt, a középkort tárgyaló részével. E részében az új kísérlet átlag gyöngébb elődjénél, sőt míg ezen megérzik, hogy alapos szaktudós műve, Gaghyhy tanulmánya dilettantismust árul el, bár itt ott önálló eruditiót látszik magának igényelni. Mi több, egyenesen Hernádi hatása alatt áll, őt visszhangozza lépten-nyomon. Korántsem mondjuk, hogy nincs más forrása is, de az kétségtelen, hogy igen sokszor belőle merít, őt írja ki vagy legalább is őt írja át, annyira, hogy nem bir szabadulni mondatainak eszmemenetétől és fordulataitól. sőt néhol stylvirágaitól sem.

Meglepő ez mindjárt az idézeteknél, melyeket a költőkből ad. Így Bernard de Ventadornnál és Bertrand de Bornnál (43. és 56. l.) ugyanazon magyar fordításban, de a magyar fordító (Kun József) nevét meg nem említve, ugyanannyi sor verset közöl, mint elődje (v. ö. Heinrich—Hernádi 174. és 176. l.). Hozzá még hibásan. (*Felhangzó harci dal* helyett nála *felhangzott harci zaj* áll.) Peire Vidalnál (48—50. l.) két költeményből szintén ugyanazt közli, a mit Hernádi (179. l.), még pedig a Hernádi próza-fordításában, itt is a fordító megnevezése nélkül és itt is pontatlanul (*uralkodnék* és *otthon*: *uralkodik* és *ottan* helyett). Hernádi (184. l.) így tolmácsolja Aimeric de Belenoinek szavait: «Beállott a tél a provençal költészetnek egykoron virágzó mezején.» Gaghyhy ezt (64. l.) szószerint átveszi és a tulajdonnévből, nem ügyelve a ragra, Aimeric de Belenoin-t csinál.

De lássuk az egyes költők jellemzését.

Bernard de Ventadorn illető verseinek közlését Hernádinál e szavak előzik meg: «egy pár finom ecsetvonással elének varázsolja», Gaghyhynál: «nehány finom vonással fest». Hernádi sze-

rint «a troubadourok egyike sem férkőzik oly közel szivünk-höz... a conventio nyüge őt nem nyomja annyira». G. szerint: «az udvari szerelem sem tudja leigázni... lelkével a közösséget nem tagadhatjuk meg». Hernádi e jeles költőt «a világirodalom legnagyobb lyrikusai közé» sorolja, — oly dicséret, a meddig még Suchier sem megy: Gagyhly szerint is «a világ első lyrikusai mellé kell állítanunk» e troubadourt. Bertrand de Bornról Hernádinál ez áll: «Az ő költészete Villemainnek ama szavára emlékeztet minket, hogy a provençal költészet a lovagkornak szabad sajtója volt. Haragjában tudott igazságtalan is lenni...» Ez Gagyhlynál így ismétlődik: «Sirventeseiben sok van a mai hirlapírás hangjából... nem is mindig igazságosan (birál), kivált ha haragos indulata sugalta a költeményt». Peire Vidalnak «mély érzésből fakadó, komoly s erőteljes sirventeseit» említi Hernádi (178. l.); Gagyhly szerint (50. l.) «dalaiban mély és őszinte érzés, sirventeseiben erő és komoly elmésség nyilatkozik». H. Peire Cardenalról így ír (182. l.): «merész sirventeseiben sem a fejedelmeket, sem a nagyokat, de a népet sem kiméli», kikel a francziák, «de még inkább a papok ellen, az ő álnokságuk stb. oka mindennek». G. így (61. l.): sirventesei «egy részében merészen támadja a fejedelmeket, urakat, magát a népet, kivált a papokat, mert őket tekinti minden baj okának». (58—59. l.) G. Arnault Dánielről: Dante szerint «a legnagyobb provençal szerelmi dalnok». (H.-nál is ez a kifejezés, 180. l.) «Tudományos pályára készült s csak későbbben kezdett a muzsának hódolni», írja G. H.-nál: «Tudományos pályára készült, de már korán átpártolt a muzsák szolgálatához». V. ö. még: «Ő találta fel a szesztinát is, mely műfajban a verselés hat szónak hat versszakon keresztül bizonyos rendszer szerint való ismétléséből áll» (G.) és «A fagyos szesztina szintén az ő találmánya: benne a ...verselés ugyanazon szónak hat versszakban bizonyos rendszer szerint ismétléséből áll» (H.). Guiraut Riquier Hernádi szerint (183. l.) «új műfajokat eszelt ki, mint például a hajnali dalnak ellentétéül az esti dalt, a mely a szerelmeseknek türelmetlenségét írja le, a kik alig bírják bevárni a találka óráját, az estét. Vagy egy régiebb troubadournak költeményét bővítette ki s a kedves dalt agyonallegorizálta». Gagyhlynál (63. l.): «Új műfajt is talált ki, az alba (hajnali dal) ellentétét, az estéli dalt, melyben az esti találkozásra váró szerelmesek türelmetlenségét éneкли. Megpróbálta azt is, hogy a régi troubadourok verseit átdolgozza; de... a sok allegorizálással... elrontotta azokat». V. ö. még 62. l.

Guillem Figueira jellemzését, szintén H. nyomán (182. l.), ilyen kevésbé szerencsés módosításokkal: «senki *oly merészen és annyira keserű gúnynyal* nem merte a papságot támadni» helyett: «a nagy urakat s a papságot... *olyan kiméletlenül és durván* támadni, mint ő, nem merte senki...»

A legtöbbször bővebb beszédű, de nem oly tartalmas e könyv, mint Hernádi dolgozata, vagy épen a szárazságig vázlatosabb. Jellemző, hogy a troubadouroknál, ezeknél a par excellence művész költőknél az æsthetikai méltatásra nem fordít mindig kellő gondot, néhol chablonszerű phrasisokkal végzi el vagy még eunyt sem ad: így Bertrand de Bornnál teljességgel nem nyújt tájékoztatást a felől, miben állt ennek költői nagysága, melyet Hernádi elég teljesen és behatón elemez.

Egyáltalán nagyon elsietve készült ez az új tanulmány. Elannyira, hogy a kinek kedve telnék abban, hogy bírálatának ágyúját az összes kisebb-nagyobb fogyatkozásokra rászegezze, jókora verébserget lövöldözhetne össze. Részemről csak három helyre kívánok utalni.

22. l. «Conon (mindenütt Canon) de Béthune Fülöp király udvarában is fellépett saját szerzésű dalaival, melyeket Aélis királyné és Fülöp nővére Mária elragadtatással hallgattak. A közönség annyi kifogást emelt mindössze, hogy a versekbe sok artoisi szó van keverve, a mi megrontja a francia nyelvet. Nem lehet csodálkozni a főrangú poéta eljárásán, mert a troubadourok hatása ekkor volt legerősebb.» Nem szólva arról, hogy ép ama fejedelmi pártfogók gúnyolták ki dialektusáért, miként értsük azt, hogy az artois tájszólás használata Cononnál troubadourhatás? Az olvasók némelyike még azt fogja vélni, ha földrajzi ismeretei nem figyelmeztetik, hogy valami délfraancia dialektusról van itt szó.

35. l. «Guillem úr (!) maga írta a zenét is dalaihoz.» Az olvasó azt hiheti, hogy ez kivételes eset volt, mert a többi troubadournál a dolog nincs így hangsúlyozva, noha 13. l. szerzőnk utalt mellesleg arra, hogy «külön zenével is» el kellett látnia a troubadournak a verseket. Ki kellett volna emelni és pedig újra meg újra, azt a fontos dolgot, hogy minden költő tartozott új daltalant szerezni verséhez, mert akkor a dallam legalább is olyan fontos dolog volt, mint maga a szöveg. Ha valahol, itt nyílt volna alkalmunk arra, hogy kiegészítse Hernádi dolgozatát, ki még nem ismerhette Aubry és főleg Beck műveit, a troubadourok zenéjéről, melyek felhasználása nélkül nem lehet ma a középkori provençal lyráról könyvet írni.

7. l. ez az ó-francia románcz-refrain :

Vente l'ore et li rain crollent,
Qui s'entraiment soef dorment !

ilyen állítólagos eredeti (igazában : *modernizált*) szövegben van közölve :

Vente la brise et tremblent les branches !
Doucément dorment ceux qui s'aiment !

A túlságosan gyors dolgozásnak tulajdonítandó az is, ha szerző személyeket és dolgokat említ, a nélkül, hogy megmagyarázná azokat. Főleg pedig a styl sok gyarlósága. Nem ügyel sietében az alany és állítmány számbeli egyeztetésére (32., 34. l.), a kifejezésekre (28. l. Rudel «távoli kedvenczéről» van szó) és kissé naivul fogalmaz, kivált ott, hol a költők és imádottjaik közti «intimus» vagy «intimusabb» (másutt: intimebb) viszonyt feszegetve, kényes dolgokat szeret érinteni. V. ö. pl. 40. l. : a hölgy «közel engedte megint magához a lantost; most már nem csak csókot adott, de odaadta a hitvesi hűséget is»; a féltékeny férj aztán «tettleg is bántalmazta feleségét», ki kénytelen volt arra kérni imádottját, «hogy menjen el messze, hadd szünjenek testi kínjai». (47. l. Peire Vidal szerelmi kalandjáról mondva, hogy «még testi fájdalmai is voltak e miatt») 44. l. a Magyarországon is járt Gaucelas Faiditról azt olvassuk, hogy «egy útczifrát vett feleségül», meg hogy Mária grófné, «mikor G. a tisztes határon is túl követelőzni kezdett, nagyon elmés módon adott túl rajta».

Szóval ez a tanulmány sikerültebb részei mellett sem olyan, a milyent a jónevű szerzőtől várni lehetne. Részünkről azonban csak örvendenénk e kísérletének, ha szerzőt úgy a tárgya, mint a tehetsége iránti kötelességérzete arra buzdítaná, hogy idővel, ismeretbeli fogyatkozásainak kellő pótlása, egyáltalán szélesebb és alaposabb tanulmányozás után, gondosan írva, az Anglade népszerű könyvéhez hasonlót adjon a magyar művelt közönség kezébe, még pedig minél több vers idézetével ellátva. Nálunk ugyanis, ha sokat hallottak a troubadourokról, vajmi keveset olvastak még magukból, verseikből.

Victor Hugo.

Benedek Marcell: *Victor Hugo*. Budapest, Franklin-Társulat, 1912.
Ára 5 K.

A kutatni vágyó elme, ha egy feladatot maga elé tűzött s annak teljesítésébe belefog, nem szokta keresni: kapcsolódik-e themája valami neki kedves irányzathoz, megörülnek-e neki a szerzővel rokon gondolkodású barátok, várható-e a műtől serkentés új kutatásokra, szóval: van-e szükség a megirandó műre a szerző személyi akaratan kívül, hanem elkészíti azt pusztán a maga gyönyörűségére. Ámbár az ily tisztán önmagáért, mellékes czélok szemmel tartása nélkül készített mű a műalkotás (a kritikát is annak kell tekinteni) lényegének megfelelőbbnek látszik, mint az, melynek tárgyválasztásába a fent említett szempontok is beleszólnak, mégis azt kell tapasztalnunk, hogy ez utóbbiakban találkozunk nemcsak a sikeresebbekkel, hanem az értékesebbekkel is. Vannak tudományok, tudományágak, melyekben valósággal dühöng a jelentéktelenségek cultusa s magukra vessenek e cultus papjai, ha művük értékét más kétségbe meri vonni. Annyi a megoldatlan nagy feladat, annyi a megiratlan és sokak által várt mű, hogy a tudósnak óvakodnia kell a fölösleges apróságokba való belefúlás veszélyétől. Az a feladat, melyet Benedek Marcell tűzött maga elé s derekasan ellátott, nem ilyen: a munkát megérte s tagadhatatlanul eredményes és hasznos munka. Victor Hugo (helyes, hogy B. így írja nevét; a sorrend megváltoztatásának francia neveknél kellemetlen fordítás-mellékíze van) nem áll ugyan ma már irodalmi érdeklődésünk előterében s csillaga, egy hosszú és szinte páratlanul dicsőséges pályafutás után, hanyatlóban van, de azért oly nagyság, hogy a vele való foglalkozás mindenkire nézve csak tanulságos lehet. Az a költő, kit Franciaországban csaknem az egész XIX. század Goethe gyanánt tisztelt, ma hazájában sokkal szigorúbb s azt hisszük igazságosabb értékelés tárgya, külföldön pedig, maholnap azon fogjuk észrevenni magunkat, pusztán az irodalomtörténeté lesz. Benedek jól tudja ezt s az életrajzírók rendes hibájába, mely az elfogultság szokott lenni, nemcsak hogy nem esik, hanem annyira józanul (még talán a szeretet is hiányzik belőle Hugóval szemben, csupán a nagyfokú érdeklődés constatálható) itéli meg e nagy ember gyengéit: a nagyzási hóbortig menő önhittséget, az üres

bombasztot, a politikai érzék teljes hiányát s egyik-másik elítélhető cselekedetét, hogy könyve olvasásakor némelykor szinte azt volna kedvünk kérdezni: minek akkor ennyit foglalkozni vele?

Benedek jóval többet foglalkozik Hugo életével, mint költészetével, bár nézetünk szerint megfordítva lett volna helyesebb. Ha terjedelmileg ez az állításunk nem áll is talán szó szerint, az életrajzi rész mindenesetre aránytalanul nagy helyet foglal el. Nem tudom: volt-e szükség általában Hugo politikai pályafutásának megrajzolására? Talán elég lett volna annyi, a mennyi a költő megismeréséhez elengedhetetlen. Egyes művészeknél az is lehetséges, hogy az egyéntől való különválasztás művészetőknek tisztább élvezetére vezethet, mint ha az egyéni élet véletlenektől függő esélyei, életének műalkotásaival szerves kapcsolatban nem levő mellékkörülményei zavarólag hatnának a műalkotás megbírálásánál, mely sokkal ősbibb, eredendőbb, véletlenektől kevésbé függő erők eredménye. A műalkotás ez abszoltabb voltára azonban bizonyára nem Hugo a legjobb példa s egyes művei élete folyásának ismerete nélkül alig volnának megérthetők. De, ismételjük, e kapcsolat folytonos kimutatásához Benedek könyve mindvégig jobban ragaszkodik, mintsem arra Hugo költészetének megértéséhez szükség van. Pedig a megértetés érdekében minden lehető el kell követni Hugonál, mert az ő költészete a nem-francziának nagyon nehezen élvezhető. Csak-hogy a nehézséget életének bármily pontos ismerete sem osztja el. Más, mint francia, talán nem is fogja soha élvezni e költészetet, melyben a phrasis és bombaszt kétes értékű csillogása, a szónoki pose nekünk ellenszenves nagyképűsége s a szavak zenei csengése érték el a maguk idejében s a maguk helyén a legnagyobb hatást. Mindezt, Benedek, azt hiszem, érzi, de közeledni hozzá, a mi nem-francziánál különben szinte természetes, nem mer. Ennyiből könyve Hugo költészetét hozzánk közelebb nem hozza és meg nem magyarázza. Inkább hibáit veszi észre és csupán abból, hogy drámáinak és regényeinek compositiohiányára, lyrai költeményeinek affectáltságára mutat rá minduntalan (teljes joggal különben), sejtethjük, hogy ez óriási költői siker és irodalmi népszerűség okainak bizonyára egyebütt kell rejleniök.

Az embert nagyon jól megismerjük Benedek könyvéből, ezt a dicsőséges, de vigasztalan carrier-ember életet, a mire azonban szinte áhítózunk ezenközben, egy kis költészetre, abban kevés részünk van. Életének kritikájára több jó megjegyzése is van

Benedeknek, mint a művekre. Ezek nem igen serkentik gondolatokra.

Irodalomtörténeti monographiák gyakori hibája, — a mit e könyvnél az anyag óriási volta tesz megbocsáthatóbbá, — hogy csak szorosán vett tárgyukat tekintik] s igyekeznek kimeríteni, a helyett hogy belekapcsolnák abba a folyamatba, melynek az illető író szerves alkatrésze. Hugo például Chateaubriandnál, ha nem Rousseaunál kezdődik s hogy kinél végződik, azt ma még nem is tudhatjuk. Chateaubriand hatásával, mely pedig, lehet mondani, Hugo első versköteteire nézve döntő jellegű volt, nagyon röviden végez Benedek; a mi hiba, mert ez az az apai örökség, melylyel a romantika az életnek neki vágott. Hiányos képét kapjuk továbbá annak a viszonynak is, mely Hugot a romantikus írókhoz s későbbi kortársaihoz fűzi. Igaz, hogy Hugo, a mint pályáján előre halad, mindinkább az égben trónoló Jupiter szerepét játssza s magán kívül más költőt elismerni alig hajlandó (a mely szerephez különben kortársai csaknem kivétel nélkül jó arcot csináltak), igaz, hogy más írók az ő költészetére hatással azután már nem igen voltak, erre a viszonyra azonban mégis ki kellett volna terjeszkedni, már csak azért is, mert a francia irodalom épen nem jelentéktelen része egészen a legújabb időkig őt uralta.

Szerkezeti kifogásunk is van Benedek könyve ellen. Akkora termékenységgű író életén, mint a milyen Hugo volt, nagyon bajos más rendben végig menni, mint a melyet az időbeli egymás után hoz magával Benedek megpróbálta a chronologikus rendet műfajok szerinti elrendezéssel vegyíteni, de nem a legszerencsésebben. A híres *Préface de Cromwell*-t például csak a drámák közt veszi elő, mikor ifjúkori lyrájával már végzett, pedig ebben foglaltatnak azok az ő reformatio-pontozatai, melyeket a classicismus templomkapujára kiszegezett s összes forradalmi verskötetei (az egy *Odes et Ballades* kivételével) már ez után jelentek meg.

E kifogások mellett is el kell ismernünk, hogy a könyv a Hugora vonatkozó tudnivalókat bőven, elfogulatlan magyarázattal s mindvégig élvezetes irodalmi színvonalon adja elő s jó szolgálatot tehet irodalmunkban.

Új magyar könyvek.

Barabás Ábel. Goethe. (Költők és írók.) Budapest, 1911. Franklin-T. (8-r. 166 l.) 2 K 50 f.

Békésy Károly. A szociológiáról. (Szabadelvű társadalomtan.) I. köt. Kolozsvár, 1911. Sepaged. (8-r. 197 l.) 3 K.

Fejes Áron. Az akarat-szabadság problémája. Nagyenyed, 1911. Földes E. (8-r. 146 l.) 4 K.

Fitz József. Brassai Sámuel. Monografia. Kolozsvár. (Budapest, 1911. Németh J.) (8-r. 208 l.) 3 K 20 f.

Hevesi József válogatott művei. I—X. köt. Budapest, 1911. Singer és Wolfner. (8-r.) 2 K 80 f.

Hollós László dr. Magyarország földalatti gombái, szarvasgombaféléi. Budapest, 1911. Kilián utóda. (4-r. XII, 248 l.) 16 K.

Jerusalem Else. A szent Skarabäus. Regény. A 23-ik kiadás után fordította Kunfi Zsigmond. Budapest, 1911. Népszava. (8-r. 494 l.) 5 K.

Kanizsai Ferencz. A cserebogár. Elbeszélések. Budapest, 1911. Singer és Wolfner. (8-r. 206 l.) 3 K 50 f.

Kóbor Tamás. Marianne és egyebek. Budapest, 1911. Singer és Wolfner. (8-r. 188 l.) 3 K 50 f.

Malonyi Dezsd. Polgártársak. Elbeszélések. Budapest, 1911. Singer és Wolfner. (8-r. 205 l.) 3 K 50 f.

Marton Géza dr. A furtum delictum privatum. Római jogi tanulmány. Debreczen, 1911, Hegedűs és Sándor. (8-r. VIII, 366 l.) 8 K.

Pikler Gyula. A jog keletkezéséről és fejlődéséről. 3. kiad. Budapest, 1911. Gill K. (8-r. IX, 301 l.) 9 K.

Rábel László. A vármegyék multja és jövő hivatása. Jogtörténeti és politikai tanulmány. Sopron, 1611. (Budapest, Ranschburg G.) (8-r. 352 l.) 8 K.

Szabolcska Mihály. Csendes dalok. 2. bővített kiadás. Budapest, 1911. Singer és Wolfner. (8-r. 140 l.) 2 K 50 f.

Szentiványi Gyula. Gyakorlati bányaméréstan. Selmezbánya, 1911. Joerges. (8-r. XI. 662 l.) 24 K.

Váradi Antal. Képek a magyar író- és színészvilágból. 1 köt. Színészek. 2. köt. Írók. 3. köt. A régi Pest. Budapest, 1911. Pesti könyvny. r.-t. (8-r. 146, 145, 142 l.) 36 K.

Walther János. A föld és az élet története. Fordította és újabb képekkel kiegészítette Gorka Sándor dr. Az eredetivel összehasonlította Lörenthey Imre dr. Budapest, 1911. Kilián utóda. (8-r. 671 l.) 20 K.